

ЖИНАҚ СБОРНИК

ЦИФРАНДЫРУ ДӘУІРІНДЕГІ БІЛІМ, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік интернет конференциясы

«ОБРАЗОВАНИЕ, НАУКА И КУЛЬТУРА В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ»

Международная научно-практическая интернет конференция

*Халықаралық Білім және Ғылым Академиясы
Международная Академия Образования и Науки*

НҰР-СҰЛТАН

25.03.2020

ӘОЖ (УДК) 37.0+008+001(063)
ҚБЖ (ББК) 74.00
Ц 24

«ҚР ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК КІТАП ПАЛАТАСЫ»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТЫҚ КІТАП НӨМІРІ (ISBN),
ӘМБЕБАП ОНДЫҚ ЖІКТЕУ, КІТАПХАНАЛЫҚ – БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ЖІКТЕУ,
ШТРИХ – КОД БЕРІЛДІ
«НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ КНИЖНАЯ ПАЛАТА РК»
ПРИСВОЕНЫ (ЗАРЕГИСТРИРОВАНЫ) МЕЖДУНАРОДНЫЙ
СТАНДАРТНЫЙ КНИЖНЫЙ НОМЕР (ISBN),
УНИФИЦИРОВАННЫЙ ДЕСЯТИЧНЫЙ КЛАССИФИКАТОР
БИБЛИОТЕЧНО – БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ КЛАССИФИКАТОР ШТРИХ – КОД

Редакциялық кеңес:

Батырбаева Надия Кадыровна (төраға)

Алибаев Е.А.

Конференция өткізуге жауаптылар:

Алибаев Ерлан Акылжанович

Джуасбаев Болат Дуанбаевич

ЦИФРЛАНДЫРУ ДӘУІРІНДЕГІ БІЛІМ, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ: Халықаралық ғылыми-практикалық интернет конференцияның материалдары=**ОБРАЗОВАНИЕ, НАУКА И КУЛЬТУРА В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ**» Материалы международной научно-практической интернет конференции.-Нур-Султан: Халықаралық Білім және Ғылым Академиясы,2020.-...б.

ISBN 978-601-332-725-9

Бұл ғылыми басылым 2020 жылдың 25 сәуір айында өткен «**ЦИФРЛАНДЫРУ ДӘУІРІНДЕГІ БІЛІМ, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ**» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік интернет-конференциясының жинағы болып табылады.

Жинақ ұстаздар, мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының педагог қызметкерлері, мектеп мұғалімдері, ғылыми қызметкерлер, студенттер, магистранттар, PhD докторанттарының (аспиранттар) ғылыми тәжірибесі, зерттеулерінің нәтижесі болып табылады.

Жас ғалымдарға арналған.

ӘОЖ (УДК) 37.0+008+001(063)
ҚБЖ (ББК) 74.00

ISBN 978-601-332-725-9

© Халықаралық Білім және Ғылым Академиясы
© Международная Академия Образования и Науки

THE EFFECT OF VARIOUS TEACHING PRACTICES ON SPEAKING SKILLS DEVELOPMENT

ABISHEVA Saltanat Maratovna

Nazarbayev Intellectual School of Physics and Mathematics

Kazakhstan, Taldykorgan

Abisheva_S@tk.nis.edu.kz

Annotation

It is generally accepted that knowing the language and being able to speak it are synonyms. However, the difference between the phrases *She knows English* and *She can speak English* in terms of abilities to learn grammar, learn some vocabulary and pronounce the sentences and utterances (spoken equivalent to a sentence) properly. In addition, researchers suggest that speaking is not simply the ability to form grammatically correct sentences and articulation of them claiming it is a more complex process (Thornbury, 2013, p.iv). What is then involved into speaking?

The first point to emphasize is that speaking is a linear process requiring constructing “word -by-word” and “phrase-by-phrase” conversation in real time with little or no preparation. This spontaneous nature somehow explains many of the characteristics of the speech (Thornbury, 2013, p.2). The inner processes or three stages that speaking consists of are identified as follows:

- Conceptualization (identifying the idea, style, purpose, and topic);
- Formulation (forming the idea);
- Articulation (shaping the idea into the form of sentences and longer speech units).

Another concept is developing fluency among those students whose first language (L1) is not English. The lack of opportunities to practice the language evolves hesitations, frustration, and embarrassment. Thus, answering the question about the most difficult aspect to improve in English, learners claim speaking to be the one, naming the lack of interactive speaking practice, fluency and interaction patterns to be the reasons for the speaking skills absence.

Even though all language-teaching methods prioritize teaching speaking, the reality is that the processes focus on rehearsing the phrases or sentences automatically still correcting grammar and losing the whole specter of the speech content. As a result, this constant self-monitoring to avoid humiliating errors leads to learners of English as a second language (L2) are tend to affect negatively the fluency (Thornbury, 2013, p.29). According to Krashen (1988), the linguist and researcher, who suggests that there are “monitor over users” that control their speech all the time. It appears that persons should be aware when learning the language consciously is possible in order not to limit the fluency.

Most studies, in the area of teaching speaking, focus on learners’ motivation, a different context for learning, learners’ differences (Harmer, 2010; Thornbury, 2013). Also, there are various descriptive papers about teaching practices on the lessons to contribute to speaking development, however, in-depth analysis of direct correlation about the skill and impact of teaching processes and the degree of it was investigated. Theories of teacher’s personalities, rapport and adaptability are well known and developed (Harmer, 2010), yet their role in the classroom is less addressed. In addition, little evidence exists to support one particular approach or methods rather than another and claim that learning has occurred (Nunan, 2010). Following the methods and variables of them, teachers hope to find the right method to teach speaking. I disagree with Richards (1987) who rejects the equation of effective methodology with methods, expecting that psychologists would find out the secrets of language **acquisition** (“the term related to gradual development of ability in a language by using it naturally in communicative situations with others who know the language”) and a problem of teaching English as a second language would be solved. Teacher’s inevitable role and activities implemented into the teaching process may not be neglected during the learning process (Yule, 2009).

Thus, being a teacher of English as a second language myself, I would like to emphasize this aspect and conduct a qualitative study explaining the importance, coherence between two factors, and degree of this correlation. This raises fundamental questions for teachers of English and this article:

- How to conceptualize the task to encourage the learner need to speak fluently?
- How to approach the learners to make them using the target language?
- What strategies and methods will my students benefit from more?

It is worth noting that language teaching has focused on the written language throughout a history. Comparatively recently educators turned their attention towards teaching speaking. There are many issues to address in spoken language, and Brown and Yule (1986) distinguish communicative functions, pronunciation, and a different structure from the written language. These are some skills, learners should acquire from the first language as they do, in terms of morphology and lexis. The researchers develop methodological part of the issue as the popularity of the language (L2) learning is growing (*as cited* in Nunan, 2010, p.6-7). Another

aspect of the language learning development was teacher's role in the classroom when modification of the language for instructions and feedback would be a great input and acquisition process for the students. One cannot ignore the role of methodology in the classroom as the records prove the direct interrelation between classroom speaking activities and students' abilities to communicate fluently (Brown, et al, *as cited* in Nunan, 2010, p.132).

Purpose of the research

The aim of this research is to explore the degree of influence of methodology to teaching speaking and describe how it affects the development of communicative skills of learners of English as a second language. This will contribute to the understanding what the general effective techniques that can be used to support students' skills are, and why it is important to use them appropriately in a teaching process. "The research is also important because it suggests improvements in practice. Armed with the research results, teachers and other educators become more effective professionals" (Cresswell, 2012).

Methodology

This research was performed as a lesson study as this is "how" proposition is to be explored (Yin, 1994, p.21). It was conducted in Grade 8 with my colleagues from the department and teachers of Kazakh and Russian languages. My colleagues were also wondering how to develop fluency of students in our class as Russian language is a second language for them. We decided that similar strategies would work for all the subjects, where students need communication skills. Another reason to choose lesson study was to investigate and try to describe the processes affecting speaking development since nobody did a research in our school before. All the results contribute to the school development and improvement of teaching strategies. Finally, this lesson study helped me to observe the situation from inside and collect the opinions about the system of teaching this productive skill. As for the further application of this evaluative research, it explains how the teaching practices affect the students' progress in speaking, if any, and describes the intervention in a real-life context. I am selecting this method purposefully to see multiple groups of students and teachers with different characteristics and experience to show different perspectives on the issue (Cresswell, 2012, p.74).

Among the methods for collecting the information, four in-depth interviews (some opening questions to lead the conversation. Prepared in advance questions to guarantee the right direction of the interview) with individual students and the whole class were planned to discuss the process and methodology for speaking classes they liked most of all and consider to be the most effective. Teachers were also interviewed to share their best practices to develop fluency of students and the list of several strategies was identified.

After that, we planned to observe purposefully how the chosen teaching practices work in their classrooms. To be as much precise in what we were looking for and to gather relevant data, we developed categories and criteria for interpreting the data. Prior to the observation, we made a notice list of the criteria to mark the level of activeness, participation, interaction attempts, emotions changes, length of the speech, and involvement of children into the lessons. Also, we predicted that even the classroom instructions and the setting may play a particular role in the development of communicative skills, so we noted these aspects too (Campbell *as cited in* Yin, 1994, p.25).

Among additional measures, a protocol of the field notes in the observation method of collecting data was used to record the narrative and reflective part of the detected.

Results

As we all agreed that one of the most important conditions for speaking development is to create the authentic atmosphere, where learners communicate the target language only, we were trying to maintain that. In designing speaking activities or instructional materials for second language or foreign-language teaching, it is also important to recognize the very different functions speaking performs in daily communication and the different purposes for which the students need speaking skills (www.articles.kz). Among the tasks and strategies, we have chosen role-plays, jigsaw speaking and debates as these were the most communicative and conceptualizing activities to deliver. Practice showed that success of the context is guaranteed if a teacher states the purpose of speaking and creates condition maximally close to a real life conditions. Another important condition in our view is to give learners some thinking time before asking to perform. Not less important was to train learners to be polite and respectful towards each other while debates or discussions. In a jigsaw activity, each learner has only some portion of information the rest of the learners should fulfil by adding theirs. The type of information could vary from panel from a comic strip to a sentence from a written narrative. It may also be a listening recording of a conversation, in which one of two learners hear exactly the same conversation.

It was interesting to note that learners liked the lesson when they brought their hobby relate things to class to talk about them during the "exhibition" activity. Students might bring to the class things and objects to create a realistic environment. This motivates the students, increases their self-confidence, and helps the students to develop fluency in a free way. Also, works well with primary school. From the students interview,

we summarized the chart with the most popular activities students consider to develop their speaking and became the most interesting for them:

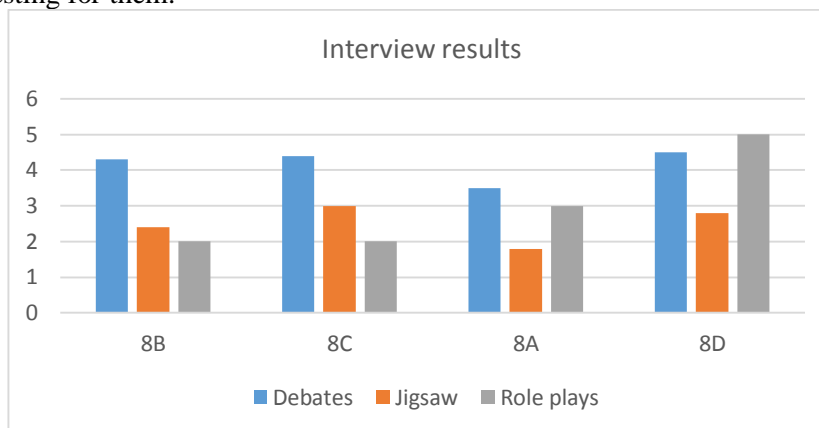

Figure 1. Interview with students

As it is seen, debates has become the favourite activity among all classes in Grade 8. Considerable part of the students liked to stand on their point of view and this motivated students to become proactive using the language to succeed in the result.

Recommendations

Teachers should focus on developing accuracy in speech when they teach language. However, it is also important to develop the communicative skills to express themselves. Thus, when developing activities or lessons aimed at speaking objectives, teachers are better follow the listed below recommendations:

- Slips: fluent speaking is an aim – so ignore the pronunciation, vocabulary or grammar slips during the speech. You can conduct a delayed correction later.
- Purpose: assigning the task carefully plan who is speaking, auditory, reason and other context.
- Supporting language: before practicing fluent speech, pre-teach the language and other functions to support learners in their speaking activities.

References

1. Berg, B. L., & Lune, H. (2001). *Qualitative research methods for the social sciences*. Boston: Pearson. ISBN 0-205-31847-9
2. Booth, W. C., Colomb, G. G., & Williams, J. M. (2013). *The craft of research* (Second ed.). Chicago: The University of Chicago Press. ISBN: 0-226-06568-5
3. Brown, G., Yule, G., & Mckelvie, N. (1986). Teaching the Spoken Language. *RELC Journal*, 17(1), 97-99. doi:10.1177/003368828601700108
4. Cresswell, J. W. (2012). *Educational research: planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research* (Fourth ed.). S.I.: PEARSON. ISBN-10:0-13-136739-0
5. Harmer, J. (2010). *How to teach English* (6th ed.). Pearson education limited. ISBN 978-1-4058-4774-2
6. Krashen, S. D. (1988). Studies in Second Language Acquisition 11:2 Special Issue. *Studies in Second Language Acquisition*, 10(02), 279. doi:10.1017/s0272263100007439
7. Nunan, D. (2010). *Research methods in language learning*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN- 0-13-521-469-6
8. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (n.d.). Alternative approaches and methods. *Approaches and Methods in Language Teaching*, 71-72. doi:10.1017/cbo9780511667305.007
9. Richards, J. (1987) Beyond methods: alternative approaches to instructional design in language teaching. *Prospect*, 3 (1): 11-30
10. Thornbury, S. (2013). *How to teach speaking*. Harlow: Longman
11. Yin, R. K. (1994). *Case study research: design and methods*. London: Sage Publication.
12. Yule, G. (2009). *The study of language* (3d ed.). Cambridge, UK: Cambridge University Press. ISBN-13 978-0-511-11, 162-172
13. Abdulayeva S, Mirzoyeva L, (2014). Speaking fluency activities, taken from www.articles.kz.

IMPORTANCE OF TRILINGUAL EDUCATION IN KAZAKHSTAN

SAUGANBAYEVA Moldir

Kazakh National Agrarian University

Almaty Kazakhstan

moldir.muktarbekkyzy@mail.ru

Annotation

The importance and purpose of trilingual education in Kazakhstan is to ensure that citizens of the country have the right to choose their place of living, multilingual and multicultural, who are able to demonstrate their knowledge and skills in science, equally with the citizens of other developed countries to form a personality that can be traced back to knowledge. The reason is that in a few languages, free speech and writing can become a competitive person.

Key words: trilingualism, trilingual education, future generation, international communication, innovation.

The President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev in his traditional speech addressed to the people of the Republic of Kazakhstan said that there is a limit of human life, and there is no end to education. He also said that he supports today's generation to learn three languages. About the Kazakh language which is the state language of the Republic of Kazakhstan he said that it's the language of the state-forming nation and the Russian language knowledge is a great wealth. Also, he said that we must learn English because it is the language of advancement and technology. Also, he noticed that the Kazakh language bringing together all the people of Kazakhstan, bringing them closer together and bringing mutual understanding and love. 'What is the ideal model of education system?' There is no simple answer to this question in the international professional community. In 2016, Kazakhstan celebrates the 25th anniversary of independence. Kazakhstan is actively integrating into the global community; where a fierce competition of economy, technology, education systems and etc. take place. Consequently, education reforms should be done according to global mainstream. Nowadays, two trends are becoming more popular among the global education systems: The rapid development of information and communication technology education (e-learning, smart training, etc.)

Improving the educational level of the population, primarily due to the expansion of access to education. Moreover, the education reforms carried out by developed countries can be divided into four main blocks:

- Education system management
- Lifelong learning
- The content of education and ensuring its quality
- The development of vocational education system

Analysis of Kazakhstan's educational policies in the framework of the State program of development (2010) shows five changes in the education system:

1. Expansion of pre-school provision
2. Implementing trilingual education in schools.
3. E-Learning
4. Developing pedagogy through the Centres of Excellence programme

Extension of secondary education to 12 years of schooling

According to this reform, from the 2019-year science lessons will be taught in the English language. In this section, I will discuss how this debatable and controversial reform was introduced by the government.

Ongoing reforms in the education sector of the Republic Kazakhstan provide a number of initiatives, including the introduction of the trilingual education system at all levels of education, which aims to shape the future generation, fluent in Kazakh, Russian and English languages. While this reform might seem positive and meaningful, indeed due to several reasons as a time to implement the change and teacher training thus makes schools and management team struggle in the successful implementation of this reform.

The objectives of language policy of the modern Kazakhstan reflects in the address of President of Republic of Kazakhstan, N. Nazarbayev, "Kazakhstan in the new world" (2, in which the framework of competitiveness of country and its citizens, proposed phased implementation of the cultural project called "The unity of three languages", aimed to the development of three Languages: Kazakh as the state language, Russian as the language of international communication and English as the language of successful integration into the global economy. And worth to note that, the University of Cambridge became a strategic partner of Kazakhstan in this education reform process. Wilson, Reform at Scale: Teacher Development in Kazakhstan . There has been created 'Kazakhstan Programme' by the cooperation of Kazakh and English educators. The

university of Cambridge, the faculty of education website states: The University of Cambridge Faculty of Education supports an ambitious and far-reaching programme of educational reform in Kazakhstan through training, research and consultancy all designed to build local capacity. [15]

In accordance with the State program of development Education of Kazakhstan for 2011-2020 (2010), the English language should be studied not only as a foreign language but also be used as the language of instruction at all levels of education.

Starting from September of 2016 elementary schools must implement some changes. For instance, first-grade students will be taught English in a very accessible and entertaining way. Major innovations await children and their parents from 1 September 2019 in all schools, regardless of the language of education, history of Kazakhstan will be taught in the Kazakh language, and world history – in Russian. In the 2019-2020 academic years, the 10-11-graders will be conduct four subjects in English – chemistry, physics, biology and Computer Sciences. Learning the terminology in English on subjects like “Computer Sciences” and “Natural Science” for students of 5 and 6 grades will begin in 2017-18 and 2018-19 academic years respectively. Due to large-scale implementation of trilingual education, there is an urgent need for teachers who can teach their subject in the English language. This problem requires special attention since the English language is not widely used in everyday communication, unlike Kazakh and Russian languages. And this is in line with Ball (1997) who states, policymakers expect that teachers are familiar and be able to successfully implement changes; also individual policy-makers do not normally take into account complexity of the environment where changes intended for.

The Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan is currently developing the Roadmap development and implementation of trilingual education.

According to ‘State Programme of Education Development for 2011-2020’ and ‘Roadmap’ (2010), it’s expected that the percentage of the population speaking state language, by 2020 will reach 95%, in the Russian language will be speaking 90% of the population, and 20% of people will speak English. In fact, the policy of trilingualism will create the conditions for the children to study Russian and English language rather than the Kazakh language. However according to Minister of Education and Science of Kazakhstan, Erlan Sagadiyev:

Why do we need to develop trilingualism? Today there is no doubt that the future of knowledge, science, information, and the competitive ability of any nation, will depend on the knowledge of the English language. This must start from school. And gradually increase the amount of English language in order to start school subject teaching at the senior school. However we need to understand the most important meaning of the implementation of trilingual education in Kazakhstan – is the total knowledge of the Kazakh language by our population. The priority of the learning the Kazakh language was, is and remains. [11,3]

It is expected that current reforms probably will slow down usage and development of state language. A shift in language knowledge and usage of it in the workplace and private lives of citizens has taken place over the past decades. Due to historical events, the North Kazakhstan is dominantly Russian-speaking, while South part of the country mainly Kazakh speaking. According to the 2009 census, the urban citizens tend to be linguistically speaking Russian-dominant. The Russian language remains the most widely spoken, with 94.4 % population indicating that they understood spoken Russian and 84.8 % indicating that they can read and write the language. In comparison, 74% reported that they understood spoken Kazakh and 62% reported that they could read and write Kazakh. This is huge numbers for the country where 65.5 % of the population are Kazakhs and 21.5 % are Russians (2014 census) [14]. All these lead to the logical conclusion that the government must take a mission to improve the quality of Kazakh language. Kazakh-medium education needs to be improved and Kazakh people will have to use Kazakh more often in their work and private lives. . [4,35]

In order to pilot the trilingual education in the sector of secondary education in 2007 “Daryn” network of educational institutions for gifted children was created. According to Ministry of education, currently trilingualism “is being successfully implemented in 117 secondary schools”, in 33 “Daryn” specialised schools, 30 Kazakh-Turkish lyceums, 20 Nazarbayev Intellectual schools (NIS).

It’s worth to specifically note that, the Kazakh-Turkish lyceums (Grades 7 to 11), are actively implementing trilingual education. Subjects like Maths, Physics, Biology, Chemistry and Computer Science are to be taught through English. Kazakhstan History, Kazakhstan Geography, Physical Education and Military preparations are to be taught through Kazakh. Turkish and Russian are to be taught in language arts classes. These schools are one of the most prestigious and successful in the country. I have graduated from one of Kazakh-Turkish lyceums. Moreover after graduated from university I have experience working there for 2 years as a teacher. The main reason for their success is quality teachers, teaching material and excellent management and leadership skills of school administration. Additionally, apart from English language Turkish is also taught there. The presence of native Turkish teachers also plays a big role in the quality learning of the Turkish language. The next reason is that those lyceums are situated in cities; therefore they have sufficient

funding from government and different private sponsors for implementing various projects. Then there is an entry examination to get enrolled in lyceum. There are only 30 lyceums in Kazakhstan, so this makes 1 or 2 lyceums in each city. There are only 2 new classes accepted each year; this means 50 new students per school get a chance to study there. Still, there is a strong competition among students, and mainly excellent and good students get accepted.

Kazakhstan is steadily changing its educational system towards corresponding to global trends. Educational reforms of Kazakhstan undoubtedly implementing to improve knowledge of students to become competitive in modern world realities. However, there are potential problems which may occur when implementing the reform. The main issues: a lack of teachers who can teach through English, lack of high-quality language learning materials, insufficient level of knowledge of teachers and students in rural areas. There is a general agreement amongst parents that subjects should be taught in the English language, however, some educators believe this is not possible in the current circumstances. In general, there is a concern that after implementation of trilingual education reform, development of state language will probably decrease as students will devote more time for both Russian and English languages. The government should pay more attention to the development of intellectual and academic potential of students rather than the political and economic way of treatment education as shown in Ball. [2,3], Tikly and Barrett. . [5,15] . Particularly research of Jones, Potter & Ebrahim has been useful in providing ideas that educators should be given the opportunity to express their ideas and opinions; this will lead to the creation of shared approach for effective change. A full-scale launch of the trilingual education can be successful if a sufficient number of teachers who could teach in English in rural areas would be trained. One solution could be hiring foreign subject teachers for a long term. This might considerably support the implementation of trilingual education; however, it will cost a lot for the government. Overall, a wide range of work must be done, which requires sufficient human resources, time, effort, and financial investments. . [6,55]

Trilingual education in Kazakhstan and potential consequences of this reform in different stakeholders' perspectives. I confirm that this article should be investigated in more details since it was not possible to cover all the nuances due to resource, time and word limit constraints. The future research appears to be needed in the field of leadership and management of trilingual education in Kazakhstan.

References;

1. Baimanov, D. (2016) 'Astana is experiencing the shortage of teachers and educators' [online] Available at: <http://dknews.kz/nehvatku-uchitelej-i-vospitatelej-istry-ty-vaet-astana/> [Accessed 13 January 2017]
2. Ball, S. J. (1997) Policy Sociology and Critical Social Research: A Personal Review of Recent Education Policy and Policy Research, *British Educational Research Journal*, 23, 3, pp.257-274.
3. Bekturganova, B. (2016) 'We are responsible for our children's future' [online] Available at: http://www.inform.kz/ru/b-bekturganova-o-reforme-obrazovaniya-v-rk-my-otvetstvenny-za-budushee-nashih-detey_a2892951 [Accessed 13 January 2017]
4. Bridges, D (2014) 'Educational Reforms and Internationalisation: the case of School Reform in Kazakhstan', Cambridge University Press.
5. Jones, Potter and Ebrahim (2001) Managing Curriculum Change in Schools, *ERIC* p20
6. Kapital. (2016) '66% of parents for the three languages in schools' [online] Available at: <https://kapital.kz/gosudarstvo/50391/za-trehyazychie-v-shkolah-66-roditelej.html> [Accessed 14 January 2017]
7. Kuchma, V. (2016) Reward and punishment of the Ministry of Education (Why the extension of the school year being criticised?) [online] Available at: <https://kapital.kz/gosudarstvo/49389/knut-i-pryanik-ministerstva-obrazovaniya-rk.html> [Accessed 13 January 2017]
8. Kuchma, V. (2016) 'Big change in Kazakhstan's schools' [online] Available at: <https://kapital.kz/gosudarstvo/49775/bolshaya-peremena-v-shkolah-kazahstana.html> [Accessed 13 January 2017]
9. Nazarbayev, N. (2007) Address of the President of the Republic of Kazakhstan, to the People of Kazakhstan. [online] Available at: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-28-fevralya-2007-g [Accessed 18 January 2017]
10. Nazarbayev, N. (2012) Address by the President of the Republic of Kazakhstan, Leader of the Nation, "Strategy Kazakhstan-2050": new political course of the established state" [online] Available at: http://www.akorda.kz/en/events/astana_kazahstan/participation_in_events/address-by-the-president-of-the-republic-of-kazahstan-leader-of-the-nation-nnazarbayev-strategy-kazahstan-2050-new-political-course-of-the-established-state-1 [Accessed 14 January 2017]

11. Sagadiev, E. (2016) 'The meaning of the introduction of trilingualism in Kazakhstan – the total knowledge of the Kazakh language by population' [online] Available at: http://www.inform.kz/ru/erlan-sagadiev-smysl-vnedreniya-treh-yazychiya-v-kazahstane-total-noe-znanie-kazahskogo-yazyka-naseleniem_a2897529 [Accessed 13 January 2017]
12. Smith & Sandvik (2012) 'Four Global Trends in Education (And Why They Matter)' in *MetaMetrics*.
13. The Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (2010) State Program of Education Development in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. [online] Available at: <https://kaznu.kz/eng/state-program-of-education-development-in-the-republic-of-kazakhstan/> [Accessed 18 January 2017]
14. The Ministry of national economy and of the Republic of Kazakhstan Committee on statistics (2014) [online] 'The official statistical information' Available at: http://www.stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/publBullS14-2014?_adf.ctrl-state=17nhn6hpxp_4&_afLoop=14098389396800612#%40%3F_afLoop%3D14098389396800612%26_adf.ctrl-state%3Dere6z4bhw_9 [Accessed 13 January 2017]
15. Tikly, L. & Barrett, A. (2011) Social Justice, Capabilities and the Quality of Education in Low-Income Countries, *International Journal of Educational Development*.
16. University of Cambridge (2017) 'Kazakhstan Programme' [online] Available at: <https://www.educ.cam.ac.uk/centres/kazakhstan/> [Accessed 13 January 2017]
17. <https://adebiportal.kz/en/news/view/19097>.

DEVELOPMENT OF RESEARCH SKILLS THROUGH THE MODEL OF ARGUMENTATION ON THE SCHOOL SUBJECT «GLOBAL PERSPECTIVES AND PROJECT WORK»

TOGAIBAYEV Ruslan Kairgeldinovich

Nazarbayev Intellectual School

Pavlodar, Kazakhstan

rtpavlodar2013@gmail.com

Annotation

The article deals with the problem of argumentative competence in high school students. The purpose of this work is to test the models of argumentation. The necessity of using the methodology in the practice of argumentation is justified.

Аңдатпа

Мақалада жоғарғы мектеп оқушыларының аргументативті құзыреттілік мәселесі қарастырылады. Жұмыстың мақсаты дәлелдеу үлгілерін апробациядан өткізу болып табылады. Дәлелдеу тәжірибесінде арнайы әдіснаманы қолдану қажеттілігі негізделеді.

Nazarbayev Intellectual schools provide an experimental platform for modernization of the education system of the Republic of Kazakhstan. One of the new and interesting implementations in the education system is the Cambridge subject "Global perspectives and project work".

The program of "Global perspectives and project work" school subject is strongly based on the development of critical thinking, research, reasoning, and question-asking skills, i.e. based on the development of skills for use and evaluation of proofs and evidences according to the conceptual learning approach through analysis of their relevance at a global level, rather than on acquisition of a certain amount of knowledge [1]

The "Global perspectives" subject program is mainly focused on the development of independent research skills. The research work that students conduct throughout the course is original research, including work on sources, literature analysis, assessment of various points of view, and reflection.

Taking into account that the subject focuses on project activities, students often face the problem of argumentative competence. Argumentative competence is an important condition for research work, as it provides an opportunity to comprehend and create texts of a scientific nature. Argumentation is closely related to critical thinking and is used in the processes such as reasoning, hypothesis testing, scientific discussions, negotiations, and reports.

Argumentation in science in the narrow sense implies the ability to logically and coherently present inference, conclusions based on arguments, and in the broad sense – the justification of any knowledge through other knowledge [2]

To solve this problem, we decided to conduct a study in the "Action Research" format. The aim of the research is to form and develop students' argumentation skills in the process of academic research texts preparation.

The school-based in action research format is a process that allows teachers in practice to analyze, reflect, and solve school problems. Research in the action of a school teacher represents the teacher's involvement in the process of self-reflective research of their own practice with a view to a deeper understanding and further improvement [3]

To conduct the research more effectively, the following literature on the current topic was analyzed:

- "How to conduct Action research", by Elaine Wilson
- "How to do action research in your classroom", by Frances Rust and Christopher Clark
- "Argumentation in academic writing", by N. S. Barebina, M. A. Egorova
- "The role of the Toulmin argumentation model in preparing educational debates", by Song Lei

From the entire list, I would like to mention Elaine Wilson's «How to conduct Action research» step-by-step guide. Given guide is an efficient tool for conducting action research on the school basis. Each stage is accompanied by reliable examples of teaching methods improvements from published researches.

In order to determine how well the written argumentative competence is formed among students in 11th grades, first of all, 10th grade level history of Kazakhstan, Russian and English examination results were analyzed. In given subjects, the examination material includes an essay-reasoning exercise in order to substantiate their point of view.

The analysis results indicate an insufficient degree of argumentative skills formation amongst 11th grade students. The most common mistakes are lack of consistency of thought and infrequent use of language markers of argumentation.

Taking into account the main criterias for the requirements of argumentation for research, we determined the main model of argumentation – the Toulmin model.

As a result of the practice of action research, students were introduced to new methods and strategies of argumentation in working on academic texts. Majority of students have improved their level of argumentative competence in writing. Thus, the goal of the study - the formation and development of argumentation skills among students in the process of preparing texts of academic writing was achieved.

This is proved by individual research papers at the end of the academic year. In the main sections of the research - "Evaluation" and "Conclusion", the majority of students in the analysis of research questions used argumentation as evidence of their judgments.

Unfortunately, not all students could use basic elements of the Toulmin model. Some students had to limit themselves to a short form. This is due to the language competence of students. Since the subject is taught in English, some students are faced with the problem of phrasing a sentence (vocabulary) in English.

The considered methods of argumentation allow us to conclude that the methodological potential of the theory of argumentation is not fully used.

We see a way out of this situation in the development of specialized textbooks for the development of argumentation skills not only for students but also for the teaching staff of the school

Reference list:

1. Curriculum of «Global Perspectives and Project work». Astana, 2018
2. N. S. Barebina, M. A. Egorova. Argumentation in academic writing. Irkutsk, 2018
3. Wilson E. School-based Research: A Guide for Education Students. London, 2009
4. Song Lei. "The role of the Toulmin argumentation model in preparing educational debates". Moscow, 2016
5. F. Rust, C. Clark. "How to do action research in your classroom". Retrieved from https://teachersnetwork.org/tnli/Action_Research_Booklet.pdf

БІЛІКТІ МАМАН ДАЯРЛАУ - БОЛАШАҚ КЕПІЛІ
АБДРАСУЛА Нұрсұлтан, ЖАСКИЛЕНОВА А.Е.
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті
Тараз, Қазақстан
koshkinbaeva_nurgul@mail.ru

Түйіндеме

Бүгінгі таңда білім беру жүйесінің күрделі мәселелерін шешу жолында кәсіби педагогикалық шеберлігі жоғары педагогтар даярлау мәселесі аса маңызды болып отыр. Бұл бағыттар - әрине, ең алдымен, педагогикалық қызметкерлерінің біліктілігін арттыратын мекемелерге қатысты болмақ. Педагог кадрлардың маман ретінде қалыптасуына бірден-бір өзіндік үлес-салмағын қосып отырған білім орталығы-Тараз қаласындағы «Біліктілікті көтеру және Foundation ЖОО-на дейінгі дайындық орталығы». Мақалада тың инновациялық жаңалықтарды еліміздің жоғары оқу орындарынан білу жетілдіруге жиналған профессор-оқытушылар қауымына жеткізуші орталықтың қызметі туралы сөз болады.

Кілтті сөздер: Жаңартылған білім мазмұны, біліктілікті арттыру, кәсіби жаңғыру инновациялық амал, заманауи технология.

Аннотация

В статье раскрываются проблемы подготовки высококвалифицированных педагогов в условиях обновленного содержания образования.

Ключевые слова: Содержание обновленного образования, повышение квалификации, профессиональная модернизация методы, современные технологии.

Abstract

The article reveals the problems of today's highly qualified teachers in the context of the updated content of education.

Key words: The content of advanced education, professional development, professional innovation, innovative approach, modern technolog.

«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында атап көрсеткен жастардың бәсекеге қабілеттіліктерін арттыру арқылы өз-өздерін кәсіби тұрғыда жетілдіру, көшбасшылық қасиеттерін көрсету барысында кәсіби тұрғыдан шыңдалуларына мүмкіндік жасау- деді Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев.

Замана көші алға жылжыған сайын ғасырлар тоғысындағы жаңа Қазақстанның бағыт-бағдары мен алға қойған басты мақсаты - әлемдік өркениет талаптарына толықтай жауап бере алатын, инновациялық жылдамдыққа ілесіп қана қоймай, өзіндік тың жаңалықтарын ұсынып, өмірлік тәжірибиеде қолданысқа енгізе алатын білімді де білікті қоғамды тәрбиелеу. Уақыт талабы мен қоғам сұранысы қазіргі уақытта тек білімді ғана емес, бәсекеде бәс тіге алатын білікті маман болуды талап ететіндігі баршамызға аян [1].

Бүгінгі педагог қауымының алдында тұрған зор міндеттердің бірі-саналы ұрпақ тәрбиелеу, жастардың қоғамдық өмірден еш уақыт қол үзбей, өз елін сүйуге, салт дәстүр, әдет-ғұрпын сақтауға, өз тілін мақтан ете отырып өзге тілді меңгеруге ықпал жасау. Ғылыми жаңғыру, жаһандану заманға сай өз үлестерін қосу, елболашағын әлемге таныту бүгінгі ұрпақтың үлесінде. Болашаққа батыл қадам басып, алға өрлейтін мемлекеттің қолындағы басты күш - қоғамның білімі мен білігі мықты мамандарына байланысты. Ұлы ақын Абай Құнанбаев: «Адамның бір қызығы - бала деген, баланы оқытуды жек көрмедім» деп жырласа, ағартушы-педагог Ыбырай Алтынсарин «Өнер- білім бар жұрттар, тастан сарай салғызды» деп өнегелі ойымен өрнек салып, халқына аманат етіп ұлағатты сөздерін тастап кетті емес пе? Халық ақыны Нұрпейіс Байғанин де «Білімнен қымбат нәрсе жоқ, Көңілде жатса баспай тот», - деген екен. Ия, өнегелі ой иелерінің қай-қайсысы да бұл қанатты сөздерді бекерге айтқан жоқ, білімді ұрпақ қана елдің еңселі, бекем болып қалыптасуына негіз болатындығы да шындық.

Қазақтың біртуар тұлғасы Абай Құнанбаевтың: «Адамның адамшылығы_ жақсы ұстаздан болады» дегеніндей, жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру ісіне ерекше үлес қосып отырған ұстаздар қауымы болса, осы ұстаздардың ұстазын дайындап отырған елімізде ерекше бір орта бар. Ол орта - Тараз қаласындағы «ТАРМПУ» университеті, Біліктілікті көтеру және Foundation ЖОО-на дейінгі дайындық орталығы деп білеміз.

Қазіргі таңда дамыған елдерде білім беруші мекемелер саны мен білім беру мерзімі өзінің шарықтау шегіне жетіп, санынан сапаға ауысуда, Уақытпен қатар білім қаншалықты алға жылжыса, білімді ұрпақтарды даярлайтын ұстаздарға деген қажеттілік те күн санап артып келеді.

Елбасымыз ХХІ ғасырдағы ұлттық сананы өзгерту үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керектігін атай келіп, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытын атап берді. Олар: бәсекеліге қабілеті прагматизм; ұлттық бірегейлікті сақтау; білімнің салтанат құруы; Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы сананың ашықтығы. Міне, осы тұрғыда білім беру жүйесінің күрделі мәселелерін шешуші, кәсіби - педагогикалық шеберлігі жоғары педагогтар даярлау мәселесі бүгінгі таңда маңызды болып отыр. Бұл бағыттар - әрине, ең алдымен, педагогикалық қызметкерлерінің біліктілігін арттыратын мекемелерге қойылатын талаптар болмақ. Осындай бүгінгі қоғамның өзекті мәселелеріне орай, өмірге жауапкершілікпен қарайтын, дүниетанымдық мәдениеті жетілген, шығармашылық ойлауға дағдыланған, іскерлік қабілеттілігі биік, гуманистік ойлауы басым, кәсіби ілімімен қаруланған, адамгершілік қасиеттері мол білікті педагог мамандардың білімін жетілдіру мақсатында еңбектенетін Тараз қаласындағы «Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті жанындағы біліктілікті көтеру және Foundation ЖОО-на дейінгі дайындық арттыру орталығының бүгінде қоғамдық дамуға қосып отырған үлес-салмағы да ерекше. Орталықтың негізгі миссиясы педагог кадрлардың дербес қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып, ғылыми-техникалық прогрестің, экономикалық дамудың, әлеуметтік саладағы құрылымдық өзгерістердің талаптарына байланысты бұрыннан алынған немесе алынуға тиіс кәсіби білім мен тәжірибені жаңарту, тереңдету болып табылады. Ал Foundation ЖОО-на дейінгі дайындық арттыру орталығының тыңдаушыларды жоғары оқу орындарына түсуге даярлау.

Орталықта біліктілікті көтеру бағыты бойынша мақсаты әлемдік және қазақстандық озық тәжірибелерді енгізу негізінде жоғары сапалы білім беруді қамтамасыз ететін педагог кадрлардың біліктілігін қазіргі жаңартылған білім беру мазмұнына байланысты кәсіби білім мен тәжірибені жүйелі түрде көтеру, жаңарту;

Бір оқу жылының ішінде облысымыздың түкпір-түкпірінен жиналған ұстаздар қауымы біздің жоғары оқу орынымыздың профессор-оқытушыларына заманауи технологияларды меңгертіп қана қоймай, сан-салалы инновациялық тұрғыдан білім жетілдіруге негізделген әдістемемен қаруландыратын орта. Біліктілікті көтеру және Foundation ЖОО-на дейінгі дайындық орталығында «Өзін-өзі тану пәнін оқытудың әдістемелік негіздері», «Әлеуметтік педагогтың қызметін ұйымдастыруда нормативті құқықтық қамтамасыз ету», «Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында логопедтердің кәсіби құзыреттілігін жетілдіру», «Зайырлылық және дінтанудің негіздері», «Жаңартылған білім берудің типтік бағдарламасына сәйкес инклюзивті білім беру мәселесі және оны шешу жолдарын жүзеге асыру», «Бастапқы әскері және технологиялық дайындық жүйесінде жаңартылған ақпараттық технологияның қолданылуы», «Көркем еңбек» пәнінен жаңартылған мазмұндағы оқу мақсаттары жүйесі арқылы технология сабақтарында оқушыларды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеу», «Қосымша білім беру үрдісін ұйымдастыру кезіндегі хореография мамандарының кәсіби дайындығын қалыптастыру», «географияны оқытуда критериалды бағалау жүйесі», «Инновациялық биология», «Химия пәні бойынша білім мазмұнын жаңарту», «Химияны оқыту барысында пәндік-тілдік интеграцияланған оқу», «Жаңартылған білім мазмұны жағдайында педагогикалық технологияларды музыкалық беру» және т.б. үрдісінде қолдану курстары өтеді. Екі аптаға созылатын курстар барысында келген тыңдаушы қауым бойынша оқу үдерісі мен студенттердің оқу жетістігінің жемісті болуын қамтамасыз ету мақсатында әсерлі стратегиялар мен әдістер, оқыту технологиялары ұсынылады. Оқытуда «дайын білімнің ұсынылуы» концепциясынан «білім - орнығу» концепциясына өтуді шынайылыққа айналдыратын инновациялық амалдар жөнінде тың дәрістерді тыңдалады. Бұл курстарда берілген дәрістер мен практикалық бағыттағы жұмыстар жаңартылған білім мазмұнымен тығыз байланысы бар, оқу үдерісінде аса қажетті болып табылатын өміршеңдегін танытуды тыңдайды. Білім жетілдіру курсына жалпы 300 жуық тыңдаушылары қатысып, сертификат иеленді. Көпшіліктің көңілінен шыққан әдістемелік бас қосуда «Көркем графика және дизайн» кафедрасының ұйымдастыруымен «Көркем еңбек» пәнінен жаңартылған мазмұндағы оқу мақсаттары жүйесі арқылы технология сабақтарында оқушыларды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеу тақырыбындағы дебат-әңгімелесу, «Егер де өнер иесі болсам...» кілті форматындағы топтық сайыс тұсында курс тыңдаушылары кәсіби жаңғыру, заманауи технологиялар, болашақ қажет ететін мамандықтар төңірегіндегі ой-пікірлерін ортаға салып қана қойған жоқ, сонымен қатар, «Білім - санат, өнер - қанат» атты шығармашылық байқауда өз өнерлерін ортаға салды. Қатысушылар сан қилы сауалдың өзіндік мәселелерін табуға қатысты тың идеяларды болашақта өз іс-тәжірибелерінде жүзеге асыру жөнінде ортақ шешімге келді.

Біліктілікті көтеру және Foundation ЖОО-на дейінгі дайындық орталықтың өзінде ғана осы бағытта еркін жұмыс жасауға толықтай мүмкіндік бар. Орталықта отырып жасаған электрондық тест, бейнефильмдерді конвертер арқылы жүктеу, монтаждау, субтитр дайындау секілді жұмыстары бар.

Дегенмен де, бұл қиындықтан шығудың да жолын да таптық. Қызығушылығымыздың артқаны сондай, соңына түсіп ізденіп, Әрине, бағдарламаның жалпы мақсаты - жас ұрпақты әлеуметтік белсенділікке, өндіріс пен қоғамның арасындағы байланысын түсінуі сонымен қатар қоршаған ортаға технологияның әсерін білу, технологиялық сауаттылығын қалыптастыра отырып, жауапкершілікке, тиянақтылыққа, қоғамның арасындағы байланысын түсінуі сонымен қатар қоршаған ортаға технологияның әсерін білуге тәрбиелеу болып табылады [2].

Біліктілікті көтеру мақсатына жету үшін келесі міндеттер айқындалған:

1) заманауи кезеңдегі Қазақстан Республикасының білім беру мен тәрбиелеуді жаңғыртуы жайында, егемендік алған жылдардағы даму мен білімнің нормативті-құқықтық базасына сүйене отырып, басты құндылықтар туралы түсініктерін кеңейту;

2) оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруда оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың нормативтік - құқықтық құжаттарымен таныстыру;

3) -оқушы тұлғасының, әлеуметтік және кәсіби қалыптасу проблемаларын түсіну негізінде өзіндік саналылығы мен өмірлік тәжірибесінің бірлігі арқылы қабілеттерін дамыту;

4) оқушыларды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеуде білім беру қорының мүмкіндіктерін ашу;

5) «Көркем еңбек» пәні мұғалімдерінің ұлттық құндылықтар негізінде оқушылардың тәрбиелеу жолдарымен таныстыру;

6) оқушыларды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеуде ақпараттық коммуникациялық технологияны (әрі қарай АКТ) пайдалануын жетілдіру;

7) технологиялық жүйелік ойлау қабілетін қалыптастыру,- жобалық қызметті ұйымдастыру, графикалық мәдениетін қалыптастыру, технологиялық және техникалық қызмет аймағында сұранысқа сәйкес қолданбалы міндеттерін шеше білуін қалыптастыру;

«Көркем еңбек» пәнінен жаңартылған мазмұндағы оқу бағдарламасы оқу мақсаттары жүйесі арқылы технология сабақтарында оқушыларды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеу» жаңартылған мазмұндағы жүйемен жұмыс жасау ақпараттық коммуникациялық технологияны маманы болмағаннан кейін, бұл арада кейбір қателіктер де болуы мүмкін. «Көркем еңбек» пәнінен жаңартылған мазмұндағы оқу бағдарламасы оқу мақсаттары жүйесі арқылы технология сабақтарында оқушыларды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеу» бағдарламасы 6 модульден тұрады: нормативтік-құқықтық; психологиялық-педагогикалық; мазмұндық; технологиялық; практикалық; білім нәтижелерін бақылау және бағалау.

Нормативтік-құқықтық модуль білім берудің нәтижелерін бақылау мен бағалауды талдаудың басты принциптеріне бағытталған.

ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, ҚР Еңбек кодексі қарастырылады.

Психологиялық-педагогикалық модульде: тыңдаушылардың оқытуды аналитикалық қарастыру, оқу процесіне жаңаша қарап, жаңа көзқараспен тыңдаушының интеллектуалдық күшін кеңейту, тыңдаушылардың сыни және шығармашылық ойлауын мадақтау, күрделі мәселелерді алға қойып және оны шешуге мүмкіндік беретін әр түрлі құрылымдар жіктеледі:

Көркем еңбек мұғалімінің біліктілігін жоғарылату курсы жүйесіндегі психологиялық-педагогикалық модульдің орны;

Көркем еңбек мұғалімінің біліктілігін жоғарылату курсының педагогикалық және дидактикалық негіздері;

Модульдің ішкі құрылымының теориялық-әдіснамалық мәселелері.

Мазмұндық модуль оқыту сапасын жақсартатын заманауи тұрғы мен әдістерді пайдаланып жасалған. Тыңдаушыларға оқушылардың (студенттердің) оқу жетістіктерін және оқу процесінің тиімділігін қамтамасыз ететін тиімді стратегиялар, құралдар мен білім беру технологиялары ұсынылады. Оқытуда «Дайын білімді беру» тұжырымдамасынан «білім беру - қалыптастыру» тұжырымдамасына өтуде инновациялық тұрғылар ұсынылады.

Мазмұндық модульде қарастырылатын сұрақтар:

1) Қоғамды әлеуметтік жаңғырту кезеңіндегі технологияны оқытуды ғылыми қамтамасыз ету. XXI ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның ғылымы, білімі мен мәдениеті;

2) Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау. Білім беру мазмұнын жүйелі жаңарту жағдайында оқушылардың оқу нәтижелерін бағалауға критериялды қатынас;

3) Көркем еңбек мұғалімінің педагогикалық қызметіндегі Блум таксономиясы;

4) Көркем еңбек білім беру жүйесіндегі Case-study әдісі. Кейстің құрылымы мен мазмұны, SMART мақсат, бағалау тәртібі;

5) Қазақстандық оқушылардың білім сапасын анықтаудағы халықаралық зерттеулердің (PISA, TIMSS, PIRLS) рөлі;

б) Көркем еңбек білім беру негіздерін оқып үйренуде инновациялық оқу- көрнекілік пен арнайы құралдарды қолдану әдістемесі.

Технологиялық модуль педагогы - Технология мұғалімінің кәсіби қызметінде заманауи ақпараттық технологияларды меңгеру мен қолдана білуге арналған.

Технологиялық модульде келесі мәселелер бойынша практикалық тапсырмалар орындалады:

1) Педагогтың АКТ құзыреттілігін жоғарылату. Технология сабағында жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану жолдары. Оқу процесінде интерактивті компьютерлік технологияларды қолдану. Eliademy онлайн платформасы, Activ Studio т.б.

2) Power Point бағдарламасын таныстырылым құру үшін, интернетті форум жүргізу және қауымдастық құру үшін пайдалану;

3) портфолио - білім беруді ұйымдары педагогтарының өзін- өзі бағалау құралы ретінде.

Практикалық модуль (вариативтік): Практикалық сабақтар барысында қазіргі заманғы технологияларды зерттеу.

1) Кәсіптік оқыту қызметінің түрлі аспектілері бойынша мастер-кластар, тренингтер.

2) Орта мектепте технология сабағында компьютерлік технологияларды пайдалану бойынша шебер-сыныптар өткізу;

3) Әр түрлі жобалар жүзеге асыру: ғылыми-зерттеу, шығармашылық, рөлі, ақпарат; интеграцияланған оқыту әдістерін қолдану.

«Білім беру нәтижелерін бақылау мен бағалау» модулі: білім беру нәтижелерін бақылау мен бағалаудың басты принциптерін талдауға бағытталған және келесі тақырыптарды қамтиды: модельдер, бақылау мен бағалаудың түрлері мен әдістері, бағалау критерийлері, кері байланыс және рефлексия.

Ата-бабамыздан «Ізденген жетер - мұратқа» деген өнегелі сөз қалды. Рас айтылған! Біліктілікті көтеру және Foundation ЖОО-на дейінгі дайындық орталығында және ғылыми-педагогикалық қызметкерлерінің біліктілігін артыратын облыстық біліктілікті көтеру орталықта оқып, білім жетілдірген санаулы күндер - біздерге көңіл толарлық рухани азық болды, шығармашылық ізденістерге жетеледі десек артық айтқандық болмас еді деді курс бітірушілері.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее модернизация общественного сознания.-Астана,2017.-53с
2. tarmu.kz

РАЗРАБОТКА ПРОГРАММЫ ТРАНСЛИТЕРАЦИИ ИНОСТРАННОГО СЛОВ В КАЗАХСКИЙ АЛФАВИТ НА ЛАТИНИЦЕ

АБДЫМАНАПОВ Мерей Алматович

Научный руководитель: проф., д.э.н. Байзаков Сайлау Байзакович

Казахский университет экономики, финансов и международной торговли

Нур-Султан, Казахстан

merai_land@mail.ru

Түйіндеме

Қазақ алфавитінің кириллицадан латын графикасына көшуіне байланысты, негізінен қазақ тілін білетін адамдардың шет тілдерін үйренуін жеңілдету үшін шетелдік сөздерді қазақ алфавитіне транслитерациялау бағдарламасын жасау ұсынылады. Халықаралық фонетикалық алфавитке негізделген олардың транскрипциясының ұқсастығын екі тілдің буыны ретінде пайдалану ұсынылады. Бұл тәсіл дұрыс айтылуды меңгеру процесін едәуір жеңілдетеді және оны шет тілін өз бетінше оқу процесінде бағдарлама немесе мобильді қосымшаны енгізу арқылы жүзеге асыруға болады.

Аннотация

В связи с переходом казахского алфавита с кириллицы на латинскую графику предлагается разработать программу транслитерации иностранных слов в казахский алфавит с целью облегчения изучения иностранных языков людьми, говорящими преимущественно на казахском языке. В качестве связующего звена между двумя языками предлагается задействовать сходство их транскрипции на основе Международного фонетического алфавита. Данный подход существенно облегчит процесс овладения правильным произношением и может быть реализован путём внедрения программы либо мобильного приложения в процесс самостоятельного изучения иностранного языка.

Abstract

In connection with the transition of the Kazakh alphabet from Cyrillic to Latin script, it is proposed to develop a program for transliterating foreign words into the Kazakh alphabet in order to facilitate the study of

foreign languages by people who speak mostly Kazakh. It is proposed to use the similarity of their transcription based on the International Phonetic Alphabet as a link between the two languages. This approach will greatly facilitate the process of mastering the correct pronunciation and can be implemented by introducing a program or a mobile application into the process of individual study of a foreign language.

Актуальность данного исследования продиктована переходом казахского алфавита на латинскую графику в рамках программы «Рухани Жаңғыру», а также постоянно растущей востребованностью изучения иностранных языков среди населения Республики Казахстан, говорящих преимущественно на казахском языке. Непрерывающийся процесс мирового развития с его постоянно умножающимся объёмом информации, 70% которой на сегодняшний день изложено на латинице, а также одно из ключевых мест Республики Казахстан на мировой арене в качестве площадки для международных форумов и возрастающий к ней интерес иностранных туристов, бросает нам, как одной из развивающихся стран мира, новый глобальный вызов, обусловленный необходимостью языковой адаптации под мировое интернациональное общество. Принимая во внимание упомянутые факторы, в 2018 году, первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Абишевич Назарбаев утвердил своим указом «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику» алфавит казахского языка, основанный на латинице [1]. В связи с этим, в скором времени документация различных государственных органов, организаций, учреждений, издательство учебников, пособий, книг, словарей и разговорников и т.д., полностью перейдёт на изложение информации латинской графикой, а объёмы материалов, накопленных с обретения независимости и до сегодняшнего дня, и нуждающиеся в переводе с кириллицы на латиницу, просто колоссальны. В свете возникшей проблемы, а также с целью облегчить и ускорить преобразование текста в новый вариант изложения были разработаны различные варианты программ и сервисов, осуществляющих транслитерацию казахского языка с кириллической графики на латинскую. В аспекте вышеупомянутой проблематики, наше внимание привлекла одна из наиважнейших сфер жизнедеятельности, коей является образовательная деятельность в сфере лингвистики с её арсеналом словарей многочисленных терминов, словарей иностранных слов и разговорников, в которой программа транслитерации могла бы так же сыграть свою немаловажную важную роль. В связи с постепенным переходом письменности на латинскую графику, предлагается разработать программу, либо дополнительную функцию к уже существующему программному обеспечению, осуществляющую перевод иностранных слов в казахский алфавит по их транскрипции. В дальнейшем эта мысль могла бы получить своё развитие в качестве самостоятельной программы или мобильного приложения для изучения иностранного языка либо дополнения к уже существующим программам и приложениям, осуществляющим перевод текста.

Транслитерация – Побуквенная передача иноязычных слов в соответствии с их написанием в языке- источнике путем замены букв одной графической системы буквами другой системы. [2].

Программа транслитерации – программное обеспечение, осуществляющее автоматическое преобразование символов одного алфавита в другой.

Транскрипция – способ однозначной фиксации на письме звуковых характеристик отрезков речи. [3].

Диакритические знаки, диакритики (от греч. διακριτικός – служащий для различения) – различные надстрочные, подстрочные, реже внутрискрочные знаки меньшего размера, чем обычные буквы, применяющиеся в буквенных и слоговых типах письма не как самостоятельные обозначения звуков, а для изменения или уточнения значения др. знаков или для различения одинаковых слов, а также для сокращения слов или для придания знаку небуквенного значения. [4]

В мировой практике, транслитерация – явление широко распространённое и довольно актуальное при работе с данными, изложенными на иностранных языках. Подобную практику осуществляют различные учреждения по всему миру, в частности Госдепартамент США, использующий свою систему транслитерации при обработке паспортных данных для выдачи виз. В конечном итоге паспортные данные, а именно имя и фамилия гражданина другой страны, использующей нелатинскую графику, преобразуются в латинскую графику так, что оба варианта изложения соответствуют друг другу в последующем произношении. Наиболее полно отражает специфику данного принципа следующая функция сервиса «Google Переводчик»:

Текст Документы

ОПРЕДЕЛИТЬ ЯЗЫК РУССКИЙ АНГЛ РУССКИЙ АНГЛИЙСКИЙ УКРАИНСКИЙ

Здравствуйте!
 Меня зовут Ахметов Арман.
 Я из Казахстана.

Zdravstvuyte!
 Menya zovut Akhmetov Arman.
 YA iz Kazakhstana.

56/5000 Pv

Hello!
 My name is Akhmetov Arman.
 I'm from Kazakhstan.

Рис. 1

Вышеупомянутый принцип транслитерации прокладывает перед нами новую полосу для изысканий, которая представляется нами в виде разработки программы транслитерации иностранных слов и предложений на казахский алфавит по их транскрипции.

Целью разработки нашей программы является создание инструмента, служащего для совершенствования навыка произношения слов иностранного языка. В связи с этим, в качестве связующего звена между двумя языками предлагается задействовать международный фонетический алфавит (МФА), разработанный Международной фонетической ассоциацией. МФА является системой знаков для записи транскрипции на основе латинского алфавита. Используя данный алфавит в качестве основы для преобразования слов одного языка в другой, мы можем добиться качественной конвертации слов без потери корректности произношения. Для году казахского алфавита на латинице были определены следующие знаки транскрипции в соответствии с МФА:

Aa	[a]	Kk	[k]	Ýý	[w], [ɯw], [əw]
Áá	[æ]	Qq	[q]	Uu	[o]
Bb	[b]	Ll	[ɫ]	Úú	[u]
Vv	[v]	Mm	[m]	Ff	[f]
Gg	[g]	Nn	[n]	Hh	[x]
Ĝĝ	[ɟ], [ɣ]	Ńń	[ɲ]	Hh	[h]
Dd	[d]	Oo	[ɔ]	Ch	[tʃ]
Ee	[e], [je]	Óó	[ø]	Sh	[ʃ], [s]
Jj	[z], [ʒ]	Pp	[p]	Yy	[ɥ]
Zz	[z]	Rr	[r]	Ii	[ɐ]
Ii	[ɯj], [ɛj]	Ss	[s]		
Ii	[j]	Tt	[t]		

Таблица 1

Знаки в квадратных скобках обозначают звучание той или иной буквы, соответствуя только одному звуку. Ставя в основу алгоритма систему знаков МФА, по которому наша программа будет осуществлять транслитерацию символов, и преобразовывая посредством него различные слова, в результате мы можем добиться конечной цели нашего исследования, заключающейся в получении уникального варианта написания иностранных слов, изложенных казахским алфавитом для того, чтобы часть населения, говорящая и читающая преимущественно на казахском языке, смогла с лёгкостью овладеть навыком их правильного произношения. Выглядит это следующим образом:

Английский язык	Транскрипция МФА	Казахский язык	Транскрипция МФА
Apple	[ˈæpl]	Ápl	[ˈæpl]
Orange	[ˈɒrɪndʒ]	Orɪndj	[ˈɒrɪndʒ]

What is your name?	[wɒt ɪz jɔː neɪm?]	Үот ɪz ɪo neɪm?	[wɒt ɪz jɔː neɪm?]
What time is it?	[wɒt taɪm ɪz ɪt?]	Үот taɪm ɪz ɪt?	[wɒt taɪm ɪz ɪt?]
London is the capital of Great Britain	[ˈlʌndən ɪz ðə ˈkæpɪtl ɒv greɪt ˈbrɪtn]	Landɪn ɪz zɪ kápɪtl ov Greɪt Brɪtn	[ˈlʌndən ɪz ðə ˈkæpɪtl ɒv greɪt ˈbrɪtn]

Таблица

2

Как мы видим в таблице, произношение на языке членов того же языкового сообщества (в нашем случае это латиница), которое пользуется этим алфавитом, передаётся знаками с помощью транскрипции. Иными словами, записывается звучание языка.

В представленном примере транслитерации наблюдаемые нами проблемы носят сугубо лингвистический характер. В виду отсутствия в казахском языке букв, способных передать звучание таких английских букв как «th» [ð], исключительно в рамках нашей программы предлагается ввести специальные диакритические знаки, о которых мы упомянули в разделе терминов и их определений, например написание английского звука [ð] буквами «th» мог бы быть прочитан как казахский символ «z» [ð], где диакритический знак в виде чёрточки под буквой означал бы её специфичное произношение. При внедрении диакритики нам будет необходимо истолковать их звучание в качестве примечания к преобразованию слов, либо в руководстве по использованию программы. Также необходимо отметить тот факт, что некоторые буквы в латинских языках не произносятся в устной речи, однако присутствуют на письме, такие как английская буква «h» в слове «hour». Решение данной проблемы, как нам представляется, может заключаться в конвертации слов по слогам, либо посредством внесения в базу данных программы уже готовых вариантов конвертации отдельных слов целиком.

Суммируя всё вышесказанное мы можем сделать вывод, что после замещения недостающих букв со специфичным для иностранных языков звучанием казахскими символами с диакритическими знаками, а также после внесения в базу данных программы «проблемных» слогов, содержащих незвучащие буквы, либо целых таковых слов, то данная инновационная программа способна дополнить своей пользой образовательный процесс при котором население Республики Казахстан, говорящее преимущественно на казахском языке, сможет приобретать качественные навыки корректного произношения иностранных слов как самостоятельно (при помощи домашнего компьютера либо мобильного приложения), так и при индивидуальном либо групповом изучении иностранного языка с преподавателем посредством ИКТ.

Список использованной литературы:

- [1] Указ Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику» №569 от 26.10.2017 г. http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy-na-latinskuyu-grafiku;
- [2] Ефремова Т. Ф., Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – Москва, 2000 г.;
- [3] Большая российская энциклопедия. – Москва, 2016 г. – Том 32, стр. 340;
- [4] Коряков Ю. Б., Диакритические знаки // Большая российская энциклопедия. – Москва, 2007 г. – Том 8, стр. 709.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ ҚОЛДАНЫСЫ

АВДУ Алия, ӘШП Ақбілек Тоқтасынқызы

Ғылыми жетекші: PhD докторы, доцент Кернебаев А.С.

Қазтұтынуодағы Қарағанды Экономикалық университеті

Қарағанды, Қазақстан

nuravdu@gmail.com

Соңғы 200 жылда адам қызметінің барлық салаларына қуатты әсер еткен техникалық жаңалықтардың саны көп болды. Соңғы уақытта ең өзекті жаңалықтардың бірі жасанды интеллект (ЖИ) болып табылады. Бүгінде жасанды интеллектпен (ағылш. Artificial intelligence, қысқартылған-АИ) ең алдымен бағдарламалық жүйелер мен алгоритмдер түсініледі, олардың басты ерекшелігі-белгілі бір

міндеттерді шешу қабілеті адамның жасауына, ойлауына ұқсас. [2, б.6]. 80-жылдардың басында Бар және Фейгенбаум есептеу теориясы саласында жұмыс істейтін белгілі ғалымдар жасанды интеллектті сипаттайтын келесі термин ұсынды. Жасанды интеллект (ЖИ) — бұл интеллектуалды компьютерлік жүйелерді әзірлеумен айналысатын информатика саласы, яғни біз дәстүрлі түрде адам ойымен байланыстыратын мүмкіндіктерге ие жүйелер — тілді түсіну, оқыту, ойлау қабілеті, мәселелерді шешу қабілеті [3]. Қазіргі уақытта көптеген роботтар енгізілген есептеу алгоритмдеріне сүйене отырып, кейбір ұйымдастыру шешімдерін қабылдауға қабілетті. Мысал ретінде қарапайым өз смартфоньмыз болуы мүмкін, оның ішінде "Сири" түрінде жасанды интеллект бар.

Халықаралық Электр байланысы одағы (ХЭО, ағылш. The International Telecommunication Union, ITU) McKinsey Global Institute сарапшыларымен, McKinsey & Company экономика мен бизнесті зерттеу жөніндегі бөлімшелермен ынтымақтастықта,өзінің зерттеуінде жасанды интеллектінің экономикалық тиімділігін көрсетті. Бұл ретте олар автоматтандыру әсерінен әлемдік еңбек нарығын трансформациялау, қызметкерлердің дағдыларына түбегейлі өзгерістер енгізу және оны жеке ұйымдардың пайдалануы сияқты маңызды факторларды ескереді.

Зерттеу нәтижесінде жасанды интеллектінің әлемдік экономикаға әсері жеті негізгі арна бойынша өтетіндігі анықталды :

1. өндірісті ұлғайту;
2. осы кезеңге қолданыстағы өнімдер мен қызметтерді ауыстыру;
3. инновация және өнімдер мен қызметтер сызықтарын кеңейту;
4. жаһандық ағындардың ұлғаюынан экономикалық пайда;
5. құндылықтарды құру және қайта инвестициялау;
6. ЖИ көшуге және енгізуге арналған шығындар;
7. теріс сыртқы әсерлер.

Болашақта жасанды интеллекттың бәсекелестік күресті қозғайтынын ескере отырып, ал бәсекелестік өз кезегінде компанияларға әсерін тигізетінің есепке ала отырып, ЖИ бес технология тобын біріктіреді деген шешімге келді [4]:

1. машина көру;
2. табиғи тіл;
3. виртуалды көмекшілер;
4. роботталған процестерді автоматтандыру;
5. кеңейтілген машиналық оқыту.

Жалпы алғанда, жасанды интеллект жаһандық экономикалық қызметке үлес қосу үшін орасан зор әлеуетке ие. Кейбір компаниялар бір ЖИ жекелеген функцияларды орындау үшін бір технологияны қолдануы мүмкін, ал басқалары көрсетілгендердің барлығын қолдана алады.

Жасанды интеллект әлемдік экономиканың тиімділігін арттыруы мүмкін, бірақ алынған пайданы бөлу, ең алдымен, біркелкі болмайды. Жасанды интеллектті енгізу дамушы елдердің дамыған елдерден одан әрі артта қалуына ықпал етеді, сол арқылы мемлекеттер арасындағы жоғары цифрлық алшақтықты күшейеді. Ақырында, ЖИ әлемдік еңбек нарығында күнделікті міндеттерді орындауды талап ететін мамандықтардан, әлеуметтік және танымдық бағытталған мамандықтарға, сондай-ақ автоматтандыру қиын қызметке байланысты сұранысты азайта алады. Алайда, бұл бірінші енгізу кезінде жұмыссыздықты арттыруға әкеледі. Басқаша айтқанда, ЖИ технологияларын тиімсіз дамыту және енгізу жағдайында ұлттық экономикалар, жекелеген компаниялар мен қызметкерлер арасындағы еңбек нарығындағы теңсіздікті күшейтуді жалғастыра алады, ал бұл мүмкін болатын әлеуметтік қақтығыстардың катализаторы болады. Бұған жол бермеу үшін елдер Үкіметтері бизнеспен бірлесе отырып, қызметкерлерді қолдауды және қажетті жаңа жұмыс орындарына ауыртпалықсыз көшуді қамтамасыз етуге міндетті, ал адамдардың өздері динамикалық өзгеріп отыратын еңбек нарығының қажеттіліктеріне сәйкес жаңа дағдыларды игеруі қажет.

Жасанды интеллект, кез келген есептеу жүйесі сияқты кемшіліктері болуы мүмкін және байқамай, кез келген күрделіліктегі іркіліс алуға болады, мұндай жасанды интеллект мысалдарының бірі Сбербанк жұмысына енгізген. Олар өз қызметіне енгізген жасанды интеллект кесірінен миллиардтаған рубль жоғалтты. Бұл туралы банк басшысы Герман Греф: "Жасанды интеллект, әдетте, үлкен жүйелерде шешім қабылдайды. Алгоритмге енгізілген кішкентай қате өте үлкен зардаптарға әкелуі мүмкін. Біздің тәжірибемізде машина үлкен көлемде қателік жасағандықтан, біз миллиардтаған рубльді жоғалтып алдық" [5]. Ол өзі айтқандай, барлық қателіктерді тауып, жасанды интеллект алгоритмінің жұмысын жақсартуға көмектесті. "Қателіктер анықталғанда, біз оларды зерттеп, жасанды интеллект жүйесін калибрлеу, верификациялау үшін түрлі сүзгілерді салдық". Бұған дейін Греф Сбербанкке жасанды интеллект енгізу орта буын қызметкерлерінің санына әсер ететінін айтып

кеткен болатын: менеджерлердің 70% - ға жуығы қысқарғанын мәлімдеді [6]. Бұл мәселе алдында айтылған мәлімдермелерге толық дәлел бола алады.

Бұл ретте банк тоқтауды жоспарлап отырған жоқ: 2019 жылдан бастап алгоритмдерге валюта нарығындағы сауданың 99% - ы аударылатын болады. " Алгоритмдер күнделкті, қарапайым операцияларды автоматтандыруға көмектеседі, трейдерлер назарын баға саясатына және клиенттерге аударуға мүмкіндік береді. Нәтижесінде сауда операцияларының үлкен технологиялығына қарай трейдингті белгілі бір қайта бейіндеу орын алады. Бұл ретте трейдерлер бұрынғысынша барлық ірі және стандартты емес операцияларды жүзеге асырады" [7].

Бүгінгі күні акциялармен клиенттік операциялардың 90% - дан астамы алгоритмдерді қолдану арқылы жүзеге асырылады және банктер барлық жоғары өтімді нарықтық құралдарға алгоритмдерді қолдану мүмкіндігін қарастырады.

IDC талдаушыларының мәлімдеуінше, таяу 5 жылда бүкіл әлемде деректер көлемінің қарқынды өсуі байқалатын болады. Мәселен, 2016 жылғы мәліметтермен салыстырғанда, 2025 жылы мәліметтер саны 10 есе өседі деп болжанып отыр. Жақын арада әлеумет үшін ақпараттың құндылығы арта түседі, мәліметтер тек адамдар ғана емес, сонымен қатар жаңа құрылғылар арқылы қалыптасады, сондай-ақ «бұлтқа» жаһандық көшу болады деп есептейді сарапшылар. Ақпаратқа тәуелділік үрдісі 2025 жылы да өзекті болып қалады. Сонымен қатар, қоғам өміріндегі деректердің маңыздылығы одан әрі артады – қазіргі заманғы инфрақұрылым онсыз өте алмайды, ал адам жайлы өмір сүре алмайды. Таяу жылдары жан басына шаққандағы ақпараттық әсерлердің орташа саны 20 есе өседі. Біздің үйлеріміз, жұмыс орындары, аспаптар мен көлік құралдары бірте-бірте "ақылды" болып келеді, және көптеген құрылғыларды интернетке қосуға болады.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект - бұл бірқатар кемшіліктері бар динамикалық дамып келе жатқан жүйе, бірақ сол уақытта осы кемшіліктерді түзетуге немесе жақсартуға болады. Жақын арада ол біздің өміріміздің Интернет немесе басқа технологиялар сияқты таптырмас бөлігі болады. Бірақ мұндай жүйенің кемшіліктері дамыған елдер нарығында дамымаған елдердің алдында теңсіздік болады, ЖИ әлемдік еңбек нарығында күнделікті міндеттерді орындауды талап ететін мамандықтардан, әлеуметтік және танымдық бағытталған мамандықтарға, сондай-ақ автоматтандыру қиын қызметке байланысты сұранысты азайта алады, ондай жағдайдан құтылудың жолы ретінде Үкімет тарапы қызметкерлерді қолдауды және қажетті жаңа жұмыс орындарына ауыртпалықсыз көшуді қамтамасыз етуге міндетті, ал адамдардың өздері динамикалық өзгеріп отыратын еңбек нарығының қажеттіліктеріне сәйкес жаңа дағдыларды игеруі қажет.

Қолданылған әдебиет тізімі:

1. Ромашкин Т. В. Устинова Н.Г. Сандық кәсіпкерлік: сын-қатерлер мен даму болашағы. Жинақта: биліктің, бизнестің және қоғамның даму жолындағы өзара іс-қимылы сандық экономика. XI Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 2018. Б. 130-134.
2. Жасанды интеллект [Электронды ресурс] / "Wikipedia" - кіру режимі: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
3. Жасанды интеллект тарихы [Электронды ресурс] / " Livejournal» -Кіру режимі: <https://it-region.livejournal.com/2614808.html>
4. Жасанды интеллектінің экономикаға әсерін бағалау [Электронды ресурс] / "росконгресс қоры" - кіру режимі: <https://roscongress.org/materials/otsenka-vliyaniyaiskusstvennogo-intellekta-na-ekonomiku/>
5. Сбербанк жасанды ақыл-ойдың қатпарлығы миллиард рубльден айырылып қалды. [...] / "Rusbases" - кіру реемі: <https://rb.ru/news/sberbank-aigref/>
6. Орташа буын қызметкерлерінің 70%!!!!!!! искусствени интеллект. [...] / 'Vc.ru' - қолжетімділіктің реемі: <https://vc.ru/hr/50593-sberbank-zamenil-70-sotrudnikov-srednego-zvena-na-iskusstvennyuintellekt>
6. Сбербанк валюталық мәмілелердің алгоритмдерге аударылуына байланысты [Электронды ресурс] / "трейдер үйі" – кіру режимі: <http://domtradera.ru/2019/02/48739/>
7. Талдаушылардың қорытындысы: 2025 жыл, өмірге жасанды интеллект [Электронды ресурс] / Digital басқарылады.қол жеткізу есебі: <https://digital.ескертү.есеп/шығу-к-2025-жыл-өмір-болады-Басқару-жасанды-интеллект/>.

ДАМЫҒАН ЕЛДЕРДІҢ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУДАҒЫ ОЗЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ

АВДУ Алия, ӘШІР Ақбілек Тоқтасынқызы

Қазтұтынуодағы Қарағанды Экономикалық университеті
Ғылыми жетекші: *PhD докторы, доцент Кернебаев А.С.*

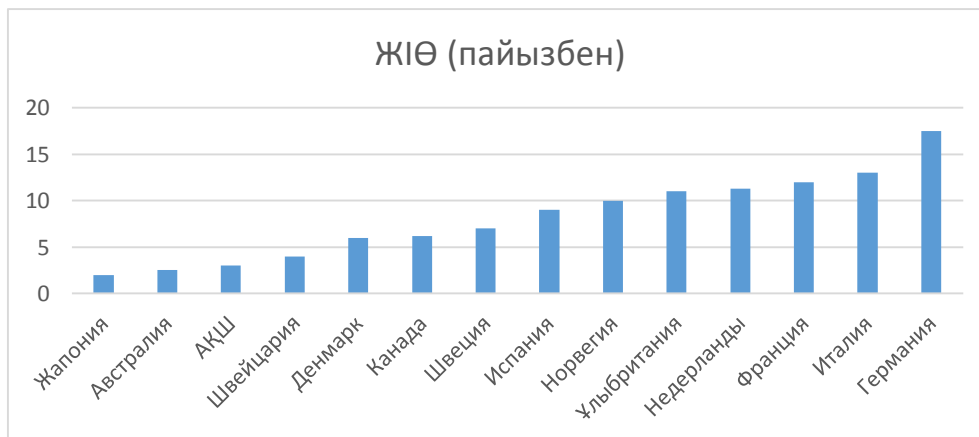
Қарағанды, Қазақстан
nuravdu@gmail.com

Бүгінгі кедей елдердің көптігі адам капиталын, инфрақұрылымды және институттарды құру үшін барынша жылдам өсу және кедейлікті неғұрлым жылдам қысқарту үшін қажетті жеткілікті табыс алмайды [1]. Мысалы, Африкада Сахарадан оңтүстікке қарай 45 елдің 15-і ЖІӨ-нің 15 пайызынан төмен табыс табады. Бұдан басқа, Сахарадан оңтүстікке қарай табиғи ресурстарға бай елдердің ресурстары шектеулі елдерге қарағанда тұрақсыз және неғұрлым төмен болып табылатын табыстары бар. Тіпті едәуір шетелдік гранттар мен қарыздар кезінде дамушы елдердегі мемлекеттік шығыстар экономикасы дамыған елдерге қарағанда төмен. 2018 жылы Африка елдеріндегі Сахарадан оңтүстікке қарай мемлекеттік шығыстар орта есеппен ЖІӨ-нің 23 пайызын құрады.

Үкіметтер мемлекеттік шығындарының төмен деңгейі кезінде де дамуды ілгерілетуі мүмкін.

Бүгінгі табысы төмен елдер экономикасы дамыған, жүз жыл бұрын жұмсалған бүгінгі елдерге қарағанда орташа есеппен екі есе көп жұмсайды (1-сурет). Әрине, бұл айырмашылық бүгінгі күні бар салық құралдары мен жүйелердің жоқтығын көрсетеді. 1850 жылдан бастап 1900 жылдардың басына дейін кедендік баждар мен акциздер мемлекеттік кірістердің негізгі бөлігін қамтамасыз етті, ал халықтан алынатын табыс салығы мен ҚҚС неғұрлым кеш кезеңге дейін елдерде енгізілмеді. Сонымен қатар, ол кезде қоғамның үкіметтен үміті қатты ерекшеленді. Мысалы, 1900 жылы жұмыссыздық, денсаулық сақтау, зейнетақы және тұрғын үй шығындары Скандинавия елдеріндегі ЖІӨ-нің орташа 1,1 пайызын және АҚШ-тағы ЖІӨ-нің 0,7 пайызын құрады [2]. Тіпті мемлекеттік шығындардың төмен деңгейі кезінде экономикалық даму 20-шы ғасырдың тоғысындағы "дамыған 14" басым бөлігінде жеке капитал қаржыландыратын инфрақұрылымды жақсартумен және бастауыш және орта білім беруді едәуір кеңейтумен жылдам болды.

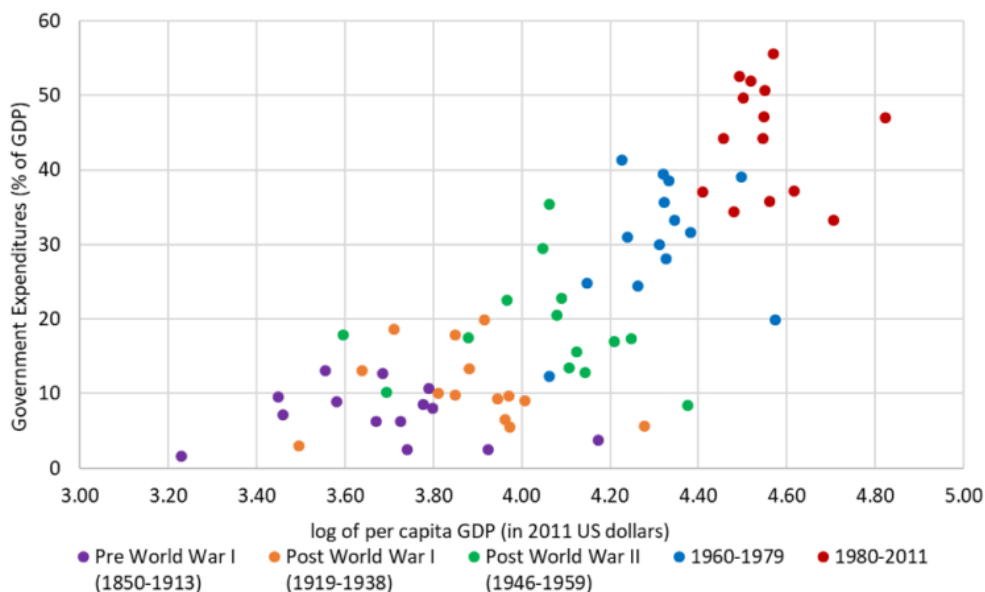
Бұл бүгінгі дамушы елдер үшін сабақ болып табылады: ішкі салық салуды нығайту және қоғамдық игіліктерді қаржыландыру үшін табысты арттыра отырып, жеке капиталды тарту - даму мақсатына жеке қаржыландыруды жұмылдыру үшін іскерлік ортаны жақсартуға басымдық берілуі тиіс.

1-сурет. 2018 жылы табысы төмен бүгінгі елдердің үкіметтері 1900 жылы экономикасы дамыған бүгінгі елдерге қарағанда орташа көп жұмсады (ЖІӨ-ден пайызбен)

Бүгінде дамушы елдер олар материалдандырылғаннан кейін емес, шығындарға қажеттілік өсе бастағанға дейін фискалдық және нарықтық институттарды құруға шоғырлануы тиіс.

Дамыған 14-дегі мемлекеттік шығындар 1960 жылдан бастап айтарлықтай өсті, өйткені олар жылдам индустрияландыру мен жаһандану жағдайындағы үкіметтің рөлін асыра бағалады және жаңа салықтар әдеттегі құбылыс болды (2-сурет). Аграрлықтан индустриалды экономикаға көшу әр түрлі жұмыс дағдыларын талап етті. Экономикалық іркілістер Үкіметтің бұрын өзгермелі еңбек әлемімен қазір қалай болып отырғандығын өзгертті, бұл әлеуметтік сақтандыру мен қорғауға арналған шығыстардың едәуір кенейуіне алып келді.

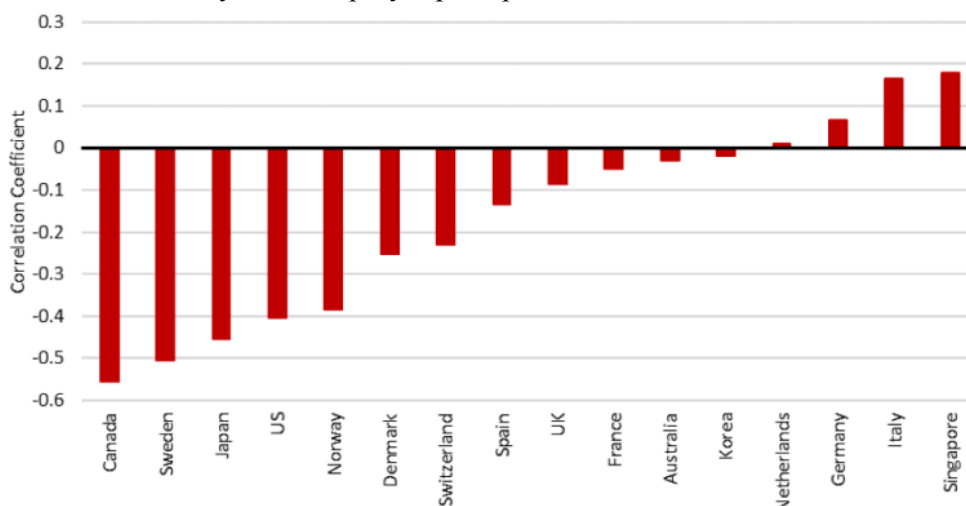

2-сурет. "Дамыған 14" мемлекеттік шығындары 20 ғасырда айтарлықтай өсті (ЖІӨ-ден пайызбен)

Бүгінгі дамушы елдердің мемлекеттік шығындары ұлғаю мүмкін, бірақ қайта бөлу және мемлекеттік қызмет көрсету тұрғысынан жасау қажет таңдау бар.

Экономикасы дамыған елдерде мемлекеттік шығыстар ұлғайды, бірақ олардың өзгергіштігі де артты. 1913 жылға дейін экономикасы дамыған елдердегі шығыстар Жапониядағы ЖІӨ-нің 2 пайыздан кем дегенде Италияда 13 пайызға дейін немесе 11 пайызға дейін өзгеріп отырды. Бүгінде экономикасы дамыған елдер арасындағы шығындар ауқымы 39 пайыздық пунктіні құрайды: Гонконгтағы 17,3 пайыздан Франциядағы 56,4 пайызға дейін [3].

Қазіргі заманғы дамыған және дамушы елдерде даму парадигмасы ерекшеленеді. Тұтастай алғанда, тұрақты өсім аз немесе үлкен Үкіметпен болуы мүмкін. Алайда, тым көп қайта бөлу жұмыспен инвестициялар үшін елеулі кедергілер тудыруы немесе формальды және формальды емес қызметкерлер, ірі компаниялар немесе мемлекеттік кәсіпорындар мен шағын жеке фирмалар қызметкерлері арасындағы шиеленіске әкелуі мүмкін. Бұл қауіп қазір айқынырақ көрінеді, себебі өзгермелі еңбек нарығы дамушы елдерде сақталып отырған формальдылық емес және халықтың бір бөлігін ғана қамти алатын әлеуметтік қорғау жүйелерімен қақтығысады.

3-сурет. Мемлекеттік шығыстар экономикасы дамыған қазіргі заманғы елдерде циклге қарсы болды, 1950-2011 жж. (ЖІӨ-ден пайызбен)

Мемлекеттік шығындар Екінші дүниежүзілік соғыс кезінен бастап шығындардың тұрақты өсу үрдісіне қарамастан көптеген экономикасы дамыған мемлекеттерде де контрциклдік болды (3-сурет).

Циклге қарсы фискалдық саясат қазіргі дамушы елдер үшін, әсіресе табиғи ресурстары бай елдер үшін міндетті болып табылады. Дегенмен, дамушы елдердегі фискалдық саясат дәйекті түрде

проциклді екенін дәлелдемелер бар, бұл терең макроэкономикалық теңгерімсіздіктерге, берешектің өнімсіз жинақталуына және сақталып отырған тұрақсыздыққа әкеп соғады.

Қолданылған әдебиет тізімі:

1. Адам Смит, «Исследование о природе и причинах богатства народов», 1776. Б. 13-16
2. Дарон Аджемоглу, Джеймс Робинсон, «Почему одни страны бедные, а другие богатые», 2012, Б. 121-123
3. Ха Джун Чанг, «Как устроена экономика», 2015, Б. 245-247

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚИТУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

**АЖИБЕКОВА Жанар Жубандыковна, АЛМАБАЕВА Нургайша Махаметшариевна,
РАХИМБАЕВА Гульбаршин Сабетовна**

С.Ж.АСФЕНДИЯРОВ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ МЕДИЦИНА УНИВЕРСИТЕТІ КЕАҚ

Алматы, Қазақстан

ANMNuri@mail.ru, azhibekova.z@kaznmu.kz

Аннотация

Қашықтықтан оқыту жүйесі – бұл оқытудың арнайы бір формасы болып табылады, ақпаратты технологиялар бұл жүйеде жетекші рөл атқарады. Бұл жүйе оқу үдерісіне тән компоненттерді сипаттайды.

Қазіргі уақытта коронавирус індеті әлем халқын алаңдатып отырған маңызды мәселе болып отыр. Көптеген мемлекеттерде төтенше жағдай енгізілді.

Студенттердің, оқытушылардың, білім беру ұйымдарының басқа қызметкерлерінің өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сондай-ақ пандемия кезінде коронавирустық инфекцияның таралуын болдырмау мақсатында, Тауарлар мен қызметтердің сапасы мен қауіпсіздігі комитетінің, Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің Бас мемлекеттік санитарлық дәрігерінің 2020 жылғы 12 наурыздағы №20 қаулысы негізінде, қашықтықтан оқыту жүйесі барлық жоғары оқу орындарында жүргізіліп жатқан іс. Қашықтықтан оқыту – білім алушы мен оқытушы арасындағы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды және құралдарды қолдана отырып жүзеге асырылады.

Білім беру технологиялары қашықтықтан оқыту сабақтарын «online» (синхронды), «offline» (асинхронды), вебинар түрде өткізуге негізделген. «Online» режимінде оқу сабақтары нақты уақыт режимінде оқудың өзара іс-әрекет ету үдерісін (бейнеконференция, ғаламтор желісімен хабар алмасу, телефон аппараты арқылы келіссөздер), ал «offline» режимінде студенттің тапсырмаларды орындау үдерісі қарастырылады. Биофизика курсымен информатика кафедрасында қашықтықтан оқыту жүйесін ұйымдастыру үшін білім алушыларға оқу материалдарын жеткізу, кері байланысты ұйымдастыру, білімдерін бақылау мақсатында *Moodle* және *Classroom* платформалары негізінде іске асуда. Студенттердің оқу үлгерімі (ағымдық, аралық және қорытынды бақылаулар) оқу бағдарламасына сәйкес жүргізіледі.

Moodle - курсты басқару жүйесі, сондай-ақ оқытуды басқару жүйесі немесе виртуалды оқыту ортасы. *Moodle* жүйесінің артықшылығы оқу үдерісіндегі қарым-қатынас жасауға шексіз мүмкіндіктер тудырады, өзара білім алмасуға мүмкіндік береді. Әр мамандыққа сәйкес жүргізілетін пәндердің аттары курс бойынша айқындалып, сол курсқа күнтізбелік жоспар бойынша тақырыптар жеке бөлім болып ұсынылады. Мұндай құрылымдау қашықтықтан оқытуға ыңғайлы және студенттерге оқу жұмысын дұрыс жоспарлауға мүмкіндік береді. Яғни, оқытушы мен студенттердің арасында осы жүйе үшін кері байланыс өте тиімді деп саналады.

Moodle оқытуды басқару жүйесі байланыс құралдарымен жақсы қамтылған. Бұл тек оқытушының жіберген тапсырмаларын файл түрінде немесе электронды пошта арқылы алмасу ғана емес, сонымен қатар форум (бағдарламаның басты бетіндегі жалпы жаңалықтар, жеке форумдар), чат, жеке хабарлама алмасу, блогтар арқылы қамтамасыз етіледі. Студенттердің әр тақырып бойынша игерген білім деңгейін тексеру үшін тест тапсырмалары беріледі. *Moodle* жүйесіндегі білімді басқарудың негізгі формасы тестілеу болғандықтан, *Moodle*-де тесттер құру, оқу және бақылау тесттерін өткізуге арналған кең құралдар жиынтығына ие (бірнеше таңдау, сәйкестендіру, шын/жалған, қысқа жауаптар, эссе және т.б.).

Ал *zoom* бағдарламасында оқытушы мен студенттер арасындағы тақырыпты талқылаулар, эксперименттік жұмыстар, тапсырмаларды орындаудағы туындаған мәселелер және т.б. қарастырылады. Бұл өз кезегінде түсірілген видеоларды қайтадан қарауға мүмкіндік береді, алынған материалдар кафедра атынан құралған Google. drive қосымшада сақталады.

Қашықтықтан оқыту кезінде оқытушыларға айтарлықтай жүктеме түсетіні белгілі. Аудиторияны қашықтықтан онлайн-режимде басқару, ұйымдастыру шеберлігі, студенттердің білімін объективті бағалау, үлгерімін қадағалау, бұлардың бәрі оқытушыға үлкен жауапкершілік. Бұл бағытта оқытушының рөлі мен қызметіне, кәсіби шеберлігіне деген талаптар күшейеді. Олар оқытудың жаңа әдістемесін дайындап қана қоймай, «қашықтықтағы» аудиторияны біліктілігімен, іскерлігімен, шешендік өнерімен баурай білуі тиіс.

Білім берудің ақпараттық технологияларын пайдалана отырып «қашықтықтан» оқытылатын жүйенің жұмыс жасауы кез келген әлеуметтік мәселелерді шешудің бір тармағы болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тауарлар мен қызметтердің сапасы мен қауіпсіздігі комитетінің, Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің Бас мемлекеттік санитарлық дәрігерінің 12.03.2020 ж. №20 қаулысы
2. Полат Е.С. Педагогические технологии дистанционного обучения/ Е. С. Полат, М. В. Моисеева, А. Е. Петров; под ред. Е.С.Полат - М.: Академия, 2006.
3. Теория и практика дистанционного обучения / под ред. ред. Е.С.Полат - М.: Академия, 2004.
4. Хуторской А. В. Дистанционное обучение и его технологии, 2002. - № 36.

ШЖМ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУ ПРОЦЕСІН ТЕХНОЛОГИЯЛАНДЫРУ – САПАЛЫ ОҚЫТУ МЕН ОҚУДЫҢ НЕГІЗІ

**АЗИРБАЕВА Танзила Аманбаевна, ИСТЛЕУОВА Алтын Сериковна
ЖАМБЫЛ ЖОББМ**

Әйтеке би ауданы, Ақтөбе облысы, Қазақстан

*Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады:
біреуі - ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады.
Бұлар - тәннің құмары, ... Біреуі - білсем екен демелік.
Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса,
оган қызығады, . . . Мұның бәрі - жан құмары,
білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген.
Абай (жетінші қара сөзі)*

Қазіргі заман білім мен ғылым заманы. Ақыл мен сананың, білім мен біліктің бәсекеге түсер ғасыры. Бүгінгі әлемдегі пандемия жағдайы, жалпы білім беретін мектептердегі қашықтан оқыту жұмысы білімге деген көзқарасты, оқыту мен оқу мүмкіндіктерін өзгертті. Әдеттегі сабақ кезінде ұстаз бен оқушы арасында көзге көрінерлік шекара болмайды. Тәрбиеші шәкіртімен бірге тыныстайды, бірге ойлайды, істі бірге істеп, бірге шешеді. Бар назары балада, қандай сөз айтса да, пайдаға асырады, жетелей біледі. Шәкіртімен шаттанады, мақтанады, ұстазы кері байланыс береді.

Қашықтан оқыту - мүлдем басқа жүйе. Мұғалімнен де, оқушыдан да ақпараттық сауаттылықты, веб ресурстар мен платформаларды тиімді қолдануды, инновациялық білім мен ақпараттық технологияларды игерудегі ширақтықты талап етеді.

Инновация әлеуметтік өзгерістердің жалпы үрдісінің сатысы ретінде қарастырылып, философия, мәдениеттану, экономика, психология, педагогика ғылымдарында соңғы жылдары "инновация", "технология" терминдеріне әр түрлі анықтамалар беріле бастады.

Технология — бұл қандай да бір істе, өнерде қолданылатын амал-тәсілдердің жиынтығы, дидактиканың құрамдас бөлігі.

Жаңа технологиялар - педагогтың мүмкіндігін күшейтетін құрал, бірақ ол тәрбиешіні алмастыра алмайды. Жалпы білім беретін мектептерде оқытуды технологияландыру бағытындағы отандық ғылыми-педагогикалық теориялық және практикалық тәжірибеге талдау оқытуды технологияландыру нәтижесін бағалау жүйесіндегі ішкі баға инструментарийлерін қолданудың тұжырымдамалық негізін жасақтауға мүмкіндік берді.

Педагогикалық технологиялар мақсатқа талпыну, мақсатқа бағытталу сияқты сапаларымен сипатталады. Соның әсерінен олар белгілі бір мақсаттарға қызмет атқарады. Ал мақсатқа қол жеткізу әрекеттерінің вариативтілігі оларды икемді ете түседі.

«Технология» дегеніміз – қандай да болсын істегі, шеберліктегі, өнердегі амалдардың немесе әдістемелік құралдардың жүйелі жиынтығы», - деп түсіндіреді В.Кларин.

Тәрбиеші сабақта әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, балалардың ұсыныс-пікірлерін еркін айтқызып, ойларын ұштауға және өздеріне деген сенімін арттыруға мүмкіндік туғызылуы қажет. Инновациялық әдіс-тәсілдер арқылы өткізілген әр сабақ балалардың ойлауына және қиялына негізделіп келеді, баланың тереңде жатқан ойын дамытып, оларды бейнелеуге үйретеді. Түрлі әдістемелік тәсілдер пайдалану арқылы қабілеті әр түрлі балалардың ортасынан қабілеті жоғары баланы іздеп, онымен жұмыс жасау, оны жан-жақты тануды ойлап, балалардың шығармашылық деңгейін бақылап отыру- әрбір мұғалімнің негізгі міндеті.

«Технология» ұғымы латын сөздерінен-“техне”-өнер, шеберлік, кәсіп және “логос”- ғылым дегенді білдіреді. Технология - ғылыми жетістіктерді енгізудің тәсілі мен нәтижесі ретінде, ғылымда қол жеткізілген деңгейдің жинақталған көрінісі ретінде анықталады.

Білім беру жүйесінде соңғы жылдары “білім берудің инновациялық технологиялары” ұғымы жиі қолданыла бастады, педагогикалық қызметтің жан-жақтылық сипатына орай, бұл ұғымды бір жақты түсіну мүмкін емес. Энциклопедиялық сөздікте: “Білім берудің инновациялық технологиясы- бірыңғай мақсатпен біріккен және оқыту мен тәрбиелеудегі инновациялық технологияларды қамтыған, оқыту, тәрбиелеу және басқару түрлерінің, әдістері мен оқу құралдарының жиынтығы”- деген анықтама берілген. Ол әрқашанда даму жағдайында жүзеге асырылады, инновациялық технология шығармашылық ізденісті талап етеді, туындаған инновациялық жағдаятқа сай, әртүрлі тәсілдерді қолдануды көздейді.

Егеменді еліміздің болашақ маман кадрлары білікті де білімді, іскер де тәрбиелі, саналы да сауатты, ойы жүйрік, ақылы жетік, бәсекеге қабілетті, өзгерістерге бейім болып қалыптасуы оқу-тәрбие процесінің нәтижелі, сапалы ұйымдастырылуымен және жаңа тұрпатты оқытушылар құзыреттіліктеріне байланысты.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға ұжымдағы бірлескен қызмет пен ынтымақтастыққа негізделген қарым-қатынас арқылы ықпал жасалса, оның кәсіби іс-әрекетінің дұрыс жетілуіне себеп болады. Ал кәсіби құзыреттілік білімімен қарулануы мен икемділігін қалыптастыруға психологиялық тренингтердің маңызы тиімді нәтижесін береді деп ойлаймыз. Жаңартылған бағдарлама Қазақстандық жалпы білім беретін мектептер жүйесіне елеулі өзгерістер, тың серпін әкелетіндігіне куә болдық.

Жаңа мазмұндағы білім жүйесін енгізуде тәрбиеші педагогикалық, психологиялық, физиологиялық ғылым салаларының тиімді зерттеу идеяларын басшылыққа алады. Ғалымдардың ойынша, білім беру технологиясын өзгерту қажеттігі Қазақстанның жаңаруына себеп болмақ. Осының бәрі оқытушылар білім беруде, білім алушыларды жан-жақты дамыту мәселесінде инновациялық технологиялар мен білім парадигмаларын бірлікте қарастыруға негіз болып табылады.

Осы орайда шағын жинақты мектептерде атқарылатын жұмыс мазмұны қандай болмақ?

-кеңес беру;

-интернет порталдар ашу;

-мүмкіндігінше әртүрлі терминалдардармен, мультимедиялық және электрондық құралдармен қамтамасыз ету;

-CD, DVD дискілеріне арналған оқу контентін жасақтау;

- желілік тестілеу кешендерін құру;

- оқытуды басқарудың желілік жүйелерін жасақтау.

Бұл мақсатты жүзеге асыруда теориялық білімді іс-әрекетте пайдалану жолдарын үйретудің орны ерекше. Өйткені тәжірибе-ақиқаттың негізі, әрі дәлелі болып табылады. Болашақ маманның кәсіптік даярлығы жүйесінде базалық білімі мен практикалық іскерлік, дағдысының өзара үйлесімді ұштасуының маңызы зор. “Кез келген білім бағдарламасының табысты орындалуы оқытушыға байланысты. Оның кәсіби шеберлігі нысаналы бағдарламаны да, оқу жоспарын да биік деңгейде жүзеге асыруға ықпал ете алады, ал кәсіби дәрменсіздігі істі құлдыратады” делінген Қазақстан Республикасы білім беру жүйесі дамуының Мемлекеттік тұжырымдамасында.

Елімізде бүгінгі таңда қалыптасқан жағдай шағын жинақты мектептердегі ақпараттық технология мүмкіндіктерін кеңінен қолдану қажеттігін дәлелдейді.

Жаңа технологиялар қандай мүмкіндіктерге жол ашады?

- жеке тұлғаға бағдарланған технологияларды оңтайлы қолдану шағын жинақты мектепте инновациялық білім берудің дамуына оң әсерін тигізеді;

- жетекші мектептер мен ресурстық орталықтар арқылы ШЖМ педагогтерінің кәсіби құзыреттілігін жетілдіру;
- Шағын жинақты мектептің жаңа мақсаттарына сәйкес ұйымдастыру құрылымын және басқару мен өзін-өзі басқару әдістерін жасақтау.

Сондықтан, шағын жинақты мектеп мұғалімдері мен оқушылары да өз елді мекендеріндегі интернет желісінің мүмкіндіктерін пайдалана отырып, өз бетінше жұмыстың техникасы мен әдістемесін, жоғарғы деңгейде білімді өз бетімен толықтыру негіздерін меңгеруі қажет. Қашықтықтан оқыту нысаны негізгі үш технологиялар бойынша жүзеге асырылуы мүмкін:

- ✓ желілік технология (автономды желілік курстар немесе виртуалды сабақтар, Интернетті пайдаланатын серіктес мектептер);
- ✓ кейс-технологиялар негізінде қашықтықтан оқыту;
- ✓ ТВ-технологиялар негізінде қашықтықтан оқыту.

Сонымен бірге нәтижелі түрде оқу үшін жаңа ақпараттық технологияның құралдарымен жұмыс істей білуі тиіс. Осылайша ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктері оқыту мен оқуды жетілдіруде ғана емес, желілік қоғамдастықтар арқылы педагогтердің кәсіби деңгейін арттыруға да оң ықпалын тигізеді.

Демек, білім беру мазмұнын жаңарту, үздіксіз білім беру жүйесін дамыту – бүгінгі күннің объективті заңдылығы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Демин, И.С. Методика научного исследования// Интернет-портал. «Исследовательская деятельность школьников»
2. Овчинникова, Л. Н. Методология научных исследований// Интернет-портал. «Исследовательская деятельность школьников»
3. Нинбург, Е. А. Технология научного исследования// «Исследовательская работа школьников». - №2. - 2007.

АНАЛИЗ ВРЕМЕННЫХ РЯДОВ В PYTHON И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В МОДЕЛЕЙ ПРОГНОЗИРОВАНИИ

АЛИПБЕКОВ Олжас Зейнович

Байзақов С.Б. профессор кафедры «Информационные системы и технологии», д.э.н.

«Казахский университет экономики, финансов и международной торговли»

Нұр-Сұлтан, Казахстан

alipbekovolzhas0v0@gmail.com

Аңдатпа

Осы мақалада Python бағдарламалау тілінің көмегімен уақыт қатарлары талданады. Уақыт қатарларын талдау тек экономикалық деректерді ғана емес, сонымен бірге ғылымның барлық салаларын болжауда қолданылады. Python және оның техникалық мүмкіндіктері көмегімен есептеулер мен болжамдар жоғары жылдамдықта, аз қателіктермен жүзеге асырылады.

Түйінді сөздер: болжау, талдау, уақыт қатарлары, Python

Аннотация

В данной статье проведен анализ временных рядов при использовании языка программирования Python. Анализ временных рядов применяется в прогнозировании не только экономических данных, но и во всех областях наук. С помощью Python и ее технических возможностей вычисления и прогнозирования проходят на высокой скорости, с минимальными погрешностями.

Ключевые слова: прогнозирование, анализ, временной ряд, Python

Аддитивные модели для моделирования временных рядов

Временные ряды являются одним из наиболее распространенных типов данных, встречающихся в повседневной жизни. Финансовые цены, погода, энергопотребление дома и даже вес - все это примеры данных, которые можно собирать через регулярные промежутки времени. Почти каждый ученый, работающий с данными, будет сталкиваться с временными рядами в своей повседневной работе, и обучение их моделированию является важным навыком в наборе инструментов для науки о данных. Одним из мощных, но простых методов анализа и прогнозирования периодических данных является аддитивная модель[1]. Идея проста: представить временные ряды в

виде комбинации паттернов в разных масштабах, таких как ежедневный, еженедельный, сезонный и годовой, вместе с общей тенденцией. Потребление энергии может возрасти летом и уменьшиться зимой, но при увеличении энергоэффективности вашего дома наблюдается общая тенденция к снижению. Аддитивная модель может показать нам как закономерности / тренды, так и делать прогнозы на основе этих наблюдений[4].

На следующем рисунке показана аддитивная модель разложения временного ряда на общий тренд, годовой тренд и недельный тренд (рис 1).

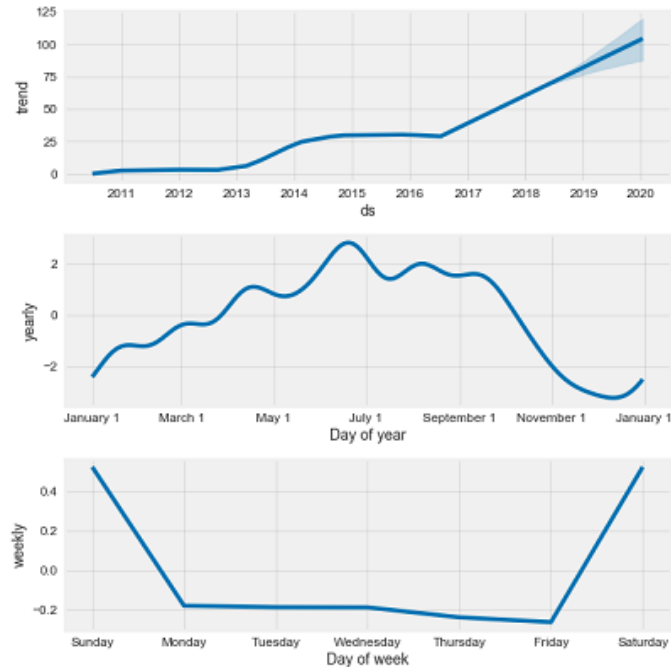

Рис 1.

В этом посте будет представлен вводный пример создания аддитивной модели для данных финансовых временных рядов с использованием Python и пакета прогнозирования Prophet, разработанного Facebook. Попутно мы рассмотрим некоторые манипуляции с данными с использованием панд, доступа к финансовым данным с использованием библиотеки Quandl и построения графиков с помощью matplotlib. Я включил код, где это поучительно, и я призываю всех желающих проверить Jupyter Notebook на GitHub для полного анализа. Это введение покажет вам все шаги, необходимые для самостоятельного моделирования временных рядов!

Теперь приходит скучная часть, когда я должен упомянуть, что когда дело доходит до финансовых данных, прошлые результаты не являются показателем будущих результатов, и вы не можете использовать эти методы, чтобы разбогатеть. Я решил использовать биржевые данные, потому что они легко доступны на ежедневной основе, и с ними интересно играть. Если вы действительно хотите разбогатеть, лучше изучать науку о данных, чем играть на фондовом рынке!

Получение финансовых данных

Обычно около 80% времени, затрачиваемого на наукоемкий проект, занимает получение и очистка данных. Благодаря финансовой библиотеке Quandl, этот проект был сокращен примерно до 5%. Quandl может быть установлен с помощью pip из командной строки, он позволяет вам получать доступ к тысячам финансовых показателей с помощью одной строки Python и позволяет выполнять до 50 запросов в день без регистрации. Если вы регистрируетесь на бесплатную учетную запись, вы получите ключ API, который позволяет неограниченное количество запросов.

Сначала мы импортируем необходимые библиотеки и получаем некоторые данные. Quandl автоматически помещает наши данные в pandas dataframe, структуру данных, предпочтительную для науки о данных. (Для других компаний просто замените «TSLA» или «GM» на биржевой тикер. Вы также можете указать диапазон дат).

- # quandl for financial data
- import quandl
- # pandas for data manipulation
- import pandas as pd
quandl.ApiConfig.api_key = 'getyourownkey!' # Retrieve TSLA data from Quandl
- tesla = quandl.get('WIKI/TSLA') # Retrieve the GM data from Quandl

- gm = quandl.get('WIKI/GM')
- gm.head(5)

	Open	High	Low	Close	Volume	Ex-Dividend	Split Ratio	Adj. Open	Adj. High	Adj. Low	Adj. Close	Adj. Volume
Date												
2010-11-18	35.00	35.99	33.89	34.19	457044300.0	0.0	1.0	29.988317	30.836558	29.037259	29.294302	457044300.0
2010-11-19	34.15	34.50	33.11	34.26	107842000.0	0.0	1.0	29.260029	29.559912	28.368948	29.354278	107842000.0
2010-11-22	34.20	34.48	33.81	34.08	36650600.0	0.0	1.0	29.302870	29.542776	28.968714	29.200053	36650600.0
2010-11-23	33.95	33.99	33.19	33.25	31170200.0	0.0	1.0	29.088668	29.122940	28.437493	28.488901	31170200.0
2010-11-24	33.73	33.80	33.22	33.48	26138000.0	0.0	1.0	28.900170	28.960146	28.463197	28.685967	26138000.0

Таблица 1. General Motors-данные из Quandl

Существует почти неограниченное количество данных о Quandl, но я хотел сосредоточиться на сравнении двух компаний в одной отрасли, а именно Tesla и General Motors. Tesla - удивительная компания не только потому, что это первый успешный американский автомобильный запуск за 111 лет, но и потому, что иногда в 2017 году это была самая ценная автомобильная компания в Америке, несмотря на то, что она продавала только 4 разных автомобиля. Другим претендентом на звание самой ценной автомобильной компании является компания General Motors, которая недавно продемонстрировала признаки того, что должна охватывать будущее автомобилей, создавая довольно крутые (но не крутые на вид) полностью электромобили (Таблица 1).

Мы могли бы легко потратить часы на поиск этих данных и загрузку их в виде электронных таблиц csv, но вместо этого, благодаря quandl, у нас есть все необходимые данные за несколько секунд!

Исследование данных

Прежде чем мы сможем перейти к моделированию, лучше всего составить представление о структуре и диапазонах, сделав несколько исследовательских участков. Это также позволяет нам искать выбросы или пропущенные значения, которые необходимо исправить.

Информационные рамки Pandas могут быть легко построены с помощью matplotlib. Если какой-либо графический код выглядит пугающим, не волнуйтесь. Я также считаю, что matplotlib не интуитивно понятен и часто копирует и вставляет примеры из переполнения стека или документации, чтобы получить нужный мне график. Одно из правил программирования - не изобретать уже существующее решение!

- # The adjusted close accounts for stock splits, so that is what we should graph
- plt.plot(gm.index, gm['Adj. Close'])
- plt.title('GM Stock Price')
- plt.ylabel('Price (\$)');
- plt.show()plt.plot(tesla.index, tesla['Adj. Close'], 'r')
- plt.title('Tesla Stock Price')
- plt.ylabel('Price (\$)');
- plt.show();

Сравнение двух компаний только по ценам на акции не показывает, что является более ценным, поскольку общая стоимость компании (рыночная капитализация) также зависит от количества акций (рыночная капитализация = цена акции * количество акций). У Quandl нет данных о количестве акций, но я смог найти среднегодовые акции обеих компаний с помощью быстрого поиска в Google. Это не является точным, но будет достаточно точным для нашего анализа. Иногда нам приходится обходиться несовершенными данными!

Чтобы создать столбец рыночной капитализации в нашем фрейме данных, мы используем несколько приемов с пандами, таких как перемещение индекса в столбец (reset_index) и одновременное индексирование и изменение значений в фрейме данных с использованием ix.

- # Yearly average number of shares outstanding for Tesla and GM
- tesla_shares = {2018: 168e6, 2017: 162e6, 2016: 144e6, 2015: 128e6, 2014: 125e6, 2013: 119e6, 2012: 107e6, 2011: 100e6, 2010: 51e6}gm_shares = {2018: 1.42e9, 2017: 1.50e9, 2016: 1.54e9, 2015: 1.59e9, 2014: 1.61e9, 2013: 1.39e9, 2012: 1.57e9, 2011: 1.54e9, 2010:1.50e9}# Create a year column
- tesla['Year'] = tesla.index.year# Take Dates from index and move to Date column
- tesla.reset_index(level=0, inplace = True)
- tesla['cap'] = 0# Calculate market cap for all years
- for i, year in enumerate(tesla['Year']):
- # Retrieve the shares for the year

- `shares = tesla_shares.get(year)`
- `# Update the cap column to shares times the price`
- `tesla.ix[i, 'cap'] = shares * tesla.ix[i, 'Adj. Close']`

Это создает столбец «cap» для Tesla. Мы делаем тот же процесс с данными GM, а затем объединяем их. Объединение является неотъемлемой частью рабочего процесса в науке о данных, поскольку позволяет объединять наборы данных в общем столбце. В этом случае у нас есть цены на акции для двух разных компаний в одни и те же даты, и поэтому мы хотим объединить данные в столбце даты. Мы выполняем «внутреннее» слияние, чтобы сохранить только записи Date, которые присутствуют в обоих кадрах данных. После слияния мы переименовываем столбцы, чтобы знать, какой из них подходит к какой автомобильной компании (Рис 2).

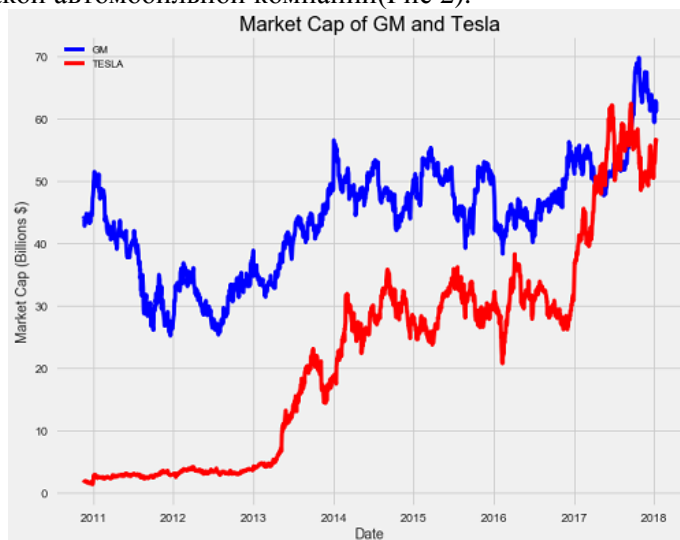

Рис 2. Исторические данные рыночной капитализации

Моделирование с Prophet

Пакет Facebook Prophet был выпущен в 2017 году для Python и R, и исследователи данных по всему миру радовались. Prophet предназначен для анализа временных рядов с ежедневными наблюдениями, которые отображают закономерности на разных временных масштабах. Он также имеет расширенные возможности для моделирования эффектов выходных дней во временном ряду и реализации пользовательских точек изменения, но мы будем придерживаться основных функций для запуска и запуска модели. Prophet, как и quandl, можно установить с помощью команды pip из командной строки.

Сначала мы импортируем Prophet и переименовываем столбцы в наших данных в правильный формат. Столбец «Дата» должен называться «ds», а столбец значений, который мы хотим предсказать «y». Затем мы создаем модели Prophet и подгоняем их к данным, во многом как модель машинного обучения Scikit-Learn:

- `import fbprophet# Prophet requires columns ds (Date) and y (value)`
- `gm = gm.rename(columns={'Date': 'ds', 'cap': 'y'})# Put market cap in billions`
- `gm['y'] = gm['y'] / 1e9# Make the prophet model and fit on the data`
- `gm_prophet = fbprophet.Prophet(changepoint_prior_scale=0.15)`
- `gm_prophet.fit(gm)`

При создании моделей Prophet я установил точку изменения до 0,15, по сравнению со значением по умолчанию 0,05. Этот гиперпараметр используется для контроля чувствительности тренда к изменениям: более высокое значение более чувствительно, а более низкое значение менее чувствительно. Это значение используется для борьбы с одним из самых фундаментальных компромиссов в машинном обучении: смещение против дисперсии.

Если мы слишком близко подходим к нашим данным обучения, называемым переоснащением, у нас слишком большая разница, и наша модель не сможет хорошо обобщить новые данные. С другой стороны, если наша модель не отражает тренды в наших тренировочных данных, она недостаточно подходит и имеет слишком много смещений. Когда модель недостаточно приспособлена, увеличение

предшествующей точки изменения дает большую гибкость для модели, чтобы соответствовать данным, и, если модель переоснащается, уменьшение предшествующего ограничивает степень гибкости. Эффект априорной шкалы точки изменения можно проиллюстрировать с помощью графических прогнозов, сделанных с диапазоном значений:

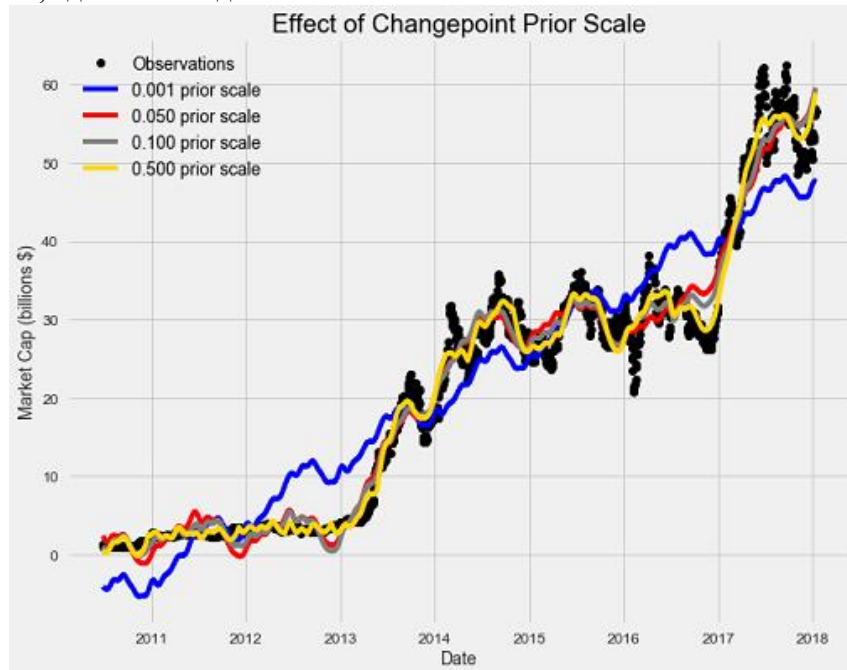

Рис 3. Эффект изменении шкалы точки времени

Чем выше предыдущая шкала точки изменения, тем гибче модель и тем ближе она подходит к данным обучения. Это может показаться именно тем, что мы хотим, но слишком хорошее изучение данных обучения может привести к переобучению и неспособности точно делать прогнозы для новых данных. Поэтому нам необходимо найти правильный баланс для подгонки обучающих данных и возможности обобщения на новые данные. Поскольку акции меняются изо дня в день, и мы хотим, чтобы наша модель это учитывала, я увеличил гибкость после экспериментов с диапазоном значений.

В призыве создать модель Prophet мы также можем указать точки изменения, которые происходят, когда временной ряд идет от увеличения к уменьшению или от медленного увеличения к быстрому росту (они расположены там, где изменение скорости во временном ряду является наибольшим), Точки изменения могут соответствовать значительным событиям, таким как запуск продуктов или макроэкономические колебания на рынке. Если мы не укажем точки изменения, Prophet рассчитает их для нас.

Чтобы делать прогнозы, нам нужно создать так называемый фрейм данных будущего. Мы указываем количество будущих периодов для прогнозирования (два года) и частоту прогнозов (ежедневно). Затем мы делаем прогнозы с помощью модели Prophet, которую мы создали, и будущего фрейма данных:

- # Make a future dataframe for 2 years
- `gm_forecast = gm_prophet.make_future_dataframe( periods=365 * 2, freq='D' )` # Make predictions
- `gm_forecast = gm_prophet.predict( gm_forecast )`

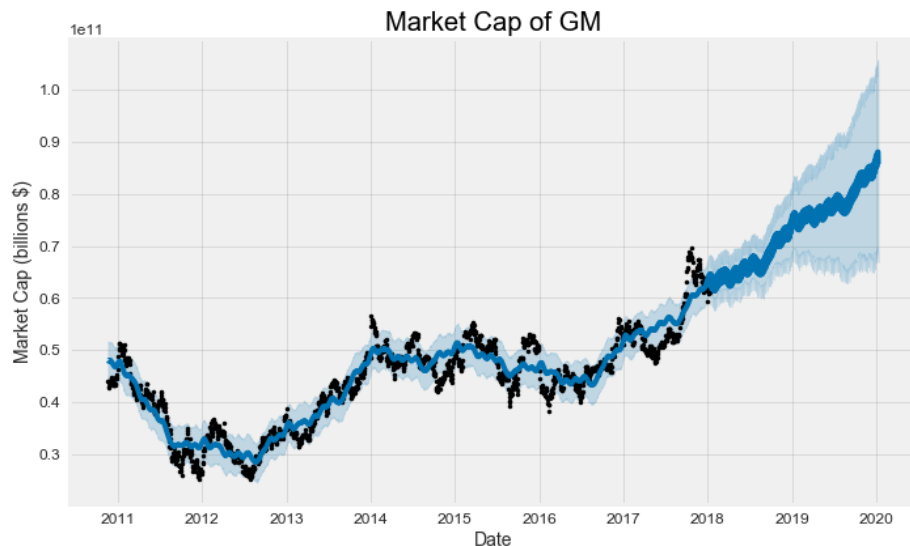

Рис 4. Капитализация рынка General-Motors

Черные точки представляют фактические значения (обратите внимание, как они останавливаются в начале 2018 года), синяя линия указывает прогнозируемые значения, а светло-голубая заштрихованная область - это неопределенность (всегда критическая часть любого прогноза). Область неопределенности увеличивается по мере дальнейшего прогнозирования в будущем, поскольку первоначальная неопределенность распространяется и растет со временем. Это наблюдается в прогнозах погоды, которые становятся менее точными, чем дальше они делаются.

Мы также можем проверить точки изменения, определенные моделью. Опять же, точки изменения представляют, когда скорость роста временного ряда значительно изменяется (например, от увеличения к уменьшению).

- tesla_prophet.changepoints[:10]61 2010-09-24
- 122 2010-12-21
- 182 2011-03-18
- 243 2011-06-15
- 304 2011-09-12
- 365 2011-12-07
- 425 2012-03-06
- 486 2012-06-01
- 547 2012-08-28
- 608 2012-11-27

В заключение, существует много способов моделирования временных рядов, от простой линейной регрессии до рекуррентных нейронных сетей с клетками LSTM. Аддитивные модели полезны, потому что они быстро развиваются, быстро обучаются, предоставляют интерпретируемые шаблоны и делают прогнозы с неопределенностью.

Список литературы:

- 1 Боровков А.А. Математическая статистика. СПб.: Лань, 2010. 704 с.
- 2 Френкель А.А. Прогнозирование производительности труда. М.: Экономика, 2007. 222 с.
- 3 Лутц М. Программирование на Python. Т. I. СПб.: Символ-Плюс, 2011. 992 с
- 4 Маккинни У. Python и анализ данных. М.: ДМК Пресс, 2015. 482 с.
- 5 Krakovsky Yu.M., Luzgin A.N. Sovremennye tehnologii. Sistemny analiz. Modelirovanie (Modern technologies. System analysis. Simulation), 2015, no. 1 (45), pp. 112-116.

ЦИФРОВАЯ ЭКОСИСТЕМА ДЛЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

АЛИПБЕКОВ Олжас Зейнович

Байзаков С.Б. профессор кафедры «Информационные системы и технологии», д.э.н.

«Казахский университет экономики, финансов и международной торговли»

Нұр-Сұлтан, Казахстан

alipbekovolzhas0v0@gmail.com

Аңдатпа

Қазіргі уақытта планета тұрақты жолда емес. Өзгерістер байқалуы үшін қазіргі траектория айқындылықты, инклюзивтілікті және есеп берушілікті талап етеді. Әлемдік экономика өзгереді бірақ алдыңғы қатарлы технологиялар мен интеграцияланған деректерді пайдаланбай орнықты дамудың экологиялық мақсаттарына немесе экологиялық тұрақтылыққа қол жеткізе алмаймыз. Әлеуметтік желілер тұтынушының қалауы мен бүкіл әлем бойынша саяси нәтижелерді қалыптастырады. Егер біз деректер мен ақпаратты пайдаланатын болсақ, ағымдағы траекторияны өзгерту мүмкіндігі ретінде тағы бір нұсқа бар: біздің ғаламшарымыздың жағдайы туралы хабардарлықты қалыптастыру, тұтынушылық мінез-құлыққа әсер ету, нарықтарды ақпараттандыру және жүйелерді басқаруды реформалау.

Түйінді сөздер: экожүйе, қоршаған орта, әлеуметтік проблема, экономика, ақпараттық жүйе.

Аннотация

В настоящее время планета не находится на устойчивом пути. Для того чтобы измениться - нынешняя траектория требует прозрачности, инклюзивности и подотчетности. Мировая экономика меняется, и мы не сможем достичь экологических целей устойчивого развития или экологическая устойчивость без использования передовых технологий и интегрированных данных. Социальные сети формируют предпочтения потребителя и политические результаты по всему миру. Есть еще один вариант как возможность изменить текущую траекторию, если мы используем данные и информацию: формировать осведомленность о состоянии нашей планеты, влиять на потребительское поведение, информирование рынков и реформировать управление систем.

Ключевые слова: экосистема, окружающая среда, социальная проблема, экономика, информационная система

Глобальная цифровая экосистема для окружающей среды имеет потенциал для создания, мы находимся на пути к устойчивому будущему. Это потребует принятия мер со стороны граждан, правительства, частного сектора и межправительственных организации для сбора и обмена данными, обработки данных и создания аналитических идеи и информации. Граждане должны быть вовлечены в использование и сборе данных. Страны должны создать культуру использования данных, инновации и управление данными для национальных информационных экосистем. Один вклад частного сектора связан с обменом данными, алгоритмами и главное-это опыт. ООН может сыграть определенную роль в инкубации и развитии глобальной цифровой экосистемы, построенная на инновационном партнерстве между заинтересованными сторонами. Как глобальная организация, ответственная за окружающую среду, ООН отвечает за лидерство в области охраны окружающей среды. разработке подхода к управлению цифровой экосистемой для окружающей среды как часть более широкой экосистемы устойчивого развития а также привести существующие данные связанные с окружающей средой в фокус внимания для политики. Это будет сделано путем предвидения роли различных заинтересованных сторон в цифровой экосистеме и посредством создания данных и информации более доступной в том числе и через окружающую среду.

Сегодня продолжающаяся цифровая революция порождает еще больше, чем когда-либо прежде, информации о состоянии планеты. Одна комбинация спутников, дронов, мобильных телефонов, датчиков, технологии финансовых транзакций и устройства, подключенные к ним IoT (интернет вещей) собирает данные в реальном времени, которые могут трансформироваться управление природными ресурсами Земли и экосистемы. Пространственная доступность информации-это расширение за счет: достижения в области официальной статистики процессы геолокации данных переписей и обследований; новые методы более эффективного использования административных данных (например, обеспечение водой, экологические разрешения, земельные участки собственность и т. д.); более широкое использование наблюдения Земли данные и улучшенные процессы распространения данных. То сочетание этих новшеств позволяет составить карту: народонаселение, социальное развитие и экономические субъекты в а способ, который позволяет понять и предсказать использование природных ресурсов и спроса на них, в том числе последствия изменения окружающей среды и климата. Новые технологии управления данными, искусственный интеллект, блок chain11,

облачных вычислений и облачного хранения информация дает возможность управлять, делиться ею, обрабатывайте и анализируйте большие объемы данных почти в реальном времени.

Ряд новых технологий также способствуют демократизации доступа к экологическим данным, позволяющим ученым, студентам и гражданам ученые будут непосредственно заниматься сбором данных, анализ и распространение информации среди мирового сообщества. То частный сектор использует науку о данных и пространственную информацию услуги по подключению и влиянию на людей, места и объекты продукты. Они также предлагают возможность помочь зеленому цвету потребление, предлагая потребителям больше данных в режиме реального времени о экологические следы различных продуктов и далее социальные и экологические характеристики продукта цепочки поставок (Handayani and Prayogo 2017). Короче говоря, правительства, компании, ученые, граждане и все международные организации вносят свой непосредственный вклад к взрывному росту доступности глобальных, национальных и локальные данные. Это меняет образ мышления в мире информация о компании и ее использовании. Новообретенное богатство данных генерируется в нескольких масштабах во времени и пространстве что позволяет осуществлять мониторинг изменений окружающей среды по всему миру сообщества, страны и континенты. Уровень доступа для пространственной информации это беспрецедентно.

Возможность использовать эти данные для улучшения реального времени процесс принятия решений по природным ресурсам также может трансформироваться глобальные рамки экологического управления и многосторонние соглашения. Есть огромная надежда на то, что решения могут быть приняты, проконтролированы и принудительное использование пространственных и статистических данных в реальном времени, тем самым сокращается разрыв между тревогой, действием и ударом.

Действительно, это конвергенция больших данных и границ технологии, т. е. технологии, которые появляются, но имеют еще не масштабированный для массового рынка, то есть развязывающий 4-я промышленная революция. Эта новая эпоха характеризуется по “целому ряду новых технологий, которые сплавляют физические, цифровые и биологические миры, влияющие на все дисциплины, экономики и отрасли промышленности, и даже сложные идеи о том, что значит быть человеком” (Schwab 2016). 4-я промышленная революция дает возможность преобразуйте способ сбора экологических данных и управляемые; как основные экологические тенденции, закономерности, риски и возможности анализируются; и как рынок проводятся сделки по экологическим товарам.

Технология и инновации также могут поддержать критическую ситуацию. Создание благоприятных условий для более эффективного управления-принцип прозрачность. Экологическая прозрачность – это фундаментальное предварительное условие и катализатор для достижения устойчивости, потому что она генерирует данные, необходимые для обеспечения подотчетности, участия общественности и рынка давление. Целый ряд технологий включая Землю наблюдение и датчики могут одновременно измерять окружающую среду производительность и помощь сделать эти данные более общедоступными доступный. Генерация этих данных лежит в основе того, как это делается граждане могут содержать свои государственные учреждения и частные компании более подотчетны – в то же время предлагая дополнительные услуги возможности для инноваций. Недавний доклад независимого Генерального секретаря ООН Экспертно-консультативная группа по революции данных в интересах устойчивого развития Разработка подчеркивает важность данных, вызывающих данные “жизненная сила принятия решений ” (IEAG 2014, стр. 2). Без высококачественных данных, которые собираются в пространственном пространстве контекст, почти невозможно конструировать, контролировать, и оценка эффективной политики, которая может обеспечить устойчивое развитие Цели Развития (ЦУР). Панель высокого уровня по цифровым технологиям Сотрудничество было также созвано генеральным секретарем ООН для выдвижения предложений по укреплению сотрудничества в области цифровое пространство между правительствами, частным сектором, гражданское общество, международные организации, академические круги.

КОМПОНЕНТЫ ЦИФРОВОЙ ЭКОСИСТЕМЫ ДЛЯ ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА

Цифровая экосистема - это распределенная, адаптивная, открытая социотехническая система со свойствами самоорганизации, масштабируемость и экологичность вдохновлены натуральными продуктами экосистемы. Цифровая экосистема, управляемая коммерческим предприятие фирма включает в себя глобальную сеть партнеров (поставщиков, учреждения, клиенты) и заинтересованные стороны, через которые бизнес-проблемы решаются. Во многих случаях цифровой экосистемных моделей конкуренции и сотрудничества среди различных сущностей. Цифровая экосистема для окружающей среды должна включать в себя четыре основных компонента: данные; инфраструктура; алгоритмы & анализа; выводы и приложения. Это обобщено на рис. 1. Цифровая экосистема в основном преобразует необработанные данные с помощью базового облака инфраструктура в

сочетании с алгоритмами и аналитикой превращаются в аналитика и приложения, к которым обращаются пользователи, чтобы помочь решить реальные мировые проблемы.

Цифровая экосистема, которая необходима для трансформации raw данные могут быть поняты как имеющие взаимосвязанный ряд ключевые строительные блоки, которые работают вместе, чтобы произвести 'Эффект Маховика'. Основная идея заключается в том, что когда-то организация имеет все основные технологические элементы на месте, эти части обладают собственной энергией, которая движет другими позитивные изменения и инновации. Самый критический аспект о цифровой экосистеме-это понимание того, насколько она отличается технологии комбинируются и фундаментальные среди них-зависимость. Прямо как настоящая экосистема, удаление или изменение отдельных компонентов может иметь последствия и неожиданные результаты. За пределами самовоспроизводящегося аспекта цифровой экосистемы, важно иметь в виду, что технология - это всего лишь средства для достижения результата - не сам результат. Пока коммерческие цифровые экосистемы используются для получения прибыли, глобальные экосистемы общественного блага также могут быть построены для того, чтобы продвигайте ЦУР и используйте технологии для поддержки их достижения. достижение. Каждый из них описан в следующих разделах компоненты более подробно. Цифровой экосистемы для окружающей среды не будет размещенные в одном учреждении или управляемые как единое целое база данных но обеспечит основу для подключения данные из разных источников с алгоритмами и облаком вычислительные услуги. Цифровая экосистема будет иметь данные визуализация и распространение действенных идей. То инфраструктура, необходимая для цифровой экосистемы, включает в себя: работа с поставщиками данных для обеспечения того, чтобы данные могли быть включен в экосистему, обеспечивающую доступ к облаку вычислительные услуги, позволяющие анализировать данные, и объединение данных и экспертных знаний с учетом спроса на экологические идеи и приложения. Во всех аспектах что касается цифровой экосистемы, то необходимо поощрять обмен информацией о ней. опыт, который может обогнать знания и анализ в разных доменах и местоположениях.

Разработка цифровой экосистемы для окружающей среды, которая может быть использован для более эффективного политического вмешательства и экологические действия потребуют трансформации для того, чтобы граждане, правительства, частный сектор и межправительственные организации для сбора и обмена данными, обрабатывайте данные и создавайте аналитические идеи и информацию. Эта трансформация будет подкреплена необходимостью обеспечить прозрачность, подотчетность и сопоставимость данных; глобальные экологические данные в то же время защита частной жизни и стимулирование инноваций и инвестиции в данные. Научно-политическое и деловое партнерство для инновационных информационных технологий и цифровых решений, которые ускорить осуществление устойчивого развития

Цели в области развития и многосторонние экологические инициативы Соглашения являются основой для обеспечения того, чтобы данные были собранные, обработанные и используемые для разработки инсайтов покрытия целый ряд экологических вопросов, является инклюзивным с точки зрения географический охват, а также предоставляет информацию для небольших сообществ, а также на глобальном уровне. Следующий являются ли предварительные условия для перехода к функциональному цифровому экосистема для окружающей среды: Граждане должны быть вовлечены через:

1) доступ к местным релевантным данным: приложения и веб-сервисы должны быть разработаны таким образом, чтобы обеспечить гражданам расширение доступа к местным данным об окружающей среде менять. Граждане находятся в наилучшем положении для использования данных и информация для улучшения их собственной жизни, общин и природная среда. Однако граждане часто этого не делают осведомлены о том, как получить доступ к удобоваримой информации, которая позволяет они должны принимать обоснованные решения. Эффективность а цифровая экосистема для окружающей среды будет зависеть от изменений то, как люди взаимодействуют с данными и информацией.

2) обратная связь с данными: граждане должны быть вовлечены в оба вида деятельности доступ к данным и предоставление данных на национальном и глобальном уровнях экосистемы данных. Оперативные механизмы в режиме реального времени для граждане должны предоставлять информацию включая сбор данных и комментарии по удобству использования должны быть легко доступны.

3) организационная поддержка: общественные научные организации и другие общественные организации должны использовать данные а также инсайты для демонстрации пробелов в терминах охрана окружающей среды, загрязнение и охрана окружающей среды политика для того чтобы держать правительства и компании больше подотчетный.

4) конфиденциальность и обмен данными: граждане должны быть проинформированы вопросов, связанных с конфиденциальностью данных и имеющих контроль над ними делаются своими собственными данными. Для этого требуется высокий стандарт работы прозрачность и функциональность с помощью интерфейсов, чтобы пользователи знают, какая информация является общедоступной и как выбрать то, что есть частная и общественная. Многие пользователи, возможно, должны быть обучены в чтобы иметь полный контроль над обменом данными.

5) информация для принятия решений: граждане должны иметь доступ к информации, которая позволяет им сделать лучше например, решения, связанные с их собственным потреблением, запись предпочтений, связанных с предпочтением устойчивого развития продукты, информация, связанная с углеродом или экологическими след различных товаров и услуг и доступ к ним информация о цепочке поставок определенных продуктов (напр. для подтверждения того, что продукт является справедливой торговлей). Эта информация должны быть сопряжены с действенными изменениями граждане могут сделайте так, чтобы адаптировать свои решения к информации о потреблении. Это включает в себя предоставление альтернативных устойчивых вариантов когда это возможно.

Список литературы:

[1] Organisation for Economic Co-operation and Development (2016). Blended Finance. [<http://www.oecd.org/development/financing-sustainable-development/development-finance-topics/blended-finance.htm>]. Organisation for Economic Co-operation and Development (2016). Blended Finance. [<http://www.oecd.org/development/financing-sustainable-development/development-finance-topics/blended-finance.htm>].

[2] Введение в теорию цифровой экономики / Центр социально-экономического прогнозирования им. Д.И. Менделеева, Сретенский клуб им. С.П. Курдюмова; А.В. Щербаков (отв. ред.), В.Г. Буданов, Л.А. Колесова, В.С. Курдюмов, А.В. Олескин. – М.: Грифон, 2018. – 104 с.

[3] К вопросу цифрового управления государством и экономикой / Проблемы анализа риска, том 14, 2017, № 6

АКТИВИЗАЦИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

АМАНШЕЕВА Агила Жумыргожаевна, КОПТЛЕУОВА Гульнар Казбековна

СШ имени М.Жумабаева

Айтекебийский район, Актюбинская область, Казахстан

Одним из наиболее важных качеств современного человека является активная мыслительная деятельность, критичность мышления, поиск нового, желание и умение приобретать знания самостоятельно.

Активизация познавательной деятельности учащихся – одна из актуальных проблем на современном уровне развития педагогической теории и практики.

Педагогическая наука и школьная практика накопили немалый опыт применения методов и организационных форм, стимулирующих познавательные силы учащихся. Интерес к этой стороне обучения усилился в последние годы. В активизации процесса обучения кроются возможности преодоления обострившихся противоречий между требованиями общества к образованию и массовым опытом преподавания, между педагогической теорией и школьной практикой.

Поэтому учитель должен сделать все возможное, чтобы труд детей был радостным, а уроки интересными.

Еще Я. А. Коменский писал: «...всеми возможными способами нужно воспламенить в детях горячее стремление к знанию и учению». К. Д. Ушинский предостерегал, что «учение, лишённое всякого интереса и взятое только силой принуждения, убивает в ученике охоту к учению, без которой он далеко не пойдёт».

Психологические особенности школьников, их природная любознательность, отзывчивость, особая расположенность к усвоению нового, готовность воспринимать все, что даёт учитель, создают благоприятные условия для развития познавательной деятельности.

Успех – важнейший стимул активной деятельности человека. Этот психологический феномен особенно ярко проявляется в детском возрасте, когда другие мотивы и стимулы ещё неустойчивы или слабо выражены.

Необходимо отметить, что формирование познавательного интереса к учению – важное средство повышения качества обучения. Чтобы формировать у учащихся умение самостоятельно пополнять свои знания, необходимо воспитывать у них интерес к учению, потребность в знаниях.

Познавательная деятельность развивает логическое мышление, внимание, память, речь, воображение, поддерживает интерес к обучению. Все эти процессы взаимосвязаны. Многие педагоги используют в учебном процессе различные методические приемы: дидактические игры, игровые моменты работу со словарями и схемами, ввод интеграции и т.д.

Игра – это «дитя труда». Ребенок, наблюдая за деятельностью взрослых, переносит ее в игру. В игре, осваивая игровые роли, дети обогащают свой социальный опыт, учатся адаптироваться в незнакомых условиях. Интерес детей в дидактической игре перемещается от игрового действия к умственной задаче.

Дидактическая игра является ценным средством воспитания умственной активности детей, она активизирует психические процессы, вызывает у учащихся живой интерес к процессу познания. В ней дети охотно преодолевают значительные трудности, тренируют свои силы, развивают способности и умения. Она помогает сделать любой учебный материал увлекательным, вызывает у учеников глубокое удовлетворение, создает радостное рабочее настроение, облегчает процесс усвоения знаний.

Каждая игра имеет близкий результат (окончание игры), стимулирует учащихся к достижению цели (победе) и осознанию пути достижения цели (нужно знать больше других). В игре команды или отдельные ученики изначально равны (нет отличников и троечников, есть игроки). Результат зависит от самого игрока, уровня его подготовленности, способностей, умений. Ситуация успеха создаёт благоприятный эмоциональный фон для развития познавательного интереса. Неудача воспринимается не как личное поражение, а поражение в игре стимулирует познавательную деятельность. В игровой деятельности в процессе достижения общей цели активизируется мыслительная деятельность.

Становление познавательных интересов учащихся, воспитание активного отношения к труду происходит, прежде всего, на уроке. Необходимо активизировать познавательную деятельность учащихся и повышать интерес к учению на каждом этапе любого урока, употребляя для этого различные методы, формы и виды работы: дифференцированный подход к детям, индивидуальную работу на уроке, различный дидактический, иллюстрационный, раздаточный материал, технические средства обучения и другие.

Принципиально важно, чтобы дети на каждом уроке переживали радость открытия, чтобы у них формировалась вера в свои силы и познавательный интерес. Интерес и успешность обучения – вот те основные параметры, которые определяют полноценное интеллектуальное и физиологическое развитие, а значит, и качество работы учителя.

Создание нестандартных ситуаций на уроке способствует развитию познавательного интереса и внимания к учебному материалу, активности учащихся и снятию усталости. Наиболее часто применяются в практике работы учителей урок-сказка, урок-конкурс, урок-путешествие, урок-игра. Каждый из этих уроков имеет ряд своих особенностей, но все они позволяют создать атмосферу доброжелательности, зажечь огонек пылкости и любознательности, что, в конечном счете, облегчает процесс усвоения знаний.

Учебно-познавательная деятельность учащихся в школе - необходимый этап подготовки молодого поколения к жизни. Это деятельность особого склада, хотя структурно и выражает единство с любой другой деятельностью. Учебно-познавательная деятельность - это направленность учебной деятельности на познавательный интерес.

Невозможно переоценить значение познавательной деятельности для общего развития школьника и формирования его личности. Под влиянием познавательной деятельности развиваются все процессы сознания. Познание требует активной работы мысли, и не только мыслительных процессов, но и совокупности всех процессов сознательной деятельности.

Решение той или иной проблемы на уроке способствует формированию мотива деятельности, учащихся, активизации их познавательной деятельности. Курс русского языка вмещает в себя очень большой объем знаний из орфографии «морфологии и синтаксиса. Все это не только необходимо дать детям в теоретическом виде, но и отработать грамматические умения и навыки.

Каждый урок должен удовлетворять стремление ребенка к творчеству, желание выразить и раскрыть свою личность. Иными словами, необходимо как можно чаще давать ученику возможность побывать в позиции автора, стать автором не только творческих работ, сочинений, но и отдельных предложений, высказываний. В этом отношении я часто использую прием, когда ученики составляют свои предложения, включая в них слова на нужное правило, или строят свою мысль по определенной синтаксической модели. Можно дать задание придумать связный текст, используя в нем слова, с которыми шла работа на уроке. Например, изучая тему «Имя прилагательное», учащиеся получают

следующее задание: дать определение самому себе, используя прилагательные. Я какой? — добрый, неуравновешенный, способный, вредный, эгоистичный и т. д.

Можно давать весь материал в готовом виде: познакомить с правилами, привести примеры, но можно пойти другим путем: дать ученикам возможность увидеть закономерность. Чтобы достичь этого, необходимо научить детей понимать, с какой целью они выполняют то или иное задание и каких результатов сумели добиться. Именно проблемная ситуация на уроке позволяет ученику почувствовать эту значимость. Учителю необходимо научить детей наблюдать, сравнивать, делать выводы, и это в свою очередь способствует подведению учащихся к умению самостоятельно добывать знания, а не получать их в готовом виде. Ребенку трудно объяснить, для чего необходима самостоятельная деятельность на уроке, ведь не всегда результат этой деятельности положительный. И опять на помощь придет проблемная, ситуация, которая внесет интерес в самостоятельную деятельность учащихся и будет постоянным активизирующим фактором. Но, занимаясь самостоятельной деятельностью на уроке, ученики не отправляются в «самостоятельное плавание».

С этой целью предлагаем различные творческие задания: изложения с элементами рассуждения, сочинения-миниатюры по определенной теме, сочинения с грамматическим заданием. Например, ученики на основе учебных целей пишут сочинение на тему «Профессии, которые нужны нашему городу», используя существительные, называющие профессии людей с суффиксами -чик, -щик. Среди творческих заданий, которые нравятся учащимся, — написание лингвистических сказок, экскурсии в этимологию слов. Подобные работы активизируют познавательную деятельность учащихся, развивают речь, умение излагать свои мысли. Таким образом, ненавязчиво корректируем их деятельность, чтобы не нарушался принцип научности при получении знаний.

Очень часто при постановке задачи перед учениками, учитель спрашивает, знают ли они что-нибудь в этой области и смогут ли решить поставленную задачу самостоятельно. Даже если ученики однозначно отказываются от принятия самостоятельных решений, учитель должен постараться путем логических вопросов подвести учащихся к выводу, не давая готовых знаний сразу.

Литература:

Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. М.: Просвещение, 1982. 160 с.

1. Якиманская И.С. Развивающее обучение. М.: Просвещение, 1989. 75 с.
2. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. Новые педагогические технологии в системе образования. - М.: Академия, 2000.
3. Дюкарева, А. М. Активизация познавательной деятельности учащихся основной школы на уроках русского языка через использование различных форм и методов организации учебно-воспитательного процесса / Школьная педагогика. — 2015. — № 3 (3).

КЕРІ БАЙЛАНЫСТЫ ТИІМДІ ҰСЫНУ НӘТИЖЕСІНДЕ ОҚУ ҮДЕРІСІН САПАЛЫ БАСҚАРУ

БАЗАРГАЛИЕВА Ғалия Енсеповна, АТЧЫБАЕВА Гүлшат Жолдасбаевна

«№13 орта мектеп» КММ

Ақтөбе, Қазақстан

Соңғы жылдары білім саласына үлкен бетбұрыс жасалды, ауқымды жұмыстар атқарылуда. Бұл Елбасының білім саласына деген қолдауы мен қамқорлығы. Жүргізіліп жатқан оң жұмыстар мен жеткен жетістіктермен қатар, білім беру сапасында кемшіліктер де жоқ емес. Осыған байланысты білім саласына, жалпы мұғалімдерге қойылатын талап та, жауапкершілік те күшейтіліп отыр.

Білім саласын дамыту және оның нәтижесін бағалау Қазақстан Республикасында білім беру мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының басымдығы болып табылады. Басқарудың ұйымдастыру механизмі нақты басқару функциясын жүзеге асыратын басқару әрекеттерінің міндетті түрде негізделген реттілігі болып табылады. Басқарудың ұйымдастыру құрылымына әрекеттердің логикалық құрылымымен қатар осы әрекеттерді орындайтын, үйлестіретін, бақылайтын лауазымдық қызметкерлер, бөлімшелер енеді.

Білім беру сапасын басқару – білім берудің сапасына мүмкіндік пен қажеттіні қамтамасыз ету үшін барлық параметрлері мен сипаттарына мақсатты түрде бағытталған әсер ету. Қазіргі мектептерде білім беруді құзыреттілік тұрғыдан басқару өз күшіне еніп келеді. Ол қоғамның білімі бар адамдарды

ғана емес, сол білімдерін қолдана алатын адамдарға деген саналы қажеттілігінің айқын көрінісі десек те болады.

Білім сапасын басқару нәтиже бойынша басқару дегенді білдіретіндіктен «нәтиже» туралы сөз болғанда қоғамдық сұранысты анықтау қажеттілігі туындайды. Нәтижеге бағытталу дегеніміз басқару, білім парадигмасы мен практикасының типін таңдау болып табылады.

Адами капитал - жұмыскердің еңбек ету мүмкіндігін, олардың еңбегінің жемісі болуын, еңбек өнімділігі мен сапасын кетеретін білім, біліктілік ілім, тәжірибе нысанында адамдарға салынатын капитал.

Адами капиталдың сапасы әр адамның білімділігі және кәсіби шеберлігі деңгейімен тікелей байланысты. Олай болса, басқарудың тиімді нәтижелері білім беру үдерісіне келелі өзгерістер енгізе отырып, білім сапасына жету арқылы көрінеді.

Білім алушылардың оқу- танымдық іс-әрекетіне критериалды бағалауды енгізу арқылы білім сапасын арттыру мүмкіндігін қалыптастыратын мектеп моделін тәжірибелік байқау нәтижесін бақылау – бүгінгі күні білім саласында болып жатырған оң өзгерістерге талпынудың бір дәлелі іспеттес.

Жаңартылған білім мазмұны оқу-тірбие үрдісінде өзін-өзі бағалау мен өзара бағалау түрлерін қолдануды, тиімді керібайланыс жасауды, ол үшін сұрақты дұрыс құруды, бағалау үшін критерий қолдануды ұсынады. Бұл ретте оқушылар өздерінің білімін қандай дәрежеде екенін айтып, алда нені жетілдіру керектігін тұжырымдайды. Осындай рефлексия кезінде алған білімдерді бекіту жүзеге асады, жаңа ұғымдарды енгізумен бірге белсенді қайта құруды елестету, «менімен сәйкес келетін» білімді меншіктеу сияқты жаңа мағына туындайды, ұзақ мерзімді білімдер қалыптасады. Оқушылар өз ойларын сөзбен жеткізуге тырысады немесе графикалық түрде еркін дәйектілейді, өз пікірлері мен идеяларын басқа оқушылармен бөліседі, өз жеке бастарының ойлану операциясын сараптайды.

Қалыптастырушы бағалау дұрыс ұйымдастырылған жағдайда мұғалімге олардың іс-әрекеттеріне байланысты түсінік, ұсыныс т.с.с. бере отырып, жүйелі түрде кері байланысты қамтамасыз етеді. Осылайша оқу процесін сапалы ұйымдастыруда кері байланыстың рөлі артады. Кері байланыстың әсерінен мұғалімдер өздерінің оқу үдерісін ұйымдастыруға белсенді қатысады. Ол үшін мұғалім оқушылардың оқу нәтижелерінің өзгеруіне байланысты оқыту және оқудың жаңа әдіс-тәсілдерін, техникасын өзгертіп отыруы қажет. Мұндай бағалау жаппай тәжірибеде мұғалімнің қалыптастырушы бағалаудың теориялық негіздерін және оны ұйымдастырудың алгоритмін меңгерген кезде ғана жүзеге асады.

Қалыптастырушы бағалау кезінде қолданылатын негізгі стратегиялар төмендегідей:

- ✓ Сыныпта барлық оқушылар қабілеттілікті тұрақты емес, өспелі ұғым ретінде қарастыратын орта құру.
- ✓ Оқушыларды сабақтың мазмұнын, сондай-ақ оның не мақсатпен жүргізілетінін көрсететін жоспарлау үдерісіне тарту.
- ✓ Оқу мақсаттарын түсіндіру және оқушылардың табыс критерийлерін белгілеуі.
- ✓ Сыныпта тиімді әңгімелесу және мақсатты жауап алу тәсілдерін пайдалану және жоспарлау.
- ✓ Оқушыларды оқуда табысты болу туралы сараптамалық пікірталасқа тарту – табыс критерийлеріне сәйкес болып қана қоймай, осы критерийлерге қалайша сәйкес болу қажеттілігін білу.
- ✓ Оқушыларға өзара және өзін-өзі бағалау жөніндегі жақсы сарапшы болуға мүмкіндік беру.
- ✓ Жетістік пен жетілдірудің неден тұратынын анықтауға, түсініктемелерге сәйкес жұмыс істеуге уақыт беруге баса назар аудара отырып, оқушылар мен мұғалімдерге уақытында шолу жасап, кері байланыс орнатуға үздіксіз мүмкіндік беру.

Кері байланысты оңтайлы ұйымдастыру мақсатында мұғалім білім алушылардың жеке ерекшеліктері және оқыту мәнмәтінің ескере отырып тапсырмаларды дайындайды немесе таңдайды.

Әрбір баланың білім мақсаттарын (нәтижелерін) болжамдау. Қарастырылып отырған кезеңде сандық анықталатын, сапалық бағаланатын және өлшеуге және сипаттауға келмейтін тіпті кейде байқалмайтын (құндылықтар) білім нәтижелерін анықтау қажет. Осы кезеңде мұғалімдер, сынып жетекшілері, психологиялық қолдау көрсету орталығының қызметкерлері, тәрбиешілер, ата-аналар және т.б. білім сапасын басқарудың субъектілері болып табылады. Барлық жағдайларда сапаның субъектісі ретінде оқушының жеке тұлғасы алынады.

Әрбір тапсырмаға дескрипторлар анықталады. Бағалауда мұғалімнің шешімі шынайы болатындай тапсырмалардың дескрипторлары анық және нақты болуы тиіс. Сондай-ақ, дескрипторлар білім алушы тапсырманы орындаудың қай кезеңінде қиналғанын анықтауға мүмкіндік береді.

Әрбір баланың жеке тұлғасын диагностикалау әдістемесін дайындау және оны жүзеге асыру. Баланың тиімді білім алу траекториясын, білім беру процесінің және білім мекемесінің түрін анықтауда оқу және тәрбиелік мүмкіндіктерінің, оның қызығушылығының, бейімділігінің, қажеттіліктерінің алғашқы диагностиканың алатын орны ерекше. Екінші диагностика мұғалімдердің, тәрбиешілердің, мектеп басшыларының таңдаған параметрлері бойынша нәтижелердің мониторингі жүзеге асырылады, содан кейін оқушының алған білімі мен шығармашылығы, сыныптың, мектептің білім сапасы бағаланады. Аталған диагностикалардың міндеттерінде айырмашылықтар бар: біріншісі балаға, ата-анаға мектепті, сыныпты, білім алу деңгейін, бағдарын және т.б. таңдауға мүмкіндік берсе, екіншісі нәтижелерді бағалау үшін жүргізіледі. Оқыту – мұғалімдердің оқушыларға жасаған сыйы емес, бұл құзғіреттіліктер білім алу үшін оқушылардың өздері де оқу үдерісіне белсенді қатысуын талап етеді. Сөзсіз, кері байланыс жағымды да, жағымсыз да болуы мүмкін. Мұғалімдер оқушыларды кедергіні жолу жолдарын қарастырып, оқу жетістіктерін жақсартуға бағыттауымыз қажет.

Выготскийдің "Баланың мәдени дамуындағы кез келген қызмет екі түрлі келбетте сахнаға екі мәрте шығады: біріншісі - әлеуметтік, содан соң - психологиялық, әуелі интерпсихикалық санат ретінде адамдар арасында, содан кейін интрапсихикалық санат ретінде баланың жан дүниесінде көрініс табады", - деген сөзін негізге ала отырып, оқушының топта жұмыс жасау қабілетін қалыптастырып, ішкі уәжін дамытуға көптеген жұмыстар жүргізу арқылы оқушылардың қалай оқу керектігін үйреніп, соның нәтижесінде еркін, өзіндік дәлел-уәждерін нанымды жеткізе білетін, ынталы, сенімді, сыни пікір-көзқарастары жүйелі дамыған, құзырлылық танытатын оқушы ретінде қалыптасуын қамтуға ықпал етуі керек. Кері байланыс оқушының оқыту үрдісі қалай өткені және қандай нәтижеге қол жеткізгендігі туралы ой-пікірін тыңдауға негізделеді. Кері байланыс сабақтың соңында ғана емес, сабақ барысында оқушылардың өз бетімен орындайтын тапсырмаларының соңында жүргізіліп отыруы керек. Рефлексия мақсаты-еске түсіру, өзінің сабақ бойындағы іс-әрекетіне баға беру, талдау және мәселелердің шешу жолдарын іздестіру. Мұғалім оқушының кез келген кері байланыс парағын оқи отырып, жұмысының сәтсіз шыққан тұсын және сәтті шыққан қадамын, ендігі іс-әрекетін қалай жақсартуға болатынын алдын-ала біледі.

Кері байланысты жасағанда мына жайттарды есте ұстаған жөн: кері байланысты жұмысымызды жақсартудың ең тиімді нысаны ретінде сабырлылық таныту, кері байланыстың субъективті болатынын ескеру, кері байланыс жасалған істі бағалау емес, не жасалу керектігін көрсету. Сонымен бірге кері байланыс оқумен оқытудың қалай жүріп жатқандығын, оның сапасын анықтауға мүмкіндік береді.

Мұғалімдер өзінің сабақ беруіне емес, оқушылардың оқу ептілігін дамытуға назар аударуы тиіс. Осы мақсатта мұғалім оқыту ортасын құру керек. Бұл білім алушылар мен ата-аналарға сындарлы кері байланыс жасауына ықпал етеді. Білім сапалы болмай, сауатты, білікті маман дайындау қиын. Осы орайда ұстаздарға міндеттелер жүктің ауыр екендігін түсінеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Мұғалімге арналған нұсқаулық» ІІІ деңгей, үшінші басылым\ «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012 ж.
2. Пит Дадли «Оқытудың белсенді әдістері»\ «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, Педагогикалық шеберлік орталығы, Астана, 2013ж.
3. Р.Х.Шакиров, А.А.Буркитова, О.И.Дудкина Оқушы жетістіктерін бағалау\ Әдістемелік нұсқаулық – «Билим», 2012.
4. Красноборова А.А. Критериальное оценивание в школе. Учебное пособие.
5. Батурина Г.И. К вопросу о сущности критериив эффективности обучения // Новые исследования в педагогических науках. - 1973. - № 7. - С. 16-11

VAYU ANUKULANI АДАПТИВНЫЕ СЕТИ ПАМЯТИ ДЛЯ ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ЗАГРЯЗНЕНИЯ ВОЗДУХА

БАЙЖУМАНОВ Дулат Куанышулы

Руководитель: Оразбаев Б.Б., д.т.н., профессор

КазУФМиТ

Нур-Султан, Казахстан

duka-1996@mail.ru

Аннотация

Ауаның ластануы әр түрлі көздерден, соның ішінде зауыт пайдаланылған газдар, пайдаланылған газдар мен ас үй плиталарын қоса алғанда, бүкіл әлемде қауіптіліктің жетекші факторы болып табылады. Сақтық шаралары ретінде, ауа ластануын болжау ластануды бақылаудың тиімді шараларын қабылдау және ауаның дәл ластануы үшін негіз болып табылады. Бұл мақалада: атмосфералық ауаның сапасы туралы ұсақ түйіршікті ақпарат болжамы 5 тарихи және нақты уақыт негізінде Дели көрнекті орындар атмосфералық ауаның сапасы және ластануға қарсы орталық кеңес ұсынылған метеорологиялық деректер. *VayuAnukulani* жүйесі, жаңа кешенді шешу үшін ауаның сапасын болжау үшін келесі 24 сағат бағалай отырып, концентрациясын және деңгейі ауаны ластанушы заттарды, соның ішінде азот диоксиді (NO_2), қатты бөлшектер ($PM_{2.5}$ және PM_{10}) үшін Дели. Дели алынған деректер көздерінің кең тәжірибелері ұсынылған екі бағытты LSTM желісі жіктеу және регрессия модельдері үшін бірнеше базалық көрсеткіштердің барлық күтулерінен асып түсетінін көрсетеді. Ұсынылған бейімделу жүйесінің дәлдігі 15-20% - ға офлайн оқытылған үлгіге қарағанда жақсы. Ұсынылған әдіснаманы бірнеше бәсекелес базалық деңгейлерде салыстыра отырып, желі дәстүрлі әдістерден 3-5% - ға артық екенін көрсету. Түйінді сөздер-ауа сапасы, ластануды болжау, нақты уақыттағы ауа сапасын болжау, терең оқыту

Аннотация

Загрязнение воздуха является ведущим фактором опасность во всем мире из-за различных источников, включая завод выхлопные газы, выхлопные газы и кухонные плиты. В качестве меры предосторожности мера, прогноз загрязнения воздуха служит основой для принятия эффективные меры контроля загрязнения и точное загрязнение воздуха прогнозирование стало важной задачей. В этой статье: Прогноз мелкозернистой информации о качестве атмосферного воздуха для 5 видные места в Дели на основе исторических и реальных время качество атмосферного воздуха и метеорологические данные, представленные Центральный совет по борьбе с загрязнением. *VayuAnukulani* система, новое комплексное решение для прогнозирования качества воздуха для следующего 24 часа, оценивая концентрацию и уровень воздуха загрязняющие вещества, в том числе диоксид азота (NO_2), твердые частицы ($PM_{2.5}$ и PM_{10}) для Дели. Обширные эксперименты на данных источники, полученные в Дели, демонстрируют, что предлагаемые Двухнаправленная сеть LSTM превосходит все ожидания несколько базовых показателей для моделей классификации и регрессии. Точность предлагаемой адаптивной системы на 15 - 20% лучше, чем та же офлайн обученная модель. Сравним предложенное методологии на нескольких конкурирующих базовых уровнях, и показать, что сеть превосходит традиционные методы на 3 - 5%.

ВВЕДЕНИЕ

Из-за быстрой урбанизации и индустриализации, существует это увеличение количества транспортных средств и горения ископаемого топлива, из-за которого качество воздуха ухудшается, что является основным требованием для выживания всех жизней на Земной шар. Рост уровня загрязнения затронул людей с серьезные опасности для здоровья, такие как болезни сердца, рак легких и хронические респираторные инфекции, такие как астма, пневмония и т.д. Воздух загрязнение также стало основной причиной для кожи и глаз состояние здоровья в стране. Одна из наиболее важных возникающих экологических проблем в мире загрязнение воздуха.

По данным Всемирной Организация Здравоохранения (ВОЗ), в 2018 году Индия имеет 14 из 15 наиболее загрязненные города в мире. Повышение уровня загрязнителей в атмосферном воздухе в 2016-2018 годах ухудшилось качество воздуха Дели с угрожающей скоростью. Все эти проблемы принесли нам сосредоточить внимание на текущем исследовании качества воздуха в регионе Дели. Создание разумной и точной модели прогнозирования является основой для прогнозирования загрязнения воздуха в городах, которое может информировать органы государственной власти для осуществления трафика контролировать, когда воздух загрязнен на критических уровнях и людей Принятие решений, например, заниматься спортом на открытом воздухе или какие маршрут, чтобы следовать.

Рис. 1 - Карта, показывающая станции мониторинга качества воздуха в Дели

Предыдущая работа [18], [26], [29] фокусируется на применении модели gression и нейронных сетей для прогнозирования $PM_{2.5}$ концентрация на основе данных о погоде и качестве воздуха. Однако, эти работы не принимают во внимание критический аспект прогнозирование концентрации и уровня других загрязнителей, которые не менее важны и оказывают серьезное влияние на состояние здоровья. Обычно концентрация $PM_{2.5}$ находится в норме Диапазон, но концентрация других загрязнителей очень высока. Поэтому в этой статье будет устранён этот пробел и использована новая распределительная архитектура для одновременного прогнозирования наличие нескольких загрязнителей в атмосферном воздухе.

Кроме того, текущие модели прогнозирования загрязнения воздуха были изучены существующие наборы данных с целью максимизации Точность. Тем не менее, непрерывное онлайн-обучение означает Точность модели обученного офлайн варьируется. Задача оценки параметров новой модели по выбирая модель высочайшей точности из ансамбля модели глубокого обучения и классического машинного обучения

Система, VayuAnukulani (Название - прямой перевод на хинди двух ключевых слов: Адаптируемость - Air, переводится как Vayu и Adaptability, переводится как Anukulani.), предсказывает воздух качество путем оценки концентрации и уровня различных загрязнители воздуха и могут заранее информировать правительства о разработке политики органы для принятия профилактических мер. В этой статье предлагается новый подход для прогнозирования концентрации и уровень загрязнения, т.е. низкий, средний и высокий уровень загрязнения для разных загрязнители воздуха, включая диоксид азота (NO_2) и твердые частицы вопрос ($PM_{2.5}$ и PM_{10}) для 5 различных станций мониторинга в Дели, как показано на рис. 1, с учетом данных о качестве воздуха, времени и метеорологических данных последние 24 часа. Насколько известно автору, это Работа является одним из первых целостных и эмпирических исследований, где единая модель предсказывает множественные загрязнители и делает адаптивным обновления для импровизации будущих прогнозов.

Ключевые вклады в эту работу могут быть обобщены как,

1) В предлагаемом подходе используются разнородные городские данные для захвата как прямых (загрязнителей воздуха), так и косвенных (метеорологические данные и время) факторы. Модель адаптируется к новой распределенной архитектуре для одновременного моделировать взаимодействия между этими факторами для использования обучения индивидуального и целостного влияет на загрязнение воздуха.

2) Новая комплексная адаптивная система, которая берёт данные о загрязнении в течение 1-3 лет в течение 5 Места Дели, поезда двух моделей (прогноз / классификация) прогнозирует концентрацию и классифицирует уровень загрязнения для каждого загрязняющего вещества до 2-3 классов (3 класса для $PM_{2.5}$ и PM_{10} , 2 класса для SO_2 и NO_2) для следующие 24 часа, а затем развертывает новую модель.

3) Достигнут значительный прирост точности 15-20% с предложенной адаптивной системой по сравнению с такая же офлайн обученная модель. Предлагаемая система также превосходит несколько конкурирующих базовых показателей, и достигает повышенной производительности примерно на 3–5% в прогнозировании уровней загрязнения и концентрации. Остальная часть этой статьи организована следующим образом. В разделе II, обсуждаются проблемы, возникающие в системе прогнозирования загрязнения воздуха и в гл. IV, фоновое описание различных глубоких изучений архитектуры для временного прогнозирования. В разделе V, предоставляется подробный обзор компонента блоки предлагаемой архитектуры на загрязнение воздуха прогнозирование с последующей оценкой того же

в разделе VI. В разделе VII предоставляется подробная информация о разработанном веб-приложении и в гл. VIII, заключение.

II. ВЫЗОВЫ

Некоторые из основных проблем, возникающих при реализации системы прогнозирования для прогнозирования концентрации и уровня Загрязнителями воздуха являются:

- Загрязнение воздуха зависит от времени и пространства. Следовательно, это необходимо поддерживать пространственную и временную гранулярность в системе прогнозирования качества воздуха.

- Данные часто недостаточны и неточны. Иногда концентрация загрязняющих веществ значительно превышает нечеткие пределы.

- Набор данных о загрязнении воздуха содержит несколько выбросов (внезапно значительно увеличивается / уменьшается в основном из-за случайных лесных пожаров, сжигания сельскохозяйственных отходов и сжигание крекеров во время Дивали).

- Загрязнение воздуха зависит от прямого (историческое загрязнение воздуха данные) и косвенные факторы (такие как время, метеорологические данные) и моделирование взаимосвязи между этими факторами довольно сложный.

- Для прогнозирования концентрации и уровня воздуха загрязняющих веществ, необходимо собирать данные для каждого катиона независимо, так как загрязнение резко меняется с географическое расстояние.

- Отдельные модели развертываются для каждого местоположения и обучение каждой модели регулярно требует дорогих затрат. Таким образом, обновление данных и модели обучения для каждого расположение становится неуправляемым, когда речь идет о многих местах.

В предлагаемом способе обращаемся к вышеупомянутым вызовам. Обучаются отдельные модели для каждого места, так как загрязнение меняется в зависимости от географического расстояния. Часовой воздух загрязнение и метеорологические данные собираются как загрязнение значительно меняется со временем. Используются различные вменения методы для того, чтобы справиться с отсутствующими значениями и выполнить предварительную обработку данных для выбора и использования только важных функций для прогнозирования загрязнения воздуха, как описано в разделе B-A2.

III. СООТВЕТСТВУЮЩАЯ РАБОТА

В этом разделе предоставляется подробный обзор современные методы преобладают в областях, которые тесно связаны с нашей работой и широко классифицировать их в следующие категории для временного прогнозирования.

A. Ручная работа на основе методов

Традиционные подходы, основанные на особенностях ручной работы [18] утилизировать Марковские подходы для прогнозирования концентрации $PM_{2.5}$ используя данные временных рядов. С тех пор, скрытые Марковские модели (НММ) страдают от ограничения краткосрочной памяти, таким образом, не в захват временных зависимостей в задачах прогнозирования. Чтобы преодолеть это, авторы в [18] выделяют вариант НММ: скрытые полу-Марковские модели (НСММ) для $PM_{2.5}$ концентрационного прогнозирования путем введения временных структур в стан- Дард НММ. В [26] авторы предлагают гибридную структуру который опирается на сокращение возможностей, сопровождаемое гиперплоскостью на основе классификатора (наименьшая квадратная опорная векторная машина) для предсказать концентрацию твердых частиц в окружающем воздухе. Обобщающая способность классификатора импровизируется с использованием стратегия оптимизации поиска кукушки. В [28] авторы сравнивают и противопоставить различные модели на основе нейронных сетей, таких как Экстремальная Обучающая Машина, Волновые-Нейронные Сети, Ветвистые Нейронные сети, наименьшие квадратные опорные векторные машины предсказать концентрацию $PM_{2.5}$ в течение коротких периодов времени. Они продемонстрировать эффективность волновых нейронных сетей над сравниваемые архитектуры с точки зрения более высокой точности и способность к самообучению. Даже метеорологические параметры такие как влажность и температура рассматриваются для оценки. В [24] авторы дают почасовой прогноз на $PM_{2.5}$ концентрация, изображающая множественные изменения. Они тренируются отдельные модели по кластерам, состоящим из подмножеств данные, использующие ансамбль деревьев классификации и регрессии который фиксирует шаблон множественных изменений в данных.

В отличие от выравнивающих работ [18], [24], [26], [28], в этой статье фиксируется долгосрочные временные зависимости между источниками данных, собранных с использованием как прямых, так и в качестве косвенных источников и представить важность внимания на основе адаптивного обучения в сетях памяти. Кроме что предоставляется отдельная модель для

прогнозирования различных в течение длительного периода времени ($PM_{2.5}$, NO_2 и PM_{10}) в будущее (следующие 24 часа).

Б. Методы глубокого обучения

В последнее время исследователи преимущественно используют основанные на глубоком обучении архитектуры для прогнозирования скоростной автомагистрали $PM_{2.5}$ концентрация. В [17] авторы разрабатывают роман алгоритм для обработки пропущенных значений в городских данных для Китая и Гонконг следуют парадигме глубокого обучения для оценки загрязнения воздуха. Это позволяет в прогнозировании оценки качества воздуха по всему городу, таким образом, сокращая стоимость, которая может быть понесена из-за сложного слежения качества воздуха. В [21] авторы дают глубокий нейронный сетевая (DNN) модель для прогнозирования промышленного загрязнения воздуха. функция нелинейной активации в скрытых единицах в DNN уменьшает эффект исчезающего градиента. В [15] авторы предлагают Сети с кратковременной памятью (LSTM) для прогнозирования будущего ценности качества воздуха в умных городах с использованием IoT smart городские данные. В [16] авторы используют географическое расстояние и пространственно-временная корреляция концентрации $PM_{2.5}$ в глубоком Сеть убеждений, чтобы захватить необходимые оценщики, связанные с $PM_{2.5}$ от скрытых факторов. В [22] авторы принимают Глубокая Система обучения по воздуху, в которой особое внимание уделяется использованию информация, встроенная в немаркированные пространственно-временные данные для улучшения интерполяции и прогнозирования.

В этой статье, однако, прогнозируются другие загрязнители ($PM_{2.5}$, NO_2 и PM_{10}), которые одинаково важны для масштабирования индекс качества воздуха до соответствующего вредного уровня с использованием парадигма глубокого обучения.

С. Методы, основанные на беспроводных сетях

В [3] авторы используют мобильные беспроводные сенсорные сети (MWSN) для создания точных карт загрязнения на основе значения измерений датчика и физические модели, которые подражать явлению рассеивания загрязнения. Эта работав синергетическом порядке путем уменьшения ошибок из-за моделирования выполняется на основе физических моделей с опорой на сенсорные измерения. Тем не менее, он все равно будет опираться на развертывание сенсорных узлов. В [14] авторы используют калибровку узла, при которой по одному датчику в каждой цепи одновременно напрямую откалиброван по эталонным измерениям и остальные калибруются последовательно, пока они развернуты и встречаются парами. Такое развертывание снижает нагрузку на перемещение датчика и обеспечивает одновременную калибровку и сбор информации. В [7] авторы предлагают рамки для воздуха оценка качества с использованием разнородных данных из нескольких источников собраны из беспроводных сенсорных сетей.

Д. Тенденции и методы, основанные на оценке сезонности

В [19] авторы представляют подробный обзор тенденций сезонных колебаний по регионам Дели и настоящее время анализ типичного роста индекса загрязнения в определенные периоды раз за год. В [20] авторы исследуют байесовские параметрические иерархические модели для изучения нестационарных последствия загрязнения. В [4] авторы изучают сезонность тенденции в ассоциации между твердыми частицами и смертностью цены в Китае. Модель временного ряда используется после гладкой корректировка для изменяющихся во времени ограничителей с использованием естественных сплайнов. В [10] авторы анализируют состояние и тенденции качества воздуха в Европа на основе измерений атмосферного воздуха наряду с данные антропогенной эмиссии.

Относительно этих работ были изучены сезонные колебания в различные места в Дели и найдены аналогии для типичного рост тенденций загрязнения в определенных местах с использованием метеорологические данные и исторические данные.

IV. ЗАДНИЙ ПЛАН

А. Единицы краткосрочной памяти

При заданной входной последовательности $x = (x_1, \dots, x_T)$ стандарт рекуррентная нейронная сеть (RNN) вычисляет скрытые последовательность $h = (h_1, \dots, h_T)$ и последовательность выходного вектора $y = (y_1, \dots, y_T)$ путем итерации от

$$h_t = H(W_{xh}x_t + W_{hh}h_{t-1} + b_h) \quad (1)$$

$$y_t = W_{hy}h_t + b_y \quad (2)$$

где W обозначает весовые матрицы (W_{hx} - скрытый ввод весовая матрица), b обозначает векторы смещения (b_h скрытое смещение вектор), а H - скрытая функция слоя. H обычно поэлементное применение сигмовидной функции, заданной как,

$$f(x) = \frac{1}{1 + e^{-x}} \quad (3)$$

Было отмечено, что RNN трудно обучать захватить долгосрочные зависимости, потому что градиенты имеют тенденцию либо исчезают (большую часть времени), либо взрываются (редко, но с эффектами) [2]. Для решения этой проблемы несколько сложных рекуррентные архитектуры, такие как долговременная память [12] [9] и Gated Recurrent Memory [5] точно разработаны чтобы избежать долгосрочных зависимостей повторяющихся сетей. LSTM могут фиксировать долгосрочные зависимости, в том числе достоверная информация в данных. Поскольку больше предыдущей информации может повлиять на точность модели, LSTMs становятся естественными выбором использования. Единицы могут решить перезаписать память ячейка, получить его или сохранить для следующего шага времени. LSTM Архитектура может быть охарактеризована следующими уравнениями,

$$i_t = \sigma(W_{xi}x_t + W_{hi}h_{t-1} + b_i) \quad (4)$$

$$f_t = \sigma(W_{xf}x_t + W_{hf}h_{t-1} + b_f) \quad (5)$$

$$o_t = \sigma(W_{xo}x_t + W_{ho}h_{t-1} + b_o) \quad (6)$$

$$c_t = f_t c_{t-1} + i_t \tanh(W_{xg}x_t + b_g) \quad (7)$$

$$h_t = o_t \tanh(c_t) \quad (8)$$

где σ - логистическая сигмоидальная функция, а i , f , o и c обозначает входные ворота, забывают ворота, выходные ворота и ячейку векторы активации, соответственно, имеющие ту же размерность, что и

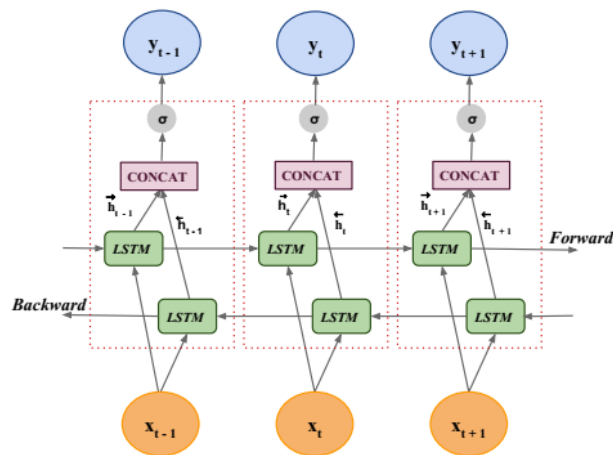

Рис. 2 - Развернутая архитектура BiLSTM с 3 последовательными шагами. x_{t-1} , x_t , x_{t+1} представляют входные данные для шагов BiLSTM и y_{t-1} , y_t , y_{t+1} представляют выходные данные этапов BiLSTM.

скрытый вектор h . Весовые матрицы от клетки к воротам векторы, обозначенные W_{xi} , являются диагональными, поэтому элемент m в каждом вектор затвора получает входные данные только от элемента m ячейки вектор.

В. Двухнаправленный блок LSTM

Двухнаправленный LSTM (BiLSTM) [8] использует два LSTM для последовательности процессов в двух направлениях: вперед и назад как показано на рис. 2. Выходная последовательность прямого уровня $\vec{h}$ его итеративно рассчитывается с использованием входных данных в положительной последовательности из время $T - 1$ до времени $T + 1$, в то время как обратный слой выводится последовательность $\overleftarrow{h}$, рассчитывается с использованием обращенных входов от времени $T + 1$ к времени $T - 1$. Как прямой, так и обратный слой выходы рассчитываются с использованием стандартных уравнений LSTM. 4 - 9.

BiLSTM генерирует выходной вектор Y_t , в котором каждый Элемент рассчитывается следующим образом,

$$y_t = \sigma(\vec{h}, \overleftarrow{h}) \quad (9)$$

где функция σ используется для объединения двух выходных последовательностей. Это может быть функция объединения, функция суммирования, средняя функция или функция умножения. Похожий на слой LSTM, конечный результат слоя BiLSTM может быть представленный вектором, $Y_t = [Y_{t-n}, \dots, y_{t-1}]$, в котором последний элемент y_{t-1} , является прогнозируемым прогнозом загрязнения воздуха для в следующий раз итерация.

С. Механизм внимания

Внимательные нейронные сети недавно продемонстрировали выполнять широкий спектр задач, начиная от ответа на вопрос [11], машинные переводы [27] для распознавания речи [6]. В этом разделе предлагается механизм внимания для задачи прогнозирования, в которых оценивается важность представления информации кодирования e_i и вычислений взвешенная сумма:

$$c_j = \frac{1}{E} \sum_{i=1}^E w_{ji} e_i \quad (10)$$

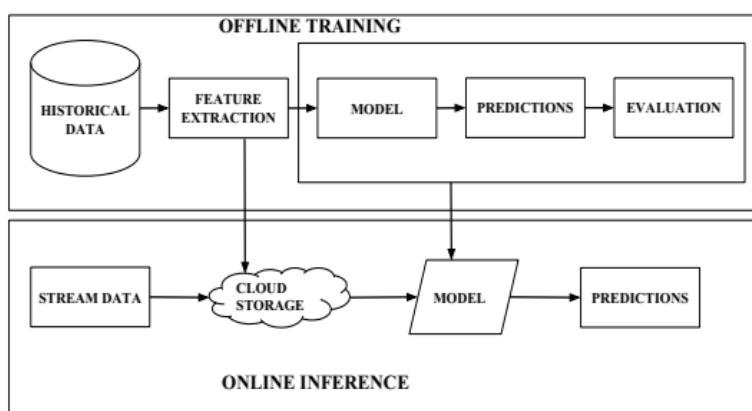

Рис. 3 - Предлагаемая структура задачи прогнозирования загрязнения воздуха где веса изучаются через дополнительное внимание функция, которая реализована как прямая нейронная сеть.

V. ПРЕДЛАГАЕМАЯ МЕТОДОЛОГИЯ

Рис. 3 демонстрирует рамки предложенного решения. Он состоит из двух частей: автономного обучения и онлайн-вывода.

А. Офлайн Обучение

Автономное обучение включает сбор данных, а затем путем предварительной обработки данных, которая включает в себя извлечение важные характеристики загрязнения воздуха из разнородных данных и обработки недостающих значений в собранных данных для различного местоположения, которое объяснено в последующих разделах. Модель обучается для данных обучения, а затем оценивается, используя набор тестов. Полученная модель развернута и используется для прогнозов в онлайн-заключении. 1)

1) *Сбор данных:* прямые параметры, состоящие из все загрязнители воздуха и косвенные параметры, которые включают в себя метеорологические данные и время, были собраны для пяти воздушных Мониторинг качества сайтов в Дели от центрального загрязнения База данных Control Board, которая широко использовалась для оценки модели. CPCB имеет 703 рабочих станций в 307 города / поселки в 29 штатах и 6 союзных территориях страны, из которых 78 станций в Дели. Данные о загрязнении воздуха в это исследование входят SO_2 , NO_2 , $PM_{2.5}$, PM_{10} , CO , O_3 и метеорологические данные включают в себя температуру, влажность, Скорость ветра, направление ветра, атмосферное давление.

Данные, собранные с Центрального совета по борьбе с загрязнением База данных имела две основные проблемы:

1) Данные, полученные от Центрального совета по контролю загрязнения База данных содержит пропущенные значения в случайном порядке.

2) Данные могут содержать параметры, которые не являются полезными для модели для прогнозов и может действовать как шум.

Осложнения, возникшие из-за вышеупомянутых проблем данные, рассматриваются на этапе предварительной обработки данных, который объясняется в следующем подразделе.

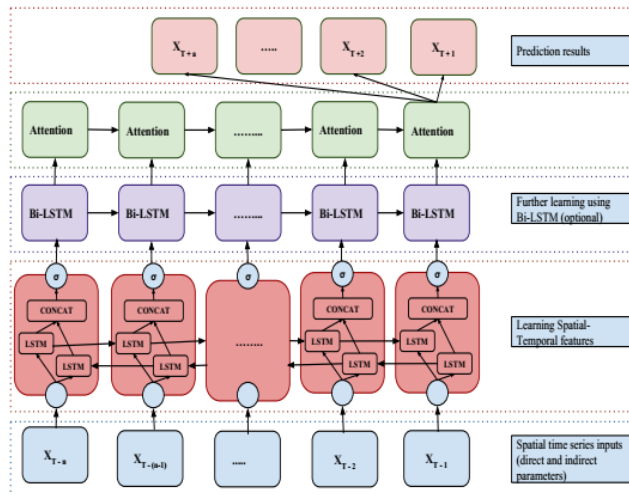

Рисунок 4 - Модель BiLSTM, основанная на внимании, состоит из слой BiLSTM и слой механизма внимания. $\{x_{T-n}, x_{T-(n-1)}, \dots, x_{T-2}, x_{T-1}\}$ представляют исторический положительный последовательность данных (прямые параметры- загрязнители воздуха, косвенные параметры - метеорологические данные и время) к слою BiLSTM и $\{x_{T+a}, \dots, x_{T+2}, x_{T+1}\}$ представляют прогнозируемое загрязнение значения. Несколько слоев BiLSTM или LSTM являются необязательными.

2) *Предварительная обработка данных:* Шаг предварительной обработки данных решает выбор важных характеристик качества воздуха прогнозирование и обработка пропущенных значений. Собранные данные содержат пропущенные значения и некоторые параметры, которые не важно для прогнозирования качества воздуха и иногда действует как шум для модели.

и) Извлечение функций

Набор данных является гетерогенным, содержащим как прямые, так и косвенные факторы. Сложно найти отношения этих факторы обладают загрязнением воздуха. Хотя это трудно найти факторы, которые влияют на загрязнение воздуха, но есть особенность методы ранжирования, которые извлекают наиболее важные функции. Выполнить ранжирование объектов с использованием обратной функции, форвардная конструкция и случайные леса / ансамбль Деревья, чтобы найти лучшие функции для предлагаемой модели. Строится корреляционная матрица для удаления признаков имеющие высокие значения коэффициентов корреляции, чтобы избежать повторного избыточность функций. Получаем температуру и влажность по метеорологическим параметрам и SO_2 , NO_2 , $PM_{2.5}$, PM_{10} , CO и O_3 из параметров загрязнения воздуха после методы ранжирования также получаем Час дня и месяцы года как еще один важный параметр, используя методы ранжирования

II) вменение данных

Поскольку данные состоят из случайных пропущенных значений (MAR) в наборе данных для определенных переменных, это становится большой проблемой обрабатывать их, чтобы получить точное прогнозирование воздуха загрязнение окружающей среды. Поэтому вменяется недостающие значения, используя многовариантное вложение по цепочечным уравнениям (MICE) [1], также называемый «полностью условной спецификацией» или «Множественная импутация последовательной регрессии». Затем применяются методы нормализации ко всем признакам и загрязнениям цели так, чтобы значения лежали в диапазоне [0,1]. Причина за нормализацией стоит изменить числовые значения столбцы в наборе данных, используя общий масштаб, без искажений Различия в диапазонах значений или потеря информации.

3) *Модель и оценка:* На основе Сети BiLSTM, как показано на рис. 4. Используется обученная модель для прогнозирования выбросов загрязняющих веществ в течение следующих 24 часов на тестовый набор, который используется для оценки различных моделей. BiLSTM на основе внимания состоит из 4 модулей:

1) Входной функциональный модуль: вход предлагаемого Модель представляет собой историческую последовательность данных, где каждый Результат состоит из векторов загрязнения, представленных в виде $P_f = \{p_1, p_2, \dots, p_n\}$, представлены метеорологические векторы как $M_f = \{m_1, m_2, \dots, m_n\}$ и представленные векторы времени как $T_f = \{t_1, t_2, \dots, t_n\}$. Наконец, последовательность комбинации из этих векторов $S_f = \{P_f, M_f, T_f\}$ отправляется Модуль BiLSTM в качестве входов.

2) Модуль BiLSTM: этот модуль состоит из одного или несколько слоев BiLSTM. Для первого слоя BiLSTM вход - это историческая последовательность данных, представленная в виде S_f

$= \{P_f, M_f, T_f\}$, и на выходе получается $h^1 = \{h_1^1, h_2^1 \dots h_s^1\}$, где $h_t^1 = [\vec{h}_t^1; \overleftarrow{h}_t^1]$, как описано в подразделе IV-B.

3) Модуль внимания: этот модуль состоит из слоев, который принимает выходы, обозначенные как $h^n = \{h_1^n, h_2^n \dots h_s^n\}$, из слоя BiLSTM. Этот модуль оценивает важность представлений кодирует информацию e_i и вычисляет взвешенную сумму. Вывод функции внимания f_{att} нормирован через функцию

$$z_{ji} = f_{att,j}(e_i) \quad (11a)$$

$$w_{ji} = \frac{\exp(z_{ji})}{\sum_{k=1}^E \exp(z_{jk})} \quad (11b)$$

4) Модуль вывода: этот модуль является ключевым модулем для получения сетевой выход. Он состоит из полностью связанных слоев, который принимает $h^n = \{h_1^n, h_2^n \dots h_s^n\}$ как функции. Это генерирует прогнозные значения для следующих 24 часов в случае регрессии и категориальные значения в случае классификации различных загрязнителей

Алгоритм 1 очерчивает предложенный адаптивный метод. По пробегу алгоритм каждую неделю на ежечасно обновляемых данных для в каждом месте ошибки адаптивного алгоритма онлайн сведено к минимуму.

В. Интернет-вывод

Вывод в режиме онлайн, как показано на рис. 5 в рамках состоит из следующих модулей:

1) *Потоковые данные*: данные о качестве воздуха, содержащие концентрация загрязняющих веществ и метеорологические данные собираются в режиме реального времени для каждого часа и обновляется на сервере.

2) *Облачный сервер и облачное хранилище*: сервер воспроизводит выдающаяся роль обновления данных в реальном времени, полученных каждый час на облачном хранилище. После каждой недели обновляются данные

```

Input: Data for each location  $\{f_1, f_2, \dots, f_{n-1}, f_n\}$ ;
         learning rate  $\alpha$ 
Initialize  $F(x) = \text{BiLSTM}$  model with attention
         mechanism for  $N$  pollutants
for  $t \leftarrow 1$  to  $T$  do
    Receive instance:  $x_t$ 
    Predict  $\hat{y}_t$  for each pollutant for the next 24 hours
    Recieve the true pollutant value  $y_t$ 
    Suffer loss:  $l_t(w_t)$  which is a convex loss function on
        both  $w_t^T x$  and  $y_t$ 
    Update the prediction model  $w_t$  to  $w_{t+1}$ 
end

```

Algorithm 1: Algorithm for proposed adaptive method

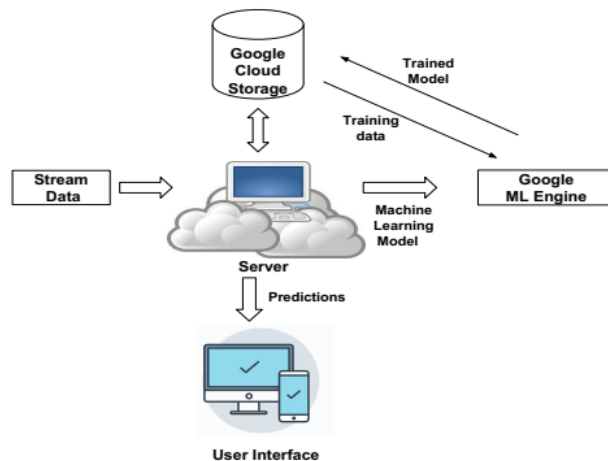

Рис. 5: Модель для онлайн-вывода вместе с моделью машинного обучения затем передается сервер, на котором проходит обучение. Обученная модель затем сохраняется в облачном хранилище.

3) *Пользовательский интерфейс*: Сохраненная модель как часть офлайн затем тренировочный процесс используется для прогнозов каждые 4 года. часов в течение следующих 24 часов и отобразить

его на веб-сайте 3 для Пользователь должен соблюдать прогнозные значения. Это поможет правительству и люди, чтобы принять необходимые профилактические меры по борьбе с загрязнением воздуха или по защите людей от вредного воздействия загрязнения воздуха.

VI. ОЦЕНКА И АНАЛИЗ

A. Описание данных

Использован собранный набор данных мониторинга качества воздуха в реальном времени на 5 мест в Дели от Центрального Совета по контролю за загрязнением (CPCB) и Делийского комитета по контролю за загрязнением (DPCC) оценить производительность различных моделей. Набор данных содержит данные о качестве воздуха, времени и метеорологические данные.

1) Данные о качестве воздуха: переменные загрязнителя воздуха в воздухе качественными данными являются и SO_2 , NO_2 , $PM_{2.5}$, PM_{10} , CO и O_3 .

2) Метеорологические данные: метеорологические параметры включают температуру, влажность, скорость ветра и барометрические давление.

3) Время: время включает в себя время суток, время года и месяц. года. Все эти переменные за последние 24 часа собраны на почасовая основа и извлеченные особенности из собранного набора данных используются для оценки моделей для прогнозирования концентрация $PM_{2.5}$, PM_{10} и NO_2 через каждые 4 часа в течение следующих 24 часов. Концентрации всех загрязняющих веществ сообщается в $мкг / м^3$.

B. Реализация и экспериментальные настройки

Разделив 80% набора данных для обучения и 20% для тестирования. Было выбрано 20% учебного набора данных в качестве набора проверки и разрешенное обучение должно быть прекращено на ранней стадии в соответствии с ошибкой в среднем для проверок, установленных. Все значения затем нормализуются в диапазон $[0, 1]$. Сеть построена с использованием Keras с тензорным потоком в качестве бэкэнда. Для обучения размер партии установлен как 64, и используется Адам [13] оптимизатор со скоростью обучения 0,001 для градиента оптимизация спуска. Dropout [25] используется как регуляризация техника во всех моделях 4.

C. Результаты

В этом разделе оценивается эффективность и результативность архитектура в сравнении с несколькими базовыми моделями и анализируются экспериментальные результаты. Модель прогнозирования, которая будет прогнозировать непрерывные и категориальные значения для разных загрязняющие вещества.

1) Оценка задачи прогнозирования значений загрязнителей: i) Экспериментальный дизайн: это очень важная задача для прогнозирования непрерывные значения загрязняющих веществ, чтобы обойти Опасности, вызванные ими, и принять необходимые меры. За этой задача, принимаются регрессионные потери в качестве функции оптимизации дано следующим образом: L регрессия потери

$$L_{regression\_loss} = \sum_{X \in T} (y(X) - \hat{y}(X))^2 \quad (12)$$

где T обозначает множество всех обучающих примеров с $y(X)$ в качестве основных значений истинности и $\hat{y}(X)$ в качестве прогнозных значений. к сделать прогнозы, используется следующий прогноз модели: LSTM (сеть долговременной кратковременной памяти), LSTM-A (Сеть внимания на основе долговременной кратковременной памяти), BiLSTM (Двунаправленная сеть краткосрочной памяти), BiLSTM- A (двунаправленная сеть LSTM, основанная на внимании). Для того, чтобы оценить эффективность различных методов регрессии, среднеквадратическая ошибка (RMSE) и R-квадрат (R^2) рассчитывается.

$$RMSE = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^N (\hat{y}_i - y_i)^2} \quad (13a)$$

$$R^2 = \frac{\sum_{i=1}^N (\hat{y}_i - y_{avg})^2}{\sum_{i=1}^N (y_i - y_{avg})^2} \quad (13b)$$

где N обозначает количество экземпляров в тестовом наборе, $\hat{y}$ являются прогнозируемыми значениями, y обозначает фактические значения и y_{avg} обозначает среднее значение наблюдений в тестовом

ii) Результаты оценки: Таблица. I показывает оценку R^2 для разных методов. Он представляет оценку для следующего 4 часа. Для всех случаев используется исторические ценности из последних 24 часов. В общем, наблюдается выступление в прогнозах по сравнению с другие базовые модели на ~ 2 - 6%. Случайный Лес выполняет хорошо для прогнозирования значений $PM_{2.5}$. Предлагаемая модель BiLSTM-A превосходит в прогнозировании всех других загрязняющие вещества. На рис. 6 показаны результаты прогнозов по сравнению с фактические значения для модели BiLSTM-A для следующих 4 ч. Это показывает, что предлагаемая модель достигает значительных улучшение точности, особенно в случаях внезапного изменение, которое наглядно демонстрирует, что предлагаемый способ действительно приносит пользу временным предсказаниям.

ТАБЛИЦА I: Сравнение производительности предлагаемой модели с другими базовыми моделями для прогнозирования значений загрязнения на будущие 4 часа на основе значений R-квадрата и Root среднеквадратичные значения ошибок. Выделенные значения указывают на лучшее спектакль.

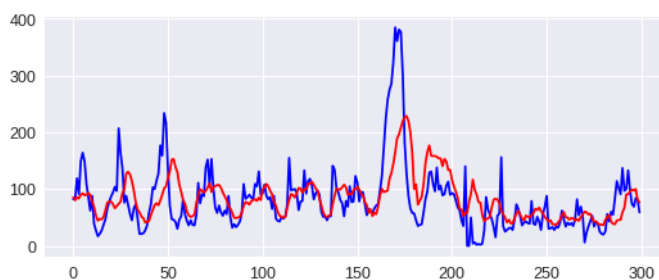
Модель	Загрязняющие вещества	R-квадрат	RMSE PM
Случайный Лес	$PM_{2.5}$	0,35	40,69
	NO_2	0,406	21,12
	PM_{10}	0,425	98,32
LSTM	$PM_{2.5}$	0,31	41,96
	NO_2	0,383	21,52
	PM_{10}	0,445	96,58
LSTM-A	$PM_{2.5}$	0,29	42,52
	NO_2	0,387	21,44
	PM_{10}	0,446	96,49
BiLSTM	$PM_{2.5}$	0,30	42,07
	NO_2	0,385	21,47
	PM_{10}	0,442	96,77
BiLSTM-A	$PM_{2.5}$	0,310	41,97
	NO_2	0,417	21,08
	PM_{10}	0,454	96,22

2) Оценка задачи прогнозирования уровней загрязнителей: i) Дизайн эксперимента: большая часть предыдущей литературной работы [18], [23], [26], [29], [30] основан на прогнозировании непрерывного значения. Подчеркивается эффективность прогноза для различных уровней загрязняющих веществ. Для этой задачи уровни концентрации делятся на разные пороговые значения с учетом критические значения для каждого из них. Пороговые значения показано в табл. II

ТАБЛИЦА II: Уровни концентрации загрязнения

загрязнитель	Диапазон	класс
$PM_{2.5}$	0 – 60	0
	60 – 150	1
	150+	2
NO_2	0 – 50	0
	50+	1
PM_{10}	0 - 100	0
	100 - 250	1
	250+	2

Для этой задачи примем выбранную функцию оптимизации В качестве классификации потерь дано следующее:

(a) $PM_{2.5}$

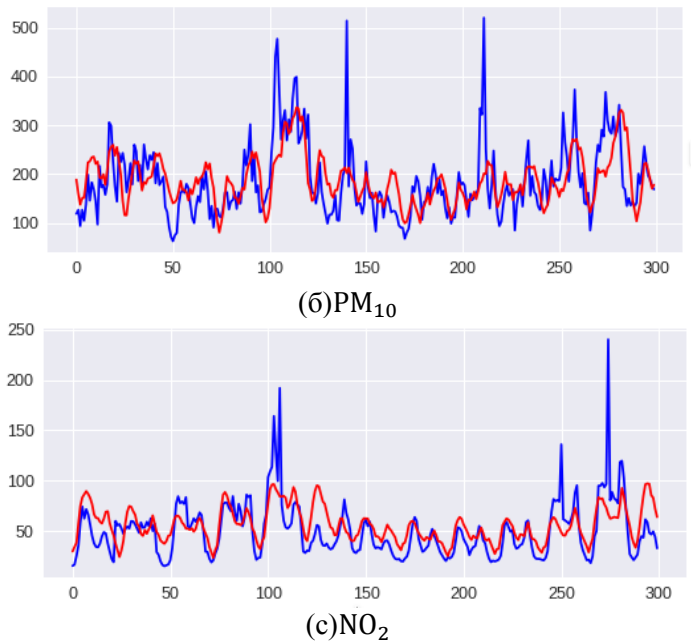

Рис. 6: Сравнение оценок загрязнения (красная линия) и фактические измерения (синяя линия) для (а) $PM_{2.5}$ (б) PM_{10} (с) NO_2 .

$$L_{classification\_loss} = - \sum_{c=1}^M y_{o,c} \log(p_{o,c}) \quad (14)$$

где M обозначает количество классов, y является двоичным индикатор (0 или 1) того, является ли метка класса с правильной классификация для наблюдения o и p является предсказанной моделью вероятность того, что наблюдение o принадлежит классу c . Чтобы сделать Прогнозы используются следующие модели прогнозирования: LSTM (Долгосрочная сеть памяти), LSTM-A (Внимание Сеть долговременной кратковременной памяти), BiLSTM (двунаправленный Сеть долговременной кратковременной памяти), BiLSTM-A (Внимание Двунаправленная сеть LSTM). Классифицируем вывод прогнозируемые моделями регрессора и сравнить их с вывод модели классификатора из CBiLSTM-A, который является Двунаправленный LSTM используется для классификации. Для того, чтобы оценить- ели показатели различных методов классификации, рассчитываем точность, точность и скорость отзыва.

$$\text{Точность} = \frac{|\{X \in \text{TestSet} \mid \hat{Y}(X) = y(X)\}|}{N} \quad (15)$$

где N - количество экземпляров в тестовом наборе, прогнозируемые значения и y являются фактическими значениями.

$$\text{Погрешность} = \frac{\text{Настоящие позитивы}}{\text{Истинные позитивы} + \text{Другие негативы}} \quad (16)$$

Погрешность определяется как количество истинных позитивов, разделенных по количеству истинных позитивов плюс количество ложных позитивы. Ложные срабатывания - это неправильная модель ярлыки как положительные, которые на самом деле являются отрицательными, или в нашем примере, индивидуумы модель классифицирует как террористов, которые не являются.

$$\text{Память} = \frac{\text{Настоящие позитивы}}{\text{Истинные позитивы} + \text{Другие позитивы}} \quad (17)$$

Память, количество истинных позитивов делится на количество истинные позитивы плюс количество ложных негативов. Настоящие позитивы точки данных классифицируются как положительные по модели, которая на самом деле являются положительными (то есть они правильные), а ложные отрицательные Точки данных модель определяет, как отрицательные, которые на самом деле положительный (неверный).

ii) Результаты оценки: в таблице III показана оценка Прогнозирование уровня на основе сравнения точности, погрешности, памяти и F1 Оценка всех моделей. Представляет оценку в течение следующих 4 часов. Для всех случаев для классификации В задании используются исторические ценности последних 24 часов.

ТАБЛИЦА III: Сравнение производительности предлагаемой модели с другими базовыми моделями прогнозирования уровней загрязнения для будущие 4 часа на основе точности, средней

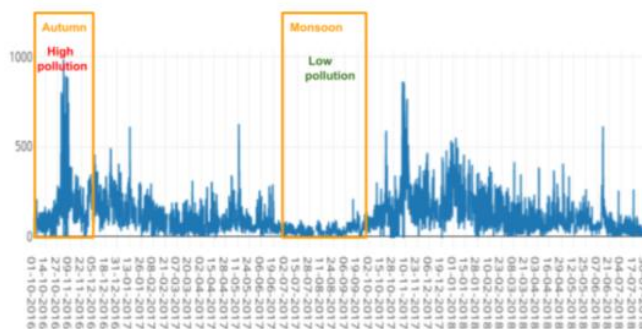
погрешности и средний памяти. Более высокие значения точности, погрешности и памяти указывает на лучшую производительность модели. Выделено Значения указывают на лучшую производительность.

Модель	Загрязняющие вещества	Точность	Погрешность	Память
LSTM	PM _{2.5}	67,68	56,15	52,27
	NO ₂	76,85	76,29	75,2
	PM ₁₀	68,34	71,11	56,31
LSTM-A	PM _{2.5}	67,24	56,46	52,56
	NO ₂	76,85	76,1	75,65
	PM ₁₀	68,71	70,21	57,89
BiLSTM	PM _{2.5}	67,96	58,35	53,12
	NO ₂	77,32	76,75	75,86
	PM ₁₀	68,87	70,25	58,36
BiLSTM-A	PM _{2.5}	67,96	55,71	52,55
	NO ₂	77,66	77,1	76,26
	PM ₁₀	68,21	69,21	57,73
CBiLSTM-A	PM _{2.5}	70,68	61,06	55,8
	NO ₂	77,88	77,56	76,14
	PM ₁₀	67,45	68,23	58,52

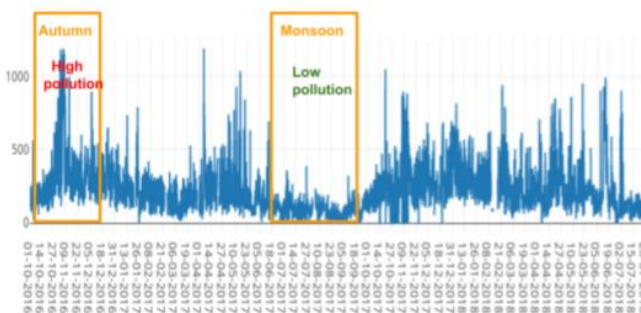
Это показывает, что BiLSTM-A показывает меньшую точность по сравнению с другими моделями, используемыми в задаче прогнозирования загрязнения воздуха. BiLSTM с вниманием (BiLSTM-A) предпочтительнее, чем BiLSTM, потому что, когда механизм Внимания применяется поверх BiLSTM, он фиксирует периоды и делает BiLSTM более устойчивым к случайным пропущенным значениям.

Д. Тенденции в загрязнении

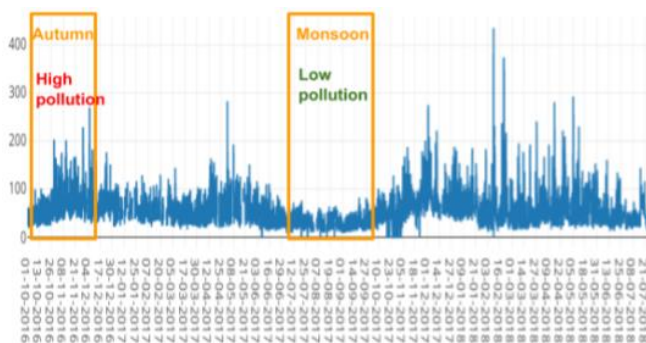
Дели расположен в 28.61°с.ш. 77.23°в.ш. Индия. Область представляет высокий сезонный разброс. Дели покрытый Великой индийской пустыней (пустыней Тар) Раджастан на его западной и центральной горячих равнинах в его южной части. северная и восточная границы покрыты прохладными холмистыми местностями. Таким образом, Дели находится в субтропическом поясе с чрезвычайно палящее лето, умеренное количество осадков и холодные зимы.

(a) PM_{2.5}

(б) NO₂

(c) PM_{10}

Рис. 7: Сезонные колебания концентрации Мандир Марг, Дели для (а) $PM_{2.5}$ (б) PM_{10} (с) NO_2 . Ось X представляет дату и ось Y представляет концентрацию загрязнителя.

Поскольку концентрация каждого из загрязнителей воздуха непосредственно связано с сезонным изменением атмосферы, это становится важным изучить распад 12 месяцев. зима сезон включает декабрь и январь месяцы, весенний сезон включает февральские и мартовские месяцы, летний сезон включает Апрель, Май и Июнь месяцы, сезон муссонов включает Июль, Месяцы Август и Сентябрь, а осень - Октябрь и Ноябрьские месяцы.

На рис. 7 показаны тренды концентрации Мандир Марг расположение в Дели, в пять сезонов (зима, весна, лето, муссон и осень) с октября 2016 года по июль 2018 года. концентрация Мандир Марга была сравнительно худшей зимой и лучше всего в муссоне. Следующая последовательность в уменьшение порядка наблюдалось в концентрации $PM_{2.5}$ PM_{10} и NO_2 : зима > осень > весна > лето > муссонный. Снижение порядка концентрации подразумевает качество воздуха переходя от худшего к лучшему, значит, зима Качество воздуха и муссонов лучше. Высокая концентрация наблюдается после 4 вечера из-за транспортных средств выбросы.

Концентрация NO_2 самая высокая в течение 8 часов утра. - 10:30 и 16:00 - 19:00 из-за автомобильной эмиссии, от сжигания топлива, от выбросов автомобилей, грузовиков, автобусы и т. д.

Е. Система обучения в реальном времени

Методы прогнозирования загрязнения и источников обнаруженный в этом исследовании может помочь правительствам и людям принять необходимые разделы. Обучая первоначальную модель, использованную в оценка по изначально собранным данным. Из-за прогресс- Сильного временного изменения концентрации загрязняющих веществ, необходимо постоянно обновлять собранные данные и модель, в результате чего получается адаптивная модель. Обновляя данные обучения, собирая их от центрального загрязнения Пульт управления каждый час, как описано в подразделе V-V. В этом разделе сравниваются производительность модели на первоначально собранные данные для производительности модели, которая обновляется каждую неделю в режиме реального времени ежечасно обновляемые данные после месяца сбора исходных данных. BiLSTM- Модель используется для оценки обеих моделей с Обновленные данные на рис. 8.

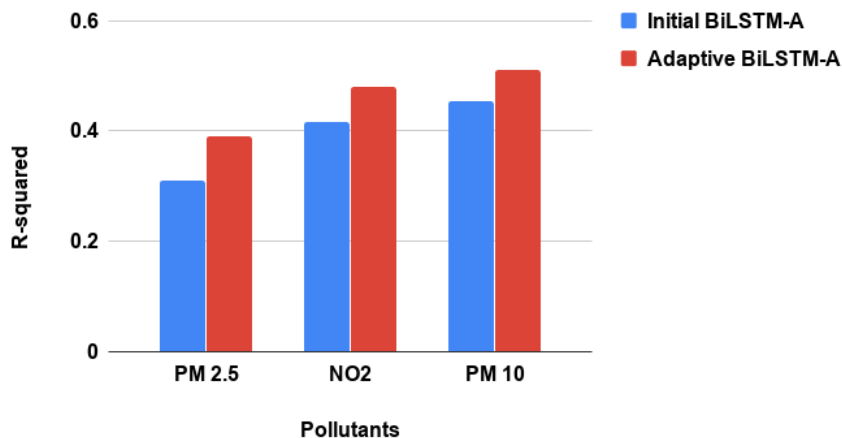

Рис. 8 - Характеристики начальной модели BiLSTM-A с начальной данные по сравнению с моделью Adaptive BiLSTM-A

Рис. 8 показывает значительное улучшение результатов после обновление в режиме реального времени, которое свидетельствует об актуальности постоянное обновление модели с поступлением в реальном времени данные.

VII. WEB ПРИЛОЖЕНИЕ

Индекс качества воздуха является индексом для представления ежедневного воздуха качество. Он говорит вам, насколько чистый или загрязненный ваш воздух, и какие связанные с этим последствия для здоровья могут вызывать у вас беспокойство. AQI фокусируется на воздействии на здоровье, которое вы можете испытать через несколько часов или дней после вдыхания загрязненного воздуха. Выше значение AQI, тем больше уровень загрязнения воздуха и больше забота о здоровье. Например, значение AQI 50 представляет хорошее качество воздуха с небольшим потенциалом влиять на общественность здоровье, в то время как значение AQI более 300 представляет собой опасный воздух качество.

Веб-сайт работает для пяти мест в Дели. Примеры снимков экрана веб-приложения для Mandir Местонахождение Дели показано на рис. 9. Веб-приложение состоит из четырех основных функций:

1) Вклад в процентах загрязнения и определение источника Нация: сгруппированные гистограммы и круговые диаграммы для различных загрязняющие вещества, включая $PM_{2.5}$ PM_{10} и NO_2 отображаются Графики отображаются с интервалом в 4 часа день, чтобы помочь вам наблюдать различные тенденции в течение дня чтобы держать вас в безопасности для следующего.

2) Историческая концентрация загрязняющих веществ: мониторинг загрязнения и качество воздуха в Дели, используется данные о качестве воздуха. Отображается индекс качества воздуха за последние 24 часа для различных загрязнителей Значения отображаются для мониторинга тенденции за последние 24 часа, чтобы помочь вам сделать информацию решения о том, что вы делаете на улице, когда и за сколько времени.

3) Прогнозирование уровня загрязнения: прогнозируется уровень загрязнения (например, низкий, умеренный и высокий уровень загрязнения) для разных загрязнители воздуха, в том числе диоксид азота (NO_2) и твердые частицы ($PM_{2.5}$ и PM_{10}) Классифицируется Уровень загрязнения каждого загрязняющего вещества до 2-3 классов (3 классы для $PM_{2.5}$ PM_{10} , 2 класса для NO_2) и Прогноз уровня загрязнения для каждого загрязнителя на следующий 24 часа.

4) Прогнозирование точных концентраций загрязняющих веществ: отображаются сгруппированные гистограммы и круговые диаграммы для прогнозируемых концентрации различных загрязнителей, включая $PM_{2.5}$ PM_{10} и NO_2 Графики отображаются с интервалом 4 часа дня и помогает вам наблюдать различные тенденции в течение дня.

VIII. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основе исторического и реального времени качества атмосферного воздуха и метеорологические данные 5 станций мониторинга в Дели, определили качество воздуха в реальном времени и мелкозернистый Информации. Была создана новая сквозная система для прогнозирования Качество воздуха в ближайшие 24 часа, прогнозируя концентрацию и уровень (низкий, средний, высокий) различных загрязнителей воздуха в том числе диоксид азота (NO_2), твердые частицы ($PM_{2.5}$ PM_{10} и для Дели. Обширные эксперименты по загрязнению воздуха Данные для 5 мест в Дели, помогли оценить предложенный подход. Результаты показали повышение производительности с предложенный метод по сравнению с другими хорошо известными методами модели классификации и регрессии. Видео 5 описывает нашу работа вкратце.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

[1] Мелисса Дж. Азур, Элизабет А. Стюарт, Константин Франгакис и Филипп Дж. Leaf. Множественное вложение по цепочечным уравнениям: что это такое и как это работает? Международный журнал методов в психиатрических исследованиях, 20 (1): 40–49, 2011.

[2] Фраскони П. Бенжио У1, Симард П. Изучение долгосрочных зависимостей с градиентный спуск затруднен. IEEE транзакции в нейронных сетях, Март 1994 г.

[3] Ахмед Бубрима, Валид Бечкит, Эрве Ривано и Лайонел Соулхак. Плакат: На пути к лучшему мониторингу загрязнения воздуха с помощью мобильного беспроводного сенсорные сети. В материалах 23-го ежегодного международного Конференция по мобильным вычислениям и сетям, стр. 534–536. ACM, 2017.

[4] Ренджи Чен, Роджер Д Пэн, Ся Мэн, Чжицзюнь Чжоу, Бинхен Чен, и Haidong Кан. Сезонные колебания острого эффекта макрочастиц загрязнение воздуха на смертность в Китае загрязнение воздуха и последствия для здоровья учеба (накидки). Наука об общей окружающей среде, 450: 259–265, 2013.

- [5] Кьонг Хён Чо, Барт ван Мерриенбур, Дмитрий Богданау и Йошуа Bengio. О свойствах нейронного машинного перевода: Encoder- подходит декодер. CoRR, abs / 1409.1259, 2014.
- [6] Ян Чоровский, Дмитрий Богданов, Дмитрий Сердюк, Кьонг Хюн Чо, и Йошуа Бенжио. Основанные на внимании модели для распознавания речи. CoRR, abs / 1506.07503, 2015.
- [7] Ченг Фенг, Вендонг Ван, Е Тянь, Ксиронг Ку и Сянъян Гонг. Оценка качества воздуха на основе разнородных источников данные из беспроводных сенсорных сетей. В беспроводной связи и Сетевая конференция (WCNC), IEEE 2018, стр. 1–6. IEEE, 2018.
- [8] А. Грейвс, А. Мохамед и Г. Хинтон. Распознавание речи с глубоким рекуррентные нейронные сети. В 2013 году IEEE Международная конференция Акустика, обработка речи и сигналов, стр. 6645–6649, май 2013 г.
- [9] Шмидхубер Дж. Грейвс А1. Покадровая классификация фонем с Двухнаправленные сети LSTM. В трудах IEEE International Joint Конференция по нейронным сетям, 2005.
- [10] Кристина Б.Б. Геррейро, Валентин Фольтеску и Фрэнк Де Леув. Воздуха статус качества и тенденции в Европе. Атмосферная среда, 98: 376–384, 2014.
- [11] Карл Мориц Герман, Томас Кочиски, Эдвард Грешенштетт, Лассе Эспехолт, Уилл Кей, Мустафа Сулейман и Фил Блансом. обучение машины для чтения и понимания. В NIPS, 2015.
- [12] Зепп Хохрейтер и Юрген Шмидхубер. Долгая кратковременная память. Neural Comput., 9 (8): 1735–1780, ноябрь 1997.
- [13] Дидерик П. Кингма и Джимми Ба. Адам: метод для стохастика оптимизация. CoRR, abs / 1412.6980, 2014.
- [14] Фади Кизел, Яэль Эцион, Ракефет Шафран-Натан, Илан Леви, Барак Фишбейн, Алена Бартонова и Дэвид М Бродей. Поле узел-узел калибровка беспроводной распределенной сети датчиков загрязнения воздуха. ятные загрязнение окружающей среды, 233: 900–909, 2018.
- [15] Ибрагим Кок, Мехмет Ульви Симсек и Суат Оздемир. Глубокое обучение модель для прогнозирования качества воздуха в умных городах. В больших данных (Big Data), Международная конференция IEEE 2017, стр. 1983–1990. IEEE, 2017
- [16] Тонгвен Ли, Хуанфэн Шень, Цянцян Юань, Сюэчэнь Чжан и Лянпэй Чжан. Оценка уровня земли PM_{2,5} путём слияния спутников и наблюдения на станции: геоинтеллектуальный подход глубокого обучения. Письма о геофизических исследованиях, 44 (23), 2017.
- [17] Виктор Ок Ли, Жаклин К.К. Лам, Юнь Чен и Цзято Гу. глубоко обучающая модель для оценки загрязнения воздуха с использованием m-br для заполнения отсутствующих прокси городских данных. В GLOBESOM 2017-2017 IEEE Global Communi катионов, стр. 1–6. IEEE, 2017
- [18] Ян Куанг Давид Хе Серап Эрдал Донна Кенски Мин Донг, Донг Ян. Прогноз концентрации Pm2.5 с использованием скрытых полумарков интеллектуальный анализ данных временных рядов. Экспертные системы с приложениями, 36 (5): 9046–9055, 2009.
- [19] Манджу Мохан и Анураг Кандья. Анализ годового и сезонные тренды индекса качества воздуха Дели. Мониторинг окружающей среды и оценка, 131 (1-3): 267–277, 2007.
- [20] Роджер Д Пенг, Франческа Доминичи, Роберто Пастор-Барриузо, Скотт Л. Зегер и Джонатан М. Самет. Сезонный анализ загрязнения воздуха и смертность в 100 городах США. Американский журнал эпидемиологии, 161 (6): 585–594, 2005.
- [21] Юй Пэнфэй, Хэ Цюаньцзюань, Лю Сяомин и Чжан Кай. промышленные прогнозирование загрязнения воздуха с использованием глубокой нейронной сети. В международном Конференция по биоинспирированным вычислениям: теории и приложения, стр. 173–185. Springer, 2018.
- [22] Чжунган Ци, Тяньчунь Ван, Гоцзе Сон, Вэйсон Ху, Си Ли и Чжунфэй Марк Чжан. Глубоководное обучение: интерполяция, прогнозирование, и анализ особенностей качества мелкодисперсного воздуха. IEEE Транзакции на Инженерия знаний и данных, 2018.
- [23] Джорджио Корани; Мауро Сканагатта. Прогноз загрязнения воздуха с помощью классификация этикеток. Экологическое моделирование и программное обеспечение, 2016.
- [24] Чжигэн Шан, Тонг Денг, Цзяньцян Хе и Сяохуэй Дуань. Роман модель для почасовой PM_{2,5} прогноз концентрации на основе корзины и eelm. Science of the Total Environment, 651: 3043–3052, 2019.
- [25] Нитиш Сривастава, Джеффри Хинтон, Алекс Крижевский, Илья Суцкевер, и Руслан Салахутдинов. Выпадение: простой способ предотвратить нейронный сети от переоборудования. Журнал исследований машинного обучения, 15: 1929–1958, 2014.
- [26] Цзиньби Сунь, Вэй; Солнце. Ежедневный прогноз концентрации PM_{2,5} на основе анализ главных компонентов и lssvm оптимизированы поиском кукушки алгоритм. Журнал экологического менеджмента, 03 2017.

[27] Ашиш Васвани, Ноам Шазири, Ники Пармар, Якоб Ушкорейт, Лион Джонс, Эйдан Н. Гомес, Лукаш Кайзер и Илья Полосухин. Внимание это все, что тебе нужно. CoRR, abs / 1706.03762, 2017.

[28] Шан Чжан, Сяоли Ли, Ян Ли и Цзяньсян Мэй. Прогноз городского PM 2.5 концентрация на основе вейвлет нейронной сети. В 2018 году китайский Конференция по контролю и принятию решений (CCDC), стр. 5514–5519. IEEE, 2018.

[29] Юй Чжэн, Сювэнь Йи, Мин Ли, Руйюань Ли, Чжанцин Шань, Эрик Чанг и Тяньруй Ли. Прогнозирование качества мелкозернистого воздуха на основе больших данные. В материалах 21-й Международной конференции ACM SIGKDD об открытии знаний и добыче данных, KDD '15, стр. 2267–2276, Нью-Йорк, Нью-Йорк, США, 2015. ACM.

[30] Диксиан Чжу; Чанцзе Цай; Тяньбао Ян; Сюнь Чжоу. Машина учебный подход для прогнозирования качества воздуха: модель регуляризации и оптимизация. Большие данные и когнитивные вычисления, 2018.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ БАЙМШ АСЫЛАЙ БОЛАТҚЫЗЫ

Жетекшісі - Э.Д. Абдол, педагогика ғылымдарының кандидаты

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау, Қазақстан

b.assylai@mail.ru

Аннотация

Бұл мақалада шет тілін оқыту барысындағы лексикалық дағдыларды қалыптастыру әдістері қарастырылады. Сөйлеу әрекетінің барлық түрлеріне табысты оқыту лексикалық дағдыларды меңгеру сапасына тікелей байланысты. Сондықтан лексикалық шеберлікті қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінеді. Сондай-ақ ауызша және жазбаша қарым-қатынас түрлерін дамыту үшін әртүрлі тапсырмалар мен шетел тіліндегі сөздерді есте сақтаудың дәстүрлі емес әдістері ұсынылады.

Кілт сөздер: ағылшын сөздігі, сөздік, ағылшын тілі, лексикалық бірлік, әдіс

Annotation

This article discusses the methods of forming lexical skills in the process of teaching a foreign language. Successful training in all types of speech activity directly depends on the quality of mastering lexical skills. Therefore, special attention is paid to the formation of lexical skills. It also offers various types of tasks for the development of oral and written forms of communication and non-traditional methods of memorizing words in a foreign language.

Key words: English vocabulary, vocabulary, English language, lexical unit, method

Венгр аудармашысы, жазушысы, әлемдегі алғашқы синхронды аудармашылардың бірі Като Ломб «ғимарат – бұл тіл, ал сөз – ғимарат салу барысындағы «кірпіш», ал құрылыс – бұл оқу - білім» деген болатын. Ғимарат үшін сенімді және берік кірпіш өте маңызды, сол сияқты тіл үшін сөз ойдың сенімді және түсінікті формасы болуы керек.

Сөзді білу дегеніміз оның формаларын, мағынасын мен қолданылуын білу. Есту қабілеті, сөйлеу немесе түсіне білу дағдыларының табысты дамуы лексика саласында берік білімсіз мүмкін емес, өйткені оның көмегімен ақпарат қабылдау және алмасу үрдісі жүреді. Осыған байланысты ағылшын тілі сабақтарында лексикамен жұмыс істеуге үлкен көңіл бөлінуі қажет.

Кейде оқушы шетелдік сөзді байқаған кезде оны бірден таниды, алайда оның мағынасын есіне түсіре алмайды. Таныс сөздердің мағынасын түсіну үшін оған уақыт керек және мұқият ойлану керек. Сонда оқушы бұл сөзді біле ме? Ол әрине біледі. Шетелдік мәтіндерді оқу үшін мұндай білім деңгейі жеткілікті ме? Әрине, жеткіліксіз [1, 21 б].

Лексиканы жаттау үшін есте сақтаудың барлық түрлерінің белсенді қатысуы өте маңызды: сөздерді оқу және жазу арқылы жаттығатын көру, шет тілін есту арқылы қабылдау кезінде және ауызша сөйлеу процесі кезінде дамитын есту, сөйлеу мүшелерінің жұмысымен және сөздерді жазбаша бекіту актісімен байланысты моторлы және сайып келгенде меңгерген материалды толық ұғыну және жан – жақты ойластыру болатын логикалық есте сақтау.

Әртүрлі есте сақтау түрлері туралы айта отырып, сөздер мен фразаларды есте сақтау тұлғаның түріне, қабілетіне, алдыңғы жаттықтыру және мотивациясына, яғни есте сақтауға деген көңіл – күйі қатты әсер етеді деп қосу маңызды. Сәйкесінше, оқушыларда ақпаратты қабылдау ерекшеліктеріне

түзетулер жасау керек, мысалы, кинестетиктер жүргенде, жазғанда немесе басқанда, аудиалдар аудио немесе видео жазбаларды тыңдағанда (тіпті көзді жұмып) ал, визуалдар түрлі түсті маркерлер пайдаланылған суреттерді және көрнекі схемаларды көру арқылы жақсы есте сақтайды. Оқушылардың қандай типке жататындарын анықтау үшін сауалнама немесе тест жүргізуге болады. Осы орайда барлық ұстаздардың міндеті – оқушалығға есте сақтаудың барлық түрлерін мүмкіндігінше жұмылдырып, сөздік қорын байытудың тиімді әдістерін үйрету.

Ұлы орыс педагогы К.Д.Ушинский бір нәрсені берік есте сақтау үшін «көз, құлақ, дауыс, бұлшық ет қозғалыстарын сезіну және мүмкін болса иіс пен дәм қатысса, барлық органдардың меңгеру әктісіндегі осындай достық жәрдемімен сіз ең жалқау жадыны да жеңесіз» деп жазды.

Заманауи білім беру мекемелері білім беру үрдісінің сапасын үнемі арттыруға ұмтылады. Бұл үрдіс шет тілдерін оқытуда да байқалады. XX ғасырдың барысында әдіскерлер мен лингвисттер әр түрлі жастағы шет тілін меңгеру әдістемесіне байланысты көптеген мәселелерді шешті [1, 20 б].

Шет тілдерінің отандық әдіскерлері (И.В. Рахманов, А.А. Миролубов, С.К. Фоломкина), И.В. Щерба шетелдік сөйлеу іс - әрекетінің барлық түрлерін оқыту әдістемесінің белгілі бір негіздерін жасады, тілді белсенді және пассивті игерудің әртүрлі әдістерін жасауға ықпал ететін бірқатар маңызды теориялық ережелерді атап өтті, орта мектептерге минималды сөздіктер, тілдік материал бөлінетін оқулықтар мен бағдарламалар дайындады, Белсенді және пассивті ассимиляцияға арналған, олар ауызша сөйлеуді үйрету үшін әр түрлі жаттығуларды - рецептивті және репродуктивті қолдану қажеттілігін негіздеді.

Оқытуды жандандыру, оның қарқындылығына ықпал ету оқу материалын арнайы ұйымдастырумен қамтамасыз етіледі [3, 9 б].

Психологтар жаңа сөздерді меңгеруге оқушылар оларды сан түрлі жаттығуларда кем дегенде алты – жеті рет қолданғаннан кейін қол жеткізе алатындығын айтады. Сондықтан жаттығулар әр түрлі болуы қажет және оқушылардың сөйлеу практикасында лексикалық мағыналарды қолдануға ықпал ету керек. Оқулықтар мен қосымша оқу құралдарында ұсынылған лексикалық жаттығулардың ішінде әркім өзіне сәйкес келетін айтылым тапсырмаларын таба алады.

Ағылшын тілінде лексиканы оқытудың тиімді әдісі – ойын әдісі. Оқушылардың мектеп бағдарламасының ауыр жүктемесін сезінбеуі өте маңызды және ойын бұған жақсы көмектесе алады. Ойын әрекеттері түріндегі кез келген жаңа материал әрдайым оңай әрі түсінікті. Ойын арқылы күнделікті зеріктіретін сабақтарды безендіруге, ең бастысы оқушыларды ағылшын тілін бала кезінен білуге қызықтыруға болады.

Лексикалық дағдылар өте саналы, бұл адамның қандай сөздерді таңдайтыны және оны сөйлеу мақсатына байланысты басқа сөзбен қалай ұштастыратыны көрінеді. Сондай – ақ, сөздерді талдау, сөзжасам жасау және сөз тіркестерін құрастыру қабілетін дамыту маңызды [2, 73 б].

Ойын әрқашан шешім қабылдауды қамтиды – не істеу керек, не айту керек, қалай жеңу керек? Бұл әдіс арқылы оқушы әлеуметтік функцияларды, мінез – құлық нормаларын үйренеді. Лексикалық ойындар оқушылардың назарын лексикалық материалға аудартуға, олардың сөздік қорларын дамытуға және адамдармен қарым – қатынас жасағанда сөздерді дұрыс пайдалануға көмектесетін әдіс болып табылады. Ойын түріндегі лексикалық бағыттағы жаттығулар оқушылардың зейінін, танымдық қызығушылықтарын дамытуға ықпал етіп, сабақта жағымды психологиялық ахуал туғызуға септігін тигізеді. Мысалы: мазмұндық, рольдік ойындар, баланың есте сақтауын, зейінін, қиялын қалыптастыратын ойындар.

Сумкада не бар ойыны (What's in the bag?)

Мұғалім алдымен балаларға бір сумка алып келеді. Балалардан сұрайды. Балалар сумкада не бар? Балалар ішінде дәптер, қалам, кітап бар деп айта бастайды. Мұғалім бұл ойынды сабақ соңында қолданса болады. Әсіресе жаңа сөздерді еске түсіру үшін қолдануға болады. Мұғалім сумканың ішіндегі заттармен таныстырады. Сумкада не бар? Мұғалім оқушылардан What's this? Сұрағы арқылы затты көрсету арқылы сұрайды. Мысалы: Pen, sorubook, pencil, ruler, rubber деп көрсетеді. Сосын оқушыларға жеке - жеке қайталатады. Сөздерді ұмытпау керек. Сосын оқушыларға сумка ішіндегі заттарды таратып беріп, оқушылардан осы заттарды мына сұрақ арқылы сұрауға да болады. Мысалы: Who has a pencil? Who has a ruler? Жауап бергенде оқушылар кімде екенін табу керек. Оқушылар тапса Janar has a pencil деп табу керек.

Сұрақтар сайысы (Question Race)

Бұл ойынның шарты мұғалім сол сабаққа қатысты сұрақтар қойылады. Осы сұрақтар оқушыларға таратылып беріледі. Оқушылар сол сұрақтарға дұрыс жауап беру керек. Мысалы жыл мезгілдерін өткен кезде суреттер арқылы да мынадай сұрақтар арқылы қолдануға болады.

- 1.How many seasons are there in a year?
- 2.What are they?

3. How many months are there in a year?
4. What are they?
5. What season is it now?
6. What month is it now?
7. How many days are there in a week?
8. What are they?

Осы сұрақтар арқылы оқушылардың сөйлеу қабілеттері артып, сөздік қорлары молайып, сабаққа деген қызығушылығы артады.

Білім беру ойындары лингвистикалық және психологиялық кедергілерді жеңуге көмектеседі. Оларды қолдануда биігі қарым – қатынас жағдайында сөйлеу дағдыларын игеруге шоғырлануға мүмкіндік береді [4, 46 б].

Лексикалық материалды меңгеру процесін едәуір жеңілдететін келесі бір әдіс көрнекі құралдар болып табылады. Бұл шет тілдерін оқытуда кеңінен қолданылады. Көрнекі құралдарға диаграммалар, суреттер, бейнежазбалар жатады. Кестелер оқушыларға әңгіме, талқылау немесе хабарлама барысында мазмұны бойынша сөйлемдерді дұрыс құруға, ойын дұрыс жеткізуге, көбінесе сөздік тірек ретінде қызмет етеді. Сабақта көрнекі құралдарды пайдаланудың артықшылықтары:

- Ағылшын сыныптарында көрнекі материалды қолдану оқушылардың сөйлеу белсенділігін едәуір арттырады;

- Лексикалық бірліктердің жақсаруы, яғни бұрыннан білетін сөздерді еске түсіріп, ситуацияға байланысты дұрыс қолданады;

- Көрнекілік материалдар сабақты түсінікті және қызықты етеді және сабақта байқалмайтын заттар мен құбылыстар туралы түсінік береді.

- Білім алу барысында вербальды және көрнекілік тәсілдер арасында байланыс орнатылады.

Flashcards (карточкалар)-бұл сөз үйренудің ең танымал әдісі. Карточкалар үшін шағын форматтағы жазбалар үшін парақтар блоктарын пайдалануға болады. Бір жағында сөз, екінші жағында-аударма, транскрипция және мысал жазуға болады. Әр түрлі түсті карточкалардың блоктарын тақырыптар, тіл бөліктері, синонимдік қатарлар және тағы басқалар бойынша топтастыруға болады. Карточкаларды тоқтатқышпен (ыңғайлы болу үшін резеңкемен тартуға болады) бүктеу және оқушылар әрдайым өздерімен бірге қоғамдық көлікке, емханаға, паркке алып жүруге өте ыңғайлы. Есте сақтау оңай болу үшін ерекше қиын сөздер бар карточкаларды жеке топтастыруға болады. Ағылшын сөздерін мұндай есте сақтау өте тиімді, өйткені тақырыптық карточкаларды қолмен жазу және олармен тұрақты жұмыс істеу кезінде жадыда берік сақталып, керек жағдайда тез еске түседі. Сондықтан сөзді басып шығару емес, оны қолмен жазу маңызды.

Стикер - карточкалар ағылшын тілін үйренуді енді бастаған жандар үшін де ең танымал әдіс. Ағылшын сөздері бар өздігінен жабысатын карточкалар үйдің барлық заттарына жапсырылады. Бірнеше күн бойы сол жапсырма карточкаларға көз салып, сөздерді қайталау қажет. Мұндай әдіс тұрмыстық саладағы сөздерді есте сақтау үшін тілді үйренудің бастапқы кезеңінде жақсы. Оны баланы оқыту үшін ойын түрінде немесе ағылшын тілін бүкіл отбасы оқыған кезде қолдануға болады.

Синоним, антонимдер арқылы семантизация. Мысалы, "beautiful" ("әдемі") сөзін біле отырып, оқушылар антоним деген не екенін түсінсе, "ugly" ("ұсқынсыз") сөзінің мәнін оңай болжай алады.

Әдетте балалардың сабаққа деген назары тұрақсыз болып келеді. Сондықтан сабақ тұрғысынан күйзелісті жеңілдететін, балалардың назарын аударатын, жағымды эмоционалды көңіл-күй тудыратын жұмыс түрлерін ұсыну өте маңызды. Рифмдерді, өлеңдерді оқу балалардың жас ерекшеліктеріне және психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес келеді. Себебі оларды есте сақтау оңай, ырғағы, дыбыстың қайталануы сияқты сипаттамалары бар. Поэзияны үйрену балаларға рахат сыйлайды, ұзақ уақыт жадында қалады. Рифманың арқасында лексика-грамматикалық құрылымдар ауызша сөйлеуде оңай іске асырылады.

Бұл жерде шешуші мән - сөйлеу мәнерін қолдану, мұнда әндер мен өлеңдер проза материалына қарағанда көптеген артықшылықтарға ие. Оларды енгізу оңай, есте сақтау оңай, хормен ән айтуға болады, бұл оқушыларды психологиялық қысымнан босатады. Шынайы ән материалында күнделікті сөйлеу тілінде қолданылатын тұтас сөйлемдер мен жеке лексикалық бірліктер жиі кездеседі. Бұл жерде тек мұғалім оқушылардың жас ерекшеліктеріне және тақырыпқа сай келетін әндер мен өлеңдерді дұрыс таңдап алуы өте маңызды.

Қорытындылай келе, егер біз лексикалық бірліктерді білмесек, онда біз өз ойларымызды батыл айта аламыз, тіпті қарапайым сөйлем құрап айта алмаймыз, сондықтан лексика бұл іргетас деп сеніммен айта аламыз, біз шет тілдерін үйренуді лексиканы оқудан бастауымыз керек. Егер біз күн сайын 5 сөзден үйренетін болсақ, онда жылына біз шамамен 1825 сөзді білетін боламыз және ағылшын

тілінде еркін сөйлесе аламыз. Қандай да бір шет тілін үйрену асқан сабырлық пен ұзақ уақытты және тынымсыз ізденісті талап етеді.

Жаттығулар шет тілін оқытудың басты мақсатына жетудегі жетекші құрал болып қала береді - сұрақ қоюға, өз пікірін білдіруге, өткен, қазіргі немесе болашақтағы оқиғалар туралы айтуға, басқаша айтқанда, қарым-қатынас жасай алатын коммуникативті тұлға қалыптастыру. Қазіргі уақытта оқытудың жаңа белсенді әдістерін қолдануға әкеліп соқтырған білім деңгейін көтеру туралы мәселе туындады. Осы саладағы зерттеулердің өзектілігі - баланың тілдік кедергілерді еңсеруіне көмектесу және оған ағылшын тіліне деген сүйіспеншілікті ояту. Бала неғұрлым ертерек ағылшын тілін үйрене бастаса, оқу процесі соғұрлым қиындай түсетіні бұрыннан дәлелденген, дегенмен, менің ойымша, бұл дәлелді әр баланың жеке қабілеттері тұрғысынан қарастыру қажет. Мұғалімнің сабақты дұрыс ұйымдастыра білуіне және сабақ өткізудің қандай да бір түрін сауатты таңдауына көп жағдайда оқу процесінің тиімділігіне байланысты болады.

А.С.Любченко университеттерде де, мектептерде де шет тілін оқытуға қатысты өте маңызды мәселе бар деген қорытындыға келді. Ол қазіргі таңдағы жаңа лексиканы оқытқ процесінің ерекшеліктері жақсы түсінілмегендігі [5, 215 б].

XXI ғасыр - жоғары технологиялар ғасыры. Мұғалімдер сабақта компьютер, бейне және аудио аппаратуралар, спутниктік теледидар, Интернет сияқты түрлі техникалық құралдарды пайдалануға мүмкіндік алды. Ал бұл шет тілі сабақтарын қызықты және нәтижелі етуге, оқушылардың шет тілін үйренуге деген ынтасын арттыруға мүмкіндік береді. Жаңа техникалық құралдарды пайдалана отырып, оқушылар тек шет тілін үйреніп қана қоймай, сонымен қатар оны толық пайдалана алады, мысалы, шетелдік құрдастарымен электрондық пошта арқылы хат алмасуға (бұл оқушыларға хатта жаттықтыруға мүмкіндік береді), сондай – ақ веб-камераны пайдалана отырып тікелей сөйлесуге (бұл оқушыларға сөйлеу тілін жаттықтыруға мүмкіндік береді) болады.

Сабақ өткізудің дәстүрлі емес формалары оқушылардың оқылатын пәнге деген қызығушылығын арттыруға ғана емес, сонымен қатар олардың шығармашылық дербестігін дамытуға, түрлі білім көздерімен жұмыс істеуге үйретуге мүмкіндік береді. Сабақ өткізудің мұндай формалары сабақтың дәстүрлігін "түсіреді", ойды жандандырады. Алайда, оқу процесін ұйымдастырудың осындай формаларына жиі жүгінудің орынсыз екенін атап өту қажет, өйткені дәстүрлі емес сабақ тез дәстүрлі бола алады, бұл, сайып келгенде, оқушылардың пәнге деген қызығушылығының төмендеуіне әкеледі.

Сөздік қорының жеткіліксіздігі оқушыларда сенімсіздік сезімін тудырады, сол себепті олар шет тілінде сөйлеуді қаламауы мүмкін. Осылайша, сабақтың негізгі міндеттерінің бірі оқушылардың сөздік қорын кеңейту болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кувшинов В.И. О работе с лексикой на уроках английского языка, №5, 1995, 20 – 21 б.
2. Коньшева А.В. Игровой метод в обучении иностранному языку. –СПб., 2006, 73 б.
3. Щукин А. Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам. — М.: Филоматис, 2008, 9 б.
4. Шарафутдинова Т. М. Обучающие игры на уроках английского языка// Иностр. языки в школе.- 2005.- № 8, 46 б.
5. Любченко А.С. Нестандартные уроки английского языка в школе. - Ростов Н/Д.: Феникс, 2007, 215 б.

ХИМИЯЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА КЕРІ БАЙЛАНЫСТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ӘДІС – ТӘСІЛДЕРІ

БЕЛЯЛОВА Тоты Бауржановна

Ғылыми жетекші: доцент м.а. Сапакова А.К.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Семей, Қазақстан

sapakova.aygul@mail.ru, frau28_ti@mail.ru

Аңдатпа

Бұл мақалада оқыту үрдісінде қолданылатын кері байланыстың түрлері, оның оқу мен оқытудағы тиімді тұстары атап көрсетілген. Дұрыс жүргізілген кері байланыс арқылы білім алушылардың өзіндік пікірін білуге болатынын және химия пән оқытушының кері байланыс жасай отырып, өз ісіне сыни көзбен қарайтыны туралы баяндалған.

Кілт сөздер: оқыту мен оқу, рефлексия, өз-өзін реттеу, өзінің іс-әрекетіне баға беру, таным, сыни пікір айту.

Болашақтың бүгіннен де нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын құдіретті күш тек білімде ғана. Қай ел болсын, өсіп-өркендеуі, әлемде өзіндік орнын алуы сол мемлекеттің біліміне, білім сапасына байланысты. Қазақстан Республикасының білім берудегі басты мақсаты-жан-жақты дамыған, білімді, өмір сүруге бейім, өзіндік ой-толғамы бар, адамгершілігі жоғары, бәсекеге қабілетті жеке тұлға тәрбиелеу. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін оқушыға білім мазмұнын терең игертудің тиімді жолдарын іздестіріп, шығармашылыққа жетелейтін қазіргі заман талабына сай ғылыми-әдістемелік біліммен қаруланған, білікті маман, шебер маман иесін дайындау қажет[1].

Ал жаңа формациядағы химия пән оқытушының оқыту технологиясының жүйесімен білім алушылардың өмірге дағдыландыру құзырлығын айқындау бағытындағы әдіс-тәсілдерді жетік меңгерген тұлға. Жаңа формация оқытушы болып білімімізді жетілдіру мақсатында Қазақстан Республикасының педагог кадрлардың біліктілігін арттырудың деңгейлік бағдарламалар бойынша курстар жүргізілуде. Осы курс бағдарламасы негізінде жеті модульді сабақта қалай ықпалдастырып пайдалану жолдарын және химия пән оқытушылардың кері байланыс жүргізе отырып, сабақтың өтілу барысына талдау жасауды үйрену басты назар аударылады. Химия пәнінде кері байланыс білім алушының оқыту үрдісінде қалай өткені және қандай нәтижеге қол жеткізгендігі туралы ой-пікірін тыңдауға негізделеді. Кері байланыс сабақтың соңында ғана емес, сабақ барысында білім алушылардың өз бетімен орындайтын тапсырмаларының соңында жүргізіліп отыруы керек[2].

Кері байланыс әрекетін ұйымдастыруда көзделетін басты мақсат:

Білім алушының саналы ішкі рефлексиясын даярлау, сол арқылы қазіргі кездегі маңызды болып саналатын өз бетімен еңбектену, бәсекеге қабілетті болу, алғырлық сияқты қабілеттерін дамыту. Оқытушы ақпараттың мазмұнын оны ұсыну тәсілдерін, білім алушының әрекеттерін түзету және сабақта психологиялық ахуалын жақсартуға бағытталған. Кері байланыс бұл оқытушы мен білім алушының өзара әрекеттесуін нәтижесін талдау рефлексия жасау және бақылаудың ұғымы.

Кері байланыс әрекетін ұйымдастыруда көзделетін басты міндеті:

- ✓ Кері байланыс міндеті үдерісті басқару үдеріс субъектілерінің көшбасшылық дағдыларын дамыту, үдерісті табысты басқаруға жағдай жасау;
- ✓ Дер кезінде түзетулер жасау, қателерді кемшіліктерді жою
- ✓ Мақсатқа жетуді қамтамасыз ету
- ✓ Үдеріс субъектілерін дұрыс шешім қабылдауға бағыттау
- ✓ Оқушылардың өзіндік бағалауын қалыптастыру
- ✓ Білім алушының әлеуметтенуін қалыптастыру
- ✓ Рефлексия жасауға ықпал ету, көмектесу
- ✓ Білім алушыларды табысқа ұмтылу сезімдерін туындату[3].

Кері байланыс адамның өзі куә болған оқиғаға немесе басқалардың әрекетіне айтылған пікірі. Кері байланыс білім алушының оқыту үрдісі қалай өткені және қандай нәтижеге қол жеткізгендігі туралы ой-пікірін тыңдауға негізделеді. Кері байланыс сабақтың соңында ғана емес, сабақ барысында білім алушының өз бетімен орындайтын тапсырмаларының соңында жүргізіліп отырылады. Оқытушы білім алушының кез келген кері байланыс парағын оқи отырып, жұмысының сәтсіз шыққан тұсын және сәтті шыққан қадамын, ендігі іс-әрекетін қалай жақсартуға болатынын алдын-ала біледі. Сонымен қатар кері байланыс парағы арқылы білім алушының үніне құлақ түріп, оқу мен оқытудағы кездесетін кедергілерді айқындап, келесі оқытуға бұдан да жақсырақ дайындалуына түрткі болады. Кері байланыс еске түсіру, өзінің сабақ бойындағы іс-әрекетіне баға беру, талдау және мәселелердің шешу жолдарын іздестіру. Оқытушы білім алушының кез келген кері байланыс парағын оқи отырып, жұмысының сәтсіз шыққан тұсын және сәтті шыққан қадамын, ендігі іс-әрекетін қалай жақсартуға болатынын алдынала біледі. Сонымен қатар кері байланыс парағы арқылы білім алушының үніне құлақ түріп, оқу мен оқытудағы кездесетін кедергілерді айқындап, келесі оқытуға бұдан да жақсырақ дайындалуына түрткі болады[4].

Кері байланыс арқылы білім алушы өзінің оқудағы кемшіліктерін түсінуге көмектестің мәліметтер мен алға жылжуға нақты нұсқаулар алады. Мұғалім оқытудағы жіберілген қателіктері және өзінің әрекетіне, қызметіне (жаңа әдіс-тәсілдер, оқыту техникалары, сабақта уақытты тиімді пайдалану т.б.) өзгерістер енгізу көмектесетін мәліметтерді жинақтай алады. Ұстаздардың көбісі өздерінің білім берудегі практикасында жиі қолданылатын кері байланыс ауызша немесе жазбаша түрде жүргізіледі. Кері байланыс түрлерімен мен әдістері өте көп. Кері байланыстың кейбір түрлері мен әдістері кесте 1 көрсетілген.

Кесте 1

№	Кері байланыс әдістері мен түрлері
---	------------------------------------

1	Ауызша талдау	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Сұрақ-жауап /Блиц-сұрақ/ ✓ Жаппай /фронтальді/ сұрау ✓ Сұрақтар ✓ Екі жұлдыз бір тілек ✓ «Ілмек сұрақ»
2	Жазбаша талдау	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Бір минут эссе ✓ Мини –тест ✓ Қалыптастырушы тест т.б.» ✓ сауалнамалар алу ✓ графикалық суреттер
3	Бақылау	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Кері байланыс күнделігі ✓ Өзін-өзі бақылау дәптері
4	Рефлексия	<ul style="list-style-type: none"> ✓ «Борд» ✓ «Нысына» ✓ «Пирамида» ✓ «Шәкіл»

Көрсетілген әдістер мен түрлері бойынша оқушының бойында, ішкі дүниесінде болып жатқан өзгерістерді сезінуі жаңа білім алу, өзін-өзі тануы, көңіл-күй, белсенділік немесе селкостық таныту деңгейін анықтауға болады. Мысалы оқу үрдісінде ауызша талдау әдісі бойынша блиц-сұрақ қою ал, жазбаша талдау әдісі кезінде мини тест немесе сауалнамалар алуға болады. Жалпы кері байланыстың түрін формасын таңдау әр оқытушының өз құзырында [5].

Негізінен рефлексия адамның үш қасиетін: өз бетімен білім алуын, шешім қабылдай білуін, бақталастыққа түсе білуін қалыптастырады. Өйткені бұл -XXI ғасырдың талабы. Сонымен қатар кері байланыс арқылы білім алушы өз-өзіне есеп беріп, өз-өзін реттеуге дағдыланады. Білім алушылар ойлауға, сөйлеуге, өзін-өзі дамытуға еркін қол жеткізе алады. Кері байланыс жасауға сабақтың белгілі бір уақытын бөліп, олардың ой-пікірлерін шыдамдылық танытып тыңдау қажет [5].

Кері байланыс жасау арқылы бұрынғы сабақтарда енжар отыратын білім алушының себебін анықтап, олардың белсенділігін арттыруға жол іздеуге болады. Кері байланысты жасағанда кейбір жайттар есте ұсталынады:

- ✓ Кері байланысты орнату кезінде сабырлылық таныту;
- ✓ Кері байланыстың субъективті болуы;
- ✓ Кері байланыс жасалған істі бағалануы;

Кері байланыс арқылы оқумен оқытудың қалай жүріп жатқандығын, оның сапасын анықтауға мүмкіндік береді. Кесте 2 "Галогендер" тақырыбы бойынша 9 сыныпқа арналған сабақ жоспары кері байланыстың әдістері мен түрлерін қолдана көрсетілген.

Кесте 2

9 сынып	
Сабақ мақсаты	Барлық оқушылар орындай алады: хлор, бром және йодтың химиялық қасиеттерін ажырата алады Оқушылардың көпшілігі орындай алады: Ұжымда берілген тапсырмаларды орындай алады және қойылған сұрақтарға жауап бере алады. Кейбір оқушылар орындай алады: Туындаған жағдаятқа байланысты еркін сұхбаттаса алады
Басы	1. Ұйымдастыру кезеңі. Тапсырма №1. Сұрақ - жауап W) (f) Сәлеметсіңдерме оқушылар! Бүгін сабақта кім жоқ? Өткен тақырыпты еске түсірейік. -Галоген деген сөз қандай мағынаны береді?(“тұз түзуші”) -Галогендерге қандай элементтер жатады? - Ендеше, бүгінгі сабақта Галогендердің химиялық қасиеттері тақырыбын өтеміз. -Қандай оқу мақсаттарын қамтиды? (W) Алдыңғы принциптер мен білімдер оқушыларға химияны ұғыну мен түсінуге көмектесуге бағытталған.
Ортасы	Тапсырма №2 Мәтінмен жұмыс: жеке-жұп-топ форматы Периодтық жүйеде әрбір периодтың соңына қарай VII А топшада бейметалдық қасиеті айқын білінетін элементтер орналасқан. Олар: фтор F, хлор Cl, бром Br, йод I, астат At. Астат - радиобелсенді элемент, табиғатта кездеспейді. Галогендердің жалпы атауы “тұз түзуші” деген мағынаны білдіреді. Себебі осы элементтер металдармен шабытты әрекеттесіп тұздар түзеді. Молекулалары екі атомды болып келеді.

	<p>Бром мен иод табиғатта бос күйінде кездеспейді және олардың жеке табиғи минералдары да болмайды, тек хлор минералдарында “галит, карналлит, сильвинит” көбінесе сілтілік металдардың тұздары күйінде қоспа ретінде бірге жүреді. Иод теңіз балдырларында және мұнай бұрғылағанда атқылап шығатын су құрамында болады. Хлорды тұз қышқылының ерітіндісіне марганец диоксидімен әсер етіп 1774 жылы Карл Шееле алған. Г.Деві оның химиялық элемент екенін тапты. Хлор атауы оның сарғыш – жасыл түсіне қарай 1812 жылы ұсынылды.</p> <p>Бромды 1826жылы француз ғалымы А.Ж. Балар теңіз балдырының күлінен алған. «Бром» атауы гректің «бромос» деген сөзінен шыққан, «сасық» деген мағынаны білдіреді және ол бромның тұншықтырғыш, өткір иісімен байланысты.</p> <p>Физикалық қасиеттері. Галогендердің F_2, Cl_2, Br_2, I_2 қайнау температурасы мен тығыздықтары да осы бағытта өседі. Олардың агрегаттық күйлері газдан (F_2, Cl_2) улы газдан ұшқыш сұйықтыққа (Br_2), ары қарай күлгін түсті кристалды зат қатты (I_2) күйге өзгереді, түстері де біртіндеп қоюлана түседі.</p> <p>Химиялық қасиеттері.</p> <p>Жай заттармен әрекеттесуі:</p> <p>1) Галогендер металдармен жылу бөле шабытты әрекеттеседі, нәтижесінде тұз түзіледі.</p> $2 Na + F_2 = 2 NaF \text{ (суықта)}$ $2 Fe + 3 Cl_2 = 2 FeCl_3 \text{ (қыздырғанда)}$ <p>2) Бейметалдармен әрекеттесуі:</p> <p>Галогендер сутекпен әрекеттесіп галогенсутектер түзеді $H_2 + Cl_2 = 2HCl$ хлор қ.ж сутекпен өте баяу әрекеттеседі тікелей түскен күн сәулесінің әсерінен немесе қыздырғанда бұл реакция өте қарқынды жүреді.</p> <p>Қыздырғанда сутегімен әрекеттесіп</p> $Br_2 + H_2 \rightarrow 2HBr \uparrow$ $I_2 + H_2 \rightarrow 2HI \uparrow$ <p>галогенсутектер түзеді. Олар өткір иісті газдар, суда жақсы еріп өздеріне сәйкес қышқылдар береді: бромды сутек қышқылы, йодты сутек қышқылы</p> <p>Иод сутекпен толығымен әрекеттеспейді, себебі реакция нәтижесінде түзілген иодтысутек тұрақсыз зат болғандықтан оңай бастапқы заттарға айырылып кетеді.</p> $H_2 + I_2 \rightleftharpoons 2 HI \text{ тепе- теңдік солға қарай ығысқан.}$ $C + 2 Cl_2 = CCl_4; \quad Si + 2 Br_2 = SiBr_4;$ $2 P + 3 Cl_2 = 2 PCl_3; \quad S + 3 F_2 = SF_6;$ $Xe + 3 F_2 = XeF_6$ $2 P + 3 Br_2 = 2 PBr_3$ $2 P + 3 I_2 = 2 PI_3 \text{ (қыздырғанда)}$ <p>Галогендер азот және оттегімен тікелей әрекеттеспейді.</p> <p>Күрделі заттармен әрекеттесуі:</p> <p>Бром сумен әрекеттескенде бромдысутек және бромдылау қышқылы деген екі қышқыл түзеді.</p> $Br_2 + H_2O \rightarrow HBr + HBrO.$ <p>Бром сілті ерітіндісімен әрекеттескенде осы жоғарыда түзілген қышқылдардың тұздары пайда болады.</p> $Br_2 + 2KOH \rightarrow KBr + KBrO$ <p>Калий бромиді және калий гипобромиді.</p> <p>Галогендердің химиялық белсенділігі фтордан иодқа қарай әлсірейді, сондықтан электртерістілігі жоғары галоген электртерістілігі төмен галогенді оның тұзынан ығыстырып шығарады.</p> <ul style="list-style-type: none"> • $2 NaBr + Cl_2 = 2 NaCl + Br_2$ • $2 NaI + Cl_2 = 2 NaCl + I_2$ • $2 KI + Br_2 = 2 KBr + I_2$ • $2 KBr + I_2 \neq$
Соңы	Кері байланыс орнату

Кері байланыс	
“Интервью” тәсілі	
Қатысушының аты- жөні _____	
Талқыланатын сабақ тақырыбы немесе мәселе _____	
Сұрақтар	Қатысушының жауаптары
Сабақ сізге ұнады ма?	
Өз пікіріңізді дәлелденіз...	
Бүгінгі тақырыптың Сіз үшін қандай маңызы бар деп ойлайсың?	
Бүгінгі үйренгеніңіз ...	
Осы тақырып бойынша тағы не білгіңіз келеді?	

Кері байланысты топтық және жекеше түрде жүргізу арқылы оқушылар бір ұжымда жұмыс атқарып берілген тапсырманы орындай алуына көз жеткізуге болады[6].

Сонымен, кері байланыстың тиімділігіне тоқталар болсақ:

Оқушылар үшін:

- ✓ 1-ден, рефлексия-оқушыны өз-өзіне есеп беруге баулиды;
- ✓ 2-ден, рефлексия арқылы оқушының қажеттілігін біле аламыз;
- ✓ 3-ден, рефлексия арқылы оқушының өзіндік көзқарасы қалыптасады;
- ✓ 4-ден, рефлексия арқылы білім беру барысының сапасын жақсартуға болады және рефлексияның нәтижесінде оқушының сыни көзқарасы қалыптасады, өз-өзіне баға бере алады.

Мұғалімдер үшін тиімді жағы:

- ✓ 1-ден, оқытудағы кемшін тұстарын анықтайды;
- ✓ 2-ден, келесі сабақтың жоспарына өзгерістер енгізуге, түзетуге яғни оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін таңдауға мүмкіндік береді;
- ✓ 3-ден, уақытты үнемді пайдалануға мүмкіндіктер береді.

Кері байланыстан күтілетін нәтижелер:

-мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас жақсарады;
-оқушы өзінің мықты, осал тұсын анықтайды және алға жылжуға ықпал етеді;
-оқушы тек бағалауды ғана емес, өз жұмысынан хабардар бола отырып, оқуға қызығушылығын арттырады;

-мұғалім мен оқушы кері байланысына қарай өз жұмыстарын ұйымдастыруға бағытталады;

Қорыта келгенде, кері байланыс - көп қырлы, кіріккен әрекет. Рефлексия, яғни кері байланыс-нәтижелі білімнің жоғары көрсеткіші екенін бүгінгі күндегі оқушылардың жеткен жетістіктері арқылы толық сеніммен айта аламыз. Бүгінгі таңда күнделікті сабақтарымызда рефлексия жасауды дағдыға айналдырып келеміз. Рефлексия арқылы оқушының қажеттіліктерін біліп, оларды жинақылыққа тәрбиелеуге болады. Сабақтағы оқушының ой-пікірін, көңіл-күйін біліп қана қоймай, сабақ мазмұнын қай деңгейде меңгергенін анықтауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ:

1. «ЖОО-ғы гуманитарлық білім беру технологиялары» кітабынан //О.В.Акулова, А.А.Ахаян, Е.Н.Глубокова, А.Е. Бахмутский, О.Б. Даутова, О.Н.Крылова, С.А.Писарева, Е.В.Пискунова, А.П. Тряпицына, // Под ред. С.А. Гончарова. Отв. ред. И.Ю.Гутник. - СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2007. —174 с.

2. Hattie, J. (2009). Visible Learning. London and New York: Routledge.

3. «Тиімді оқыту» Жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы бойынша мектеп тренерлерін оқыту бағдарламасы. Мұғалімге арналған бағдарлама. – Астана: ДББҰ «Назарбаев Зияткерлік мектептері» Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016. - 60 б.

4. <https://kk.wikibooks.org/wiki/>

5. «ТӘЖІРИБЕДЕГІ РЕФЛЕКСИЯ» Жалпыбілім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы бойынша мектеп тренерлерінің оқыту бағдарламасы. - Астана: ДББҰ «Назарбаев Зияткерлік мектептері» Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016. – 88 б.

6. Тәжірибелік семинарлар ұйымдастырушыларына арналған құралқұрастырушы және автор О.Б.Чикуров. – Псков, 2001. 121б.

АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ СЛУЖБЫ ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

БЕРГ Светлана Владимировна

КГУ «Соколовская специальная (коррекционная) школа-интернат для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей с ограниченными возможностями в развитии»
СКО, с.Соколовка, Казахстан
Svetlana.berg.64@mail.ru

Андатпа

Мақалада ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушыларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің заманауи тәсілдері қарастырылған. Білім беру ортасында оқушыларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу бір жағынан педагог, психолог, педагог-психолог, әлеуметтік педагогтың кәсіби қызметінің құралы ретінде және екінші жағынан психологиялық, әлеуметтік, педагогикалық қолдаудың құралы ретінде қарастырылады.

Аннотация

В статье рассмотрены современные подходы к психолого-педагогическому сопровождению обучающихся с особыми образовательными потребностями. Психолого-педагогическое сопровождение учащихся в образовательной среде рассматривается, с одной стороны, как предмет профессиональной деятельности педагога, психолога, педагога-психолога, социального педагога, и, с другой стороны, как инструмент оказания психологической, социальной, педагогической поддержки.

Одна из наиболее острых демографических проблем казахстанского социума на современном этапе – это включение в общество детей с особыми образовательными потребностями

В Послании народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» 2 сентября 2019г. президент страны К.К. Токаев отдельно выделил вопрос развития инклюзивного общества. Он подчеркнул, что особое внимание должно уделяться семьям, у которых на попечении находятся дети с ограниченными возможностями, обозначив при этом задачу: «Мы обязаны создавать равные возможности для людей с особыми потребностями» [1].

Для успешной социализации основным условием является получение образования детьми ООП. Образование обеспечивает их полноценное участие в жизни общества, помогает самореализоваться в различных видах профессиональной деятельности.

Дети с ООП достаточно эффективно адаптируются к жизни в общеобразовательных организациях, приобретают общественный опыт. У окружающих их детей развивается толерантность.

Тем не менее, вопрос о формировании процесса обучения и развития детей с ООП в массовых школах является открытым. Это связано с нехваткой подготовленных кадров. Недостаточным опытом администрации школ в организации службы психолого-педагогического сопровождения и другими причинами. Не отработан механизм взаимодействия между участниками процесса образования и формированием педагогического процесса, где главное место занимает ребенок.

Совместное обучение детей с ООП рассматривает не только вовлечение в учебный процесс, но и их активное участие в жизни школы. Включение детей с ООП в систему общеобразовательной школы – это создание наиболее благоприятных условий для развития ребенка. Эффективным процесс будет тогда, когда общие усилия будут направлены не только на обучение и воспитание, но и на формирование у членов общества гуманного отношения, сочетающегося с реальным знанием о возможностях детей с ООП, конкретной практической помощью во всех сферах его жизни.

Инклюзивное образование признает, что все дети индивидуальны и имеют различные потребности в обучении. Инклюзивное образование направлено на то, чтобы разработать более гибкий подход к обучению для удовлетворения различных потребностей детей с ООП. Различия между учениками – это ресурсы, способствующие педагогическому процессу, а не препятствия, которые необходимо преодолевать. Такие комфортные условия, возможно, создать только при тесном сотрудничестве с родителями, в сплоченном командном взаимодействии всех участников образовательного процесса. В этом случае все дети без исключения обеспечиваются поддержкой, позволяющей им быть успешными, ощущать безопасность и уместность [2, с. 89].

В Законе Республики Казахстан «Об образовании» провозглашен принцип доступности образования для лиц с ООП [3].

В настоящее время многими авторами выделяются два понимания инклюзии: с одной стороны, это такая практика включения человека в культуру и социум, которая способствует культурному

обогащению, как самого человека, так и всей культуры данного социума. Это понятие, предложенное в социальной философии, опирается на понятие включающего общества. С другой стороны, инклюзией также называют включение ребенка с ООП в учебный коллектив сверстников в соответствии с его правом на образование. Подобная инклюзия может быть реально обеспечена или не обеспечена с помощью средств, необходимых для реального осуществления права на образование [4]

Ученые считают, что «оказание поддержки отдельным ученикам – лишь часть попытки, которая предпринимается школой, чтобы увеличить участие всех детей и молодёжи в процессе обучения и школьной жизни .

Анализ литературы показал, что психолого-педагогическое сопровождение можно рассматривать в нескольких аспектах:

- как профессиональную деятельность педагога ;
- как процесс, содержащий комплекс целенаправленных последовательных педагогических действий, помогающих ученику сделать нравственный самостоятельный выбор при решении ребенком образовательных задач;
- как взаимодействие сопровождающего и сопровождаемого;
- как систему, характеризующую взаимосвязь и взаимообусловленность элементов:

Таким образом, психолого-педагогическое сопровождение направлено на обеспечение двух согласованных процессов:

- сопровождение развития ребенка и сопровождение процесса его обучения, воспитания, коррекции имеющихся трудностей.
- комплексная технология, особый путь поддержки ребенка, помощи ему в решении задач развития, обучения, воспитания, социализации.

Целью психолого-педагогического сопровождения ребенка с особыми образовательными потребностями, обучающегося в общеобразовательной школе является обеспечение оптимального развития ребенка, успешная интеграция в социум. **Задачи** психолого-педагогического сопровождения ребенка с ООП, обучающегося в массовой школе: - предупреждение возникновения проблем развития ребенка;

Служба сопровождения – это объединение специалистов разного профиля, осуществляющих процесс сопровождения- это администрация школы, родители, учителя, логопеды, дефектологи, психологи, социальные педагоги и другие специалисты.

Программа психолого-педагогического сопровождения может решать следующие проблемы:

- помощь в разрешении трудностей в обучении;
- во взаимоотношениях с окружающими (учителями, сверстниками, родителями);
- коррекция нарушений психических процессов и эмоционально-волевой сферы, в процессе которой особое место занимает коррекция мышления и эмоционального состояния ученика;
- коррекция речевых нарушений.

Выстроенная определенная модель психолого-педагогического сопровождения детей с ООП в школе характеризуется следующими принципами: - системность, комплексность, интегративность, приоритет особых потребностей ребенка, непрерывность .

Выделяют следующие группы детей с особыми образовательными потребностями:

1 группа. Дети с нарушениями психофизического развития: нарушениями слуха, зрения, интеллекта, речи, опорно-двигательного аппарата, задержкой психического развития и эмоционально-волевыми расстройствами.

2 группа. Дети со специфическими трудностями в обучении, поведенческими и эмоциональными проблемами. Специфические трудности отмечаются у обучающихся с сохранным интеллектом, проявляются в усвоении отдельных учебных навыков: письма, чтения или счета (дисграфия, дислексия, дискалькулия др.). Эти трудности, как правило, носят временный характер и преодолеваются при условии оказания им помощи специалистов. Поведенческие и эмоциональные проблемы могут быть следствием особых проблем развития- (синдром гиперактивности и дефицита внимания, негрубые расстройства аутистического спектра и пр.), а также неблагоприятных психологических факторов (нарушений воспитания в семье, детско-родительских и внутрисемейных отношений), что приводит к различным трудностям общения со сверстниками и учителями (робость, пассивность, замкнутость или конфликтность, непослушание, агрессивность).

3 группа. Обучающиеся, у которых в силу социально- психологических, экономических, языковых, культурных причин возникают особые образовательные потребности. Сюда можно отнести микросоциальную и педагогическую запущенность детей. Семей, не уделяющих должного внимания воспитанию и развитию детей. Семей социального риска- родителей с алкоголизмом, наркоманией и пр., а также у детей, испытывающей трудности адаптации к местному социуму (беженцы, мигранты,

оралманы) или плохо понимающих и неговорящих на языке обучения в школе и др. Выделение этих групп, обучающихся с ООП позволяет школе не упустить из поля своего зрения ни одного ученика, имеющего трудности в обучении, чем бы они не были вызваны.

В соответствии с Государственным общеобязательным стандартом образования (начального, основного среднего и среднего) для учащихся, которые испытывают трудности в обучении, создаются специальные условия [19]. В настоящее время в казахстанской системе образования при создании специальных условий обучения рекомендуется использовать следующий перечень особых образовательных потребностей:

1. Изменения учебного плана и учебных программ.

Решение о потребности в изменении учебного плана и учебных программ может быть принято: психолого-медико-педагогической консультацией (ПМПК); решением Совета школы. Для школьников с нарушениями интеллекта, включенных в общий класс, составляются индивидуальные учебные программы, на основе Типовых специальных учебных программ для обучающихся с нарушениями интеллекта и возможностей ученика. Обучение школьников с нарушениями психофизического развития в специальных классах осуществляется по специальным учебным планам и программам по видам нарушений [9-12], в соответствии с Законом РК «Об образовании» [5, ст. 19, п.3].

2. Изменение способов оценивания результатов обучения (достижений ученика).

Необходимость изменения способа оценивания учебных достижений ученика, появляется в тех случаях, когда: ученик обучается по специальным, сокращенным или индивидуальным программам; в обучении ученика используются альтернативные методы обучения.

Предполагается возможность изменения критериев оценивания с ориентиром на содержание сокращенной или индивидуальной программы, т.е с учетом возможностей ученика. При оценивании обучающихся с особыми 21 образовательными потребностями учитель обязан использовать дифференцированные и/или индивидуальные задания [13]

3. Использование специальных или альтернативных методов обучения.

Обучение школьников с ООП осуществляется посредством обычных методов обучения, используемых учителем для всего класса в сочетании со специальными и альтернативными методами. Форма или способ применения обычных методов обучения адаптируются под индивидуальные особенности ученика.

К альтернативным методам обучения можно отнести: метод глобального чтения, обучение счету посредством методики «Нумикон», системы Монтессори и других инновационных психолого-педагогических технологий, в т.ч. компьютерных. Альтернативные методы обучения в первую очередь должны знать и использовать в индивидуально-развивающей работе специалисты службы сопровождения: психологи, логопеды, специальные педагоги.

4. Подбор учебников, учебных пособий, подготовка индивидуальных учебных материалов.

Решение о необходимости использования специальных учебников и пособий, индивидуальных учебно-дидактических материалов принимается учителем и специалистами службы психолого-педагогического сопровождения в результате командного обсуждения потребностей ученика в помощи. Специальные учебники и учебные пособия подбираются с учетом изменений учебного плана и учебных программ, по которым обучается ученик с особыми образовательными потребностями.

5. Выбор формы обучения.

Обучение школьника с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе может быть организовано

- в обычном классе (не более 2-х учеников, при этом количество учащихся в классе должно быть уменьшено на 3 на каждого ученика с ООП);
- в специальном классе (10-12 учащихся) общеобразовательной школы;
- в специальном кабинете психолого-педагогической поддержки общеобразовательной школы (индивидуально или в подгруппе) [1]. Специальные классы открываются в школе при наличии достаточного числа учеников с одним видом нарушения психофизического развития.

6. Создание безбарьерной среды и адаптация учебного места.

Под безбарьерной средой понимается обеспечение физического доступа в школу для обучающихся:

1. с ограниченной мобильностью
2. незрячих
3. физические особенности
4. поведенческие особенности)

5. сидеть на специальном сидении или стоять за конторкой

7. Потребность в компенсаторных и технических средствах.

В учебном процессе обучающиеся с ограниченной мобильностью, нарушениями слуха, зрения, речи используют индивидуальные технические и компенсаторные средства, полученные в установленном порядке в соответствии с Перечнем компенсаторных, технических и вспомогательных средств, утвержденных Министерством труда и социальной защиты населения РК [20].

Общеобразовательные школы для обучения и поддержки обучающихся с ООП приобретают и используют различные компенсаторные, технические средства, развивающее оборудование в соответствии с Нормами оснащения оборудованием и мебелью организаций дошкольного, среднего образования, а также специальных организаций образования [21].

8. Специальная педагогическая (логопеда, олигофренопедагога, сурдопедагога, тифлопедагога) и психологическая помощь.

Предоставление услуг специалистов обучающимся с нарушениями психофизического развития (первая группа детей с ООП) осуществляется на основании рекомендаций ПМПК. Служба психолого-педагогического сопровождения на основании результатов изучения (обследования) школьника определяет интенсивность психолого-педагогической помощи

Помощь психолога и логопеда может оказываться ученикам второй и третьей группы на основании решения службы психолого-педагогического сопровождения школы. Это ученики с негрубыми нарушениями устной и письменной речи, с эмоциональными и поведенческими проблемами, не нуждающиеся в обследовании в ПМПК.

На логопедические занятия (школьного логопункта) службой сопровождения школы направляются обучающиеся с общим недоразвитием речи 3 уровня, фонетико-фонематическим недоразвитием, нарушениями письменной речи (дисграфией, дислексией).

Помощь психолога предоставляется обучающимся с эмоциональными, поведенческими и коммуникативными проблемами, препятствующих их успешному обучению в классе. Кратность и продолжительность занятий психолог определяет самостоятельно. Основанием для прекращения занятий с психологом является успешная адаптация школьника к учебной работе в классе, даже при сохранении у него отдельных эмоциональных и поведенческих особенностей.

9. Помощь педагога-ассистента.

Для некоторых детей с особыми образовательными потребностями для успешного обучения требуется помощь индивидуального помощника. В деятельности индивидуального помощника необходимо различать две разные функции:

- 1) функцию сопровождающего лица с целью оказания физической помощи ребенку;
- 2) функции педагога-ассистента с целью оказания помощи в учебной работе в классе.

Сопровождающее лицо обеспечивает физический доступ в помещения организации образования обучающимся с серьезными ограничениями мобильности, зрения, которые без посторонней помощи не могут перемещаться в пространстве. Он оказывает помощь в перемещении по школе, классу; самообслуживании, питании; помогает пользоваться учебными средствами и оказывает другие услуги. Выполнение этих функций не требует высшего педагогического или психологического образования.

10. Социально-педагогическая помощь.

Потребность в помощи социального педагога определяет служба сопровождения. Социальным педагогом оказывается помощь детям из семей социального риска в соответствии с должностными обязанностями и планом работы

Концепция включения детей с особыми потребностями в общеобразовательные школы является ведущим ориентиром образовательной политики Казахстана. Наблюдается успешность процесса внедрения инклюзивного образования в общеобразовательные школы.

Целью формирования инклюзивной образовательной среды в школе является не только удовлетворение особых образовательных потребностей учащихся, но и создание условий для развития способностей, творческого потенциала, в целом для реализации права каждого ребенка на получение качественного образования.

Список литературы:

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог- основа стабильности и процветания Казахстана», 2 сентября 2019;

2. Методические рекомендации по оцениванию учебных достижений детей с особыми образовательными потребностями и детей, обучающихся на дому. Методическое пособие. – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2017. – 88 с.
3. Практическая психология образования: учеб. пособие для студ. психол. Фак. Университетов / Р.В. Овчарова. – 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 448 с.
4. 3. Закон РК от 27 июля 2007 года №319-III «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.04.2019 г.).
5. 4. Информационно-методический портал по инклюзивному и специальному образованию // [Электронный ресурс] -- Режим доступа URL. 5. Психолого-педагогические основы инклюзивного образования: коллективная монография / Отв. ред. С. В. Алехина. М.: МГППУ, ООО «Буки Веди», 2013. 334 с.
6. Государственная Программа развития образования Республики Казахстан на 2011 - 2020 годы (Указ Президента РК от 07.12.2010 года № 1118)
7. Концепция воспитания в системе непрерывного образования РК (Приказ МОН РК от 16 ноября 2009 №529)
8. Закон РК «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями» от 11 июля 2002 г. № 343-III. .
9. Назарова Н. Интегрированное (инклюзивное) образование: генезис и проблемы внедрения // Социальная педагогика. - 2010. - № 1.
10. На пути к инклюзивной школе. Пособие для учителей. USAID, 2007

ҮШТҰҒЫРЛЫ ТІЛ – ЖАҒАНДЫҚ ДАМУҒА БАСТАМА
БЕРДЕНОВА Сауле Жалгасовна, УРАЗБАЕВА Гулдан Женискызы
А.Байтұрсынов атындағы ҚМУ
Қостанай, Қазақстан
urazbaevaguldan@mail.ru, berdenova_saule@mail.ru

Аңдатпа

Мақалада үштұғырлы тіл бағдарламасы мен үш тілді меңгерудің тиімділігі туралы талқыланды. Үлкен бастаманың Қазақстан халқын жарқын болашаққа бастап, дамыған елдердің қатарынан орын алатыны көрсетілген.

Елбасымыз «Үштұғырлы тіл» туралы бастаманы 2006 жылдың қазанында өткен Қазақстан халқы ассамблеясының XII құрылтайында жария етіп, 2007 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты халыққа Жолдауында «Тілдердің үштұғырлылығы» атты мәдени жобаны кезең-кезеңмен іске асыруды ұсынды. Елбасы аталған жобасында: «Қазақстан халқы бүкіл әлемде үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға кірігу тілі», - деген болатын [1]. Үштұғырлы тіл жай бағдарлама немесе тілдік саясаттың жаңа формасы ретінде пайда болған жоқ, ол – өмірлік қажеттіліктен туындаған болашағы зор бастама.

Тәжірибе көрсеткендей кезінде ағылшын тілін екінші тілі ретінде меңгеріп алған елдердің экономикасы да, мәдениеті де көш ілгері келеді. Қазақ елі үшін үштұғырлы тіл – бәсекеге қабілетті ел болып, дамыған елдер қатарынан қосылудағы бірінші сатысы. Қазақ халқы Кеңес үкіметі кезінде орыс тілін тез-ақ меңгеріп алғаны белгілі. Бұл сол заманның талабы еді. Ендігі кезек – ағылшын тілі. Көп тіл білген адамның көкірекгі ояу, көзі ашық, өрісі кең болары анық.

Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы мен «Тілдердің үштұғырлылығы» мәдени бағдарламасында, ал Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында 2020 жылға қарай «... барша қазақстандықтар қазақ, орыс тілін – 95% және 25% - ағылшын тілін меңгеруі тиіс» деген міндет қойылған[2]. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа саналы, мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру бүгінгі күннің талабы. Тілдің адам өміріндегі ең шешуші рөл атқаратыны әркімге де түсінікті. Ол танудың, түсінудің, дамудың құралы.

Қазіргі таңда Қазақстан көппұлтты, көпмәдениетті мемлекет екені мәлім. Осыған орай, көп тіл білу біздің мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін тұлғааралық және мәдениаралық қарым-қатынастардың аса маңызды құралы болып табылады. Қазақстан Республикасы дамыған елдер қатарынан табылуы үшін әдемі тілді меңгеріп, шет елдермен

халықаралық байланыстары күннен-күнге арттыру үстінде. Осы мақсаттарға жету үшін кем дегенде үш тіл білетін жас ұрпақ тәрбиелеуіміз қажет. Өзге елдің мәдениетін, тілін меңгеруге ұмтылу қазақ халқының дүниетанымында бұрыннан бар дүние. Дана халқымыздың «Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл» деген нақылы дәл бүгінгі ұрпақ үшін айтылғандай. Алайда, «Өзге тілдің бәрін біл, өз тілінді құрметте» демекші, әр ұлтжанды жан әуелі ана тілінде сөйлеп, өз ой жеткізе алуы керек.

Психологтардың пікірінше, тіл үйретуде оқушының оқу қабілетіне оның ана тілінен алған біліміне сүйеніп екінші тілде сөйлеу дағдыларын саналы қалыптастыру пайдалы. Сонда ғана қажетті дағдылар орнықты, нық қалыптасады. Сөйлеу қажетті тілдік тұлғалар алдымен аз сақталып ес арқылы қабылданады, содан кейін барып жаттығулар, қайталаулар арқылы ұзақ сақталатын белсенді ой әрекетімен байланысты тілдік материал есте жақсы сақталады.

Көп тіл білу үшін де төл тілінде жақсы сөйлей білу маңызды болып отыр. Мәселен, Америкада өткізілген тест нәтижесі өз тілін толық білетін эмигранттың балалары қоршаған ортаның тілін тез игеріп әкететінін көрсетіп отыр. Демек, бала әуелі өз тілін жетік білуі қажет. Неғұрлым ана тіліне қаныққан сайын басқа тілді ұғынықты қылудың мүмкіндігі артады. Еліміздегі тілдің үштұғырлылық тұжырымдамасын ескерсек, тіл мәселесімен үнемі айналысуымыз керек. Себебі қазақ тілі жетекші ұстанымға ие болмай, оны мемлекетімізде тұратын халықтың басым бөлігі игеріп, тілдік қолданысқа салмай, тіл саясатында анау айтарлықтай жеңіске жеттік деп айта алмаймыз.

Үш тілді меңгеру – біздің еліміздің әрбір азаматы үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Қазақстанды әлем халқы үш тілді бірдей пайдаланатын жоғары білімді мемлекет ретінде таныту үшін білім беру жүйесінде үштілді оқыту мәселелерінің жиі көтеріліп, оң жолға қойылғаны абзал. Әлемдік білім кеңістігіндегі озық тәжірибеге негізделген 12 жылдық білім беруге көшудегі негізгі нысана – адамзат тарихында уақыт озған сайын өзектілігі арта түсетін білімді де білікті, тәжірибелі де текті ұрпақ қалыптастыру. Ұлтымызды дәріптейтін, рухымызды биіктетіп, ұлттық сенімімізді жігерлендіретін ұрпақтың болашағы бізге, яғни ұстаздарға үлкен міндет. Ол үшін мұғалім кәсіби біліктілігін жаңа бағытта арттырып, білім мазмұнының жаңартып, тиісті әдіс – тәсілдерді қолданып, әдістемелік негіздерді қалыптастыруы керек. Өйткені, білім әр адамға өмір бойы қажет екенін күнделікті тәжірибе дәлелдеп отыр [3].

Бүгінгі таңда Қазақстан үшін үштұғырлы тіл – елдің бәсекеге қабілеттілікке ұмтылуда бірінші баспалдағы. Өйткені, бірнеше тілде еркін сөйлей де, жаза да білетін қазақстандықтар өз елінде де, шетелдерде де бәсекеге қабілетті тұлғаға айналады. Қазақстан өзінің тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Ата Заңында мемлекеттік тіл – қазақ тілі деп, сонымен қатар орыс тілін ресми тіл ретінде бекітті. Оның негізгі мақсаты ретінде ұлтаралық тұтастықты сақтау, қоғамның тілдік ортасын дисфункцияға ұшыратпау болған еді. Сондықтан да орыс тілі достық пен бейбітшіліктің, этносаралық қарым-қатынас тілі мәртебесіне ие болды. Қазірдің өзінде жаһандану үрдісі етек алған заманда халықаралық байланыс құралы және халықаралық экономика, халықаралық білім беру тілі – ағылшын тілін білмей әлеуметтік-экономикалық кеңістікке ену мүмкін емес.

Ең басты әлемдік коммуникациялық кеңістік – ғаламтор желісіндегі барлық ақпараттың 80% ағылшын тілінде ұсынылғаны мәлім. Тіл білмегеннің салдарынан өзімізге қажетті ақпараттарды іздегенде де бір қатар қиындықтарға тап боламыз. Мәселен, қазақ тілінде жоқ ақпаратты іздесек әуелі орыс тілінен аударамыз. Ал ол ақпарат бастапқысында ағылшын тілінен алынған болса, ағылшыннан орысшаға, орысшадан қазақшаға аударылғанда сөз мағыналарының ауысу ықтималдығы басым. Сондықтан ақпаратты ағылшыннан төте аударған әлдеқайда пайдалы. Қазіргі қоғамда адамдардың тек ана тілін білуімен шектеліп қана қоймаған қостілділік (билингвизм), тіпті көптілділік (полилингвизм) феномені кеңінен таралуда.

Бұл жаһандық үрдістен біздің еліміз де тыс қалған жоқ.

Тіл маманы ретінде үш тұғырлы тіл саясатын қолдай отырып, әр сабақта кішкене элементін пайдалану басты ұстанымымызға айналған. «Сәлем сөздің атасы» дегендей бастауыштан бастап, сабақты оқушылармен амандасудың өзін үш тілде бастау, тілдерді оқыту барысында номинативті сөздерді үш тілде атап өту тәжірибемізде бар. Мектепте қазақ тілін оқыту барысында орыс тілі, ағылшын тілі пәндерін бірлікте алу мұғалімнің шеберлігіне байланысты жүргізілуде. Бұл жерде өтіліп отырған бағдарламаға сай үш пәнді бірлікте ала отырып, пәнаралық байланысты жүзеге асыруға болады. Алайда дәстүрлі оқытуда тек аударма жасатумен ғана шектеліп отырсақ, қазіргі оқыту технологиясында түрлі шығармашылық бағыттағы тапсырмалар бере отырып, оқушының ізденісіне, яғни, жеке тұлғаның әрекетін дамытуды мақсат етуіміз керек.

Көптілділік – көп мәдениетті тұлғаны қалыптастырудың негізі. Көп тілді меңгерген адам өмірдің әр түрлі жағдайларында адаммен сұхбаттасу арқылы түсініп, онымен әңгімелесе алады. Шет тілін оқу, шет тілінде толық білім алғандықтың белгісі емес. Басқа тілдерді мектептің пәндерін оқыту тілінде кіріктіре оқытқан жағдайда оқушы көптілді білім алады. Мысалы, мемлекеттік тілде немесе

орыс тілінде білім беретін мектептерде білім берудің жаңа әдіс-тәсілдерін, технологияларын қолдану арқылы жаратылыстану пәндерін көптілде оқыту қазіргі көпмәдениетті және көптілді қоғамға бейімделе алатын, қоғамда сұранысқа ие болатын тұлғаны дамытуға мүмкіндік береді.

Республика көлемінде жаратылыстану – математикалық бағыттағы пәндерді үш тілде оқыту тәжірибесіне 30 пилоттық мектеп енгізілген. Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерде үш тілді білім беру моделін енгізудің өзектілігі мынада: Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020-шы жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында көп тілді білімі бар педагогикалық кадрларды даярлау іске асырылуда. Оны жүзеге асыру мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында базалық пәндер циклында шетел тілінен сағаттар санын арттыру және оқудың типтік бағдарламаларында өзгерістер енгізу арқылы жүргізіліп жатыр, әсіресе, пәнді үш тілде оқытатын педагогикалық кадрларды дайындауға байланысты. Мемлекетіміз педагогикалық білім беру құрамын жаңарту, жаңа формациядағы педагогтарды дайындау бойынша міндеттерді алға қойып отыр. Қазір оқытушыға қойылатын негізгі талап - ақпараттық сауаттылық, көптілділік, оқуға және барлық педагогикалық қызмет барысында дамып, жетілуге дайын болу. Көптілді оқытуды дамытуды – мемлекеттің міндеті ғана деп қабылдамай, еліміздің әр азаматы өз үлесін қосса нұр үстіне нұр. Себебі, көптілді тұлғаны қалыптастыру – жаһанданып жатқан әлемнің талабы.

Болашақ жастарымыз өз тілін ардақтай отырып, заман талабы тудырып отырған үш тілде еркін сөйлеп, әлемнің кез-келген жерімен еркін байланысқа түсіп, қажетті ақпаратымен бөлісіп жатса, ел ертеңінің көркейе түсері сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауы. - Астана, 2007.
2. Тілдерді дамыту мен қолданудың 2010-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2009.
3. «Қазақстан-Zaman» газеті ; 15 қазан 2015 жыл.

ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ ОРДАСЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІЗДЕНІС БЕРСУГИРОВА Шолпан Мазбаевна, АБЕНОВА Анар Колмырзаевна

Әйтеке би аудандық балалар саз мектебі
Ақтөбе облысы, Комсомол селосы, Қазақстан
Andirova_v@mail.ru

*Музыка жас азаматтардың ішкі дүниесін байытып, әр дәуірдегі қоғамдық өмірдің түрлі құбылыстарын дұрыс түсінуге көмектеседі.
Ахмет Жұбанов*

Бүгінгі таңдағы Қазақстанда іске асырылып жатқан реформалар барлық оқу орындары мен әлеуметтік тәлім-тәрбие мекемелерінің тәрбие және білім беру мазмұнын жаңа сапалық тұрғыдан дамуы мен жетілуін мақсат етеді. Өйткені, жаңа инновациялық әдістерді пайдалана отырып, білім сапасын арттыру өмір талабы.

Балалардың мектептен тыс ұйымдары жұмыстарына оның жаңа сападағы мазмұнына күрделі өзгеріс жасап әр түрлі ынталы түрлендіруге қолдау жасау талабынан мектептен тыс мекемелер мәртебесі өзгертілді, яғни оған қосымша білім беру мекеме мәртебесі берілді. Аудандық саз мектебі әр түрлі жастағы балалар мен жасөспірімдерге кез-келген жағдайда да жаңа білім алуға оны үнемі толықтырып өзін-өзі бағалауға, басқаруға, әлеуметтік мәртебесін өзгерту арғырлығын жасауға сөйтіп шығармашылық белсенділігі мен танымдық қабілеттерін дамытуға, қызығушылығы мен сұраныс деңгейін арттыруға мүмкіндігін туғызады.

«Ауылымыздың балалары басқалардан кем болмауы тиіс» - бұл біздің күнделікті жұмыста басшылыққа алатын қағидамыз. Балалардың бос уақытын тиімді жұмсауы үшін мемлекет барлық жағдайды жасауда.

Ұстаздар ше? Осы мақалада алдымыздағы оқушыларға музыкалық біліммен қатар, эстетикалық талғам, пәндік білікпен қатар, сапалы тәрбие сіңіретін өнер ордамыздағы педагогикалық процесс туралы баяндағымыз келеді. Олай деуге негіз де бар. Қосымша білім берудің маңыздылығының артуы оның балалар мен жасөспірімдердің қол бос жағдайында еріктілік негізде шығармашылық және танымдық мотивациясын дамыту дербес талаптарын қанағаттандыру, өз еркіне сай мақсатты

айналысуына әсіресе кәсіп таңдауына жәрдемдесу, сөйтіп өмірге бейімдеу, салауатты өмір салтына тарту, сайып келгенде бос уақытты мазмұнды өткізуді ұйымдастыруға қажетті жағдай жасауында. Шындығында да, қосымша білім беру ұйымдары білімнің адам өмірі мен қоғамдағы рөлін балаларға түсіндіру арқылы олардың білімге, өнерге, мәдениетке деген қызығушылығын, ынтасын оятып, жеке қажеттіліктерін қанағаттандырады.

Мектептен тыс ұйымдағы жұмыс педагог пен оқушының ортақ іске деген әуестігіне негізделгендіктен, бала ортақ іс-шараның тұтынушысы ғана емес, жасаушысы да болып табылады.

Осындай ерекшелікке сәйкес мектептен тыс ұйымдарда басты ұстаным шығармашылық пен дамытушылық сипатқа негізделеді. Сондықтан да қосымша білім беру ұйымдарына оқытушы-педагогтерді іріктеуде оның балаға деген сүйіспеншілігіне, тәрбие ісіне деген ынта-ықыласына баса назар аударылады. Саз мектебіндегі педагогикалық қызмет оқушылардың жеке қажеттіліктері мен сұраныстарын ескеруді көздейді.

2000 жылы мәдениетті қолдау жылы аясында ашылған Әйтеке би адандық мәдениет бағытындағы білім мен тәрбие беретін қосымша білім беру ұйымында жұмыс жасағанымызға біршама уақыт өтті. Қосымша білім ордасы 20 жылдық тәжірибе жинады. Мектебімізде білім алып жатқан оқушылар «Жас дәурен», «Жас дарын» атты облыстық, «Күншуақ», «Айналайын», «Сәлем Астана», «Жырлайды жүрек» атты республикалық байқаулардан жүлделі орындарды иеленді.

Аудандық балалар саз мектебі оқушының бойында жан-жақты би, күй, музыка мәдениетін қалыптастыру, жеке оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту, талантты балалардың қабілетін арттыру, көркемөнерпаздар ұйымының белсенді мүшелерін тәрбиелеу бағытында жұмыс жасауда.

Өз пәнімізге тоқталар болсақ, балаға музыкалық тәрбие берудегі мақсатымыз бен міндетіміз:

- музыкаға қалыпты қызығушылығын, әр түрлі музыкаға эмоциялық сезгіштігін қалыптастыру және дамыту;
- музыкалық қабылдауын, таныс шығармаларды әуенінен тану және есте сақтауын дамыту;
- музыкалық танымын кеңейту, машығын дамытуға жағдай жасау;
- музыкалық әрекеттің барлық түрі бойынша белсенділікті дамыту.

Педагогикалық қызмет қандай ұстанымдарға негізделеді?

Қазіргі кезеңде оқушының өз бетімен білімге ие болу барысында оның белсенді іс-әрекетін ұйымдастыру оқу үдерісіне қойылатын негізгі талаптардың бірі болып табылады. Бұл тәсілдеме пәндік білімді, әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларды ғана емес, сонымен бірге өзінің жеке мүдделері мен болашағын сезінуге, сындарлы шешімдер қабылдауына мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттерді де меңгеруге ықпал етеді. Мұғаліммен бірлесіп шығармашылықпен айналысу және серіктес, кеңесші ретінде мұғалімнің қолдауы кезінде оқушының белсенді танымдық қабілеті тұрақты сипатқа ие болады.

Кең ауқымдағы дағдылармен бірлікте жеке қасиеттердің дамуы: «қазақстандық патриотизм мен азаматтық жауапкершілік», «кұрмет», «ынтымақтастық», «еңбек пен шығармашылық», «ашықтық», «өмір бойы білім алу» сияқты білім берудің басты құндылықтарының негізі болып табылады.

Оқытудағы негізгі мақсатымыз - білім алушылардың музыкалық негізгі білімі мен біліктіліктерін, музыкалық қызметтегі шығармашылық өз ойын білдіру және коммуникациялық әдіс-тәсілдерін меңгеру, ұлттық және адамзаттық мәдениеттің көркемдік-эстетикалық құндылықтары туралы түсініктемелерді қалыптастыру, музыкалық және шығармашылық дағдыларды дамыту.

Сонымен қатар, музыка пәнінің басқа пәндерге қарағанда көптеген ерекшеліктері бар. Мұнда негізінен оқушының қабілеті, бейімділігі баса назарда болуы керек. Дегенмен де оқушыларды бейімдеу, қабілетін дамыту, музыкаға деген қызығушылығын арттыру, жақсы ұйымдастырылған сабаққа байланысты.

Сондықтан оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру мақсатында сабақта тақырыпқа байланысты, музыка түрлерінің шығу тарихы, музыка түрлері дамыған елдерде, музыка саласындағы белгілі композиторлар өмірімен, Қазақстандағы әлем елдеріндегі композиторлармен, музыка жұлдыздары тағы басқа, музыка туралы толық мәліметтер беріп отыруымыз керек. Сонымен бірге оқушыларға бұқаралық ақпарат құралдары, журналдардың тағы басқа, әлем елдеріндегі атақты композиторлар және мәдени жаңалықтарға шолу жасап отыру қажет.

Осы тұрғыда оқушылар атақты композиторлардың жетістіктерге жетудегі еңбектерімен таныса отырып, өздеріде, сабақта әр тапсырманы ыждағаттылықпен, белсенділікпен орындауға жұмыстанады. Оқушылардың қызығушылығы белсенділігі артқасын сабақта білім сапасының артатыны сөзсіз.

Ұлы неміс педагогы А. Дейстербергтің «Жаман мұғалім ақиқатты өзі айтып береді, ал жақсы мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді, ойға үйретеді» - дегенді. Содықтан да оқушы белсенділігін арттырып, білім сапасын көтеретін, ойлауға үйрететін ол жаңа инновациялық әдіс тәсілдері болып табылады.

Аталған жұмыстар оқытушы мен оқушы арасындағы қарым-қатынас, сабақты жақсы оқитын, музыкаға деген бейім оқушылармен белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жақсы ойлар туғызып қабілетін арттырады.

Барлық оқушы өз қызметін ең төменгі жеңіл тапсырмаларды орындаудан бастайды да, оларды міндетті түрде толық орындап болғаннан кейін ғана, келесі күрделі деңгейдегі тапсырмаларды орындауға көшіп отырады. Бұл оқушылар арасында бәсекелестікті және әр оқушының өз қабілетіне, қызметіне сәйкес жоғары деңгейге көтерілуіне толық жағдай жасалады. Осылай ойын элементтерін әдістерін деңгейлеп орындату арқылы оқушылардың тапсырмаларды орындауда жинаған ұпайларын «Жетістік тақтасы» кестесіне белгілей отырып, оқушы біліміне талдау жасап отыруы қажет.

Өтілетін тақырыптарға байланысты қызықты сергіту ойындарын ойнатудың да сабақ сапасын арттыруға ықпалы көп. Атап айтсам: Кім шапшаң?, Әуенді тап, Сөз жұмбақтар т.б сонымен қатар ұлттық музыка әлеміне байланысты сабақты түрлендіріп өткізуге жаңа инновациялық технологияларды қолданудың орыны орасан зор.

Сол себепті, музыканың күдіретті күшін бала бойына дарыту, сіңіру мақсатында музыка, сазды әуен баланың күнделікті өмірінде орын алуы қажет. Музыкалық оқу іс – әрекетінің музыка тыңдау бөлімі бойынша ән, күй, халық әуендерін, басқа ұлттық шығармаларды қолдана отырып, музыканы тыңдау, қабылдау, есте сақтау, ажырата білумен қатар, оның мазмұнын, көркемдік қасиетін түсіндіру қажет.

Әнді музыкамен, музыкасыз жеке, көппен қосылып орындау кезінде дауысын дамытуға, өлең сөзін дұрыс, анық айтуға, ырғақты қимылмен музыка үндестігін сезіне, денесін дұрыс ұстап, әдемі қозғала білуіне ерекше мән беріледі. Бұл баланың өзіне – өзінің сенімін ұштап, шығармашылығын шыңдайды.

Мақсатымыз - ұлттық өнерді дамыту. Бағытымыз - жаңарған жаңа қоғамның жаңа белестеріне қадам басқан, жаңару үстіндегі елдің жас өрендерін оқыту мен тәрбиелеу. Жас мамандар ретінде, музыкамыз бен ұлттық рухымызды бойларына сіңірген жас өрпақты тәрбиелеудегі жұмыстарымыз өз жемісін береді деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Петрушин В.И. Музыкальная психотерапия. – М., 2001.
2. Бапаева М.Қ., Қожағұлова А.А. Музыка терапиясы – психиканы қалпына келтіру құралы ретінде.– Алматы: ҚазМемҚызПІИ «Хабаршы» ғылыми журналы. 2007. – Б.102-104.Г.
4. С.Ибрагимова, Жаңашыл әдістер мен жаңа технологияның білім берудегі жолдары мен әдіс-тәсілдері, Мектептегі технология №2,2010ж.
5. <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/tmsil/15978/>

МАЗМҰНЫ ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМАНЫҢ ЖАҢАША МІНДЕТТЕРІ БИХАНОВА Акжаркын Орынбековна, ЖАКИБАЕВА Айнагуль Шамилевна

Қарашатау ЖОББМ
Ақтөбе облысы, Әйтеке би селосы, Қазақстан
Andirova_v@mail.ru

Еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының стратегиялық бағыттарына сәйкес білім беру жүйесін дамыта отырып, әлемдік білім кеңістігіне ықпалдастырудағы негізгі бағдар – адамды қоғамның ең маңызды құндылығы ретінде танып, оның рухани жан-дүниесінің дамуына, көзқарастары мен шығармашылық әлеуетінің, танымдық біліктілігі мен мәдени құндылықтарының жоғары деңгейде дамуына, жеке тұлғасының қалыптасуына жағдай жасау.

Бұл міндеттерді жүзеге асыру еліміздегі мектептерде оқыту процесінің мазмұндық болмысын жаңа әдіснамалық тұрғыдан негіздеуді талап етеді. Мұндай жаңа әдіснамалық жүйе дәстүрлі оқыту процесін түбегейлі өзгертудің қажеттігін көрсетіп, оқытудың шығармашылық қызметін дамытып, білім мазмұнының ұлттық негізде берілуін жаңа өркениеттік бағдар тұрғысынан жетілдіруді қарастырады.

Білім берудің жаңа бағыттарының басты ерекшелігі – оқытудың нәтижесін алдын-ала болжап, оқушылардың қызығушылықтары мен ізденімпаздығы негізінде білімі мен біліктерін жетілдіріп, оны сана «сүзгісінен» терең зерделей отырып, шығармашылық әлеуетін үнемі дамытуға және рухани толысуға ұмтылысын қалыптастыруды бағдар тұтады.

Қазіргі әлемде болып жатқан қарқынды өзгерістер әлемдік білім беру жүйесін қайта қарау қажет екендігін талап етіп отырғаны белгілі. Қарқынды өзгеріп жатқан әлемде басты мәселе оқушыларға нені оқыту керек және қалай оқыту керектігі болып отыр. Жас жеткіншектің бойындағы табиғат берген ерекше қабілетті, дарындылықты тани білу, оның одан әрі дамуына бағыт-бағдар бере білу ерекше қиын іс. Мұндай міндетті жүзеге асыруда әрбір мұғалім жан-жақты, өз пәнін жетік меңгерген, рухани құндылықтары қалыптасқан, өз білімін үздіксіз жетілдіріп отыратын, бәсекеге қабілетті, бір сөзбен айтқанда құзырлы мұғалім болуы қажет. Сондықтан да білім саласындағы ауқымды міндеттер – оқытудың тиімді жүйесін жасаумен қатар, педагогтердің сапасы мен біліктілігін көтеру болып отыр.

Қазақстандық мұғалімдерге олардың педагогикалық тәжірибесін бағалауға және жетілдіруге көмектесу мақсатында ұйымдастырылып отырған педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламасының негізгі мақсаты, әрбір ел үшін маңызды болып табылатын рухани, мәдени адамгершілік құндылықтардың негізінде өз елінің мәдениетін құрметтеуге жастарды тәрбиелеу, екіншіден – жастарды жылдам өзгеріп жатқан әлемде өзіне сенімді және табысты болуға мүмкіндік беретін дағдылары мен түсініктерін дамытуға, өмірлік жағдайларда өз білімдерін қолдануға ықпалын тигізетін сыни тұрғыдан ойлауға үйретуді қамтиды.

Мазмұны жаңартылған бағдарлама оқыту мен оқу үдерістерін жетілдіру мақсатында өз тәжірибесін жүргізу үшін қажетті білімнің болуын көздейтін, мұғалімнің кәсіби дамуына қойылатын заманауи талаптарға сәйкес келеді. Бұл тәсіл негізгі төрт қағидатқа негізделген, олардың ішінде негізгісі «Балалар қалай оқиды?» қағидаты болып табылады, ал қалған үшеуі төмендегі түсініктерді білдіреді: Нені оқыту керек?, Оқытудың реттілігін қалай құрылымдау керек?, Сіздің табыстылық деңгейіңізді қалай бағалауға болады?. Бағдарламаны меңгеру мұғалімдерден оқыту саласына қатысты көптеген зерттеулермен танысып, талдау жасауды, қарастырылған зерттеулерді қажеттілігіне орай сынып сабақтарында пайдалану барысында туындаған сауалдар, қалыптасқан ой-пікірлері мен тәжірибесін әріптестері және тренерлер алдында ортаға салып, кәсіби пікірталастарға қатысуын талап етеді. Мұнда мұғалім қызметіндегі маңызды дүние – жекелеген оқушылардың тақырыпты қабылдау ерекшеліктерін, оқушылардың түсінігін жетілдіру немесе жақсарту мақсатында олармен жұмыс жүргізу қажеттігін ұғынуы, сондай-ақ кейбір оқушылардың тақырыпты өзіне оңтайлы бірегей тәсілдермен меңгеретіндігін жете түсінуі.

Бағдарламаның басым бөлігі, түрлі тәсілдер қарастырылғанына қарамастан, конструктивистік оқыту теориясы негіздерін қамтиды. Бұл теория оқушылардың ойлауын дамыту олардың бұрынғы алған білімдері мен жаңа немесе сыныптағы түрлі дерек көздерінен, мұғалімнен, оқулықтан және достарынан алған білімдерімен астастырыла жүзеге асады деген тұжырымға негізделген. Конструктивистік оқытудың мақсаты – оқушының пәнді терең түсіну қабілетін дамыту, алған білімдерін сыныптан тыс жерде, кез келген жағдайда тиімді пайдалана білуін қамтамасыз ету, яғни өздігінен дамуға ұмтылатын жеке тұлғаны қалыптастыру. Конструктивистік оқыту оқушыға нақты білім беруді мақсат тұтқан мұғалімнің өз сабақтарын оқушының идеясы мен білім-біліктілігін дамытуға ықпал ететін міндеттерге сай ұйымдастыруын талап етеді. Конструктивистік оқытуға негізделген сабақтар оқушыларға өз білімдері мен ұстанымдары жайында ойланып, сұрақтар қойып, білімін толықтырып, белгілі бір тақырыпты оқып-білу кезеңінде өз түсінігін өзгертуге мүмкіндік береді. Бұл үдеріс оқушының өз болжамдарына күмәнмен, сыни тұрғыдан қарай отырып, сол арқылы әлем, тіршілік, жаратылыс туралы өзінің түсінігін тереңдетіп, кеңейтуге ұмтылу мүмкіндігін ұлғайтады. Оқытудың бұл түрінде оқушылар өте маңызды рөл атқарады: олар құрбы-құрдастарымен әлеуметтік байланыс жасау арқылы белсенді түрде білім жинақтайды. Мұғалім оқушылардың оқуына мүмкіндік тудырып, оқу материалымен және өзге де қажетті құралдармен қамтамасыз етеді. Оқушы мұғалім дайындап әкелген материалды қабылдап алушыдан оны іздеп табушыға айналады.

Дәстүрлі оқытуда көп жағдайда оқу материалдарын есте сақтау мен жатқа айтуды талап ететін тапсырмалар орындалады. Мектепте оқушылардан талап ететін ойлау үдерістерінің көпшілігі төменгі деңгейлі ойлау біліктілігі мен дағдыларын қамтиды. Дайын білім беруге негізделген «дәстүрлі» стиль арқылы алынған білім оқушылардың жинақтаған өзге білімдерімен тиімді сіңісе алмайды, сондықтан механикалық есте сақтау, үстірт білім алу жағдайлары орын алады. Дәстүрлі оқытудан алынған механикалық түрде есте сақталған мәліметтерді емтихан кездерінде ұтымды пайдалануға болады, бірақ мән-мағынасы терең меңгерілмей, жай ғана жатталғандықтан, тақырыпты оқыту аяқталған соң немесе емтихан біткен соң керексіз болып қалады және оқушы оны өмірде тиімді пайдалана алмайды.

Сонымен, білім берудегі инновациялық процестерді жүзеге асырып, дамыту – бұл білім беру жүйесінің дамуы, оны жаңарту мен тиімділігін арттырудың шарттары. Сондықтан да қазіргі таңда балаға деген көзқарас пен қарым-қатынаста баланы объект деп қарамай, оны дамушы тұлға ретінде қабылдап, оқу-тәрбие жұмысын осыған лайық өзгерістерге сай, қазіргі педагогикадағы тұлғаны қалыптастыруға бағытталған жаңа технологияны енгізудің қажеттілігі туындап отыр. Ал жаңа технологияны пайдаланудың мақсаты – міндетті деңгейдегі білімді қалыптастыра отырып, шығармашылық деңгейге жету.

Білім берудің адамға, тұлғаға бағытталуы, білім мазмұнының жариялылығы заман талабына сай білім беру мен ұлттық оқу-тәрбие процесінің гуманистік сипаты жаңаша оқытудың әдіснамалық негізі ретінде қызмет ете алады. Оқытудың мазмұнын, өзіндік ерекшеліктерін, одан туындайтын ұстанымдары мен шарттарын жүйелеу арқылы қазіргі ұлттық білім берудің философиялық тұғырнамасын, әдіснамалық және әдістемелік негіздерін жасауға болады, мұны ескермей мектептер мен білім беру мекемелеріндегі ұлттық идеяны көздейтін тұжырымдамалық тұтастықты қамтамасыз ету мүмкін емес.

Осыған орай, бүгінгі ақпараттық қоғам жағдайының өркениетті, прогресшіл бағытына сай, терең білімді, өзгермелі жағдайға тез бейімделгіш, өзін-өзі саналы игеретін, бәсекелестік жағдайда өресі биік, азаматтық-тұлғалық бет-бейнесі қалыптасқан, рухани жан дүниесі бай, шығармашыл тұлға тәрбиелеу қоғамның басты мақсаттарының біріне айналды. Бұл мақсат-міндеттердің жүзеге асуы адам бойындағы асыл қасиеттердің көзін ашып, оқыту мен тәрбиені сабақтастықта, шығармашылық мақсат қоя отырып, арнайы оқыту процесін жүргізгенде мүмкін болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші(негізгі) деңгей. Үшінші басылым. «Назарбаев зияткерлік мектебі»ДББҰ, 2012.
2. Имжарова З.У., Ахметова А.У., Имжарова Ж.Н. Критическое мышление в образовательном процессе. Актөбе, 2010
3. <http://www.cpm.kz>. А.А.Бизязева. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия. Псков, 2004

СТИЛЕВЫЕ ТЕНДЕНЦИЙ КОНЦА XX – НАЧАЛА XXI ВЕКОВ В БАЯННОМ ИСПОЛНИТЕЛЬСТВЕ.

ВАЛИ Дәурен Молдабекұлы

Научный руководитель – кандидат искусствоведения, доцент КазНУИ – Курмангалиева М.С.

Казахский национальный университет искусств

Нур-Султан, Казахстан

dau_ren_95@mail.ru

Аннотация

Бұл мақалада баян аспабында ойнаудың негізгі жолдары қарастырылған. Қазақстанның әр түрлі тарихи кезеңдерінде аспапты қабылдау мен танымал болу жолындағы проблемалар суреттелген: солистен бастап, дала ақсүйектерінің арасында «сәнді» құрал ретінде, Кеңес Одағы кезінде оркестрге енуіне дейінгі және қазіргі Қазақстанда аспапты қабылдап, баян аспабының танымал болуы тек білім беру бағдарламасының деңгейінде өтіп, баян аспабындағы орындаушылық өнерінің одан әрі перспективсіз болуы. Шетелде, Ресейде және Қазақстанда XX-XXI ғасырлардағы баян аспабының тенденцияларына қысқаша шолу жасалды. Дүние жүзіндегі баян аспабы дамуының негізгі проблемалары, сонымен қатар орындаушылық тенденциялары, жаңа стиль жолындағы трендтеріне сәйкес, орындау техникасына және жанрлық, ритмикалық, мелодикалық, гармоникалық инновацияларға байланысты басқа да эксперименттер қарастырылады.

Түйін сөздер: өнер, баян, стиль, шығарма, жанр, репертуар, сонорика.

Аннотация

В данной статье анализируются основные пути развития баянного исполнительства. Обрисованы проблемы, связанные с восприятием инструмента во время популяризации в разные исторические периоды Казахстана: от соло в качестве «модного» инструмента среди аристократов степи, до внедрения в состав оркестра во времена Советского Союза и восприятию баяна в современном Казахстане, где популяризация инструмента проходит только на уровне образовательной программы и без дальнейших перспектив в баянном исполнительстве. Вкратце рассмотрены

тенденций популяризации баяна за рубежом, в России и в Казахстане в период XX - XXI веков. Рассмотрены основные проблемы развития баяна по всему миру, а также исполнительские тенденции, связанные с экспериментами в русле новых стилевых тенденций, исполнительских техник и других экспериментов, связанных с жанровыми, ритмическими, мелодическими, гармоническими новшествами.

Ключевые слова: искусство, баян, стиль, сочинение, жанр, репертуар, сонорика.

Искусство баянного академического исполнительства второй половины XX – начала XXI века определено многими глобальными социокультурными и экономическими процессами, оказавшими большое влияние на бытование как самого инструмента «баян», так и на специфику бытования. В нашем сознании баян, гармоника всегда был в прерогативе культурной составляющей советского и постсоветского пространства. С детства из художественных фильмов мы видели эти инструменты в руках «залихватского» деревенского певца из рабочей среды, потому что в советские времена в некоторых странах постсоветского пространства баян стал носителем истинно народного (рабочего) начала и крепко зарекомендовал себя в качестве аккомпанирующего инструмента, а других странах (в том числе Казахстан) – баян, преобразованный и адаптированный под оркестр, как сырный был участником оркестра народных инструментов, заполняя звуковые и тембровые пустоты в звучании оркестра. В эпоху всеобщей глобализации, мы в полной мере должны задумываться не только о реабилитации социальных вещей, но и о реабилитации истинного предназначения культуры бытования инструмента баян, по достоинству оцененный казахами высшей знати степи с конца 18 века, а затем А.К.Жубановым.

Прежде всего, необходимо отметить, что впервые за человеческую историю, уже в XX веке доступ потребителя к элитарному музыкальному искусству в целом стал несколько упрощенным. Баян, в том числе стал растворяться в системе музыкального образования, идя по проторенному пути, что несколько не популяризировало инструмент, а наоборот. Если индустрия звукозаписи и развитие информационно-коммуникационных технологий (в том числе интернет технологий) многократно удешевило и сделало возможным процесс массового восприятия музыкального искусства посредством радио и телевизионных трансляций, массового производства аудионосителей, на которых записывалось исполнение «элитарных» музыкантов на других инструментах, но никак на баяне. Запись баянистов в сто раз является наиболее уязвимой и редко встречающейся. «За последние двадцать лет мировая художественная система изменилась до неузнаваемости. Искусство переместилось с периферии в центр общества, искусство растворилось в обществе, словно таблетка в стакане воды. Определяющую роль в данном процессе сыграла глобализация» - пишет М.М. Маркова [1, 132].

Процесс становления искусства во время всеобщей глобализации стал взаимосвязанным с еще целым рядом тенденций, детерминирующих его состояние на современном этапе. Если мы встречаем красивейшее многообразие проявлений жанров, стилей, исполнительского искусства на всех инструментах, то в отношении баянного исполнительства нет никаких продвижений, в чем огромную роль играет политика отдельных стран. Так, мы можем увидеть и услышать звучание баяна в исполнении зарубежных исполнителей с прекрасными интерпретациями сольного исполнения вальсов, танго или других жанров (Астор Пьяцолла, Франк Анжелис, Петри Макконен, Ришар Гальяно). В Казахстане в последние годы баян стал звучать и в интерпретациях профессионально-песенного искусства певцов, где баян играет роль не просто аккомпанирующего инструмента, а популяризирует сложные песни для городского потребителя искусства.

Таким образом, существенно более разнообразными стали потребности широкой аудитории в сфере музыкального искусства. На протяжении последних семидесяти лет мы наблюдаем сверхинтенсивное усложнение обеих сфер музыкальной культуры: массового и академического искусства, как в стилевом, так и в жанровом отношении. Показательной является классификация, предложенная философом и композитором Т. Адорно в его труде «Социология музыки», в котором он предпринял попытку дифференцировать беспрецедентное стилевое многообразие по принципу воздействия искусства на человеческую духовную сферу: «Там, где серьезная музыка удовлетворяет своей собственной идее, там всякая конкретная деталь получает свой смысл от целого — от процесса, а целостность процесса получает смысл благодаря живому соотношению отдельных элементов, которые противопоставляются друг другу, продолжают друг друга, переходят один в другой и возвращаются вновь. Там, где форма извне абстрактно диктует вещи, там, по выражению Вагнера, гремит посуда. Легкая музыка в определенном смысле отстой, осадок музыкальной истории» [2, 32].

Но так или иначе, музыкантам на протяжении всего XX – начале XXI веков приходилось иметь дело со все более увеличивающимся количеством стилей, что обусловило постоянный рост числа исполнительских задач: как технико-исполнительских, так и художественных. Это обусловлено

содержанием современной музыкальной культуры. Во-первых, в ней продолжают сосуществовать и быть востребованными совершенно разные, вплоть до идейно-выразительной противоположности направления. Современным стилевым мейнстримом с известной долей условности можно назвать так называемую «the contemporary classical music» - направление, творчество в котором, предполагает использование некоторых базовых традиционных для классико-романтической эпохи выразительных средств (в каждом случае их набор индивидуален), но со свободной интеграцией в музыкальный язык элементов самых разных направлений: от джаза до серийной техники [3]. В баянном исполнительском искусстве, как мы понимаем, идея внедрения новых стилей продвигается очень медленно и не в нашей стране. Культурно-идеологическая политика постсоветских стран еще продолжает линию популяризации одного поля искусства, в котором баяну пока места не нашлось. Эксперименты и задачи, которые ставят перед собой именитые исполнители, никак не затрагивают интересов по популяризации других инструментов. Говоря о степени изученности всех возможностей баяна, мы также ставим большой минус, потому что история становления баянного исполнительства, описанная в книге З.Смаковой [4], охватывающая период с начала XX века, выделяет лишь несколько имен сподвижников и патриотов баяна, распространивших несколько школ на всей территории Казахстана. Эти имена можно перечислить по пальцам: К.К. Ошлаков, В.Петренко (г.Алматы), В.Литвинов, Н.Николаиди (г.Шымкент), А.Подольский (Восточно-Казахстанская область), Ф.Д.Сергиенка (г.Павлодар), В.Плетнев и В.Плетнева (Западно-Казахстанская область),

Говоря о композиторах нашей страны, обративших свой взор в сторону баяна, мы можем перечислить следующие имена и их творения:

1. Серик Абдинуров «Абыз»
2. Серик Абдинуров «Тартыс»
3. Серик Абдинуров «Арыстанбаб»
4. Серик Абдинуров «Ордабасы»
5. Дмитрий Останькович «Хорал жертв Беслана»
6. Н.Николаиди «Концертный кюй»

Обработки:

1. Владимир Демченко Фантазия на песню «Старый клён»
2. Владимир Демченко «Жайдарман»
3. Анатолий Гайсин «Адай»
4. Алексей Ефременко «Жыр-шашу»
5. Николай Двизов «Ыңғай төк»

Заранее просим прощения, если здесь охвачены не все произведения, но основными являются именно эти. Как Вы видите, за многие годы наличие нескольких произведений является подтверждением всего вышесказанного.

Отметим, что развитие исполнительства всегда напрямую связано с задачами, которые ставит перед собой композитор или интерпретатор. Здесь и поиск новых средств выразительности, новых звучаний, новых техник, художественной звуко-изобразительности, тембров и т.д. Расширение исполнительской техники за счет включения в нее новых исполнительских приемов на традиционных классических музыкальных инструментах и создание принципиально новых музыкальных инструментов суть проявления одного и того же процесса – поиска композиторами новых выразительных возможностей для воплощения музыкальных идей в музыке. Этот процесс можно представить как цепочку: запрос публики на новую музыку – создание в соответствии с этим запросом музыки композитором – усложнение исполнительского искусства. Тогда, когда у публики нет запросов, когда не работает система государственного заказа – тогда культура в целом держится на прорвавшихся за рубеж талантливых именах единичных исполнителей. Это тоже является показателем и критерием отбора выживания функционирования не только культуры в целом, но и отдельных инструментов.

Следует особенно подчеркнуть тот факт, что усложнение касается далеко не только технико-исполнительских задач. Применение композиторами более нового музыкального языка требует значительно больших интеллектуальных усилий от музыканта, чем было ранее. Эти усилия должны быть направлены на то, чтобы расшифровать семантику звуков, тем самым постигнув замысел композитора и интерпретировав его. Подобная ситуация в настоящее время требует постоянной интеграции новых более совершенных, адекватных современности методов обучения. В отношении класса баянного исполнительства о такой интеграции тоже пока нет слов, хотя современный инструменталист с академическим образованием вполне может реализоваться в синтетических жанрах и стилях, коими пестрят потоки культуры развитых стран.

Перейдем к вопросу об основных репертуарных тенденциях современности в баянном исполнительстве.

Анализируя знаковые (сольные) сочинения для баяна, написанные в период с 1990 до нашего времени, мы не можем говорить о яркой индивидуализации каждого музыкального произведения и технических средств выражения. В тоже время, произведения для скрипки, виолончели, фортепиано, кобыза давно идут по пути усложнения жанров, музыкального стиля, языка, выразительности, открывая новые возможности сольного исполнения и популяризации инструментария и исполнительства.

В Европе баянный репертуар развивался по очень сходному пути – по пути увеличения многообразия. Важно отметить, что в силу объективных исторических обстоятельств процесс интенсификации изменений в баянном репертуаре начался и продолжился в этих регионах раньше. И именно в странах постсоветского пространства за все прошедшее время ни в одном произведении для баяна не было открыто ни одной черты.

Напомним, что во второй половине века в искусстве Европы и США началось сверхинтенсивное смешение стилей, в результате чего репертуар для виолончели пополнялся произведениями совершенно разными, требующими от исполнителя владения противоположными в своей сути техниками игры и, что еще более важно, разными режимами музыкального мышления. Безусловно, ярчайшими событиями музыкального искусства США и Европы стало возникновение сонористики¹ и алеаторики,² как двух важнейших для понимания современного музыкального искусства композиторских техник. Сонорика была основана на принципе выдвигания «на первый план фонической, красочной стороны звучания» [5], а алеаторика представляет собой «течение в современной музыке, провозглашающее принцип случайности главным формирующим началом в процессе творчества и исполнительства».

Для исполнения подобных произведений, в которых не только четкая фиксация звуковысотности нотного материала, но и сама структура формы – ситуативны, необходима вполне серьезная музыкально-теоретическая подготовка исполнителя, поскольку ему придется работать в совершенно нетипичном музыкальном пространстве. Мы не можем назвать ни одного произведения для баяна, которое бы включало возможности сонористики или алеаторики среди произведений казахстанских композиторов. К сожалению, зарубежный опыт таких воплощений в баянном исполнительстве нам не известен, а среди российских композиторов известность получили такие образцы сонорики для баяна, как: А.Кусяков «Лики уходящего времени», В.Власов «Пять взглядов на сторону Гулаг», Зубицкий «Соната». Во всех этих сочинениях присутствует огромное количество эпизодов, когда на баяне исполняется последовательность звуков, в которых нет интонационно-гармонической значимости – это может быть шумовой эффект, это может быть демонстрация краски тембра или имитация какого-либо реального звука.

В то же время в Европе и США во множестве создавались и создаются произведения в рамках направления «the contemporary music»,³ требующие, прежде всего, классической исполнительской школы.

В связи с вышесказанным, обозначим основные вопросы, связанные с развитием баянного исполнительства в Казахстане: вывод баянного исполнительства из реестра ансамблевого исполнительства; изменение репертуарной политики в сторону прерогативы сольного исполнительства; изменение образовательной обучающей программы баянного исполнительства; включение сольных баянных исполнителей в программы значимых внутривнутриреспубликанских и международных концертов; увеличение сочинений для баяна и внедрение новых исполнительских находок, стилей, жанров; популяризация инструмента на государственном уровне.

Список использованной литературы:

1. Маркова М.М. Современное искусство в глобализирующемся мире / Государственное управление. Электронный вестник. 2017. Вып. 60 – С. 139 – 152. – С. 132
2. Адорно Т. Избранное: Социология музыки. М.; СПб.: Университетская книга, 1998. – С. 445.

¹ Сонорика — техника современной музыкальной композиции, оперирующая тембровзвучностями как таковыми, сообразно их специфическим имманентным закономерностям.

² Алеаторика — техника композиции в музыке XX—XXI веков, допускающая переменные отношения между элементами музыкальной ткани (в том числе нотного текста) и музыкальной формы и предполагающая неопределённость или случайную последовательность этих элементов при сочинении или исполнении произведения.

³ «the contemporary music»-современная классическая музыка, написанная в середине 1970-х – первой половине 1990-х годов и включающая модернистскую, постмодернистскую, неоромантическую и плюралистическую музыку.

3. Ross A. The Sounds of music in the twenty first century [Электронный ресурс] // Сайт периодического издания «The New Yorker». – URL: <https://www.newyorker.com/magazine/2018/08/27/the-sounds-of-music-in-the-twenty-first-century> (Дата обращения: 23.02.2019).
4. Смакова З.Н. Қазақстанда баян аспабының таралуы және орыдаушылық өнер тарихы / «Елтаным баспасы», Алматы, 2018 – С.202.
5. Сонорика. Современная энциклопедия. 2000. [Электронный ресурс] // Сайт «academic.ru». – URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/44630> (Дата обращения: 12.02.2019)

ОТАНДЫҚ ХОРЕОГРАФИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ

ҒАЛИ Айдана Қазбекқызы

Жетекшісі - п.ғ.к. доцент, Николаева Л.А.

Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

Алматы, Қазақстан

ai_dance@mail.ru

Аннотация

Мақалада шексіз дамып жатқан ұлттық хореографияның қалыптасу кезеңдері қарастырылады. Ұлттық хореографияның қалыптасуының әрбір кезеңінде өзіне тән қандай ерекшеліктері болғаны көрсетілген. Сонымен қатар, заманауи элеуметтік мәдени кеңістікте би мәдениетіндегі дәстүрлер мен жаңашылдықтар арасындағы шекараның жырмалануы, әртүрлі жанрлардың, стильдердің және бағыттардың бірігуі орын алуда. Осы тұрғыда ұлттық би өнерінің негізінің қалыптасу кезеңдері кеңінен қарастырылуда. Бұның барлығы заманауи кезеңде отандық хореографияның дұрыс даму мәселесін қарастыруды талап етеді.

Annotation

The article considers the stages of formation of national choreography, which develops infinitely. At each stage of the development of national choreography, it is shown what characteristic features it had. In addition, in the modern socio-cultural space, there is a gap between tradition and novelty in dance culture, the unification of various genres, styles and directions. In this regard, the stages of formation of the basis of the national dance art are widely studied. All this requires consideration of the correct development of Russian choreography at the present stage.

Түйінді сөздер: хореография, би өнері, қалыптасу кезеңі, ұлттық би мәдениеті, дәстүрлер, отандық хореография, петроглифтер, би мұрасы.

Отандық хореографияның қалыптасу кезеңдерін зерттей келе біз біршама ғалымдармен педагогтардың зерттеулері тоқталдық. Солардың ішінде зерттеушілер Т.Ізім мен А.Құлбекованың «Қазақ биін оқытудың теориясы мен әдістемесі» еңбегінде қазақ биінің қалыптасып дамуындағы тарихи кезеңдер былай сараланды:

- Бірінші кезең – б.з.б. VII-V ғасырлар қазақ ұлысының қалыптасуына дейін (XV-XVI ғ.б.);

-Екінші кезең – XVI-XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басы;

-Үшінші кезең – XVIII ғасырдың ортасынан XX ғасырдың басына дейін;

-Төртінші кезең – XX ғасырдың басынан XX ғасырдың 90 – жылдарына дейін;

Бірінші кезең: б.з.д VII-V ғғ. – б.з.д. XV соңы - XVI басы. Даланың байырғы тұрғындарының синкретикалық өнерінің, соның ішінде, би өнерінің ең ежелгі ескерткіші болып қазақтың ата-бабаларының би шығармашылығын және рухани дүниесін ашып көрсететін Шұлақ тауы мен Тамғалы шатқалындағы жартасқа салынған суреттер мен петроглифтер болып саналады. Жартасқа салынған суреттерге және археолог-ғалымдар А. Окладниковтың, А. Маргуланнның, А. Бернштамның, К.Акишевтың, Я.Шердің, А.Максимованың олардың мағынасын ашуына сүйене отырып, қазақ би мәдениетінің қалыптасуының тарихи жолын көруге болады.

Саймал-Ташта түсірілген би мезетінде би шығармашылығының семантикасы айқындалады, бұл туралы А. Бернштам «Саймалы-Таш – ұрпақтың, атап айтқанда, сақ-үйсіндердің (б.з.д. VIII-I ғғ.) және ғұн-түріктердің (б.з. I-VII ғғ.) керемет ордасы» деп жазған, діни көп пішінді көріністерімен бейнеленетін бірінші топқа б.з.д. II-I мыңжылдық тән және сақ алды деп аталған. Екінші топ сақ-үйсін деп аталған. Ол б.з.д I мыңжылдықты, соның ішінде, екінші жартысын қамтиды. Мезгілдеу үшін жетекші болып «аң стилін» - тауешкілер, арқарлар, бұғылар, ерекше орындау саналады, бұған ежелге

авторлар сипаттаған сатурналияларды еске түсіретін діни бидің кең композициялары жалғасады. Үшінші топ – көп пішінді композициялармен тән келмейтін ғұн-сақтар, соңғы төртінші топ ғұн-түріктер (б.з. I-VII ғғ.) аса көп композициялар біле бермеген.

Дегенмен жартасқа салынған суреттер әртүрлі рухтарды жарылқау үшін қызмет еткен дәстүрлі хормен жүрудің шығармашылығын толығымен жеткізе алмайды. Петроглифтердің би туралы «визуалды хабарламалары» кең ауқымды уақытты қамтығанына қарамастан (б.з.д III-I ғғ.) қазақ би мәдениетінің зерттеу тарихы б.з.д. VII-IV ғғ. – Қазақстанда грек және персы жазба көздерінде жалпы «сақ» (сақ кезеңі) деп аталатын тайпа мекендеген уақытпен шектейді. [1]

Сол уақыттағы қоғамның өмірінде соғыс үлкен мағынаға ие болған, себебі жаңа жайылымдарды, малды және өзін-өзі қорғауды күшейтудің амалы болып есептелген. Соғысты ұйымдастырудың бір түрі ретінде шайқастың сәтті нәтижеге ие болуын қамтамасыз ететін жауынгердің рухын жігерлендіретін әскери би саналады. Әскери би ұжымдық еркіндікті және күшті ұйымдастыратын, ерлікке рухтандыратын және қоғамдық пен әлеуметтік әрекеттерді байланыстыратын тәрбиелік мәнге ие болған. Олар батылдық пен жауынгерліктің өнегелі және эстетикалық мұратын көрсететін.

Бұдан кейін, б.з.д. III-I ғғ., Қазақстан территориясында жаңа тайпалық одақтар пайда болды, сақ тайпасы жоғалмады, сол өңірде өз халықтық әдет-ғұрыптық-шығармашылық дәстүрлерін сақтай отырып, басқа бірлестіктермен – үйсіндер, қаңлылар, алаңдар, көшпенді малшылығын жалғастырды. Бірғақтың эмоциялық мағынасы ежелгі қазақ бақсыларының таяу шығыстың халықтық хормен жүрудің сопылық диуанасы – бекташпен тәжірибенің бастамасын жақындастырды. Үйсіндердің кешқұрым мәдениеті сиқырдың элементтері мол болған сақтардың мәдениетінен алған. К. Акишев және Г. Кушаев ғалымдары жазып кеткендей «сиқыр XVIII—XIX ғғ.-ға дейін көшпенді халықта сақталған бақсылықпен тығыз байланысты».

Қазақстанның би өнерін зерттеуші Л. Сарынова «Әдетте бақсының әрекеттерін қылмындау, қиқандау деп атайды. Сол арада, оның дене қозғалысымен жетектелетін өлеңдері (сырнау) ежелгі кезден бастап сақталған нағыз діни би». Кәделік мақсатта бақсы оларды барынша жақсы, мәнерлі, бейнелі және дәлелді орындауға тырысқан, бидің техникалық шеберлігі мен бишілік лексиканың дамуына жағдай жасаған. Белгілі этнограф Ө. Жәнібеков «Ежелгі бидің көптеген каноникалық түрлері бізге жетпегенімен, сюжеттік тематика, дәстүрлі әуестену, би пластикасының идеалы халықтың есінде қалған, өйткені қазақтарда өнердің бұл түрі бидің нақты, біржола өңделген ымдардың жүйесімен, қозғалысымен және механикасымен шектелмеген». Фольклорды, материалды мәдениеттің ескерткіштерін, жазба көздерін, қазақ тілінің сөздігін зерттеу бидің қазақ қоғамының ежелден бастап осы күнге дейінгі даму процессін жетектегенін тұжырымдауына негіздеме береді.

Қазақ биі тарихын зерттеушілер XV-XVI ғасырлар және XVIII ғасыр ортасына дейінгі аралығында би туралы бізге қалған деректерді ерекше сараптады. Осы кезде қазақ даласын зерттеген орыс саяхатшылары салт – дәстүрлермен бірге бидің де болғандығын өз жазба деректерінде келтірген. Мысалы, саяхатшы И.Г.Георги XVIII ғасырдағы қазақ тұрмысын зерттей отырып, халық биінің орнын бағалап берген: «олар бірнеше күн тойлап, көңіл көтеріп, би билеп, ән айтып әңгіме – дүкен құрумен қатар ат жарыстарын ұйымдастырып, садақ тартады», деп жазып қалдырған. [2]

Қазақ музыкасын терең зерттеген Б.Г. Ермакович: «Ежелден тұрмыс – салтта, ойындарда кездесетін драмалық ойындар және ойын – сауықтық характердегі элементтерді театр және би өнерінің бастауы деп қарау керек», - деген болатын [3]. Сонымен бірге этнограф, фольклортанушы С.Г.Рыбаков «Музыка и песни уральских мусульман с очерком их быта» деген кітабында [4] және фламандық жиһангер монах Гильом де Ребрук «Путешествие в восточные страны» еңбегінде [5] би туралы мәліметтер берген.

Екінші кезеңге (XV соңы - XVI ғғ. басы XVIII ғ. ортасына дейін) келесі шағын тарихи деректер жатады. Белгілі этнограф-саяхатшы И. Георги XVIII ғасырдағы қазақтың тұрмысын сипаттаған кезде мерекелік күндегі салттарында бірінше орынға халық биін қояды: «барлығы берекелі болғанда бірнеше күн тойлап, билеп, әңгімелермен, барып-салып жүгірумен, нысанаға атумен көңіл көтереді». Айтыс, «жар-жар» әдет-ғұрыптық-көпшілік әндері, «көкпар», «арқан тарту» ойындары және т.б. халық мәдениетінің бұндай саласындағы сайыстар өлең - поэзиялық өнер мен эстетикалық сезімді дамытып қана қоймай, сонымен қатар, қазақ халқының өнегелі идеалын қалыптастырған. Ертеректе және ертеде «Ұтыс би» биін тудырған би сайыстары болған. Қазақ өнерін зерттеуші Б. Ермакович «Ежелгі уақыттан бері тұрмыстық әдет-ғұрыптар мен ойындарда театрлық және би өнерінің бастамасы деп қарастыруға болатын ойын-сауық және драмалық сипат болған...»

XVIII ғасырда қазақтардың Ресейге қосылуына байланысты орыс жазушылары, саяхатшылары қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттей бастады. Бұл кезде қазақ биі, оның ерекшеліктері мен

мазмұны туралы айтарлықтай толық мәліметтер қалдырды. Орыс ғалымдары Н.Кюнер, Н.Бичурин өздерінің осындай құнды мәліметтерін би туралы суреттермен толықтырып отырған.

Ал О.Всеволодская-Голушкевич: «Би – өнердің бір тармағы ретінде қазақ қоғамының даму процесімен қатар жүрді...», - деп көрсеткен [6]. Қалай болғанда да осы кездегі деректер би өнерінің халық шығармашылығымен бірге синкреттік түрде дамып келгендігін, оның ұжымдық өнер, әрі салттық сипаты бар екеніне назар аударған.

Қазақстанның кейбір дала аудандарында ежелгі әдет-ғұрыптардың қалдығы ретінде "шильдехана" мерекесі сақталған, яғни баланың туылуына байланысты бимен Көңілді. Қазақтарда жағажай мәдениетінің болуына бай музыкалық фольклор арасында Би ырғағы бар көптеген пьесалар бар, олар "би күй" деп аталады - би пьесасы. Лирикалық би деп А. Қ. Жұбанов күй Дәулеткерей "Қыз - Ақжелен" деп атайды. Аяқталған би музыкасы біздің алдымызға Тәттімбет "былқылдақ" күйі, Абуланың "Ақсақ құлан" күйі көрінеді. Қазақтарда ноталық жазба болған жоқ. Ұрпақтан ұрпаққа халық сақтайтын әр түрлі әуендер мен әуендер берілді. Айталық, өлеңдері жеңіл әуендермен ерекшеленетін ақын Жаяу Мұса шығармашылығына ескертуде белгілі фольклор жинаушысы Б. Ғ. Ерзақұлы олардың биге сүйемелдеуші ретінде естілетіндігін айтады". Биге ілескен күйлердің көптеген музыкалық шығармалары белгілі. "Қара жорға", "Тепенкок", "қазақ би", "Балбырауын", "Сылқыма", "келіншек", "Ор теке", "Сылқылдақ", "Телқоңыр", "Қаршыға күй", "Алтынай", "былқылдақ", сондай-ақ лирикалық әуендер: "Орман "(іірімжім), "қазақ би", "қазақ би", "Балбырауын", "Қылқыма", "келіншек", "Ор теке", "Сылқылдақ", "Қаршыға күй", "Алтынай", "былқылдақ", сондай-ақ лирикалық әуен "жаржар", "беташар", "алтыбақан" би-ырғақты үйлену-салт әндері ерте орта ғасырдан бастау алады. Әл-Фарабидің (Әбу Наср Әл-Фараби,) музыкасы мен биіне, ерте ортағасырдағы ең ұлы ойшылы туралы трактат белгілі. Мұның бәрі музыкалық фольклор бидің айқын іздерін сақтайтынын білдіреді. Қазақтарда, басқа да көптеген халықтардағыдай, ежелгі заманнан бастап шамандық сақталған. Шаман немесе баксы, әр түрлі жануарлардың поведкаларына еліктей білуімен қатар музыкалық аспаптарда ойнай, ән айтып, міндетті түрде би биледі. Қолданылу бақсы егжей-тегжейлі сипатталған этнографами А. Алекторовым (1890), А. Диваевым (1899). Олар бубн, кобзалар немесе қоңырау ырғақтық дыбыстарымен жасалатын баксаның кейбір денелерін көрсетеді. Көбінесе Бакстер кисык, сынық, бірақ ешқашан жағажай деп аталады. Сонымен қатар, дененің қозғалуымен бірге жүретін оның әндері (сырнау), бұл ежелгі уақыттан бері сақталған нағыз діни жағажай.

Қазақ халық биінің үшінші тарихи кезеңі – XVIII ғ. ортасы- XX ғ. басы. Бұл кезең қазақ қоғамы үшін қатаң сынақ болды. 1717 жылы Қазақстан Ресей құрамына қосылды; орыс ғалымдары, жазушылары, тілшілері, саяхатшылар қазақ халқының тарихын, географиясы, жер қойғауы байлығын, мәдениетін және тұрмысын зерттейді. Қалдырылған әртүрлі этнографиялық деректердің арасынан қазақ халық биі туралы ескертулер ғана емес, сонымен қатар, олардың айырмашылығы мен өзгешелігін суреттелуін кездестіруге болады. Би пішіндерінің суреттемелері бар. Белгілі орыс ғалымдары Н. Кюнер, Н.Бичурин, Шығыс Сібірдің генерал-губернаторы С.Броневский өз еңбектерінде ескі қазақ билерін сипаттайды. Хореографияны зерттеудегі бағалы дереккөз болып иллюстрацияланған деректер саналады. Би өнері көре қабылданады, сол себепті билеуші адам бейнеленген сурет өте маңызды ақпарат береді. Билеушінің түсірілген қозғалыстары сол кездегі бидің пластикасын жаңадан жасауға мүмкіндік береді.

М.Киттараның, А.Харузинның, И.Козловтың, В.Кронифельдің, А.Алекторовтың, Б.Веймарнның ақпараттық хабарламалары Орта Азияның революцияға дейін халық өнерінің әлсіреуін және той, мереке кезіндегі әдет-ғұрып үрдістерінің төмендеуін көрсетеді. Кейбір авторлар бұған себеп ретінде патриархаттық ру құрылысының құлауын есептейді. Жаңа жағдайда көп ұлттар самодержавиялық буржуазия тарапынан қатал қыспа көрген. Қазақ халқының қиын әлеуметтік-саяси жағдайлары заңсыздықтың, сауатсыздықтың, ұлттаралық жәбірліктің үстемшілігіне алып келді. Дегенмен, Л.Сарынованың ойынша «әдет-ғұрып пен шарифаттың заңдары да, қанау да халықтың ежелден бергі өлеңге деген, биге деген, ашық поэзиялық сөзге деген әуестігін жоя алмайды».

Қазақ халық биінің білгірлері Д.Абиров және А.Исмаилов өз көзқарастарын айтуда. Олар бидің төмен деңгейде дамуы көшпенділік өмір салты мен діни тыйымдардың салдарынан деп есептеді. Көп авторлардың зерттеулері керісінше көзқарасты дәлелдеді: көшпенділік өмір салт өз бетінше халық арасында көңіл көтерудің өзіндік түрін қалыптастырды, ең үлкен және қызықты мерекелер көктемгі және күзгі қоныс аударумен байланысты болған.

Ғылыми деректерді, жазба дереккөздерін, көптеген авторлардың жазбаларын зерттей келе жатқанды деректерден кейбір қорытындылар жасау мүмкіндігі ұсынылады. Меніңше, XIX ғасырдың ортасында ганецтардың сипаттамаларының болмауының себептері болып зерттеушілердің, жұртшылықтың тарапынан назардың болмауы, ұлттық фольклорды елемеу, сол уақыттағы қазақ

халқының әлеуметтік-мәдениеттік жағдайы саналады. Би мәдениетінің ерекше нақты сипатын қазақ би фольклорының зерттеушісі, балетмейстер О.Всеволодская-Голушкевич берді. Оны жазбасында: «қозғалыс түрлері өзгерді, пластиканың идеалы өзгерді, бірақ би қазақ қоғамының даму үрдісін жетектеді. Ұлттық бидің жоғалып, жойылып, кейін XIX ғасырда қайта пайда болды деген ой дурыс емес».

Төртінші тарихи кезең – XX ғасырдың басынан 90 жылдарға дейін. XX ғасырды шығармашылықтары бірнеше қырлы сипатқа ие болған белгілі ұлттық бишілердің есімімен ашылады. Олар бірнеше музыкалық аспапта ойнау шеберлігіне ие болды, цирк трюктерін асқан шеберлікпен орындаған, күлдіргі актер болған, би пластикасының техникасына ие болған. Мысалы, Кемпірбай Бүтембаев (1834-1895), Берікбол Көпенев (1861-1932) және басқалары өз шығармашылығында әртүрлі музыкалық және би өнерін байланыстырған XX ғасырдың басындағы жарқын халық орындаушылары болған. Осы тарихи кезеңде бидің аталары пайда бола бастады. Бұрын бұл тек билеу болса, Қазақстан қоғамының, мәдениетінің және өнерінің рухани дамуымен белгілі мақсаты бар құрылымды, тематикалық билер туындай бастады, оларда сюжеттілік пайда бола бастады. Мысалы, танымал күлдіргіш Зарубай Кулсеитов «Қоян би» күлдіргі биін орындаған, халық ақыны Шашубай Қошқарбаев атқа мініп, ертоқымға шығып, жігіт биін орындаған, кейін жерге секіріп, аттың жанында билеген. Көргендердің айтуынша, ол аяқ қозғалысы, қол пластикасы, дене майысу және бет қимылы тығыз байланысқан үздік халық биі «Ор-теке» биін орындаған. 1926 жылы Қызылордада кәсіби сахнада алғаш рет қазақ биі орындалатын драма театры ашылады. 1931 жылы халық таланттарының жалпықазақ слетінде Жалпақбас Оразғалиев, Ғылым Аркенов, Искак Бижибаев секілді халық орындаушылар өз шеберлігін көрсеткен. Олар қазылар алқасының жоғары бағасына ие болды. [7]

Әдебиеттер тізімі

1. Кульбекова А.К. Казахский танец: истоки основные этапы формирования и развития. – Уральск: ЦОП «Постмэн». 2004. – 112 б.
2. Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. – СПб. 1779. – 138 б.
3. Орумбаева Г., Калелова А. Казахский танец. Методика его преподавания. – Алматы: Респб.изд.каб. – 1995 – 161 б.
4. История казахской хореографии: Сборник статей. – Алматы: 2006. – 218 б.
5. Аюханов Б.Г. : Современное состояние балетного искусства Казахстана. – Алматы: 2005. – 38 б.
6. Канапин А.К., Варшавский Л.Н. Искусство Казахстан. - Алма-Ата: – 1958. – 267 б.
7. Всеволодская-Голушкевич О. В. Баксы ойыны. – Алматы, «Рауан». – 1996.

INCREASING STUDENTS' MOTIVATIONS WHILE STUDYING ENGLISH LANGUAGE

Zh. Sh. GILATOVA

Scientific director: candidate of pedagogical sciences E.Abdol

Kh. Dosmukhamedov Atyrau State University

Atyrau, Kazakhstan

shattykg@gmail.com

Аңдатпа

Мақала шет тілі сабағында оқушылардың мотивациясын көтеруге арналған. Бүгінгі күндері бұл сұрақ өзекті болып табылады. Мақалада ағылшын тілін үйрену кезінде оқушыларға мотивация берудің жолдары мен түрлері қарастырылды. Мақала мотивацияға тірек болған творчестволық әдістің бірін құрайды. Мақалада “Six thinking hats” әдісі туралы айтылды. “Мотивация”, “мотив” сөздерінің мағынасы анықталып, оқу мотивациясының түрлері реттелді, шет тілін оқыту кезінде оқушылардың мотивациясын көтерудің ең эффективті жолдары талданды.

Негізгі сөздер: цитаталар, уәж, қазақ тілі, ағылшын тілі, грамматика

Аннотация

Статья посвящена повышению мотивации учащихся на уроке иностранного языка. Данный вопрос является актуальным на сегодняшний день. В статье рассматриваются виды и способы мотивации студентов при изучении английского языка. Статья содержит один из творческих методов, основанных на мотивации. В статье пишется о методе “Шесть шляп мышления”. В статье определены

значения слов: “мотивация”, “мотив”, разобраны виды учебной мотивации, определены наиболее эффективные пути повышения мотивации учащихся к изучению иностранного языка.

Ключевые слова: цитаты, мотивация, казахский язык, английский язык, грамматика.

Motivation is a General name for the processes, methods, and means of encouraging students to engage in cognitive activity and actively learn the content of education. Motivation is based on motives, which are specific motivations, incentives that make a person act and perform actions. The motives can be a combination of emotions and aspirations, interests and needs, ideals and attitudes. [1, 160]

Motivation is an internal power that includes someone's pastime in existence and at work. It is based totally on reasons, which might be specific motivations, incentives that make a person act and carry out actions. If we talk about the incentive of students, it represents the processes, strategies and way of inducing them to cognitive hobby, active development of the content material of education. Motives can be blended with feelings and aspirations, hobbies and needs, beliefs and attitudes. Therefore, motives are complicated dynamic systems in which desire and decision-making, evaluation and assessment of desire are carried out. Motivation for students is the most effective way to enhance the learning procedure. Motives are the riding forces of the getting to know process and learning material. Motivation for learning is a rather complex and ambiguous system of converting the mindset of the individual, each to a specific situation of observe and to the entire academic method. Motivation is the primary driving pressure in human behavior and hobby, including within the process of forming a destiny professional. Therefore, the problem of incentives and reasons for college students' instructional and professional activities will become specially important.

Motives represent one among the mobile systems that can be influenced. Even if the choice of the destiny profession was not made by way of the student completely independently and not consciously enough, then, purposefully forming a stable machine of reasons for activity, it's miles possible to help the destiny specialist in expert variation and expert improvement. A thorough examine of the motives for choosing a destiny career will make it feasible to alter the reasons of teaching and have an effect on the professional development of students. The effectiveness of the educational procedure is directly associated with how high the incentive and incentive for gaining knowledge of the future career is. The educational technique is referred to as complex activities, there are numerous motivations for getting to know and that they can no longer only appear one after the other in every person, but also merge into one, forming complicated motivational systems. Eastern wisdom says: "And one man can lead a horse to water, but even a hundred cannot make it drink water."... So, the student can be forced to sit in the classroom, but it is impossible to force something to teach and develop his abilities. The horse drinks water when it wants to drink, and the student learns when he wants to learn. [1, 161]

Types of motivation

Cognitive motivation for learning sports is one of the most critical elements in studying foreign languages. It is that this motivation that encourages students to persevere, systematic educational work. Motivation is like a "cause mechanism" (I. A. Zimnaya) [2, 480], a supply of interest and orientation of the individual to the gadgets and phenomena of reality, as a result of which there may be interest. The basis of cognitive motivation is a disinterested thirst for knowledge, an irrepressible desire to learn the whole lot new and new. With this motivation, students easily perceive the getting to know material and cope with difficulties.

We need to distinguish between external motivation and internal motivation. External motivation isn't always directly associated with the content of the subject, however is because of outside circumstances. Examples include:

- success cause-is resulting from a man or woman's desire to achieve success and excessive consequences in any activity, including mastering a foreign language. For example, for exceptional grades, etc.;
- the cause of self-affirmation is the preference to say yourself, to get the approval of different people. A person learns a overseas language which will get a positive popularity in society;
- identity reason-a man or woman's desire to be like another individual, in addition to to be toward their idols and heroes (for example, to apprehend the lyrics of their favored band);
- the motivation for affiliation is the preference to communicate with other people. A character can examine a foreign language to talk with overseas friends;
- the cause of self-improvement is the preference for self-improvement. A overseas language serves as a means for spiritual enrichment and General improvement of a individual;
- prosocial cause-related to the attention of the social significance of the activity. A man or woman learns a overseas language because they're aware of the social importance of the teaching.

The internal motivation isn't related to external circumstances, however at once to the subject itself. It is likewise often called procedural motivation. The infant likes a overseas language at once, likes to reveal their highbrow activity. The movement of outside motives (prestige, self-affirmation, etc.) can strengthen internal motivation, but they do now not have a direct relationship to the content material and technique of activity.

The entire studying technique must be designed in such a way that students at every level enjoy the joy of assembly the wishes specific to the subject "overseas language". These desires correspond to the subsequent types of internal motivation proposed via the psychologist S. T. Grigoryan: communicative, linguo-cognitive, and instrumental.

The communicative type of internal motivation can be known as the primary one, since communication is the first natural want for college kids of a foreign language. Prerequisites for the emergence of communicative motivation can be created when setting the duties of the lesson, corresponding to the content material and similar to the organizational varieties of work.

Ways of motivating students

There are many ways to encourage students to analyze English.

1. Creating an environment of enthusiasm, optimism and faith in children's talents and capabilities

Creating motivation to study an overseas language and talk is impossible without growing surroundings of enthusiasm, optimism, and faith in children's abilities and competencies within the classroom. It is vital to domesticate in youngsters an experience of optimism, that is a result of practical thinking.

2. Correspondence between students and their American peers

Correspondence between students and their American peers is an unobtrusive, indirect alternative that clearly works for many students. In addition to interesting statistics about culture, history, and way of life that students get first-hand, they have the possibility to exercise English with native speakers.

3. Meetings and discussions with native speakers

Meetings and discussions with native speakers are some other incentive that will increase college students' interest in learning English. Discussions usually take place on a given topic, usually a topic of difficulty for this age group of college students is selected, or the communicate goes in the "question-answer" mode, where you may ask a query on any topic. During those discussions, college students have the opportunity to practice talking with native audio system and expand listening skills, in addition to in reality investigate their level of English, which encourages many to deepen their information of English.

4. The creation of online playing technology

For the game, the trainer desires to put together an academic consisting of several cards. Each card carries an English word: noun, adjective, numeral, or pronoun. Written words have to be interchangeable expressions of numerous elements. So, you could make 20 expressions the use of the following elements: ordinal number, noun, region circumstance, expressed via a noun with a preposition (handiest three elements).

5. Using the innovative technique "Six thinking hats"

"Six questioning hats" is a creative method of coaching overseas languages, which allows to growth the motivation of college students when mastering overseas languages. Six questioning hats is a method for supporting college students discuss issues by using expressing different points of view. This is a vital and effective generation. It allows you to observe the solution of the problem from many important perspectives. This technology changed into created by using Edward de Bono.

6. Working with newspaper materials

One of the dreams of teaching English is to bring the academic degree of students towards the European standard. Foreign language talent is impossible in isolation from the subculture and realities of English-speaking countries, at the same time as the newspaper arouses the natural hobby of students, being a source of up to date information, and also being a part of the tradition of the USA of the language being studied. There are several reasons for regarding newspaper material.

7. Application of new information technologies

The use of new statistics technology in teaching English is one of the most important elements of improving and optimizing the instructional process, enriching the Arsenal of methodological tools and techniques that allow you to diversify the varieties of paintings and make the lesson interesting and noteworthy for students.

8. Extracurricular activity

This kind of activity helps to conquer difficulties in learning and self-confirmation of students, because it permits them to reveal their abilities. Extracurricular work increases the space where in students can increase their creative and cognitive hobby, realize their nice non-public qualities, that is, demonstrate those abilities

that frequently stay unclaimed inside the classroom. All this creates a good history for success, which, in turn, has a positive impact on instructional activities.

9. Distance Olympiads

Participation in remote Olympiads is an effective manner of learning, self-realization and improving the instructional stage of students. Distance Olympiads motivate students to test their knowledge, to say themselves, to prepare for exams, to expose their innovative potential.

10. Music

Music is one of the most powerful ways to persuade students' emotions and emotions. Music and song can be an invaluable resource in getting to know English. The song conjures up a tremendous burst of enthusiasm and represents a pleasing and, at the identical time, stimulating method to analyzing the tradition of foreign-speaking countries.

11. Artistic translation of poems

Artistic translation of poems forms the motivational desires of students of various tiers of knowledge. There isn't any doubt that creative works growth students' interest in mastering the language.

12. Game

The game is the strongest motivating component that satisfies the need of students for the newness of the material being studied and the kind of physical activities performed. The game, in particular, role-playing sport provides sufficient possibilities for activating the educational process. Role-playing game is a methodical method that belongs to a set of active approaches of teaching sensible know-how of a foreign language. Role-playing game provides the ability to be guided in their behavior by the interests of their friends, stimulates interest in improvisation, makes them make independent decisions. All this also, of course, arouses interest in the subject and stimulates positive motivation. [3, 320]

Method "Six thinking hats"

The six hats method is one in every of the best strategies for organizing questioning, developed by means of the English writer, psychologist, and innovative thinking specialist Edward de Bono. In his book "Six thinking Hats", de Bono describes strategies that assist structure both collective and personal intellectual activity, making it more efficient and understandable.

The six-hat method of thinking lets in you to expand flexibility of mind, creativity, allows you overcome a creative crisis, facilitates you are making the proper choice and greater appropriately correlate your way of questioning with your desires and tasks. It is especially appropriate for evaluating unusual and revolutionary ideas, when it is vital to keep in mind any opinion and keep in mind the scenario from extraordinary planes.

The essence of the six hats technique

Edward de Bono's technique is primarily based on the idea of parallel thinking. As a rule, this or that decision is born in a clash of opinions, in dialogue and polemics. With this approach, desire is frequently given not to the quality of the options, but to the one that has been more successful within the debate.

Six hats of thinking, in the system of solving practical problems, help to cope with 3 principal difficulties:

1. Emotions. Instead of thinking about a solution, we often limit ourselves to an emotional reaction that determines our future actions.

2. Perplexity. Not knowing what to do and in which to start, we feel insecure (especially when we are confronted with a complex multi-degree task, or when we're faced with something for the first time).

3. Confusion. When we strive to preserve in mind a huge amount of statistics associated with the task, try to be logical, steady and creative, be constructive, and even make sure that the humans round us (interlocutors, colleagues, partners) were like that, generally all this does not cause anything however confusion and confusion.

In conclusion, the current economy of English-speaking countries has a good impact on the whole world. Secondly, English is the language of international relations, literature and politics, art, and trade. The method of teaching English should always be supplemented and developed. Therefore, it is very important for students to expand their worldview, improve their activity, and knowledge. Thanks, of this by using these methods we see the interest of students to learn the English language.

References

1. /Mormuzheva N. V. Pedagogy: traditions and innovations 2013. P.160-161 p./
2. /Zimnaya I. A. Pedagogical psychology. - Rostov-on-don: Phoenix, 1997.- 480p./
3. /Shadrikov V. D. Psychological activity and human abilities. Moscow: Logos Publishing Corporation, 1996. - 320 p./

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МИРОВОГО РЫНКА УСЛУГ

ГОЛДОБОВА Ольга Всеволодовна

Научный руководитель С.В. Савенко

Белорусский государственный экономический университет

Минск, Беларусь

olgagoldobova99@gmail.com

Аннотация

Мақалада қазіргі кезеңдегі әлемдік қызметтер саудасы дамуының негізгі ерекшеліктері мен үрдістері, сондай-ақ әлемдік қызметтер саудасының сандық өзгеруіне әсер еткен факторлар көрсетілген.

Аннотация

В статье отражены основные особенности и тенденции развития мировой торговли услугами на современном этапе, а также факторы, повлиявшие на количественное изменение мировой торговли услугами.

В настоящее время сфера услуг играет ключевую роль в мировой экономике, ее развитие способствует повышению уровня национального дохода страны-экспортера наряду с удовлетворением потребностей рыночных субъектов страны-импортера. Более того, сфера услуг оказывает большое влияние не только на экономическую, но и на социальную сферу: услуги могут носить индивидуальный и коллективный характер воздействия на потребителей, повышая как отдельные показатели жизни людей, так и уровень благосостояния общества в целом.

В данный момент во всем мире наблюдается наращивание объемов торговли услугами. Доля сферы услуг в ВВП развитых стран составляет около 80%, у определенных экономик (Монако, Люксембург) – около 90%. В развивающихся странах и странах с переходной экономикой показатели значительно разнятся – от 30% до 80%.

Согласно статистическим публикациям ЮНКТАД, объем мировой торговли услугами за 2018 год достиг показателя в 5800 млрд. долларов США, что означает рост на 7,7% к предыдущему году[1].

Прирост показателей мировой торговли услугами по регионам наблюдался в следующем виде: страны Африки, Азии и Океании – +9,4%, в Европе, включая Россию, – +8,2%, в Северной Америке – +4,0%. Наименьший прирост отмечен у стран Центральной и Южной Америки – +1,7%[1].

В десятку стран, на которые суммарно приходится около 72.7% стоимости мирового экспорта услуг за 2018 год, входят:

1. США: 828.4 млрд. долл.(14.3%)
2. Великобритания: 376.2 млрд. долл.(6.5%)
3. Германия: 331.2 млрд. долл.(5.7%)
4. Франция: 291.5 млрд. долл.(5%)
5. Китай: 266.8 млрд. долл.(4.6%)
6. Нидерланды: 242.5 млрд. долл.(4.2%)
7. Ирландия: 205.7 млрд. долл.(3.5%)
8. Индия: 205.1 млрд. долл.(3.5%)
9. Япония: 192 млрд. долл.(3.3%)
10. Сингапур: 184 млрд. долл.(3.2%)[2]

Исходя из приведенных данных, можно сделать вывод о том, что значительную долю мирового экспорта услуг генерируют развитые экономики европейского и азиатского регионов, а также новые индустриальные страны преимущественно азиатского региона.

Согласно статистическим сборникам Конференции ООН по торговле и развитию (ЮНКТАД), в 2018 году структура мирового экспорта услуг сложилась следующим образом:

Таб. 1 – Мировой экспорт услуг по видам, 2018 (в млрд. долларов США)

Вид услуги	Объем торговли (в млрд. долларов США)	Доля в мировом экспорте услуг
Поездки	1473	25.2%
Транспорт	1017	17.4%
Строительство	109	1.9%
Страховые и пенсионные услуги	144	2.5%
Финансовые услуги	489	8.4%

Услуги личного характера, в области культуры, а также рекреационные	56	1.0%
Телекоммуникация, компьютерные и информационные услуги	606	10.4%
Передача объектов ИС	404	6.9%
Услуги, связанные с продажей товаров	211	3.6%
Другие деловые услуги	1266	21.6%

Источник: собственная разработка на основе [1].

По данным таблицы видно, что наибольшую долю мирового экспорта услуг в 2018 году имеют поездки и транспортные услуги – 25,2% и 17,4% соответственно. Это объясняется тем, что данные две категории играют первостепенную роль в сопутствии процессов движения иностранной валюты и материальных благ.

Перспективным видом услуг в настоящий момент представляется сектор информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), включающий услуги сотовой связи, в области телекоммуникаций, а также наиболее перспективную группу – компьютерные услуги. Особенностью данной группы является ее поддерживающий характер: развитие ИКТ способствует росту предложения ряда услуг в области торговли, кредитно-финансовой деятельности, др. Действительно, внедрение систем автоматизации бизнес-процессов, развитие торговли в сети Интернет, возможность обмена электронной информацией и документацией стали возможными благодаря разработке соответствующих программных решений.

Таб.1 – Основные тенденции и прогноз развития мирового рынка информационно-коммуникационных технологий

Тенденция	Период реализации	Особенности реализации	Экспертный прогноз
Рост числа абонентов сотовой связи наряду с увеличением объема передаваемых данных	Среднесрочная перспектива (до 2020 г.)	Развитие сетей высокоскоростной передачи данных; распространение смарт-технологий	Численность Интернет-пользователей на конец 2019 г. в мире достигнет 5 млрд человек, по прогнозам экспертов, при этом более 60% пользователей для доступа в Интернет будут использовать мобильные устройства
Рост мобильность устройств: популяризация устройств виртуальной реальности и их интеграция	Средне- и долгосрочная перспектива	Распространение широкополосных соединений, широкое внедрение приложений для смарт-устройств	По данным консалтинговой компании Gartner, объем продаж устройств виртуальной реальности вырастет с 230 млн. шт. в 2015 г. до 270 млн. шт. в 2019 г. Около 80% объема продаж займут смарт-устройства для занятий спортом
Внедрение систем на основе искусственного интеллекта	Среднесрочная (до 2020 г.)	Разработка систем анализа данных и представления бизнес-решений на основе искусственного интеллекта	Системы на базе искусственного интеллекта способны активно собирать, анализировать и представлять рыночную информацию, автоматизировать бизнес-процессы, что приведет к значительным сдвигам в сфере деловых услуг, транспорта и др

Источник: [3].

Мировой рынок услуг в значительной степени представлен финансовыми услугами. Наибольшая доля экспорта финансовых услуг приходится на устоявшиеся финансовые центры – центры сосредоточения крупных банков и кредитно-финансовых учреждений, осуществляющих ряд международных кредитных, валютных, финансовых операций, а также сделок с ценными бумагами и золотом. Среди европейских финансовых центров выделяются Лондон, Нью-Йорк, Цюрих, Люксембург. Данные центры развивались в течение длительного периода и в настоящее время формируют международный имидж соответствующих экономик наряду с привлечением зарубежного капитала.

Особое внимание привлекают офшорные финансовые центры, такие как Сингапур и Гонконг, стремительно увеличивающие число своих клиентов благодаря особым привилегиям. Предприятия получают возможность открытия специальных счетов, а также ведения экономической деятельности при льготном налогообложении или же при отсутствии базовых налогов.

Современное развитие финансовых услуг характеризуется следующими тенденциями:

- Глобализация и либерализация рынка финансовых услуг
- Глубокая интеграция информационных технологий и финансовых услуг
- Рост конкурентоспособности поставщиков финансовых услуг в условиях глобализации
- Расширение деятельности транснациональных банков (ТНБ)
- Увеличение доли финансовых услуг в мировом товарообороте услуг
- Роста объема трансграничных финансовых операций
- Рост занятого населения в секторе финансовых услуг

Таким образом, современное состояние мирового рынка услуг характеризуется рядом тенденций: неоднородностью темпов роста экспорта коммерческих услуг в различных регионах, многолетним преобладанием транспортных услуг и поездок в общем объеме мирового экспорта услуг, повышением роли информационных и компьютерных услуг, глобализацией мирового рынка услуг, повышением доли в мировом экспорте услуг, связанных с передачей особых прав, лицензий, патентов, ноу-хау; устойчивой специализацией и локализацией сферы деятельности в пределах исторически сформировавшегося региона. Как форма международных экономических отношений, международная торговля услугами в современных условиях приобретает все большее значение, не только в качестве дополнения к международной торговле товарами или средства ее продвижения, но и как самостоятельная сфера экономической деятельности.

Библиографический список

- 1 UNCTADstat / International trade in services [Electronic resource]. – Access mode: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/gdsdsimisc2019d9_en.pdf. – Access date: 17.11.2019.
- 2 Highlights of world trade / The World Trade Organization (WTO) [Electronic resource]. – Access mode: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2019_e/wts2019chapter02_e.pdf – Access date: 18.11.2019.
- 3 Сеница С.А. Анализ тенденций развития глобального рынка телекоммуникационных услуг // Вестник Евразийской науки, 2019 №1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://esj.today/PDF/27ECVN119.pdf> – Дата доступа: 17.11.2019.
- 4 Румянцев А.П. Мировой рынок услуг: учебное пособие / А.П. Румянцев, Ю.О. Коваленко. – К.: Центр учебной литературы, 2016. – 456 с.
- 5 Бирюкова, О.В. Регулирование международной торговли услугами / О.В. Бирюкова // М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2016. – 203 с.

РОЛЬ КРЕАТИВНОГО ГОРОДА В РАЗВИТИИ КРЕАТИВНОЙ ЭКОНОМИКИ

ГРИЦ Кристина Владимировна

Научный руководитель: Савенко С.В.

Белорусский государственный экономический университет

Минск, Беларусь

kristina.grits@gmail.com

Аннотация

В данной статье рассмотрена концепция креативного города, проанализированы основные элементы и характеристики городской креативности, а также обоснована взаимосвязь развития городов и становления креативной экономики.

Креативная экономика определяется как экономическая система, которая основывается не только на традиционных факторах производства, но и на интеллектуальной деятельности, идеях и творческом подходе. В основе креативной экономики лежит ряд сфер, которые получили название креативных индустрий. Так, например, специалист в области креативной экономики Джон Хокинс выделяет 15 креативных индустрий, среди которых – реклама, архитектура, искусство, ремесла, дизайн, мода, кино, музыка, издательское дело, программное обеспечение и т.д. [1]

Важнейшей составляющей креативной экономики является способность экономических субъектов решать возникающие и потенциальные проблемы с помощью нестандартных методов, позволяющих достичь высокой степени конкурентоспособности и получить дополнительные экономические и социальные эффекты. Как писал американский учёный Дин Саймонтон, «креативность объединяет в себе новизну, полезность и неожиданность» [1].

Для создания различных форм креативности необходима подходящая социокультурная среда. Понятие «креативный город» принадлежит Чарльзу Лэндри, британскому специалисту по развитию городов, автору книг по городскому развитию, таких как «Качество жизни и городская среда», «Возрождение городов через культуру», «Креативный город». Согласно концепции «креативного города», культурные ресурсы являются важнейшим инструментом, за счет которого формируются базовые ценности города. Благодаря культурным ресурсам создаётся благоприятный имидж городов, содействующий развитию туризма и привлечению инвестиций.

Одно из преимуществ креативной экономики заключается в том, что креативность как ресурс не только не истощается при её использовании, но её потенциал даже растёт. Ограниченность ресурсов является одной из важнейших угроз для человечества. Решение заключается как раз в развитии технологий и человеческого потенциала.

Основная задача креативного города – это создание инновационной среды. Главным инструментом в создании такой среды являются креативные индустрии. Согласно Чарльзу Лэндри, инновация – это реализация на практике новой идеи, которая получена при помощи креативного мышления представителей креативного класса [2]. Креативный класс рассматривается автором не как группа представителей определенных профессий, а как класс представителей различных профессий, состоящий из талантливых и гибких людей, способных свободно и креативно мыслить, выходя далеко за рамки обыденного. Творческие люди работают на границе зоны своей компетентности, а не в ее центре [3].

В прошлом города одной страны или одного региона конкурировали за инвестиции и талантливых людей с другими городами той же страны или того же региона. Теперь они соревнуются друг с другом по всему миру.

Креативные индустрии, являясь ядром креативной экономики, обладают мультипликативным эффектом – они содействуют развитию как смежных отраслей, так и городской среды и экономики в целом. Слияние современных творческих и экспериментальных подходов, типичных для искусства и культуры, порождает инновационные, эффективные идеи в области бизнеса. Способность креативных индустрий создавать стиль и разрабатывать дизайн в сочетании с навыками маркетинга помогает преобразовывать более крупные производства, позволяя им выдержать становящуюся все более глобальной конкуренцию. Взаимосвязь между секторами культуры и производства в XXI веке является одним из главных источников экономического роста территорий [4].

Виды деятельности в сфере культуры и досуга и развитие связанных с этим городских пространств и инфраструктуры – одни из главных активов городской конкурентоспособности. Они отражают местные особенности, которые делают любой город уникальным, отличным от других, вносят важнейший вклад в трансформацию города из пространства производства в пространство потребления с высокой символической ценностью.

«Каждый город, большой или маленький, способен стать более креативным, чем он является сегодня, и это относится прежде всего к тому, как он определяет свои возможности и решает свои проблемы», – пишет Чарльз Лэндри [3].

Тем не менее, наиболее качественное развитие креативных индустрий возможно в городах с развитой инфраструктурой, свободным доступом к интернету и множеством общественных пространств. В этом заключается одно из их ключевых отличий от производства, которое для большей эффективности целесообразно перенести в местность с более дешёвой рабочей силой и другими ресурсами.

Существуют различные исследования креативности городов.

Так, Европейская комиссия публикует рейтинг европейских городов, оценивая их с точки зрения культурного и креативного потенциала. Исследование под названием «Cultural and Creative Cities Monitor» сравнивает 168 городов из 28 стран ЕС, а также Норвегии и Швейцарии. Анализируется инфраструктура города, учебно-образовательные возможности, толерантность жителей и т.д.

Из 168 участников последнего опубликованного исследования 93 являются обладателями титула «Культурная столица Европы», 22 получили звание «Креативный город» от ЮНЕСКО, в 53 городах регулярно проводятся международные фестивали культуры. Среди лидеров рейтинга – Париж, Копенгаген, Эдинбург и Эйндховен. Высокие баллы в исследовании получают не только столицы и мегаполисы, но и небольшие провинциальные города [5].

Креативный класс существует и развивается в сообществах, и чем разнообразнее эти сообщества, тем более качественные креативные продукты производит индустрия.

Важную роль в развитии городской креативности играют публичные пространства. Это места, доступные для всех категорий людей, где горожане могут комфортно проводить время, свободно самовыражаться, обмениваться идеями, контактируя с другими жителями и городом, а также

совершенствоваться и обучаться. Многие из них превратили обесценившиеся нерентабельные объекты и заброшенные городские районы в особо ценные активы, преобразовав городское пространство. Креативные индустрии развивают уже практически мертвые зоны, дают им новую жизнь, становятся мостом между старым и новым. Наиболее ярким примером в Минске служит улица Октябрьская – промышленный квартал, превратившийся в привлекательную городскую зону со множеством кафе и стрит-артом.

Креативное пространство города может иметь множество проявлений и форм. Один тип креативных пространств – публичные места, такие как парки, пешеходные улицы и площади. Другой тип креативного пространства – места встреч различных неформальных сообществ, объединяющих горожан со схожими интересами и компетенциями. Этот тип креативного пространства также получил название креативного кластера. По определению автора термина С. Эванса, креативный кластер – это «сообщество творчески-ориентированных предпринимателей, которые взаимодействуют на замкнутой территории» [6].

Так, например, арт-площадка Галерея «Ў» в Минске включает галерею современного искусства, магазин дизайнерских изделий, кафе, ресторан и издательский дом. Пространство обладает обширным опытом в проведении выставок и презентаций работ белорусских художников, а также развитии сотрудничества с партнерами на местном и международном уровнях. В Галерее «Ў» организуются и запускаются проекты, проводятся семинары, кураторские мероприятия.

Кроме того, появляются гражданские инициативы неформального образования, которые осуществляют подготовку по таким темам, как гуманитарные исследования, история, современное искусство и культура, а также предлагают новые методы преподавания и обучения, основанные на схемах критического и творческого мышления.

Школа Арт Лидера – это международный образовательный проект, продвигаемый «АРТ Корпорейшн», нацеленный на молодых деятелей театра и кино из Беларуси.

ECLAB, Европейский колледж Liberal Arts, нацелен на профессиональное и личностное развитие. В центре внимания находятся социально-политические явления и процессы, культура современного искусства.

Таким образом, развитие креативной экономики может рассматриваться как двигатель новой стадии развития городов, основанной на качестве жизни, креативности, гарантирующей определенную сбалансированность, устойчивость такому развитию. Становление креативных индустрий обеспечивает сохранение культурно-исторического наследия, повышает конкурентоспособность городов и создает благоприятный имидж, что в свою очередь содействует привлечению инвестиций и развитию туризма.

Литература

- 1 Хокинс Дж. Креативная экономика: как превратить идеи в деньги / Дж. Хокинс. – М.: «Классика-XXI», 2011. – 256 с.
- 2 Зотова, Л.Р. Креативный город: творческие индустрии и развитие городов / Л.Р. Зотова. – КЭ. – 2015. – №11.
- 3 Лэндри Ч. Креативный город / Ч. Лэндри. – М.: «Классика-XXI», 2011. – 399 с.
- 4 Шептухина, Л. И. Творческие индустрии и городское развитие в XXI веке / Л. И. Шептухина. – Экономика, управление, финансы : материалы III Междунар. науч. конф. – Пермь: Меркурий, 2014. – С. 174-176.
- 5 The Cultural and Creative Cities Monitor // The European Commission Group [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ec.europa.eu/jrc/en/publication/eur-scientific-and-technical-research-reports/cultural-and-creative-cities-monitor-2019-edition>. – Дата доступа: 14.04.2020.
- 6 Хакимова Е. Р. Креативный кластер в концепции инновационной системы / Е.Р. Хакимова. – Теория и практика общественного развития. – 2013. – № 2.

МЕЖДУНАРОДНАЯ ТОРГОВЛЯ УСЛУГАМИ В УСЛОВИЯХ НЕПРЕДВИДЕННЫХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ

ГУК Мария Дмитриевна

Научный руководитель: Савенко С.В.

Белорусский государственный экономический университет

Минск, Беларусь

kristina.grits@gmail.com

Аннотация

Статья посвящена анализу структуры и динамики развития международной торговли услугами в мировой экономике. На основе анализа торговли услугами выделены особо чувствительные к непредвиденным обстоятельствам виды услуг. Уделено внимание ближайшим перспективам развития этого рынка в условиях пандемии нового коронавируса.

На международную торговлю услугами приходится более 20% от всей международной торговли. Её называют невидимой торговлей в силу сложности полного отражения услуг в платёжном балансе. Но это не умаляет её важности ни как самостоятельного элемента международных экономических отношений, ни как необходимого для осуществления других их форм. Международная торговля услугами – активно развивающаяся сфера. По данным ЮНКТАД [1], в 1998 году общий экспорт коммерческих услуг составлял 1 390 млрд долл. США, а в 2018 – 5 845 млрд долл. США, т.е. за 20 лет этот показатель возрос более чем в 4 раза без учёта изменения уровней цен и валютных курсов. С 2005 года торговля услугами росла в среднем на 5,4% в год, что выше, чем торговля товарами, прирост которой составлял в среднем 4,6%. Бурное развитие мировой экономики с 2006 по 2009 годы привело к диспропорции воспроизводства, перегреву экономики и резкому спаду. Однако сфера услуг в кризисной ситуации проявила себя гибко, и уже в 2010 году темп прироста был почти 9%, хотя к докризисным темпам вернуться не удалось и по сей день. После 2009 года снижение общего объёма экспорта услуг происходило только один раз – в 2015 году. На снижение долларовой стоимости мирового экспорта коммерческих услуг сильно повлияли колебания валютных курсов, а именно общее повышение курса доллара по отношению к валютам торговых партнеров США и, в частности, снижение курса евро и фунта по отношению к американской валюте.

Несколько изменилась структура международного рынка услуг по странам за последние 20 лет. Хотя доля развитых стран и осталась преобладающей, но снизилась на 10,9%, а доли развивающихся и транзитивных возросли на 33,7% и 43,8% соответственно. При этом в 2018 году профицит торговли услугами наблюдался только в развитых странах. Остальные группы стран импортировали услуги больше, чем экспортировали. Развитые страны больше всего экспортируют деловые услуги: страховые, финансовые, связанные с интеллектуальной собственностью. В развивающихся странах самой экспортируемой услугой является туризм, причём самая большая его доля – у развивающихся стран Америки. В то же время страны Америки и Африки отличились относительно небольшой долей телекоммуникационных, компьютерных и информационных услуг. В структуре экспорта стран с транзитивной экономикой преобладает транспорт, что объясняется их географическим положением.

С 1995 года вступило в силу Генеральное соглашение по торговле услугами в рамках Всемирной торговой организации, в котором были выделены 4 способа поставки услуг. Это позволяет рассмотреть структуру международного рынка услуг с ещё одного ракурса. Согласно отчёту ВТО [2], в 2017 году создание филиалов с иностранным контролем по всему миру являлось доминирующим способом торговли услугами во всем мире. На его долю пришлось 58,9% всех услуг. Финансовые и бытовые услуги, вместе взятые составляют около половины этой доли. Объем операций по трансграничным услугам, в том числе с использованием электронных средств, составил 27,7% от всех способов поставки услуг. Трансграничная торговля широко распространена в различных секторах услуг, включая транспорт, профессиональные и деловые услуги, бытовые услуги и услуги связи, а также компьютерные услуги и связанные с ними виды деятельности. На долю услуг, потребляемых в других странах, пришлось 10,4% от общего объёма торговли услугами, причём более 60% этой стоимости занял туризм. Способ поставки услуг через присутствие людей за рубежом оказался самым редким. Только 2,9% услуг во всем мире торгуются таким образом, но эта доля может варьироваться для отдельных экономик или секторов.

Новые технологии стимулируют трансграничную торговлю услугами, т.к. они снижают торговые издержки в сфере услуг. Так, в 2018 году телекоммуникационные, компьютерные и информационные услуги были той категорией, по которой международная торговля услугами развивалась быстрее всего – темп прироста составил 14,7%. Это примерно в два раза больше, чем

транспортные, туристические, страховые, финансовые, интеллектуальные и другие деловые услуги. Экспорт других видов услуг, главным образом, сервисного обслуживания, строительных, культурных и рекреационных услуг и некоторых государственных услуг, увеличился на 9,1% в период с 2017 по 2018 год.

Помимо развития технологий на состояние мировой экономики в целом и международного рынка услуг, в частности, влияет система факторов. Эти факторы включают в себя экономические, политические, социальные, экологические и другие. Важно то, что в условиях глобализации даже изменения в рамках отдельных национальных экономик могут иметь эффект в мировом масштабе. Цепочки создания стоимости связывают экономики и в наши дни ни одна страна не может должным образом оправиться от кризиса, пока глобальные цепочки создания стоимости не восстановятся и не придут в движение.

Один из элементов этой системы факторов – это непредвиденные обстоятельства, такие как стихийные бедствия, массовые заболевания, военные действия или теракты. Их отличает относительная непредсказуемость возникновения и последствий. Например, после терактов 13 ноября 2015 года в Париже и его пригороде, по данным Национального института статистики и экономических исследований Франции, в четвертом квартале 2015 года значительно упал приток туристов во Францию. Наполняемость отелей снизилась на 5,4%, резиденций и вилл – на 20,4%. Однако этот спад был временным, и индустрия быстро оправилась от него. Другой пример – ситуация, сложившаяся в 2009 году. Тогда мировая экономика справлялась с кризисом, что уже снижало многие глобальные показатели. В связи с общей финансовой нестабильностью туристические компании стали поднимать цены на свои услуги, вследствие чего продажи снижались. Вдобавок к этому появилось непредвиденное обстоятельство – пандемия вируса гриппа А/Н1N1. Власти США и стран Евросоюза призвали население, по возможности, отказаться от поездок. В результате совокупности этих событий прирост объёма экспорта услуг транспорта и туризма в 2009 году был отрицательным (-21,98% и -8,84% соответственно) [1].

Пандемия нового коронавируса тоже является непредвиденным обстоятельством. Причём его можно назвать беспрецедентным как по скорости распространения (за три месяца вирус вышел за пределы китайского города Ухань в центр Европы и на другие континенты), так и по жёсткости принимаемых во всём мире мер борьбы с ним. Закрытие границ, ограничения в сообщении, введение карантина во многих странах – всё это оказало серьёзное воздействие на мобильность людей и связность глобальных процессов. А для осуществления международной торговли услугами необходимо наличие не только транспортное сообщение и свобода осуществления платежей, но и возможность передвижения капиталов и людей. В условиях пандемии вируса COVID-19 во многих странах и регионах эти процессы замедляются и даже останавливаются, вызывая в том числе и снижение показателей торговли услугами. В целом, ситуация сейчас очень изменчивая. Еще в конце января Международный валютный фонд прогнозировал, что глобальная экономика в 2020 году вырастет на 3,3%. Но уже в конце марта МВФ спрогнозировал, что в 2020 году глобальная экономика претерпит рецессию, причём такую же, как во время глобального финансового кризиса 2009 года, или еще хуже.

По данным ВТО [3], рост индекса торговой активности в сфере услуг остается положительным, но за последний год он замедлился. В годовом исчислении рост индекса снизился до 2,8% в третьем квартале 2019 года, по сравнению с недавним максимумом в 5,7% в четвертом квартале 2018 года. Рост мировой торговли услугами продолжал ослабевать к концу 2019 года и в первом квартале 2020 года.

Среди категорий услуг наибольшее снижение наблюдалось в пассажирских авиаперевозках (на 6,5%) и контейнерных перевозках (на 5,7%), прирост которых замедлился ещё до вспышки COVID-19. Такая динамика в обеих категориях связана с событиями, произошедшими в течение января, и может частично отражать первые усилия по прекращению распространения болезни, которые активизировались к концу месяца. Падение показателей у контейнерных перевозок было вызвано снижением объемов перевозок в Азии, в то время как замедление пассажирских авиаперевозок носило более широкий характер, охватывая также Северную Америку, Южную Америку и Европу. Объём международной торговли финансовыми услугами снизился на 2,3%, а услуг информационных и коммуникационных технологий также опустились ниже тренда – на 3%. В то же время показатели строительства остались почти стабильными, т.к. снизились лишь на 0,2%, что можно объяснить долгосрочным характером таких услуг. Текущие значения показателей и распространение COVID-19 говорят о том, что торговля услугами может еще больше замедлиться в ближайшие периоды.

Для более комплексного исследования чувствительности услуг к кризисным явлениям были проанализированы показатели прироста торговли услугами в 2009 году. Экспорт больше всего упал по таким группам услуг, как транспортные (-21,98%), финансовые (-10,76%) и туристические (-8,84%). Наибольший спад импорта наблюдался в транспортных (-21,77%), связанным с обслуживанием

товаров (включающих производственные услуги, услуги по техническому обслуживанию и ремонту, грузовые перевозки и страхование (как подкомпонент транспорта) (-18,87%) и туристических (-9,23%) услугах. Можно сделать вывод, что транспорт и перевозки являются наиболее уязвимой категорией услуг. Финансовые, а также туристические услуги также сильно реагируют на резкие негативные изменения в мировой экономике [1].

На транспорт приходится 17% экспорта услуг в целом, а для стран с транзитивной экономикой эта доля достигает более 33%. По оценкам Международной ассоциации воздушного транспорта, потери доходов от пассажирских перевозок авиакомпаний могут достигнуть 113 миллиардов долларов во всем мире. Непосредственные последствия пандемии COVID-19 для авиационной промышленности включают увольнения работников авиакомпаний и аэропортов, а также замедление темпов роста в смежных секторах. Грузовые перевозки не затрагиваются такими же ограничениями, как для передвижения людей, поскольку это остановило бы экономическую активность и прервало цепочки поставок. Но распространение нового коронавируса всё равно косвенно сокращает количество грузоперевозок. Во-первых, потому что закрытие на карантин предприятий тормозит поставки и снижает поток заказов на перевозки. Во-вторых, многие страны принимают временные ограничительные меры, связанные с пандемией коронавируса, как, например, запрет въезда водителей грузовых автомобилей с симптомами простуды, прекращение пропуска транспортных средств, пересекающих границу по определённой автодороге, ограничение движения транспортных средств на определённом участке дороги или специальные сертификаты для оправдания передвижения в профессиональных целях.

Со временем может возникнуть необходимость в перемещении медицинских работников, особенно с учетом того, что вирус распространяется в развивающихся странах, которым может не хватать ресурсов. То есть экспорт медицинских услуг, вместе с экспортом ключевых в текущих условиях товаров, таких как маски, аппараты искусственной вентиляции легких и медикаменты, координируемый международными организациями, может осуществляться в исключительном порядке.

На долю туристической отрасли приходится 10% мирового ВВП и 25% общего объёма экспорта услуг. И уже сейчас становится очевидным, что международный туризм и пассажирские перевозки потерпят рецессию. Самыми посещаемыми странами в мире являются Франция, Испания, США, Китай и Италия. Ежегодно на их территорию прибывают более 60 миллионов туристов. Закрытие границ, ограничение авиасообщения, введение карантина в этих и других странах – все эти меры борьбы с пандемией неизбежно приведут к резкому снижению объёма туристических и транспортных услуг. В настоящее время авиалинии и круизные лайнеры подвергаются большему негативному воздействию, чем отели. По прогнозам Всемирного Совета по туризму и путешествиям, пандемия COVID-19 может сократить 50 миллионов рабочих мест во всем мире в индустрии путешествий и туризма. Ожидается, что больше всего пострадает Азия. Когда вспышка пандемии будет подавлена, на восстановление отрасли может уйти до 10 месяцев. [4] После окончания эпидемии спрос на путешествия по всему миру, вероятно, возрастёт. Но при этом спрос на международный туризм не вернётся к прежнему уровню, т.к. ради безопасности многие предпочтут местные путешествия заграничным. Кроме того, может поменяться региональная структура международного туризма, поскольку страны, понесшие небольшой ущерб от пандемии COVID-19, могут увеличить свою долю на мировом рынке туристических услуг.

Для Республики Беларусь наибольшее значение во внешней торговле услугами имеет транспорт. В 2019 году на транспортные услуги приходилось почти 42% всего белорусского экспорта услуг. Учитывая глобальную обстановку, можно предположить, что объёмы торговли этим видом услуг в 2020 году сократятся. Сокращение международной торговли туристическими услугами даст положительный эффект для платёжного баланса Республики Беларусь, поскольку обычно сальдо по ним отрицательное, а сокращение импорта туристических услуг в этом году может приблизить сальдо к нулю. Относительно более стабильный в условиях глобального карантина вид услуг, который активно экспортирует Беларусь, – компьютерные услуги. Причина их большей устойчивости в том, что телекоммуникационные, компьютерные и информационные услуги, в отличие от транспорта и туризма, могут торговаться без личного контакта поставщика и потребителя. Кроме того, потребность в телекоммуникации сейчас резко возросла. В частности, анализ через web-приложение Google Trends показал рост количества запросов в Google сервисов удаленной конференцсвязи (Zoom, Skype, Google Hangouts) в 3-5 раз с февраля 2020 года. Этот рост также был отмечен ЮНКТАД в их отчёте от 6 апреля 2020 г. The COVID-19 Crisis: Accentuating the Need to Bridge Digital Divides.

Таким образом, в системе факторов, влияющих на текущее развитие мировой экономики, с начала 2020 года присутствует неподвиженное обстоятельство – распространение нового

коронавируса. Это повлекло за собой цепочку последствий по всему миру, т.к. в настоящее время экономики большинства стран тесно связаны между собой из-за высокой степени глобализации. Воздействие на международную торговлю услугами будет особенно сильным. Меры борьбы с COVID-19 ограничивают передвижение людей, что, с одной стороны, сократит торговлю транспортными и туристическими услугами, а с другой – увеличит потребность в услугах телекоммуникации.

Список использованных источников:

1. Services (BPM6): Exports and imports by service-category and by trade-partner, annual // UNCTAD [Electronic resource]. – 2020. – Mode of access: <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=135718>. – Date of access: 06.04.2020.
2. World Trade Report 2019: The future of services trade // World Trade Organization [Electronic resource]. — 2020. — Mode of access: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/03_wtr19_2_e.pdf. Date of access: 31.03.2020.
3. Services Trade Barometer / WTO trade barometers // World Trade Organization [Electronic resource]. — 2020. — Mode of access: https://www.wto.org/english/news_e/news20_e/wtoi_11mar20_e.htm. Date of access: 31.03.2020.
4. Coronavirus puts up to 50 million Travel and Tourism jobs at risk // World Travel & Tourism Council [Electronic resource]. – London, UK, 2020. – Mode of access: <https://www.wttc.org/about/media-centre/press-releases/press-releases/2020/coronavirus-puts-up-to-50-million-travel-and-tourism-jobs-at-risk-says-wttc/>. – Date of access: 06.04.2020.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ЖЕТІЛДІРУІНЕ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ

ДАВЛЕТОВА Айсулу Габдилькаримовна, ЛАЙКОВА Ақбота Жалғасбековна

«№13 орта мектеп» КММ

Ақтөбе, Қазақстан

Andirova_v@mail.ru

Әл-Фарабидің «Адам мақсатына өзін-өзі жетілдіру арқылы жетеді» деген сөзін ескере отырып алдағы уақыттағы жаңартылған білім беру бағдарлама бойынша жұмысты жүйелі, тиімді жүргізу арқылы оқушылардың тереңде жатқан ойын дамыта, оларды сөйлеуге, сыни тұрғыдан ойлауға, өмірде де тиімді пайдалана алатындай дәрежеде дәлелдеуге үйрету - мұғалімнің мақсаты.

Білім алушылардың өзін-өзі жетілдіру қабілетін қалыптастыруда Я.В.Кривенко мотивациялық, танымдық, ақпараттық, коммуникативтік, рефлексивтік, тұлғалық компоненттерді ажыратады.

Жеке тұлғалық өзін-өзі жетілдіру құзыреттілігі – болашақ педагог-психологтың дене, рухани және интеллектуалдық өзіндік дамуы, эмоционалдық тұрғыда өзін-өзі реттеу мен жүзеге асыру тәсілдерін меңгеруге бағытталады. Оқушылар өз қызығушылығы мен мүмкіндіктері арқылы өзіндік жеке тұлғалық қасиеттерін дамытып, психологиялық сауаттылығын, ойлау мәдениеті мен мінез-құлық мәдениетін меңгереді.

Сонымен қатар оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауда бірқатар дағдылар қолданылады. Олар: білу, түсіну, қолдану, сыни ойлау, анализ, синтез, бағалау, зерттеу дағдылары, рефлексия, коммуникативті дағдылар, тілдік дағдылар, жеке жұмыс жасау дағдылары, топта жұмыс жасау дағдылары, мәліметті іздеу дағдылары, тәжірибелік дағдылар, шығармашылық дағдылар.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәндерін оқытуда өзіндік жұмысын белсендіру үшін оқушыларды өз пікірін, өз ойын еркін айтуға, «бастама-жауап-әрекет» моделіне сай түрткі сұрақты үнемі тиімді қолдануына, бастамаларын мадақтауға, зерттеуге ынталандыруға, жобалар жасақтауға, рефлексивті күнделік жүргізуге баулимыз. Бұл процестің тиімділігі тиісті ұйымдастыру формаларын, әдістемелік құралдарды және оқыту әдістерін таңдау және жүзеге асырумен анықталады.

Оқу процесі – өзіне мақсат, қызмет процесін, сондай-ақ осы қызметті басқаруды қорытатын, белсенді оқыту принципіне негізделген танымдық қызмет.

Белсенді оқыту принципін жүзеге асыру жеке және ынтымақтастық педагогикасын қатаң қолдана отырып, оқушының «негізгі күштерін» оятуға қабілетті инновациялық әдістер мен технологияларды құру барысында жүзеге асады. Оқу процесін тиімді ұйымдастыру үшін ұзақ мерзімді жоспардағы оқу мақсаттарына сай тапсырмалар құрылымдалады, одан соң оқу әдіс-тәсілдері таңдалады, танымдық іс-әрекеттің формалары мен құралдары анықталады.

Өзін-өзі жетілдіруге сыни ойдың қалыптасуы мен бағалау жүйесінің оңтайлы құрылуы да әсерін тигізеді. Сын тұрғысынан ойлау – адамның өзін-өзі тәртіпке салып, бағыттап басқаратын, өзін-өзі бақылайтын және түзететін сыни ойлау деген пікір бар (Paul and Elder, 2003). Бұл анықтамада сын тұрғысынан ойлау келесі компоненттерді қамтуы мүмкін:

- маңызды сұрақтарды анықтай білу қабілеті;
- маңызды ақпаратты жинау, бағамдау және түсіндіру қабілеті;
- қорытынды жасау және оларды тексеру қабілеті;
- шешім қабылдауға дайын болу, болжам жасау қабілеті.

Аталған компоненттердің әрқайсысы жеке өзі құнды болмауы мүмкін, бірақ барлығын бірге алғанда күрделі мәселені дұрыс шешуге көмектесетіні анық, мұндай жағдайда оқушылар тиімді талдау жасап, ұсынылған мәселенің оңтайлы шешімін таба алады. Циммерман (2001) өзін-өзі жетілдіруді «өзінің оқу үдерісінде оқушылардың метатанымдық, ынталандырушылық және мінез-құлықтық белсенділігі» ретінде сипаттайды. Осылайша, зерттеушілер өзін-өзі жетілдіру жұмысының өзін-өзі реттеумен тығыз байланысын атап көрсетеді.

CindLe жобасында зерттелетін өзін-өзі реттеудің төрт саласын айқындайтын Марта Бронсон (2002) жұмысы ұсынылған:

- 1) танымдық өзін-өзі реттеу, метатаным (балалардың өз оқуы туралы білімі мен өзін-өзі тану деңгейін арттырумен байланысты).
- 2) эмоциялық өзін-өзі реттеу: «эмоциялық зият» (бұл балалардың өзін-өзі эмоциялық тұрғыдан бақылауы мен басқа адамдарға қамқорлық білдіруін дамыту үшін өте маңызды).
- 3) әлеуметтік өзін-өзі реттеу: «зерде теориясы» (балалар достық орнатуға, өзге адамдармен ынтымақтасып жұмыс істеуге және ересектердің көмегінің әлеуметтік мәселені шешуге үйренетін әлеуметтік саламен байланысты).
- 4) ынталандырушылық өзін-өзі реттеу: «шеберлікке бағыттау» (қателіктен сабақ алып, күрделі тапсырмаларды шешуден ләззат ала білуге ықпал етеді).

Жоғарыда айтылған тұжырымға сай өз сабақтарымызда оқушыларды өздерінің пікірлеріне негіздеме жасау барысында ақпараты, білімді, фактілер мен мағлұматтарды пайдалануға, өздерінің пікірлерін нақты білдіру үшін өзінің бақылау және зерттеу нәтижелерін шығаруға, өзінің іс-әрекеттерін зерттеуге, проблема туралы және оны шешу жолдары туралы ойлануға бағыттаймыз.

Оқушылардың өз білім деңгейіне және танымдық біліктері мен дағдыларына сын көзбен қарап, бақылау жасауы, оның білімді сапалы меңгеруіне, ізденімпаздық іс-әрекетінің нәтижелі болуына, жалпы пәндік даярлығының жоғары деңгейде дамуына көмектесетін практика көрсетіп отыр. Осы орайда мұғалімнің бағыт беруі, кәсіби сауаттылығы мен ғылыми зерттеу әдістерін ұйымдастыру біліктілігінің маңызы зор екенін ескерген жөн.

Өз білімін жетілдіруде ескеретін келесі мәселе – тапсырманың дұрыс құрылымдалуы. Мысалы, қазақ тілі бойынша бойынша жиынтық бағалау тапсырмасында әдебиет тыс қалуы мүмкін, ал жалпы түсінік қалыптастыру және дұрыс шешім қабылдауда бір-бірімен байланысты барлық пәндер маңызды. Жиынтық бағалауда олардың біреуінің ескерілмеуі пән бойынша оқушының оқу жетістігі туралы дұрыс қорытынды жасауға мүмкіндік бермейді.

Поллит, Ахмед және Крисп (Pollitt, Ahmed and Crisp, 2007) бағалауға арналған тапсырманың мазмұнына төмендегідей талаптар қояды:

- тапсырманы орындауға берілетін уақытты дұрыс белгілеу;
- тиімді жұмыс көлемін ұтымды анықтау;
- оқуға және жазуға берілетін уақытты есептеу;
- мәтін мазмұнының күрделілігін анықтау;
- ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді жадыға түсетін танымдық жүктемені анықтау;
- бағалауға арналған тапсырманы орындау кезінде оқушылардың күйзеліске ұшырау деңгейін анықтау.

Өзін-өзі жетілдіруге жабық тапсырмалар (тест, сәйкесін тап т.б), ашық тапсырмалар да (жоба, таныстырылым әзірлеу, мәнжазба, эссе т.б.) ықпал ете алады. Жабық тапсырмалар электронды ресурстар, тест тренажерлары немесе арнайы платформалар негізінде де ұсынылады. Ашық тапсырмалар оқушылардың жоғары деңгейде ойлауына, өзіндік ізденісіне түрткі болады.

Бағалаудан сабақ алу үшін оқушылар өзінің үйренуі үшін дәлелдемелер жинап қана қоймай, сонымен қатар:

- мақсатқа/стандартқа қатысты өз жұмысын талдау;
- оқу үдерісін жақсарту үшін не істеу қажеттігі туралы шешім қабылдау;
- ағаттықтарды жою үшін не істеуге болатынын білу;
- басты мақсатқа жету үшін өзінің ілгерілеуін бақылау қажет.

Осы құрылым аясында құрастырылған тапсырмалар өзін-өзі талдау және өзін-өзі бағалау элементтерін қамтиды. Кейде өзін-өзі бағалау міндеттері оқушылардан өздеріне, өздерінің білім алуына қатысты рефлексия жасауын талап етеді, яғни өзінің оқу үдерісін қалай жақсы ұйымдастыруға болатындығы, тапсырманы орындауға арналған оқытудың қандай да бір стратегияларын тандаудың негізділігі туралы ойлануға тиіс. Осылайша, өзін-өзі бағалау негізінен өзін-өзі реттеумен байланысты,

Олай болса, отандық білім саласының жаңашылдығы мұғаліммен тұлғалық жаңашылдықты талап етеді. Мұғалімнің оқу мен оқытуға көзқарасының түпкілікті өзгерісі, өзіндік жаңашылдық ұстанымы бүгінгі білім алушыны да өзін-өзі реттеу негізінде өз бетімен білім алуға құштарлығын қалыптастырады.

Мақаламызды 1150 жылдық мерейтойы аталып жатқан Аристотельден кейінгі екінші ұстаз атанған Әбу Насыр әл-Фарабидің сөзімен бастап едік, ғұлама ойымен аяқтайық. Әл-Фараби шын бақытқа жету үшін адам үнемі іздену керек дейді. Сондай-ақ адамның мінез-құлқы да жақсы болуы керек", - дейді Жақыпбек Алтайұлы "Әл-Фараби - өркениет философы" деректі фильмінде. Жаңа ғасырдың жас ұрпағы өзін-өзі реттей алатын, өз білімін жетілдіре алатын тұлға болып қалыптасуы үшін өзіміз де тынбай еңбектенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Әбдіраманов, Ш. әл-Фараби көпірі: повесть, әңгімелер / Шәмшиден Әбдіраманов.- Алматы: Жалын, 1988.- 220, [4] б.
2. Пинская М.А., Оценивание для обучения [Оқу үшін бағалау]. Москва. Чистые пруды, 2009. - 32 с. -(Библиотечка «Первого сентября». Серия «Управление школой»; вып. 28.
3. Решетников О.В. Оценка личностного развития ученика [Оқушының тұлғалық дамуын бағалау] //Проблемы современного развития ученика (Оқушыны дамытудағы заманауи мәселелер). – 2011. – №5. – С. 2-27.
- 4.Мұғалімге арналған нұсқаулық, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2019
5. Критериалды бағалау жүйесінің кіріктірілген моделі. Әдістемелік ұсыныстар– Астана. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

ДАНЕБЕК Балнұр Әуезбекқызы

Ғылыми жетекшісі - Нуридинова Гүлдана Адемовна

М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Шымкент, Қазақстан

danebek13@mail.ru

Аннотация

Бұл мақалада болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың кейбір мәселелері және де «құзыреттілік», «кәсіби құзыреттілік» ұғымдары қарастырылған.

Кілттік сөздер: құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, педагогикалық іскерлік, педагогикалық құзыреттілік.

Бүгінгі таңда еліміздің білім беру саласында бәсекеге қабілетті, білікті, өз ісінің шебері, кең ауқымды, жан-жақты дамыған, өзінің әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының мазмұны мен сипаттарының өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың жоғарылуына байланысты өз ісін жетік білетін, кәсіби білігі мол мамандарды даярлауды көздеп отыр.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасын іске асыру нәтижесінде «кәсіби міндеттерін дербес әрі шығармашылық тұрғыдан шешуге, кәсіби қызметтің тұлғалық және қоғамдық маңызын түсінуге, оның нәтижелері үшін жауап беруге қабілетті кәсіби құзыретті жеке тұлғаны, бәсекеге қабілетті маманды қалыптастыруды қамтамасыз ететін білім беруді басқарудың тиімді жүйесі құрылатыны» атап көрсетілген [1].

Осыған орай, аталған міндеттерді жүзеге асыруда Қазақстанда болашақ мамандарды кәсіби даярлаудың қазіргі кезеңдегі жай-күйіне талдау жасауда жоғары оқу орындарының алдына әлеуметтік-экономикалық, экономикалық және ұйымдастыру-басқарушылық, кәсіби құзіретті, сауатты мамандарды даярлау міндеті қойылып отырғандығы анықталды. Педагог мамандардың кәсіби іс-

әрекетінің өзіндік ерекшеліктері бар. Мұның өзі оларды жаңа ғылыми-педагогикалық идеяларды шығармашылықпен қабылдай алатын, оқыту теориясы мен әдістемесін игерген кәсіби-педагогикалық құзіреттіліктің жоғары деңгейін меңгерген маман ретінде даярлау мәселесін шешу көзделуде [2].

«Құзыреттілік» ұғымының мән мазмұны, кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру мәселелері орыс педагог ғалымдары: В.А.Сластенин, Е.Н.Шиянов, И.Б.Исаева, А.И.Мищенко, А.К.Маркова, В.А.Адольф, К.Ангеловский, И.Ф.Исаева, А.В.Хуторский, С.И.Константинова т.б. еңбектерінде толығырақ қарастырылған [3].

Құзыреттілік - (лат. Competentio, complete сәйкес келемін, тура келемін) бұл белгілі бір арнайы кәсіби міндеттерін шешуге алуға маманның жеке қабілеті.

Құзыреттілік ұғымының анықтамалары өте көп. Ғалымдар оған түрлі қырынан анықтама бергені байқалады.

Педагогикалық құзыреттілік – педагогикалық іс-әрекетті тиімді жүзеге асыруға, педагогикалық қарым-қатынасты мақсатқа сай ұйымдастыруда, педагогтың тұлғалық дамуы мен жетілуіне септігін тигізетін педагогтың білім, тәжірибе, сапаларын білдіретін жүйелі құбылыс [4].

Кәсіби құзыреттілік жүйесіндегі негізгі мәселе педагог тұлғасының мотивациясы (тұлғаның бағытталғандығы, оның түрлері), ерекшеліктері (педагогикалық қабілеттері, мінез құлық түрлері, психологиялық көріністері,) тұлғаның интегралдық сипаттамалары (педагогикалық өзін өзі тануы, жеке стилі, креативтілігі шығармашылық потенциал ретінде).

Кәсіби құзыретті болу үшін психологиялық педагогикалық және арнайы (пән бойынша) білімдер қажет бірақ, ол кәсіби тұрғыдан құзыретті болу үшін жеткілікті емес. Мысалы, теориялық практикалық және әдістемелік білімдер интеллектуалдық және практикалық іскерлік пен дағдылардың алғы шарттары болып табылады [4,155].

Педагогикалық құзыреттілікке ие болу оқытушыға өзінің кәсіби міндеттерін білікті орындауға мүмкіндік береді. Білім алушылардың тұлғалық шығармашылық жетілуін жобалау олардың педагогикалық құзыреттілігінің дамуын қамтамасыз етеді.

Жоғары оқу орнының оқытушысының кәсіби құзыреттілігін құраушы факторлардың бірі оның педагогикалық шеберлігі болып табылады. Оның құрамына кәсіби ойлау, кәсіби-педагогикалық іскерліктер, педагогикалық техника, кәсіби импровизация, өзіндік реттелу және басқа да компоненттер кіреді. Мұндай шеберліктің іргетасы кәсіби-педагогикалық білімдер болып табылады.

Педагогикалық іскерлік - теориялық білімдерге негізделген және жан-жақты үйлесімді тұлғаны дамыту міндеттерін шешуге бағытталған рет-ретімен жүзеге асырылатын іс-әрекеттердің жиынтығы. Педагогикалық іскерліктерді осылай түсіну болашақ мамандардың практикалық дайындығын қалыптастыруда теориялық білімдердің жетекші рөл атқаратындығын көрсетеді.

Ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижесі ғалымдардың құзыреттілік ұғымы аясында «кәсіби құзыреттілік», бірде «педагогикалық құзыреттілік», ұғымдарын пайдаланатындығын да көрсетеді, кейде осы екі терминді біріктіріп «кәсіби-педагогикалық құзыреттілік» деп те қолданады.

Жоғарыда айтылған құзыреттіліктер негізінде құзыреттілік ұғымына төмендегідей анықтама беруге болады: Құзыреттілік – арнайы әлеуметтік- кәсіби саладағы маманның өз кәсібі аясындағы міндеттер мен мәселелерді шеше алуға білім, іскерлік, тәжірибелерінің өлшемі.

Кәсіби құзыреттіліктер аясындағы заманауи зерттеулер оның төмендегідей түрлерін ажыратады:

-арнайы құзыреттілік – кәсіби іс-әрекетті жоғары деңгейде жүзеге асыра алу, өзінің кәсіби даму жолын жобалай алу;

-әлеуметтік құзыреттілік – бірлескен кәсіби ынтымақтастық іс-әрекетке ие болу, белгілі мамандықта қабылданған кәсіби қарым-қатынас тәсілдеріне ие болу, кәсіби еңбек нәтижесіне әлеуметтік жауапкершілік;

-тұлғалық құзыреттілік – тұлғаның өзін-өзі көрсете, дамыта алуы тұлғаның кәсіби деформациялануына қарсы тұра алу;

-жеке құзыреттілік – өз кәсібі аясында өзін-өзі жүзеге асыра алу, кәсіби өсуге дайындық, өзінің индивидуалдығын сақтап қалу кәсіби ескіруге жол бермеу, өз еңбегін тиімді ұйымдастыру алу.

Болашақ мамандардың негізгі құзіреттіліктерінің қалыптасу деңгейін бағалау белгіленген міндеттерді іске асыра алуымен тікелей байланысты. Педагогтардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру жаңа білім беру стандартының төмендегідей талаптарына сәйкес болуы шарт:

- жаңа білім беру стандартының мазмұны мен әдіснамасын қабылдауға;
- білім беру үдерісін бағдарламалық және әдістемелік тұрғыдан өзгертуге;
- педагог қызметінің мақсаттары мен тәсілдерінің өзгеруіне;
- білім берудің дәстүрлі және тың нәтижелерін бағалауға мүмкіндік беретін бағалау әрекетінің жаңа тәсілдерін қолдануға даярлануы керек.

Осыған орай, білім беру жүйесін жаңғырту жағдайында әлеуметтік шындық және оларды көрсететін тенденциялар өз жұмысының аумағында білікті және кәсіби-педагогикалық мәдениетке ие мамандар даярлауда олардың меңгеруге тиісті төмендегідей кәсіби құзіреттіліктеріне тоқталамыз.

Жалпы ғылыми құзіреттілік:

- өзінің жалпы мәдени және интеллектуалдық деңгейін жетілдіру және дамыта білуі;
- өзінің кәсіби қызметінде ғылыми бағытын таңдауы үшін жаңа зерттеу әдістерін өздігінен меңгере білуі;
- кәсіби қарым-қатынас құралы ретінде шетел тілін еркін қолдана білуі;
- зерттеу іс-әрекетінде жобалау технологияларын тиімді пайдалана алуы;
- өзінің жеке ғылыми-зерттеушілік іс-әрекеті арқылы танымдық қабілеттері мен әлеуметтік-мәдениетін жетілдіре білуі;
- белгіленген тақырып аясында ғылымизерттеулер жүргізе білуі;
- ғылыми ортада коммуникативті қарым-қатынас орната алуы.

Жалпы кәсіби құзіреттілік:

- ЖОО-да педагогикалық үдерісті ұйымдастыруға және жүзеге асыруға қабілетті болуы;
- кәсіби педагогикалық қызмет жағдайында психологиялық-педагогикалық заңдылықтар мен тұлғалық қарым-қатынас механизмдерін пайдалана білуі;
- кәсіби-педагогикалық қызметті жетілдіруге және дамытуға қабілетті болуы;
- кәсіби-педагогикалық қызметте жаңа ақпараттық құралдар мен технологияларды пайдалана білу қабілетінің болуы;
- кәсіби тұрғыдан өзіндік даму және жетілу қабілеттерін меңгеруі.

Аталған құзіреттіліктерді игеру болашақ мамандардың білім алуына жағдайлар жасауға бағытталған педагогикалық қызметтің көлемін жоғары дәрежеде қарастыруға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, болашақ мамандардың педагогикалық әрекеті құрылымына сәйкес кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру төмендегідей бағыттарда қарастырылды:

Ұйымдастыру-басқарушылық:

- болашақ мамандар білім беру ұйымдарымен кәсіби және тұлғалық байланыс орнату;
- олардың білім алуы мен дамуы үшін жағымды ортаны құруға мүмкіндік туғызу;
- педагогикалық үдеріске қатысушылардың арасында диалогты және көңіл-күйге негізделген адамгершілік қарым-қатынасты қалыптастыру;
- білім беру ұйымдарының қызметкерлерінің қарым-қатынасын үйлестіру;
- қоғаммен байланысты қалыптастыру;
- білім беру ұйымдарының әрекетін жоспарлауды жүзеге асыру;
- білім беру ұйымдарының педагогикалық үдерісін бақылауды және өз іс-әрекетін үйлестіре білуді жүзеге асыру;
- білім беру ұйымдарындағы әкімшілік мәдени басқарудың жүзеге асырылу бағыттарына бақылау жасай білу;
- білім беру ұйымдарының қызметкерлерінің кәсіби біліктілігін көтеруді жүзеге асыру;
- маркетингі қызметтің әрекетін ұйымдастыру;
- аналитикалық және жарнамалық әрекетті жүзеге асыру (қоғам мен бала қажеттілігі негізінде тестілеу, сауалнама жүргізу; ғылыми-әдістемелік көрмелер, жәрмеңкелер және сайттар құру т.б.).

Білім берушілік:

- қоғамдық қатынастардағы жас ұрпақтың маңыздылығын түсіну;
- жоғары мектепте студенттердің білім алуына бағытталған оқыту үдерісін инновациялық тұрғыда жүзеге асыру;
- технология мен тәрбиелеудің сан түрлі нұсқаларын пайдалану;
- болашақ мамандарды кәсіби құзіреттілігіне бағытталған диагностикалық әдістерді меңгеру және оларды тәжірибеде қолдана білу;
- білім беру мазмұнын таңдау, яғни білім беру саласындағы нормативтік құжаттар мазмұнына сүйену (мемлекеттік білім беру стандарты, типтік бағдарламалар, оқу жоспарлары мен оқуәдістемелік кешендері т.б.);
- оқытудың инновациялық технологияларын қолдану және оның тиімділігін анықтау;
- білім беру ұйымдарының қызметкерлері мен оқушылардың, студенттердің ортақ тұлғалық мәдениетінің қалыптасуына ықпал ету;
- психологиялық-педагогикалық әрекеттің түрлі формаларын ұйымдастыру;
- рефлексия және өзіндік рефлексия қабілеттерінің әрекетіне ие болу;

Ғылыми-зерттеушілік:

- өзінің әрекет саласындағы кәсіптік жетілуіне бағдарлама жасай алу және инновациялық бағыттарға сәйкес зерттеулер жүргізу;
- әдістемелік бірлестіктер мен шығармашылық топтардың жұмыстарын ұйымдастыру;
- педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік педагог мамандықтарына арналған оқу ісәрекетіне арнайы бағдарланған зерттеулер жүргізу;
- ғылыми жобалар қоғау, ғылыми-әдістемелік бағыттағы мақалалар, еңбектер дайындау[5].

Кәсіби құзіреттіліктерді меңгеруде болашақ мамандардың теориялық білімін тереңдетумен қоса шеберліктің жиынтығын, яғни, кәсіби қызметті орындау әдістеріне үйрену аса маңызды болмақ. Болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыруда төмендегі мәселелерге: кәсіби құзіреттілікті қалыптастырудың тиімді жолдарын айқындай алуға, іс-әрекетті ұйымдастыруға қызығушылықтарының басым болуына; қажеттіліктері, белсенділіктері, ізденістері мен білім берудің әдістемесін толық меңгеруі; білім, білік, дағдылардың дәрежесіне сәйкес болуын қадағалай білуі; мектепте берілетін білім мазмұнын жаңарту мәселесіне қатысты теориялық, әдістемелік дайындығының жеткілікті деңгейде болуы; мақсатқа жетуге байланысты тиімді жолдарды таңдай алуы; ұсынылған жаңа білім мазмұнын игеруі және оны эмоционалдық көңіл күймен қабылдауы; оқушылармен жүргізілетін оқу-тәрбие үдерісінің міндеттерін жүзеге асыра алуы, талдау жасауы, түзету жұмыстарын жүргізе білуге ықпал ете алуы; шығармашылықпен болжам жасай білуі мен нәтижеге жетуге ұмтылысының болуына баса назар аударуы қажет

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2019ж.
2. Жұмабеков Ф. Н. Болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың басым бағыттары. // ҚазҰУ Хабаршысы/ Педагогика. – Алматы, 2015ж. – 144-162 б.
3. Таубаева Ш. Педагогика әдіснамасы. – Алматы, Қарасай баспасы, 2016. – 207-224 б.
4. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. – Алматы, 2005. – 293 б.
5. Баширова Ж.Р. Жоғарғы оқу орындарында жоғары мектеп оқытушысын даярлау мәселесі. Монография. – Алматы, 2003. – 153 б.

ПРИМЕНЕНИЕ ЗАКОН БЕНФОРДА ДЛЯ АНАЛИЗА ЭФФЕКТИВНОСТИ АУДИТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДОРОШКЕВИЧ Александра Викторовна

Научный руководитель С.В. Савенко

УО «Белорусский государственный экономический университет»

Минск, Беларусь

sashadoroshkevich@gmail.com

Аңдатпа

Бұл мақалада аудитті өткізудің маңыздылығы туралы айтылады. Алайда, қазіргі кезеңде қаржылық есептілікті бұрмалау жағдайлары сирек емес. Қаржылық есептіліктің қасақана бұрмалануы жеке кәсіпкерлік субъектісіне де, тұтастай экономикаға да айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін. Қаржылық есептіліктің дұрыстығын талдау әдістемесі әр түрлі, бірақ бұл жұмыста статистикалық заңдардың әдісі - Бенфорд заңы қарастырылады. Бұл тәсіл қажетті аналитикалық процедураларды жүзеге асырудың қарапайымдылығы мен тиімділігімен байланысты айтарлықтай артықшылықтарға ие. Бұл мақала қаржылық есептіліктің бірінші санатындағы бірінші сандардың нақты және аналитикалық бөлу тығыздығының ауытқу көрсеткіштері арасында сызықтық байланыс бар деген болжамды тексеруге бағытталған.

Аннотация

В данной статье рассматриваются важность проведения аудиторской проверки. Однако на современном этапе не редки случаи фальсификации финансовой отчетности. Осознанное искажение финансовой отчетности, несомненно, способен нанести существенный вред как отдельному хозяйствующему субъекту, так и экономике в целом. Методология анализа достоверности финансовой отчетности разнообразна, но в данной работе будет рассмотрен метод статистических закономерностей – закон Бенфорда. Данный подход обладает существенными преимуществами, связанными с простотой

и эффективностью реализации необходимых аналитических процедур. Данная статья ставит основной целью проверку гипотезы о существовании линейной зависимости показателей отклонения фактических и аналитических плотностей распределения первых цифр в первом разряде бухгалтерской отчетности.

Abstract

This article discusses the importance of conducting an audit. However, at the present stage, cases of falsification of financial statements are not rare. A deliberate distortion of the financial statements is undoubtedly capable of causing significant harm to both an individual business entity and the economy as a whole. The methodology for analyzing the reliability of financial statements is diverse, but in this paper it will be considered the method of statistical laws - Benford's law. This approach has significant advantages associated with the simplicity and effectiveness of the implementation of the necessary analytical procedures. This article aims to test the hypothesis that there is a linear relationship between the deviation indicators of the actual and analytical distribution densities of the first digits in the first category of financial statements.

Применение Закон Бенфорда для анализа эффективности аудиторской деятельности

В современном мире почти в каждой стране с рыночной экономикой есть такой институт как институт аудита и сертификации, который включает в себя свою правовую и организационную структуру. Тенденция к возникновению появляется из-за того, что сейчас значительно ускорилось развитие все новых и новых предприятий с различными организационно-правовыми формами и формами собственности.

На сегодняшний день большинство значимых для бизнес-инфраструктуры экономических решений принимаются на основе проведенной аудиторской проверки.

Под аудитом принято понимать независимую проверку предприятия для выражения достоверности его бухгалтерской и финансовой отчетности. В связи с тем, что аудит как вид практической деятельности является неотъемлемой частью рыночной экономики любого государства, именно аудиторская деятельность играет важную роль в системе финансового контроля и условиях рыночной экономики [1].

Аудит выполняет сразу несколько важных функций: экспертную, аналитическую, управленческую, консультативную, производственную и информационную. Благодаря всем этим функциям аудит, играющий важнейшую функцию в экономике, поможет не только улучшить финансовое состояние любого предприятия, но и избежать различных рисков возникших из-за искажения бухгалтерской документации.

Основной целью аудита является установление достоверности бухгалтерской (финансовой) отчетности экономических субъектов и соответствия совершенных ими финансовых и хозяйственных операций нормативным актам.

Цель аудита определяется законодательством, системой нормативного регулирования аудиторской деятельности, договорными обязательствами аудитора и клиента.

В ходе аудита бухгалтерской отчетности должны быть получены достаточные и уместные аудиторские доказательства, позволяющие аудиторской организации с приемлемой уверенностью сделать выводы относительно:

а) соответствия бухгалтерского учета экономического субъекта документам и требованиям нормативных актов, регулирующих порядок ведения бухгалтерского учета и подготовки бухгалтерской отчетности;

б) соответствия бухгалтерской отчетности экономического субъекта тем сведениям, которыми располагает аудиторская организация о деятельности экономического субъекта.

Мнение аудиторской организации о достоверности бухгалтерской отчетности может способствовать большому доверию к этой отчетности со стороны пользователей, заинтересованных в информации об экономическом субъекте.

Вместе с тем пользователи бухгалтерской отчетности не должны трактовать мнение аудиторской организации как полную гарантию будущей жизнеспособности экономического субъекта либо эффективности деятельности его руководства.

Аудиторское заключение, содержащее мнение аудиторской организации о степени достоверности бухгалтерской отчетности, не должно трактоваться как гарантия аудиторской организации в том, что не существуют какие-либо иные (помимо изложенных в аудиторском заключении) обстоятельства, влияющие или способные повлиять на бухгалтерскую отчетность экономического субъекта [2].

Цель проверки финансовых отчетов:

- подтверждение достоверности отчетов или констатация их недостоверности;

- контроль за соблюдением законодательства и нормативных документов, регулирующих правила ведения учета и составления отчетности, методологии оценки активов, обязательств и собственного капитала;
- проверка полноты, достоверности и точности отражения в учете и отчетности затрат, доходов и финансовых результатов деятельности предприятия за проверяемый период;
- выявление резервов лучшего использования собственных основных и оборотных средств, финансовых резервов и заемных средств.

Основная цель аудита может дополняться обусловленными договором с клиентом задачами выявления резервов лучшего использования финансовых ресурсов, анализом правильности исчисления налогов, разработкой мероприятий по улучшению финансового положения предприятия, оптимизации затрат и результатов деятельности, доходов и расходов [3].

Однако основную роль для принятия экономических и управленческих решений играет достоверность информации о деятельности предприятий, которая содержится в финансовой отчетности. Именно от ее достоверности зависит правильность анализа и оценка финансового состояния компании, а также эффективность ее хозяйственной деятельности или экономики в целом.

Большинство методов в области выявления сознательных искажений финансовой отчетности используют алгоритмы верификации финансовых результатов деятельности хозяйствующих субъектов, основанные на сравнении данных, сформированных из двух различных подходов учета: метода начислений и кассового метода [4].

Как отмечает ряд исследователей, использование подхода Бенфорда имеет целый ряд практических преимуществ при оценке качества составления финансовой отчетности хозяйствующего субъекта. Проверка данных на соответствие закону Бенфорда:

- не требует формирования продолжительных временных рядов с последующим перекрестным анализом данных;
- может осуществляться исключительно статистическими методами, без учета индивидуальных особенностей объекта наблюдения;
- не требует включения в анализ прогнозной информации об ожидаемых значениях финансовых показателей;
- не требует наличия информации о динамике цен на рынках, связанных с объектом наблюдения;
- не зависит от масштаба деятельности хозяйствующего субъекта [5].

Закон Бенфорда гласит: если массив данных сформирован случайным образом под воздействием внешней среды, то выделение цифр в наибольших разрядах из всех имеющихся в массиве чисел с их последующей группировкой от нуля до девяти должно дать дискретное экспоненциальное распределение. Если обозначить самый старший разряд в числе за единицу, то ожидаемое распределение цифровых значений в соответствии с законом Бенфорда для первого и последующих разрядов может быть представлено в табличном виде (табл. 1).

Таблица 1 – Ожидаемое распределение цифровых значений по разрядам в соответствии с законом Бенфорда

Цифра	1-й разряд
0	-
1	0,30103
2	0,17609
3	0,12494
4	0,09691
5	0,07918
6	0,06695
7	0,5799
8	0,0515
9	0,4586

Примечание: Источник [6]

Как показывают исследования [6], данные во всех формах бухгалтерской (финансовой) отчетности должны отвечать вышеназванному закону. Исключение составляет отчетность хозяйствующих субъектов, осуществляющих однообразные хозяйственные операции. Кроме того, закону Бенфорда не подчиняется нумерация (индексация) внутренних документов хозяйствующего субъекта, осуществляемая, как правило, на основе формальных алгоритмов, не связанных с процессами нормального распределения.

Для анализа и проверки гипотезы были взяты базы данных предприятий, не входящие в исключительные случаи для проверки закона Бенфорда. На основе данных за два периода, 2018 и 2019 гг. соответственно, были взяты предприятия пищевого сектора. На основе данных по выручке за 2018 и 2019 гг. был проведен анализ распределения цифр первого разряда (табл. 2).

Таблица 2 – Распределение цифр в первом разряде данных по выручке предприятий пищевого сектора

Цифра	Фактическое распределение данных по выручке, 2018 г.	Фактическое распределение данных по выручке, 2019 г.	1-й разряд
0	-	-	-
1	0,3054	0,3051	0,30103
2	0,1587	0,1752	0,17609
3	0,1826	0,1269	0,12494
4	0,0789	0,0725	0,09691
5	0,0988	0,1027	0,07918
6	0,0719	0,0816	0,06695
7	0,0449	0,5044	0,5799
8	0,0419	0,0445	0,0515
9	0,0210	0,036	0,4586

Примечание: Источник: собственная разработка

Проведенный тест с помощью критерия χ^2 показал, что распределение цифр в первом разряде выручки предприятий, попавших в предварительную выборку за 2018, 2019 гг., соответствует закону Ф. Бенфорда с 95%-м и 99%-м уровнем достоверности. Распределение цифр в первом разряде выручки за 2018 г. не подчиняется теоретическому закону распределения с 95%-м уровнем достоверности.

Таким образом, проведенное исследование, во-первых, выявило эмпирическое нарушение одного из условий применимости метода анализа данных, основанного на законе Бенфорда. Было обнаружено, что формирование информационного массива из числовых значений, являющихся результатами стандартных преобразований чисел, соответствующих закону Бенфорда, не гарантирует того, что результирующие данные будут также соответствовать рассматриваемому аналитическому закону.

Во-вторых, не удалось подтвердить для хозяйствующих субъектов существование линейной зависимости (корреляции) между коэффициентами начислений и показателями среднего абсолютного отклонения фактических и аналитических (соответствующих закону Бенфорда) плотностей распределения цифр в первом разряде бухгалтерской (финансовой) отчетности.

В-третьих, было установлено, что простота и «достоинства» проверки финансовой отчетности на предмет манипулирования с помощью аналитической закономерности Бенфорда являются скорее недостатками, не позволяющими получить достоверные результаты и ограничивающими широкое применение данного метода на практике. Отсюда перед исследователями встает задача дальнейшего совершенствования подходов к выявлению признаков манипулирования финансовой отчетностью посредством сопоставления данных, полученных в рамках метода начислений и кассового метода.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Щербанин, Ю.А. Мировая экономика: учебник для вузов / Ю.А. Щербанин под ред. проф. Ю.А. Щербанина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 318с.
- 2 Киреев, А.П. Международная экономика. в 2-х ч. – Ч. I. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства: учебное пособие для вузов / А.П. Киреев. – М.: Международные отношения, 1997. – 416с.
- 3 Повышение качества аудита – актуальный вопрос как в мировом масштабе, так и для субъектов хозяйствования, Тарасевич, О. [Электронный ресурс]/ Министерство финансов Республики Беларусь. – 2018. – Режим доступа: chrome-extension://cbnaodkpfinfiiipblikofhlhlcickei/src/pdfviewer/web/viewer.html?file=http://www.minfin.gov.by/upload/jurnal/2018/2018_07_04.pdf. – Дата доступа: 20.03.2020
- 4 Алексеев М.А., Савельева М.Ю. Методологические вопросы построения и использования коэффициентов начислений // Вестник НГУЭУ. 2016. № 2. С. 139– 155

5 Amiram D., Bozanic Z., Rouen E. Detecting Financial Statement Irregularities: Evidence from the Distributional Properties of Financial Statement Numbers // Preliminary Draft, October 2006. [Elektronnyj resurs]. – Режим доступа: <http://www.mcombs.utexas.edu/~/media/Files/MSB/Departments/Accounting/Brownbag%20papers/ABRBenford10032013.pdf>. – Дата доступа: 10.04.2020

6 Durtschi C., Hillison W., Pacini C. The Effective Use of Benford's Law to Assist in Detecting Fraud in Accounting Data // Journal of Forensic Accounting. 2004. № 5. P. 17–34.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ СОБСТВЕННОСТЬ СТУДЕНТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЕ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

ДУДКО Екатерина Николаевна

УО «Белорусский государственный экономический университет»

Минск, Беларусь

Dudkoen@tut.by

Аннотация

Комплекс мероприятий по развитию системы управления интеллектуальной собственностью студентов, способствующий научно-техническому развитию ВУЗа, наращиванию экспорта образовательных услуг, развитию конкурентной стратегии университета, предопределила необходимость разработки мер в вопросах создания, охраны, использования, коммерциализации и защиты объектов интеллектуальной собственности студентов в университете.

Начало XXI века характеризуется усилением роли интеллектуальной собственностью (далее ИС) в развитии экономики и общества в целом на всех уровнях: международном, национальном, региональном, отраслевом уровнях и в организациях образовательной сферы.

На международном уровне основополагающую роль в вопросах развития системы управления ИС играет Всемирная организация интеллектуальной собственности (далее ВОИС). ВОИС представляет собой глобальный форум, занимающийся вопросами сотрудничества в области ИС. Ее цель заключается в стремлении «возглавить разработку сбалансированной и эффективной системы интеллектуальной собственности, создающей возможности для инноваций и творчества на благо всех».

Эксперты ВОИС предоставляют консультации, оказывают поддержку и размещают в открытом доступе ресурсы в помощь вузам во всем мире, которые хотели бы использовать ИС для дальнейшего содействия развитию научно-исследовательской и инновационной деятельности. В период 2015-2020 гг. руководством ВОИС при содействии экспертов были разработаны и опубликованы такие фундаментальные исследования и руководства, как «Политика в области интеллектуальной собственности для ВУЗов», «Передача знаний для ВУЗов», «Глобальный инновационный индекс», «Типовое положение о политике в области ИС для академических и научно-исследовательских организаций» и др.

На региональном уровне цель управления ИС в образовательной сфере заключается в определении перспективных направлений сотрудничества в данной области, создании эффективного механизма защиты прав на объекты интеллектуальной собственности (далее ОИС), устранении недостатков в национальных законодательствах и их гармонизации с международными нормами.

Международный опыт свидетельствует об исключительной значимости разработки и проведения эффективной политики, направленной на усиление взаимодействия элементов национальной системы образования, что будет способствовать коммерциализации ОИС и, в конечном счете, позволит получить экономический эффект. В целом, развитие системы управления ИС в образовательной сфере Республики Беларусь соответствует международным нормам.

Республика Беларусь имеет ряд нормативно-законодательных и имплементирующих актов в области ИС, которые могут влиять на процесс передачи знаний в академической среде. Одновременно, правила, касающиеся передачи результатов интеллектуальной деятельности (в частности студентов), могут содержаться в собственной политике университета по вопросам ИС. В этой связи в последние годы приобрели особую актуальность вопросы охраны и распределения прав на ОИС студентов.

Анализ зарубежного опыта свидетельствует, что зарубежные академические и научно-исследовательские учреждения, разрабатывая политику, правила и инструкции в рассматриваемой сфере, в качестве основы использовали «Типовое положение о политике в области ИС для академических и научно-исследовательских организаций», подготовленное экспертами ВОИС.

Одновременно, эксперты отмечают, что политика в области ИС не должна противоречить подзаконным актам и уставным нормам. Кроме того, необходимо предусмотреть процедуры, которые позволят утвердить разработанную Политику в области ИС и соответственно сделать ее обязательной для исполнения внутри университета.

В УО «Белорусский государственный экономический университет» наиболее распространенными формами организации научно-исследовательской работы студентов (далее НИРС) являются:

а) на уровне факультетов и университета в целом — организация и проведение международных, республиканских и межвузовских конференций, публикация результатов научных исследований, проведение университетской декады студенческой науки;

б) на уровне кафедр — участие студентов в работе студенческих научных лабораторий (СНИЛ), проведение семинаров, круглых столов и мастер-классов, организация конкурсов и олимпиад, написание научных работ и эссе, внедрение результатов научных исследований в деятельность субъектов хозяйствования, участие студентов в госбюджетных и договорных темах.

В УО «Белорусский государственный экономический университет» по состоянию на 01.04.2020 г. функционировали 33 СНИЛ. Студенты - члены СНИЛ участвовали в госбюджетной и хоздоговорной научно-исследовательской работе (НИР), были привлечены к участию в научных семинарах, конференциях, смотрах-конкурсах и олимпиадах.

Представляется, что результатом вышеупомянутых форм НИРС зачастую становятся ОИС. В этой связи особую актуальность приобретает проблематика распределения прав на результаты интеллектуальной деятельности студентов в ВУЗе ввиду отсутствия договорных отношений. Проведенное исследование свидетельствует: студенты генерируют идеи, участвуют в совместных разработках и др. формах НИРС, а, следовательно, являются создателями полученных ОИС. Однако, студенты не являются сотрудниками университета и, следовательно, не связаны какими-либо трудовыми обязательствами с ВУЗом. В этой связи, представляется необходимым уделить особое внимание вопросам распределения прав и как следствие, коммерциализации ОИС между ВУЗом и студентом.

В целом, в университетах Республики Беларусь созданы и действуют структурные подразделения, курирующие вопросы НИРС. В частности, в УО «БГЭУ» студенческое исследовательское бюро выполняет основные организационные функции по развитию НИРС на уровне университета; координирует студенческую научно-исследовательскую работу по факультетам, кафедрам, СНИЛ, инициативным творческим группам; осуществляет информационное сопровождение организации НИРС; способствует популяризации науки среди студенческой молодежи и реализации их научного потенциала [4]. При этом, к основным функциям студенческого исследовательского бюро в университете относятся: составление аналитической отчетности по НИРС, разработка методических и информационных материалов; организация специальных мероприятий: конференций, конкурсов, семинаров; ведение базы данных одаренной молодежи; коммуникация с представителями организаций и компаний по вопросам сотрудничества [4].

Представляется, что с целью дальнейшего развития системы управления ИС студентов в УО «БГЭУ», повышения привлекательности научно-исследовательской и инновационной деятельности, конкурентоспособности ВУЗа и содействия коммерциализации результатов интеллектуальной деятельности студентов представляется целесообразным:

- повышать привлекательность университета в качестве партнера в сфере НИОКР с учетом НИРС для представителей промышленности;
- создавать условия, благоприятные для применения инновационного подхода, ориентированного на развитие духа предпринимательства в университетской и окружающей социально-экономической среде;
- привлекать финансирование из различных источников, включая, в частности гранты и инвестиционный капитал промышленных предприятий с целью удовлетворения потребностей в финансировании на этапе НИРС и коммерческого использования объектов ИС студентов.

Коммерциализация ИС студентов и передача знаний производственному сектору экономики, способному их воспринять и использовать для общественного блага, являются важным вкладом в реализацию всех целей деятельности УО «БГЭУ». В этой связи, в краткосрочной перспективе, представляется необходимым уделить особое внимание вопросам:

- поддержки академического предпринимательства и коммерциализации ОИС студентов;
- практического и экономического использования ИС студентов, возникающей в результате НИРС в университете;

- распределения на справедливой основе, стимулирования и признания вклада профессорско-преподавательского состава УО «БГЭУ», а также других заинтересованных сторон, коммерческих результатов, финансовых или иных выгод.

Таким образом, исполнение комплекса мер по разработке и принятию Политики в области ИС в УО «БГЭУ», позволит обеспечить создание среды, способствующей эффективному использованию полезных разработок, изобретений и результатов интеллектуальной деятельности не только штатных преподавателей, но и аспирантов, магистрантов, студентов. Комплекс соответствующих мер должен быть выстроен, чтобы и создатели, и университет, и общество в целом могли получить максимальную выгоду от коммерциализации ОИС в образовательной сфере.

Библиографический список

1. Дудко Е. Н. Управление интеллектуальной собственностью в научно-образовательной сфере / Е.Н. Дудко / Актуальные проблемы системы управления человеческими ресурсами материалы международной научно-практической конференции студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых. под науч. ред. Л.Г. Батраковой. - Ярославль, 2019 - С. 76-79.
2. IP Toolkit for Universities and PRIs: IP Policies [Electronic resource] / World Intellectual Property Organization. — Geneva : WIPO, 2019. — Mode of access: https://www.wipo.int/about-ip/en/universities_research/ip_policies/index.html#toolkit. — Date of access: 16.11.2019.
3. Научная деятельность БГЭУ [Электронный ресурс]: УО «Белорусский государственный экономический университет». — Режим доступа: <http://nir.bseu.by>. — Дата доступа: 02.04.2020.
4. Научная работа студентов и магистрантов [Электронный ресурс]: УО «Белорусский государственный экономический университет». — Режим доступа: <http://nir.bseu.by/scientific/study/studentscience2.html>. Дата доступа: 04.04.2020.
5. Практическое руководство «Учащиеся и интеллектуальная собственность» [Электронный ресурс] / World Intellectual Property Organization. — Geneva: WIPO, 2015. — Режим доступа: <https://www.praxisauril.org.uk/sites/praxisunico.org.uk/files/5%20-%20Students%20and%20IP.pdf> Дата доступа: 04.04.2020.

ЗАМАН ТАЛАБЫ - БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ТҮЛҒАНЫ ДАМЫТУ ДУКАЛОВА Гульден Кенесовна, САПАРОВ Жасұлан Аманжолович

Толыбай ЖОББМ

Әйтеке би ауданы, Ақтөбе облысы, Қазақстан

Andirova_v@mail.ru

Кез-келген мекемедегі, өндірістегі өнімділікке ықпал ететін басты құндылық – қызметкерлердің құзыреттілігі. Білім бар, білімді басқару бар. Ақпараттық заманда пәндік біліммен, қол жеткізген дипломымызбен шектелу жеткіліксіз. Кешегі қашықтан оқытудағы бастапқы қиналысымыз осыны дәлелдейді. Жаһандану заманында жан-жақты болу, білімді өз бетімізше үйрену, 21 ғасырдың дағдыларын игеру педагогтерге де, болашақ мектеп түлектерімізге де қажетті сапа.

Қазіргі уақытта білім берудің алғашқы парақтарында «адам проблемасы» өзекті мәселелердің біріне айналып, «адам проблемасы» қазіргі ғылымда білім беру саласында толығымен зерттеуді қажет ете бастады. Білім берудің мақсатында – адамның өмір сүру ортасының мағынасы мен бейнесіне сәйкес, тұлғаны қалыптастыруға назар аударылуда. Білім беру саласының проблемаларының болжамдарында, әзірленген білім беру жүйесінің көмегімен – биосфералық, адамдағы ізгілікті, жоғары биологиялық және элеуметтік сапаларды жасай, қазіргі заман талабына сәйкес білім беру қарастырылған.

Ұстаз қоғам сұранысына сай өз саласының білгірі болуы үшін, бүгінгі күн проблемасын тани білуі, тиімді оқыту әдістемесін меңгеруі қажет.

«Балаға білім бергенде, алыстан жақынға, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі білімге байлап беру керек», - М.Жұмабаев айтқандай, оқыту үдерісіне жаңа көзқараспен қарау, жаңа өзгерістерді меңгеру - уақыт талабы.

Педагогикалық іс-әрекеттің шығармашылық бағыттылығы мұғалім қызметіне төмендегідей талаптар қояды:

1) өзінің әлсіз және мықты жақтарын жаңа формация мұғалімі ретінде объективті бағалай білуі керек;

2) интеллектуалды әрекеттің жалпы мәдениетін, тіл табысу мәдениетін игеруі тиіс;

3) болып жатқан интеграциялық үрдістерден, әлемдік білім кеңістігінің даму тенденцияларынан хабардар болуы тиіс.

Кез келген инновациялық үрдіс экспериментті жүргізу арқылы болжанады, яғни білім мониторингісі инновациялық білім беру технологияларын қолдану, білім беру құрылымын және мазмұнын жетілдіру, мақсатты белгілеу, басқару, ұйымдастыру тәрізді білім беру үрдісіндегі жетекші үрдістерді өзгерту арқылы дамытудың оңтайлы жолдары мен білім берудің жаңа сапасына жету жолдары (педагогтың ақпаратты таба білуі, таңдай білуі және талдай білуі, өз бетімен жұмыс жасау қабілеті, белсенділік танытуы т.б.) анықталады. Сонымен қатар оқушыларды бағалау жұмысын жетілдіру бойынша әдістемелік ұсыныстар даярлау, озат тәжірибені жинақтау және тарату, бейіндік оқытуға даярлық, оқу жоспарының жылжымалы бөлігін бағдарламалық және оқу-әдістемелік қамтамасыз ету, оқу процесіне оқытудың жаңа технологияларын енгізуді жетілдіру, мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігі мен шығармашылығын дамыту шаралары т.б. міндеттер терең де жан-жақты талқылауды қажет етеді.

Бәсекелестікті дамытудың мүмкіндіктерінің бірі ретінде ғалымдар «Үш үштік» бағдарламасын таратуды ұсынады. Олар: денсаулық (денсаулықты нығайтуға мақсатты бағытталу), білім (табыс кепілі - білім) және жақын адамдарға қамқорлық көрсету (рухани-адамгершіліктік мәдениет).

Бәсекелік күресте табысты компаниялар өздерінің барлық қызметкерлерінің іскерлік және кәсіби өсуінің мүмкіндіктері мен шығармашыл кеңістік беру, өндірістік әлеуетін арттыру секілді өзіндік даму негізінде жоғарылатуға ұмтылған. Бүгінде экономистер бәсеке күресінің табысын басқарудың тиімділігі мен өндіріс мекемелерінен, сападан тікелей тәуелді басқару функциясынан көріп отыр. Бұл мысалы, басқарудың үнемді аппараты, шешім қабылдаудағы жоғары оперативтілік, кәсіби икемділік, жұмысшылардың айқын мотивациясы болып табылады.

«Бәсекеге қабілеттілік» ұғымы психологиялық-педагогикалық ғылымға А.Маслоу, О'Делла, Дж.Грейсон, К.Роджерс, Р.Мартенс, Э.Эриксон және т.б. шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне байланысты енгізілді. Гуманистік психология өкілдері адамды өз өмірін белсенді құрушы, таңдау еркіндігіне ие, жеке өмір стилін дамытушы деп пайымдайды. А.Маслоу адамның өзін-өзі өзектендіруге құлшынысы арқылы жан-жақты жетілген тұлға бола алады деген көзқарасын білдіреді. К.Роджерс адамның мінез-құлқын өзін-өзі өзектендіру мотиві ретінде қарастырады. Ол адамға «жеке тұлғасын сақтау және дамытуда өзінің барлық қабілеттіліктерін дамыту тенденциясына ие» деген пікірін білдіреді. Басқа сөзбен айтқанда, тұлға құрылымының негізінде субъектінің қоршаған ортамен өзара қарым-қатынасқа түсуінде қалыптасатын және мінез-құлқты өзіндік реттеудің интегралды механизмі болып табылатын «Мен-тұжырымдамасы» жатыр.

Бәсекеге қабілетті тұлға — даму процестерінің күрделі динамикасын саналы түсінген және оның жүруі барысына әсер ететін әлеуметтік әрекеттер мен өзгерістердің субъектісі. Дамудың осындай көпқырлылығынан, қабілеттіліктерден, білім мен біліктен іс-әрекеттің алуан түріне белсенді атсалысуы үшін сондай көпбейнелі болу қажеттілігі туындайды. Ол өзіне тек материалды өндіріс сферасын қосып қана қоймай, сонымен қатар адамның өмірлік іс-әрекеті аспектілері ретіндегі дәстүрді сақтау және мәдениетті өзіндік ерекшелігі, коммуникация сапалары мен адамдардың өзара әрекеттестігі, уақытты шығармашылықпен қолдану, өз денсаулығын қамтамасыз ету мен сақтауды кірістіреді. Бәсекеге қабілеттілікті бұртұтас мағынада адамның шешім қабылдауға қабілеттілігі мен оны орындауға жауапкершілік алуы болып түсініледі. «Бәсекеге қабілеттілік» ұғымы адамның физикалық және интеллектуалдық сапаларының жиынтығын, сондай-ақ өмірлік жағдаяттарға өз бетінше және тиімді шешім қабылдай алуы, басқа адамдармен сындарлы қарым-қатынаста болу үшін жағдай жасауды болжалдайды. Мұғалімдердің педагогтік шеберлігі мен инновациялық қолдану біліктілігін, талантын шыңдаудың бір жолы - әр түрлі сайыстар өткізу. Мектептегі қызмет етіп жүрген мұғалімдердің кәсіби деңгейінің көтерілуіне, оның жаңа ұстанымға сай болуына, шығармашылықпен жұмыс істеуіне, бүгінгі білім беру ісіндегі инновациялық процеске тікелей араласуына, бағдарлы білім беруде нәтижеге жетулеріне жағдай жасау – басқарушының міндетінде.

Оқытудың қандай жолы қолданылса да, қарастырылатын екі көзқарас болады. Біріншіден, оқушының жеке тұлға екендігі және әлеуметтік нысан ретіндегі келешегі, екіншіден, оқытудың оқушы мен мұғалім арасындағы қарым-қатынастың нәтижесі ретінде қарастырылуы. Табысты оқыта отырып, құзырлы мұғалім- алдындағы оқушының жан дүниесін жақсы түсіне білуі керек. Табысты оқыту дегеніміз- бұл Ли Шульманның зерттеуі бойынша айтқан «Мұғалімнің үш көмекшісі» - «бас», «қол», «күрек» арқылы оқушылардың оқытуын жақсарту болып табылады. Оқытуды жақсарту үшін сапаға тоқталамыз. Сапалы оқыту – мұғалімнің қолданатын сан алуан әдіс-тәсілдері арасындағы байланыс болып табылады, яғни оқушылардың қоршаған орта жағдайы және оқыту, білім алу мүмкіндіктерінің бірлігі, жиынтығы ретінде қарастырылады. Оқытудың сапасын қалай

анықтаймыз? Оны екі тәсіл арқылы анықтауға болады. Біріншісі, мұғалім жұмысының тиімділігіне және оқушылармен өзара байланысы-ның қаншалықты дамығанын анықтау барысында жүргізіледі. Екіншіден, жай ғана кәсіби міндеттерді жауапкершілікпен орындағаннан гөрі, көбірек күш-жігерді талап ететін сапалы әрі табысты оқытуға ерекше көңіл бөлу арқылы жүргізіледі.

Д.Дьюидің еңбектерінде «еркін кәсіпкерлік» жағдайында «әр түрлі жағдаяттарға ептілік таныта білетін» тұлғаны қалыптастыру идеялары көрініс тапты. Ғалым өмірді бірінші орында, ал оқыту осы өмір себебімен мүмкіндікті деп есептейді. Д.Дьюи қазіргі оқыту тәжірибесіндегі ең басты кедергіні «пәндік мазмұнды әлеуметтік мәнінен оқшаулау» деп көрсетеді. Ол мұғалім тек оқушыны дамытып қоймайды, сонымен қатар өзінің де жеке қасиеттерін жаңаша тұрғыдан ашуына мүмкіндік алады. Мектептің өзін-өзі дамыту әрекеті жүзеге асты, мұның көзі-мұғалім шығармашылығында, олардың инновациялық зерттеу әрекетінде жалпы білім беретін мектеп мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетін қалыптастырудың алғы шарттары: инновация туралы білімі; инновациялық іс-әрекет диагностикасын меңгеру; инновацияны тәжірибеге ендіру жұмыстарын практикада дұрыс қолдану.

Ол оқытудың басты мақсатын «жастарды келешектегі міндеттіліктерін орындауға даярлау және өмірде табысқа жету мүмкіндіктерін тарату» деп түсінеді және адамды жүйелі ойлауға күшпен әсер етуге қабілетті ойлаушы қайраткер ретінде қарастырады. Адам өзінің жаратылысындағы осындай қабілеттіліктерінің нәтижесінде табиғаттың басқа жаратылыстарымен табысты бәсекеге түсе алады. Адам өзін-өзі бақылауды, өз әрекеттерін сана елегінен өткізіп, ақылға бағындыра білуді үйренуі тиіс. Тілек ақылға бағынбайды, кездейсоқ жағдайлармен басқарылады. Олай болса, отандық білім саласының жаңашылдығы мұғаліммен тұлғалық жаңашылдықты талап етеді.

Мұғалімнің оқу мен оқытуға көзқарасының түпкілікті өзгерісі, өзіндік жаңашылдық ұстанымы бүгінгі білім алушыны да өзін-өзі реттеу негізінде өз бетімен білім алуға құштарлығын қалыптастырады.

Жүйелі еңбек қашанда нәтижелі болмақ. «Мектептің тірегі де, тілеуі де оқыта білетін мұғалім» деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, білім беру саласында оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, жас ұрпаққа заман талабына сай білім беру мүмкін емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. – Алматы: Білім, 1997. – 265 б.
2. Бейсенбаева А.А. Теория и практика гуманизации школьного образования. Монография. – Алматы: Ғылым, 1998. -225 с.
3. Оспанова Б.А. Научные основы формирования креативности будущего специалиста в условиях университетского образования. Монография. –Туркестан, МКТУ, 2006. -254 с.
4. Таубаева Ш. Исследовательская культура учителя: методология, теория и практика формирования. –Алматы: Алем, 2000. -381 с. 85-91.
5. Булебаева А. Б. Бастауыш сыныптың құзырлы мұғалімі – табысты оқытудағы түйінді тұлға // Молодой ученый. — 2015. — №19.2. — С. 39-41.

МЕДИЦИНАЛЫҚ СӨЗДІК ҚҰРАСТЫРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ ТУРАЛЫ

ЕЛЕНОВА Айгуль Кулуковна, ШОЙБЕКОВА Алима Жорабаевна, БАЯНБАЕВА Айгуль

Амангельдиевна

МЕББМ Қазақстан-Ресей медициналық университеті, С. Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ, Әл-

Фараби атындағы ҚазҰУ

Алматы, Қазақстан

aiguljelenowa@mail.ru, sshoibekova@mail.ru, aigul_bayanbayeva@mail.ru

Аннотация

"Медициналық сөздік құрастыру қажеттілігі туралы" мақалада медициналық ЖОО студенттеріне арналған үштілді оқу сөздігі, оның құрылымы, әр түрлі кезеңдік және дәйекті тапсырмалар мен сөздікпен жұмыс жасауға қажетті жаттығулар беру арқылы сөздікті сауатты меңгеру мәселелері қарастырылады. Сөздікті оқу мақсатында қолдану бойынша ұсыныстар берілді. Бұл сөздіктің мақсаты тек медициналық терминдердің аудармасын көрсету ғана емес, сонымен қатар латын сөздерінің орфоэпиясы мен орфографиясы жайлы да ақпарат беру болып табылады. Латын тіліне қатысты әр түрлі мәселелердің шешімін табу мақсатында, барлық келеңсіздіктерді ескере отырып, осындай сөздік құрастырамыз.

Кілт сөздер: үштілді оқу сөздігі, лингвистикалық терминологиялық сөздік, оқу құралы, латын тілі.

Кіріспе:

Қазақстандағы жалпы және жоғары білімді әлемдік стандарттарға сәйкес жаңғырту қажеттілігі Еуропа деңгейінде мәдениет пен кәсіпқойлыққа ие мамандарға деген қажеттілікті тудырды. Болашақ медицина қызметкерінің міндеті латынша анатомиялық және гистологиялық номенклатураларды, латынша фармацевтикалық терминологияны және жалпы рецептураны, сондай-ақ грек-латын текті клиникалық терминологияны білу, терминологиялық құзыреттілікті меңгеру болып табылады.

Әрбір сабақтың мазмұнының құрамдас бөлігі — лексиканы өзіне сай сөздік формада және орфографияда меңгеру.

Өзектілігі: медициналық терминдердің лингвистикалық латынша-орысша-қазақша сөздігінің қажеттілігі латын тілін, әсіресе, қазақ тілді аудиторияда оқытуда өзекті мәселе болып табылады. Көптеген студенттер орыс тілін нашар меңгерген, ал оқулықтардағы сөздіктер әдетте екі тілді: латынша-орысша және орысша-латынша сөздіктері қазақ тілінің тасымалдаушыларына түсінікті бола бермейді. Жалпы білім беру қажеттілігін орындау үшін оқулықты толықтыратын латын тілі бойынша үштілді оқу құралы және ізделінетін лексикалық минимум қоймасы ретінде тілдерді дамытудың үштұғырлығын қамтамасыз ету шеңберінде осы сөздікті жасау міндеті алға қойылды және барлық мәселеге мән беріле отырып, сол сөздікті құрастыру жұмыстары жасалуда. Осындай «Орысша-латынша-қазақша терминология сөздігі» алғаш рет 1960 жылы Алматыда жарық көрген [2].

Мақсаты: латын тілін оқыту басқа шет тілінен (неміс, ағылшын, француз) ерекшеленеді, себебі аталған тілдерді практикалық тұрғыда үйренуге мүмкіндік бар, ал латын тілі тек теориялық оқытуды талап етеді. Латын тілі анатомиялық терминология, фармацевтикалық және клиникалық терминология негізінде жатқан базалық тіл болып табылады.

Өз мамандығын толық меңгеру үшін адам өз мамандығының терминологиясын міндетті түрде білуі тиіс. Халықаралық латын номенклатураларын меңгеру – болашақ дәрігерді оқытудың міндетті элементі. Клиникалық терминологияда шамамен 60 000 атау бар. «Заманауи дәрігер, тіпті, кәсіби тақырыпта орыс тілінде сөйлегенде де, латын және грек тілдерінен шыққан сөздердің 60%-дан астамын пайдаланады» [3]. Латын тілінде дәрілік заттардың тізбесі жасалады, рецептілер жазылып, фармацевтикалық терминдер ресімделеді.

Оқуға арналған терминологиялық сөздігі анықтамалық материалды қамтамасыз етіп қана қоймай, кәсіби қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі. Сөздік ісін дамытудың қазіргі кезеңінде көптеген сөздіктердің жанрларының өзгеруі және олардың оқу бағдарының күшеюі орын алады. Көптеген студенттер сөздікті оқытудың пәрменді құралы ретінде қабылдамайды. Олар сөздік тілді меңгеру деңгейін арттыру құралы емес, сөздердің мәндерін сақтаушы деп санайды. «Акцентті "үйрету"-ден "оқуға" көшіру» үшін студенттердің өзіндік жұмысына қажетті дағдыларды қалыптастыру сөздіктерді қолдану дағдыларыңыз мүмкін емес [1].

Студенттерді сөздікті құру жүйесіне бағдарлай отырып, тілдік және сөйлеу қателіктерінен аулақ болуға, өз сөзін сөздік көмегімен түзетуге үйретеміз.

Сөздікті құрастырудың негізгі жолдарының ішінде бірінші кезекте оның функционалдығын ескеру мәселесі тұрады, яғни сөздік кәсіптік қызметтің тұрақты өзгеретін болмысы жағдайында медициналық жоғары оқу орындарының студенттеріне қолдануға жарамды болуы қажет. Автор сөздіктің анықтамалық, жүйелендіруші, оқу және нормативтік функцияларын жүзеге асыруға тырысады. Сөздік ЖОО ұсынатын оқу бағдарламасы аясында шет тілін оқитын студенттерге бағытталған. Олардың негізгі міндеті шет тілді терминдерді меңгеру болып табылады, сондықтан тілдің лексикалық бірліктерін мағыналық жағынан сауатты сипаттау қажет. Барлық терминдерді есте сақтау мүмкін емес, бірақ олардың ең көп пайдаланатындарын білу қажет.

Алайда, мұндай сөздік оқуға арналған сөздік болып табылады және сөздің қалай дұрыс айтылғанын еске түсірудің қажеті жоқ шығар деген ой келуі мүмкін. Латын сөздерінің айтылуын көрсету – латын тілінің сөздігінің негізгі міндеттерінің бірі. Бұл сөздіктің мағынасы тек медициналық терминдерді аударғанда ғана емес, сондай-ақ латын тіліндегі сөз бен емле тіркелуінде де. Ол үшін ұзындық пен қысқа жол үстіндегі белгілер пайдаланылады. Шартты түрде дыбыс созылыңқылығы (ā) белгісімен белгіленеді, қысқалығы — жақша (ǎ), және оқу әдебиетіндегі бұл белгілер, егер олар бір дауыстының алдында орналасқан болса, соңғы буынның дауысты дыбысына қойылады. Латын сөздері кейде жазылуымен сәйкес оқылмайды, сондықтан бұл сөздердің оқылуы мен айтылуын қиындатады. Екіншіден, сөздікте қабылданған сөздерді көрсету оқырмандардың ең кең ауқымына түсінікті болуы тиіс.

Сөздіктің құрылымы негізгі бөлімдерден тұрады, олар, әдетте, келесі тәртіпте:

- кіріспе немесе алғы сөз;
- "Сөздікті қалай пайдалану керек" бөлімі;
- сөздердің негізгі тізімі, яғни сөздіктің өзі;
- қосымша материал, яғни әр түрлі қосымшалар. Аталған бөлімдердің әрқайсысына жеке

тоқталып өтейік.

Сөздіктің алғы сөзі. Ол әдетте сөздікті құру тарихын сипаттаудан басталады және одан кейін оның көлемі мен міндеттерін қысқаша анықтайды. Бұл материалды сөздікте не табуға болатынын және оның ішінде не жоқ екенін білу үшін мұқият оқып шығу керек.

Сөздікті қалай пайдалану керек. Бұл бөлім сөздік мақала құрылымы сияқты маңызды мәліметтерді қамтиды. Ұсынылатын медициналық үштілді сөздік қатаң алфавиттік тәртіпте (латын тілі үшін) орналасқан 10000-нан астам терминдерді қамтиды. Сөздікте сөздерді алфавиттік-ұялық сөздіктерде орналастыру тәртібі сақталған. Зат есімдер номинативті формада беріледі және содан кейін жалғауы көрсетіледі, содан кейін латын тілінің жіктелуін анықтайтын табыс септігінің жекеше түрдегі жалғауы көрсетілген; зат есімнің тегі көрсетілген: **m** (masculinum)- ер, **f** (femininum) -әйел, **n** (neutrum)- орташа. Сөздердің септелуін анықтау үшін тек бойынша өзгертін сөздер (сын есімдер, есімдік) (us, a, um - 1-ші және 2-септеуге, қалғандары – 3-септеу үшін) берілген. Етістіктерде жіктелу нөмірі белгіленеді, олар 4 жіктеудің қайсысына жататындығын анықтауға мүмкіндік береді. Көмекші сөздерде меңгеру көрсетілген. Латын мәтнінде сондай-ақ түрлі қысқартулар да бар, мысалы:

N. pl. (Nominativus pluralis) – атау септігінің көпше түрі.

Латын сөздігі үшін орыс бөлімі берілген. Соңғысына қазақша аударма немесе терминдердің транскрипті берілген. Бірнеше мағынасы бар терминдер медицинаға қатысты мағыналарда аударылады. Қазақ тіліне елеулі өзгерістерсіз енген кейбір орыс тіліндегі сөздерге кейде түсініктеме беріледі (жақшада). Бұл бөлімді нақты меңгеру сөздікпен жұмысты жеңілдетуі мүмкін.

Сөздікті құрастыру кезінде құрастырушылар сөзді үймеуге тырысты, өйткені кейде сын есімдерінің қысқартуларын қолданды, мысалы: *пат.* - патологиялық. Сондықтан сөздікте қолданылатын қысқартулар мен символдар тізімі берілген, сөздікте сөзден сөзге қайталанатын ақпаратты неғұрлым үнемді және ыңғайлы түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Демек, сөздікпен жұмысты жеңілдету үшін қысқартулар мен символдардың тізімдерімен мұқият танысып, оларды меңгеру қажет.

Терминологиялық сипаттағы лексиканы іріктеуге мынадай талаптар қойылады:

1. Стильдік шектеулер.
2. Семантикалық құндылық.
3. Жиілік.
4. Сөзжасамдық құндылық.
4. Үлгілік.

Оқу сөздігі анықтамалық материал ретінде ғана емес, сонымен қатар сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін дамыту және коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру бойынша дербес оқу құралы ретінде де қолданылуы мүмкін. Өзіндік жұмысқа білім алушылардың тиісті дайындығы болған жағдайда ғана қол жеткізуге болады, яғни оларды сөздікпен пайдалануды, сөздіктердің құрылымы мен түрлерін білуге үйрету қажет. Сөздікті тиімді пайдалана білу – бұл өзін-өзі дамытуға дайындық көрсеткіші, тілдік жетілу көрсеткіші және тілдік сауаттылықтың кепілі.

Сөздік пайдаланушылардың қажеттіліктеріне бағытталған, латын тілін үйренудегі қиындықтарды жоюға ықпал етеді, мәдениетаралық кәсіби коммуникация жүйесін оңтайландырады. Сөздік қосымша материалды, яғни әр түрлі қосымшаларды қамтиды. Олар: Рим империясының картасы, грамматикалық анықтамалық, жиілік кесінділерінің тізімі, халықаралық медициналық символдар.

Соловова Е. Н. әр түрлі сөздіктер типтеріне жаттығулар мен тапсырмалар банкін ұсынады [4]. Жаттығулар білім алушылардың сөздіктерде тез және қатесіз бағдарлауды үйренуі үшін арналған: қажетті мақала, сөздік мақала ішінде қажетті ақпарат табу, басқа сөздік мақалаларға сілтеме жасау және т. б.

Латын тілі тәжірибелік сабақтарында қазіргі бар сөздіктердің кез келгенімен тиімді жұмыс істеу үшін келесі дағдыларды қалыптастыру және дамыту қажет: сөздікте лексикалық бірліктерді табу; әліпби бойынша лексикалық бірліктерді іздеу; тақырыпқа сай сөзді дұрыс табу; лексикалық бірліктің дұрыс мәнін таңдау.

Сөздік мақалада ақпаратты табу: сөз орфографиясы туралы ақпаратты іздеу; сөздің айтылуы туралы ақпаратты іздеу; сөздің қолданылуы туралы ақпаратты іздеу; сөздің мәні туралы ақпаратты іздеу; грамматикалық ақпаратты іздеу.

Сонымен қатар, сөздік қосымшамен жабдыкталады. Оған анықтамалық материал, грамматикалық материал, латын афоризмдері, арнайы сөздер, мақал-мәтелдер мен олардың аудармалары кіреді.

Студенттерге басылым материалдары грамматикалық және лексикалық байланыста екенін есте сақтау қажет. Сондықтан онымен үнемі және мұқият жұмыс істеу қажет. Материалды меңгеру – көп уақыт пен зейінді талап ететін қауырт еңбек, бірақ ынтаны және шыдамдылықты серік ете білген адам қорытынды білім күтеді. Ежелгі римдіктер Radices litterarum amarae, fructus dulces дейді, ол ғылым тамыры ащы, ал жемістері тәтті деген мағынаны береді.

Қорытынды: осылайша, бұл сөздік пайдаланушылардың, медициналық жоғары оқу орындарының студенттерінің қажеттіліктеріне бағытталған, латын тілін үйренудегі қиындықтарды жоюға ықпал етеді, мәдениетаралық коммуникация процесін оңтайландырады:

- іздеу лексикалық минимумының қоймасы;
- оқулықты толықтыратын оқу құралы;
- логикалық байланысқан құрылымдық дидактикалық бірліктердің оқу-әдістемелік кешені;
- анатомия, фармация және клиника саласындағы материалдары бар оқу-әдістемелік құрал.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика. – М., 2005
2. М. Исамбаев Русско-латино-казахский терминологический словарь. Под общ. ред. А.Н.Сызганова. А., 1960
3. Г.В. Петрова Латинская терминология в медицине: справ. -учебное пособие – М., 2009
4. Е.Н. Соловова Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс. – М., 2008

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТІ ЖАҢАША ҰЙЫМДАСТЫРУ

ЕСЕНАМАНОВА Гаухар Алматовна, АБДИШУКИРОВА Сандуғаш Жумабековна
№18 «Гаухар» МДҰ, №12 «Инжугұл» МДҰ
Ақтөбе, Қазақстан
Andirova_v@mail.ru

*Балаға білім ұиқынын сыйлау үшін мұғалім
жарық сәулесімен өзі нұрлана білуі керек
Ш.А.Амонашвили*

Қазақстан Республикасының «Мектепке дейінгі білім беру» стандартының осы кезеңге дейінгі қалыптасқан отандық және халықаралық тәжірибені сәйкестендіре отырып, мектепке дейінгі балалардың тұлғалық дамуын қамтамасыз ететін жобасы жасалды. Мектепке дейінгі баланың өзіне тән ерекшеліктерін ескере отырып, оның толыққанды қалыптасуы үшін дамыту ортасын құратын үздіксіз білім берудің бастапқы деңгейінде әрекеттің өзіндік түрлерін, баланың даму бағытын, оның кейінгі мектеп жағдайына бейімделуін қамтамасыз етуі тиіс екендігі көрсетілген.

Мектепке дейінгі ұйымда педагогикалық үдерісті жаңаша ұйымдастыру мақсатында түрлі үлгілер бойынша жобалалауға мүмкіндік беретін заманауи білім берудің вариативтілік ұстанымы көрсетілген. Бұл бағытта білім беру мазмұнында: мазмұнының түрлі нұсқаларын әзірлеу, білім беру құрылымының нәтижесін арттыруда заманауи дидактика мүмкіндіктерін қолдану, технология мен жаңа идеялардың практикалық негіздемесі мен ғылыми әзірлемесі даярлауда ілгерілеу болып жатыр. Мектепке дейінгі тәрбие мен білім беру мазмұнын жаңартудың негізгі мақсаты баланың жас ерекшелігіне сай әлеуетті мүмкіндіктерін барынша дамытуға, функционалдық тұрғыдан сауатты, кез келген өмірлік жағдайларда меңгерген білім, білік, дағдыларын тиімді қолдануға қабілетті бірегей тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Бала өзіндік әлеуетін байқауы, өзінің күш-жігеріне сеніп, іс-әрекетте табысқа жетуді үйренуі тиіс. Бұл оның балабақшадан мектепке көшуін анағұрлым жеңілдетіп, мектепте оқу барысында танымдық қызығушылығын арттыруға ықпал етеді (ББҒДМБ, 2016). Осыған орай қазіргі мектепке дейінгі білім беру жүйесі қалыптасып келе жатқан тұлғаның құқықтары мен мүдделерін түсінуді және құрметтеуді қажет ететін балаларға ізгілікті көзқарасқа бағдарлануы тиіс.

Бұрынғы дәстүрлі әдістерді қазіргі оқыту жүйесіндегі әдіс-тәсілдермен салыстыра отырып, жүйелеп, зерттеу мен талдау арқылы әр сабақта қажетті материалдармен қолдану қазіргі кездегі негізгі талаптың бірі болып отыр.

Қазіргі кезеңде республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, қазақстандық білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне еруге бағыт алуда. Сондықтан кез-келген мемлекеттің негізгі тірегі болып саналатын білімді де білікті, іскер де белсенді адамдарды дайындау үдерісіне көп көңіл бөлінуде. Мектепке дейінгі ұйымдар да осы бағытта баланың келешекте жетілуіне мықты негіз салуы керек.

Заман талабына сай оқу үрдісін ұйымдастыруда білімгерлерді өнімді әрекетке баулу арқылы өз мүмкіндігін сезінуіне жағдай жасау, өз бетімен білімін толықтыруға үйрету, дарынды және талантты балалардың танымдық мүмкіндіктеріне сай сұранысын қанағаттандыру өзекті болып табылады. Осыған байланысты мектепке дейінгі ұйым педагогтерінің кәсіби шеберлігін шындау жұмыстарының жаңаша сипат алуы маңызды деп есептейміз.

Қоғамның дамуына қарай ғылым мен техниканың деңгейі де, оны басқару жүйесі де өзгеріп отыратыны белгілі. Сол сияқты ұйымдастырылған оқу қызметін жоспарлайтын тәрбиешілердің қолданатын әдіс-тәсілдері де үнемі жетілдіріліп отыруы қажет. Г.Форд: «Бұған дейін жасалғандардың бәрін одан да жақсырақ етіп жасауға болады», - деп айтқандай, педагогикалық шеберлік орталығы мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілерінің біліктілігін жетілдіріп, жұмыс мазмұнына жаңаша сипат енгізуде игі істер атқаруда.

Мектепке дейінгі білім беру мазмұнын дамыту балаларды мектеп қабырғасында оқытуға және келешекте ересек өмірде табысты тұлға болуға дайындауға бағдарланады.

Осы жылдан бастап білім мазмұнын жаңарту жағдайында мектепке дейінгі білім беру ұйымдары педагогтерінің педагогикалық шеберліктерін жетілдіруге бағытталған екі бағдарлама бойынша жұмыс басталды.

Курс аясында мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының педагогтері Бағдарламаның барлық бөліктерімен, қағидаларымен танысады, сондай ақ жетістікті педагог үшін тиімді әдістерді, тәсілдерді және дағдыларды толық зерттейді.

Мектепке дейінгі ұйым педагогтері төмендегі сұрақтарға жауап ала алады: «Білім беру мазмұнын жаңартудың нақты тәсілдемелерін қарастыру барысында қандай мәселелерге назар аудару қажет?», «Тәрбиелеу және оқыту теориясын неліктен зерттеу қажет?», «Баланың жас және тұлғалық ерекшеліктерін ескере отырып, әлеуметтік дағдылары мен өзіндік оқу дағдыларын қалай дамытуға болады?», «Балалардың бойында ерте жастан дамыту қажет негізгі дағдыларды қалай қалыптастырамыз?», «Мектеп жасына дейінгі баланың ой-пікірін қалай білуге болады?» т.б.

Қазіргі заманғы бірқатар зерттеулерде 3 жастағы балаларға мүмкіндік жасалған жағдайда, олар өзінің оқуына асқан жауапкершілікпен қарауға қабілетті екендігі анықталды.

Сол себепті, баланы ерте жастан білімді өз бетінше меңгеруге және қолдана білуге дағдыландыру аса маңызды болып табылады. Мектепке дейінгі ұйым тәрбиешісі үшін өз бетінше, шығармашылықпен оқу үдерісін оңтайлы және ерекше сипатта ұйымдастыру маңызды болып табылады. Аталған бағдарламаларда мектепке дейінгі ұйымдағы оқытудың негізгі түрі ретінде ойынды тиімді қолдану жолдары көрсетіліп, баланы дамыту тұрғысынан оқу қажеттіліктерін ескеру мәселелері көтерілген.

Тәрбиешілердің тәжірибелік дағдысын шындап, зерттеушілік қабілетін дамыту үшін семинарлар, дөңгелек үстелдер мен вебинарлар жоспарлануда. Зерттеуге негізделген оқыту баланың да, тәрбиешінің де бойында шығармашылық қабілеттің болуын көздейді. Зерттеуге негізделген оқудың басты ерекшелігі – балалардың оқу іс-әрекетіне зерттеушілік, креативтілік сипат бере отырып, олардың оқуын жандандыру және осы арқылы оқушыларды өзінің танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруға ынталандыру.

Тәрбиешілер ұжымы баланы әртүрлі құралдармен қамтамасыз етуге, көмек көрсетуге, оның іс-әрекеттеріне басшылық етуге және оқытудың тиімді болуын күшейту үшін оның ынта-ықыласын қолдауы керек. Баланың дамуын ескеретін бағдарлама, баланың қалай дамып, бұл дамудың белгілі бәріне ортақ кезеңі бар екенін түсіну арқасында, сонымен бірге әрбір баланың дара тұлға екенін мойындауға негізделген.

Сол себепті, мектепке дейінгі ұйым педагогінің өзіне және өз кәсіби қызметіне ішкі жауапкершілігі мен өзіндік зерттеушілік позициясы маңыздылыққа ие.

Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын күдіретті деп санайтын білімді педагогтер ғана нәтижелі жұмыс істей алады. Өйткені, мазмұны жаңартылған білім – болашақтың кепілі.

Баланы жеке мысалмен тәрбиелеу, оны нақты жұмысқа тарту, баламен бірге әртүрлі бірлескен іс-әрекеттер жасау, түсіндіру арқылы оқыту, оң мотивация - бұл біздің ата-бабаларымыздың бүгінгі күні де өзекті болып табылатындығына негізделген тәрбиенің негізі.

Өйткені, біз, ересектер, тәуелсіз, еңбекқор, әрараптандырылған, батыл, күшті, коммуникативті, мейірімділікке тәрбиелеуге шақырамыз.

Қорытындылай келе, білім беру үдерісін гуманизациялау, әлеуметтік және этникалық шартты қарау, моральдық патриоттық мінез-құлықтың мотивациясы және тиімді менеджмент шешуші болып табылатын, оңтайлы әлеуметтік-педагогикалық шарттар жасалса ғана қазіргі заманғы білім беру жүйесі тиімді болуы мүмкін деп айтуға болады. Мектепке дейінгі балаларға жан-жақты қолдау көрсету тактикасы бүлдіршіндерді жеке-дара оқыту, әлеуметтік тәрбиелеу, мектепке дейінгі білім беру мекемелерін одан әрі зерттеу және дамытуды талап етеді. Мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілері жан-жақты білімге ие болып, балалар қажеттіліктерін ескеруі қажет деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Астана, 2016 жыл
2. Тренерге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2019
3. Тыңдаушыға арналған нұсқаулық, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2019
4. Масару Ибука: После трех уже поздно [Үштен кейін кеш] / [ағылшын тілінен аударған Н. Перова]. – М.: Альпина нон-фикшн, 2011. – 126 б.
5. Clark, P. and McDowel, G. (2006). Руководство по наблюдению за развивающимся ребенком (*The Developing Child Observation Guidebook*). Woodland Hills, CA: Glencoe/McGraw-Hill.

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ПУАССОНА. ПРИМЕНЕНИЕ ТАБЛИЦЫ ВЕРОЯТНОСТИ ПО РАСПРЕДЕЛЕНИЮ ПУАССОНА ЕСКЕНДИРОВА Елена Викторовна

Назарбаев Интеллектуальная школа физико-математического направления
Талдықорган, Казахстан
helen_nesina@mail.ru

Аннотация

Мақаланың мақсаты - Пуассонды бөлу және ықтималдық кестесін қолдану бойынша мәселелерді шешуде мұғалімдерге әдістемелік қолдау көрсету.

Цель статьи - оказать методическую поддержку учителям при решении задач на распределение Пуассона и применение таблицы вероятности.

Рассмотрим случайные величины

- Количество экстренных вызовов, полученных управлением скорой помощи за час
- Количество транспортных средств, приближающихся к автомагистрали платного моста в пятиминутном интервале
- Количество метров материала

Все эти случайные величины являются дискретными и в этом случае можно смоделировать распределение Пуассона. В задачах, где нужно воспользоваться распределением Пуассона обычно дает среднее число чего-либо. Или биномиальное распределение $X \sim B(n, p)$ можно аппроксимировать, используя распределение Пуассона, то есть $X \sim P_0(n \cdot p)$, если

1) n – велико ($n \rightarrow \infty$) ($n > 50$)

2) p – мало ($p \rightarrow 0$) ($p < 0.1$)

Например: $n = 1500, p = 0,002$

Обозначение $X \sim P_0(\lambda)$

$$P_n(m) \approx \frac{\lambda^m \cdot e^{-\lambda}}{m!}, m = 0, 1, 2, \dots$$

Или также $P(X = x) \approx \frac{\lambda^x \cdot e^{-\lambda}}{x!}$

$$D(x) = M(x) = \lambda = n \cdot p \text{ (математическое ожидание, дисперсия)}$$

$D(x), Var(x)$ – обозначения дисперсии

$$\sigma = \sqrt{D} = \sqrt{n \cdot p} \text{ – стандартное отклонение}$$

Простейший поток событий

$$P_n(m) \approx \frac{(\lambda t)^m \cdot e^{-(\lambda t)}}{m!}$$

Пример 1:

Студент обнаружил, что среднее количество амёб в 10 мл прудовой воды из конкретного пруда составляет четыре. Предполагая, что число амёб соответствует распределению Пуассона, найдите вероятность того, что в пробе на 10 мл:

- ровно пять амёб;
- амёб нет;
- менее трех амёб.

Ответ округлите до трех значащих цифр.

Решение: Пусть X – это число амёб в 10 мл воды из пруда, тогда закон распределения такой

$X \sim P_0(4)$. Используем формулу $P(X = x) \approx \frac{\lambda^x \cdot e^{-\lambda}}{x!}$, где $\lambda = 4$

$$\text{a) } P(X = 5) = \frac{4^5 \cdot e^{-4}}{5!} = 0.156 \quad \text{b) } P(X = 0) = \frac{4^0 \cdot e^{-4}}{0!} = 0.0183$$

$$\text{c) } P(X < 3) = P(X = 0) + P(X = 1) + P(X = 2) = \frac{4^0 \cdot e^{-4}}{0!} + \frac{4^1 \cdot e^{-4}}{1!} + \frac{4^2 \cdot e^{-4}}{2!} = e^{-4} \left(\frac{4^0}{0!} + \frac{4^1}{1!} + \frac{4^2}{2!} \right) = e^{-4}(1 + 4 + 8) = 13e^{-4} = 0.238$$

В предыдущем примере среднее количество амёб в 10 мл прудовой воды из конкретного пруда равно четырем, поэтому в 10 мл распределяется $P_0(4)$.

Теперь предположим, что вы хотите найти вероятность, касающуюся количества амёб в 5 мл воды из того же пруда. Среднее количество амёб в 5 мл равно двум, поэтому количество в 5 мл распределено по $P_0(2)$.

Аналогично по количеству амёб в 1 мл прудовой воды распределяется $P_0(0.4)$.

Пример 2:

В среднем школьный копировальный аппарат ломается восемь раз в течение школьной недели (с понедельника по пятницу). Предполагая, что число поломок может быть смоделировано распределением Пуассона, найдите вероятность того, что аппарат ломается:

- пять раз в неделю
- один раз в понедельник
- восемь раз за две недели.

Ответы округлите до трех значащих цифр.

Решение:

а) Пусть X -число поломок в неделю, т.е. за 5 дней, тогда распределение $X \sim P_0(8)$

$$P(X = 5) = \frac{8^5 \cdot e^{-8}}{5!} = 0.0916$$

б) Пусть Y -число поломок в день, тогда среднее число поломок в день будет $\frac{8}{5} = 1.6$,
 $Y \sim P_0(1.6)$

$$P(Y = 1) = \frac{1.6^1 \cdot e^{-1.6}}{1!} = 1.6 \cdot e^{-1.6} = 0.323$$

в) Пусть F -число поломок за две недели. Тогда среднее число поломок за две недели $2 \times 8 = 16$, $F \sim P_0(16)$

$$P(F = 8) = \frac{16^8 \cdot e^{-16}}{8!} = 0.0120$$

Пример 3:

X распределено по Пуассону со стандартным отклонением 1.5. Найдите $P(X \geq 3)$.

Решение: Если $X \sim P_0(\lambda)$ то $Var(x) = \lambda$. Но $\sigma = \sqrt{Var(x)}$. Отсюда

$$Var(x) = \sigma^2 = 1.5^2 = 2.25$$

$\lambda = 2.25$ и $X \sim P_0(2.25)$

$$P(X \geq 3) = 1 - P(X < 3) = 1 - (P(X = 0) + P(X = 1) + P(X = 2)) = 1 - e^{-2.25} \left(1 + 2.25 + \frac{2.25^2}{2!} \right) = 0.391$$

Если n велико ($n > 50$) и p мало ($p < 0.1$), то биномиальное распределение $X \sim B(n, p)$ можно аппроксимировать, используя распределение Пуассона, то есть $X \sim P_0(n \cdot p)$.

Пример 4:

Яйца упакованы в коробки по 500 штук. В среднем 0,7% яиц разбиваются при распаковке яиц. Найти, с точностью до двух значащих цифр, вероятность того, что в коробке из 500 яиц:

- a) ровно три сломаны,
- b) как минимум два сломаны.

Решение: Пусть X — это количество сломанных яиц из коробки по 500 штук. Вероятность разбитых яиц в коробке $p = 0.007$. Получили, что случайная величина подчиняется закону $X \sim B(n, p)$

$$X \sim B(500, 0.007)$$

$$\lambda = np = 500 \times 0.007 = 3.5$$

$n > 50$ и $p < 0.1$, приближение Пуассоновским распределением, $X \sim P_0(3.5)$

- a) $P(X = 3) = \frac{3.5^3 \cdot e^{-3.5}}{3!} = 0.22$
- b) $P(X \geq 2) = 1 - P(X < 2) = 1 - (P(X = 0) + P(X = 1)) = 1 - (e^{-3.5} + 3.5e^{-3.5}) = 0.86$

Пример 5:

Рождественский розыгрыш ставит целью продать 5000 билетов, 50 из которых получают приз.

a) Синдикат покупает 200 билетов. Пусть X представляет число из них, которые выигрывают приз.

i) Обоснуйте использование приближения Пуассона для распределения X .

ii) Рассчитайте $P(X \leq 3)$.

b) Подсчитайте, сколько билетов нужно купить, чтобы была вероятность 90% выиграть хотя бы один приз.

Решение: Вероятность выиграть приз $p = \frac{50}{5000} = 0.01$

a) Пусть X будет количеством билетов, которые выигрывают приз. X можно считать смоделированным биномиальным распределением, где $X \sim B(200, 0.01)$.

$$\lambda = np = 200 \times 0.01 = 2$$

- i) $n > 50$ и $p < 0.1$, поэтому используем приближение Пуассона для распределения X , $X \sim P_0(2)$
- ii) $P(X \leq 3) = P(X = 0) + P(X = 2) + P(X = 3) = \frac{2^0 e^{-2}}{0!} + \frac{2^1 e^{-2}}{1!} + \frac{2^2 e^{-2}}{2!} + \frac{2^3 e^{-2}}{3!} = 0.86$

b) Пусть X будет числом билетов, выигравших приз из числа n билетов, поэтому $X \sim B(n, 0.01)$

и

$$\lambda = np = 0.01n$$

$n > 50$ и $p < 0.1$, используем $X \sim P_0(0.01n)$

$$P(X \geq 1) = 0.9$$

$$P(X \geq 1) = 1 - P(X < 1) = 1 - P(X = 0) = 1 - e^{-0.01n}$$

$$0.9 = 1 - e^{-0.01n}$$

$$e^{-0.01n} = 0.1$$

Прологарифмируем с помощью натурального логарифма обе части уравнения.

$$\ln(e^{-0.01n}) = \ln 0.1$$

$$-0.01n = \ln 0.1$$

$$n = \frac{\ln 0.1}{-0.01}$$

$$n = 230.25$$

Таким образом, наименее целочисленное значение n должно быть 231.

Использование таблицы вероятности по распределению Пуассона.

Пусть случайная величина X распределена по Пуассону $X \sim P_0(\lambda)$, со средним значением $\lambda = 4,5$.

Используя формулу, находим:

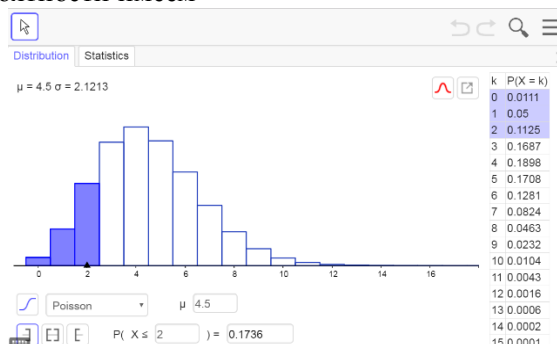
$$P(X \leq 2) = P(X = 0) + P(X = 1) + P(X = 2) = e^{-4.5} \left(1 + 4,5 + \frac{4,5^2}{2!} \right) = 0,1736$$

Используя таблицу вероятности по распределению Пуассона, находим

λ	4,00	4,10	4,20	4,30	4,40	4,50	4,60	4,70	4,80	4,90
$x=0$	0,0183	0,0166	0,0150	0,0136	0,0123	0,0111	0,0101	0,0091	0,0082	0,0074
1	0,0916	0,0845	0,0780	0,0719	0,0663	0,0611	0,0563	0,0518	0,0477	0,0439
2	0,2381	0,2238	0,2102	0,1974	0,1851	0,1736	0,1626	0,1523	0,1425	0,1333
3	0,4335	0,4142	0,3954	0,3772	0,3594	0,3423	0,3257	0,3097	0,2942	0,2793
4	0,6288	0,6093	0,5898	0,5704	0,5512	0,5321	0,5132	0,4946	0,4763	0,4582

По калькулятору вероятности имеем

Пример.

$P(X \leq r)$ где $X \sim Po(8.0)$. Найдите $P(X < 5)$.

Решение: $P(X < 5) = P(X \leq 4) = 0,0996$

λ	5,00	5,50	6,00	6,50	7,00	7,50	8,00	8,50	9,00	9,50
$x=0$	0,0067	0,0041	0,0025	0,0015	0,0009	0,0006	0,0003	0,0002	0,0001	0,0001
1	0,0404	0,0266	0,0174	0,0113	0,0073	0,0047	0,0030	0,0019	0,0012	0,0008
2	0,1247	0,0884	0,0620	0,0430	0,0296	0,0203	0,0138	0,0093	0,0062	0,0042
3	0,2650	0,2017	0,1512	0,1118	0,0818	0,0591	0,0424	0,0301	0,0212	0,0149
4	0,4405	0,3575	0,2851	0,2237	0,1730	0,1321	0,0996	0,0744	0,0550	0,0403

Пример.

$P(X \leq r)$ где $X \sim Po(4)$. Найдите $P(X \geq 5)$.

Решение: $P(X \geq 5) = 1 - P(X \leq 4) = 1 - 0,6288 = 0,3712$

λ	4,00	4,10	4,20	4,30	4,40	4,50	4,60	4,70	4,80	4,90
$x=0$	0,0183	0,0166	0,0150	0,0136	0,0123	0,0111	0,0101	0,0091	0,0082	0,0074
1	0,0916	0,0845	0,0780	0,0719	0,0663	0,0611	0,0563	0,0518	0,0477	0,0439
2	0,2381	0,2238	0,2102	0,1974	0,1851	0,1736	0,1626	0,1523	0,1425	0,1333
3	0,4335	0,4142	0,3954	0,3772	0,3594	0,3423	0,3257	0,3097	0,2942	0,2793
4	0,6288	0,6093	0,5898	0,5704	0,5512	0,5321	0,5132	0,4946	0,4763	0,4582

Пример.

$P(X \leq r)$ где $X \sim Po(6.5)$. Найдите $P(X \geq 12)$.

Решение: $P(X \geq 12) = 1 - P(X \leq 11) = 1 - 0,9661 = 0,0339$

λ	5,00	5,50	6,00	6,50	7,00	7,50	8,00	8,50	9,00	9,50
$x=0$	0,0067	0,0041	0,0025	0,0015	0,0009	0,0006	0,0003	0,0002	0,0001	0,0001
1	0,0404	0,0266	0,0174	0,0113	0,0073	0,0047	0,0030	0,0019	0,0012	0,0008
2	0,1247	0,0884	0,0620	0,0430	0,0296	0,0203	0,0138	0,0093	0,0062	0,0042
3	0,2650	0,2017	0,1512	0,1118	0,0818	0,0591	0,0424	0,0301	0,0212	0,0149
4	0,4405	0,3575	0,2851	0,2237	0,1730	0,1321	0,0996	0,0744	0,0550	0,0403
5	0,6160	0,5289	0,4457	0,3690	0,3007	0,2414	0,1912	0,1496	0,1157	0,0885
6	0,7622	0,6860	0,6063	0,5265	0,4497	0,3782	0,3134	0,2562	0,2068	0,1649
7	0,8666	0,8095	0,7440	0,6728	0,5987	0,5246	0,4530	0,3856	0,3239	0,2687
8	0,9319	0,8944	0,8472	0,7916	0,7291	0,6620	0,5925	0,5231	0,4557	0,3918
9	0,9682	0,9462	0,9161	0,8774	0,8305	0,7764	0,7166	0,6530	0,5874	0,5218
10	0,9863	0,9747	0,9574	0,9332	0,9015	0,8622	0,8159	0,7634	0,7060	0,6453
11	0,9945	0,9890	0,9799	0,9661	0,9467	0,9208	0,8881	0,8487	0,8030	0,7520
12	0,9980	0,9955	0,9912	0,9840	0,9730	0,9573	0,9362	0,9091	0,8758	0,8364

Используя таблицы кумулятивной функции распределения Пуассона, найдите вероятность Пуассона.

Случайная величина $X \sim Po(2)$. Найдите

a) $P(X \leq 4)$, b) $P(X = 3)$, c) $P(X > 2)$, d) $P(3 \leq X < 7)$

Решение: a) $P(X \leq 4) = 0,9473$

λ	2,00	2,10	2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90
$x=0$	0,1353	0,1225	0,1108	0,1003	0,0907	0,0821	0,0743	0,0672	0,0608	0,0550
1	0,4060	0,3796	0,3546	0,3309	0,3084	0,2873	0,2674	0,2487	0,2311	0,2146
2	0,6767	0,6496	0,6227	0,5960	0,5697	0,5438	0,5184	0,4936	0,4695	0,4460
3	0,8571	0,8386	0,8194	0,7993	0,7787	0,7576	0,7360	0,7141	0,6919	0,6696
4	0,9473	0,9379	0,9275	0,9162	0,9041	0,8912	0,8774	0,8629	0,8477	0,8318

b) $P(X = 3) = P(X \leq 3) - P(X \leq 2) = 0,8571 - 0,6767 = 0,1804$

λ	2,00	2,10	2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90
$x=0$	0,1353	0,1225	0,1108	0,1003	0,0907	0,0821	0,0743	0,0672	0,0608	0,0550
1	0,4060	0,3796	0,3546	0,3309	0,3084	0,2873	0,2674	0,2487	0,2311	0,2146
2	0,6767	0,6496	0,6227	0,5960	0,5697	0,5438	0,5184	0,4936	0,4695	0,4460
3	0,8571	0,8386	0,8194	0,7993	0,7787	0,7576	0,7360	0,7141	0,6919	0,6696
4	0,9473	0,9379	0,9275	0,9162	0,9041	0,8912	0,8774	0,8629	0,8477	0,8318

c) $P(X > 2) = P(X \geq 3) = 1 - P(X \leq 2) = 1 - 0,6767 = 0,3233$

d) $P(3 \leq X < 7) = P(3 \leq X \leq 6) = P(X \leq 6) - P(X \leq 2) = 0,9955 - 0,6767 = 0,3188$

λ	2,00	2,10	2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90
$x=0$	0,1353	0,1225	0,1108	0,1003	0,0907	0,0821	0,0743	0,0672	0,0608	0,0550
1	0,4040	0,3796	0,3546	0,3309	0,3084	0,2873	0,2674	0,2487	0,2311	0,2146
2	0,6767	0,6496	0,6227	0,5960	0,5697	0,5438	0,5184	0,4936	0,4695	0,4460
3	0,8571	0,8386	0,8194	0,7993	0,7787	0,7576	0,7360	0,7141	0,6919	0,6696
4	0,9473	0,9379	0,9275	0,9162	0,9041	0,8912	0,8774	0,8629	0,8477	0,8318
5	0,9834	0,9796	0,9751	0,9700	0,9643	0,9580	0,9510	0,9433	0,9349	0,9258
6	0,9955	0,9941	0,9925	0,9906	0,9884	0,9858	0,9828	0,9794	0,9756	0,9713
7	0,9989	0,9985	0,9980	0,9974	0,9967	0,9958	0,9947	0,9934	0,9919	0,9901

Случайная величина $X \sim Po(7.5)$. Найдите значение a , b и c если

a) $P(X \leq a) = 0,2414$, b) $P(X < b) = 0,5246$, c) $P(X \geq c) = 0,338$

Решение: a) $P(X \leq a) = 0,2414$

λ	5,00	5,50	6,00	6,50	7,00	7,50	8,00	8,50	9,00	9,50
$x=0$	0,0067	0,0041	0,0025	0,0015	0,0009	0,0006	0,0003	0,0002	0,0001	0,0001
1	0,0404	0,0266	0,0174	0,0113	0,0073	0,0047	0,0030	0,0019	0,0012	0,0008
2	0,1247	0,0884	0,0620	0,0430	0,0296	0,203	0,0138	0,0093	0,0062	0,0042
3	0,2650	0,2017	0,1512	0,1118	0,0818	0,0591	0,0424	0,0301	0,0212	0,0149
4	0,4405	0,3575	0,2851	0,2237	0,1730	0,1321	0,0996	0,0744	0,0550	0,0403
5	0,6160	0,5289	0,4457	0,3690	0,3007	0,2414	0,1912	0,1496	0,1157	0,0885
6	0,7622	0,6860	0,6063	0,5265	0,4497	0,3782	0,3134	0,2562	0,2068	0,1649
7	0,8666	0,8095	0,7440	0,6728	0,5987	0,5246	0,4530	0,3856	0,3239	0,2687

Из таблицы находим $a = 5$

b) $P(X < b) = P(X \leq b - 1) = 0,5246$

$b - 1 = 7$

$b = 8$

c) $P(X \geq c) = 1 - P(X \leq c - 1) = 0,338$

$P(X \leq c - 1) = 1 - 0,338$

$P(X \leq c - 1) = 0,6620$

$c - 1 = 8$

$c = 9$

λ	5,00	5,50	6,00	6,50	7,00	7,50	8,00	8,50	9,00	9,50
$x=0$	0,0067	0,0041	0,0025	0,0015	0,0009	0,0006	0,0003	0,0002	0,0001	0,0001
1	0,0404	0,0266	0,0174	0,0113	0,0073	0,0047	0,0030	0,0019	0,0012	0,0008
2	0,1247	0,0884	0,0620	0,0430	0,0296	0,0203	0,0138	0,0093	0,0062	0,0042
3	0,2650	0,2017	0,1512	0,1118	0,0818	0,0591	0,0424	0,0301	0,0212	0,0149
4	0,4405	0,3575	0,2851	0,2237	0,1730	0,1321	0,0996	0,0744	0,0550	0,0403
5	0,6160	0,5289	0,4457	0,3690	0,3007	0,2414	0,1912	0,1496	0,1157	0,0885
6	0,7622	0,6860	0,6063	0,5265	0,4497	0,3782	0,3134	0,2562	0,2068	0,1649
7	0,8666	0,8095	0,7440	0,6728	0,5987	0,5246	0,4530	0,3856	0,3239	0,2687
8	0,9319	0,8944	0,8472	0,7916	0,7291	0,6620	0,5925	0,5231	0,4557	0,3918
9	0,9682	0,9462	0,9161	0,8774	0,8305	0,7764	0,7166	0,6530	0,5874	0,5218

Задание

Случайная величина $X \sim Po(2.5)$. Найдите

a) $P(X = 1)$, b) $P(X > 2)$, c) $P(X \leq 5)$, d) $P(3 \leq X \leq 5)$.

Решение: a) $P(X = 1) = 0,2873 - 0,0821 = 0,2052$

b) $P(X > 2) = 1 - P(X \leq 2) = 1 - 0,5438 = 0,4562$

c) $P(X \leq 5) = 0,9580$

d) $P(3 \leq X \leq 5) = P(X \leq 5) - P(X \leq 2) = 0,9580 - 0,5438 = 0,4142$

Задание

Случайная величина $X \sim Po(6)$. Найдите

a) $P(X \leq 3)$, b) $P(X > 4)$, c) $P(X = 5)$, d) $P(2 < X \leq 7)$.

Решение: a) $P(X \leq 3) = 0,1512$

b) $P(X > 4) = 1 - P(X \leq 4) = 1 - 0,2851 = 0,7149$

c) $P(X = 5) = P(X \leq 5) - P(X \leq 4) = 0,4457 - 0,2851 = 0,1606$

d) $P(2 < X \leq 7) = P(X \leq 7) - P(X \leq 2) = 0,7440 - 0,0620 = 0,6820$

Задание

Случайная величина Y имеет Пуассоновское распределение со средним 4.5. Найдите

a) $P(Y = 2)$, b) $P(Y \leq 1)$, c) $P(Y > 4)$, d) $P(2 \leq Y \leq 6)$.

Решение: $X \sim Po(4.5)$.

a) $P(Y = 2) = P(Y \leq 2) - P(Y \leq 1) = 0,1736 - 0,0611 = 0,1125$

b) $P(Y \leq 1) = 0,0611$

c) $P(Y > 4) = 1 - P(Y \leq 4) = 1 - 0,5321 = 0,4679$

d) $P(2 \leq Y \leq 6) = P(Y \leq 6) - P(Y \leq 1) = 0,8311 - 0,0611 = 0,7700$

Задание

Случайная величина $X \sim Po(8)$. Найдите значения a , b , c и d если

a) $P(X \leq a) = 0,3134$ b) $P(X \leq b) = 0,7166$ c) $P(X < c) = 0,0996$

d) $P(X > d) = 0,8088$

Решение: a) $P(X \leq 6) = 0,3134$ Следовательно $a = 6$

$$b) P(X \leq 9) = 0,7166 \text{ Следовательно } b = 6$$

$$c) P(X \leq 4) = 0,0996$$

$$P(X < 5) = 0,0996 \text{ Следовательно } c = 5$$

$$d) P(X \leq 5) = 0,1912$$

$$P(X > 5) = 1 - 0,1912 = 0,8088 \text{ Следовательно } d = 5$$

Задание

Случайная величина $X \sim Po(3.5)$. Найдите значения a, b, c и d если

$$a) P(X \leq a) = 0,8576$$

$$b) P(X > b) = 0,6792$$

$$c) P(X \leq c) \geq 0,95$$

$$d) P(X > d) \leq 0,005$$

Решение:

$$a) P(X \leq 5) = 0,8576. \text{ Следовательно } a = 5.$$

$$b) 1 - 0,6792 = 0,3208$$

$$P(X \leq 2) = 0,3208$$

$$P(X > 2) = 0,6792. \text{ Следовательно } b = 2.$$

$$c) P(X \leq 6) = 0,9347$$

$$P(X \leq 7) = 0,9733. \text{ Следовательно } c \geq 7.$$

$$d) P(X \leq 8) = 0,9901 \Rightarrow P(X > 8) = 0,0099 > 0,005$$

$$P(X \leq 9) = 0,9967 \Rightarrow P(X > 9) = 0,0033 < 0,005. \text{ Следовательно } d \geq 9.$$

$$X \sim P_0(\lambda)$$

$$\lambda = n \cdot p$$

$$P_n(k) = \frac{\lambda^k \cdot e^{-\lambda}}{k!}$$

Задание:

Имеем $X \sim Po(1.6)$, используя таблицу накопленных вероятностей Пуассона, найдите до трех цифр после запятой

$$P(X > n) < 0.01$$

Решение:

$$1 - P(X \leq n) < 0.01$$

$$P(X \leq n) > 0.99$$

Используем Таблицу и находим строку с $\lambda = 1.6$. И находим в столбце вероятность 0.9940 (меньшее ближайшее значение > 0.99).

λ	1,00	1,10	1,20	1,30	1,40	1,50	1,60	1,70	1,80	1,90
$x = 0$	0,3679	0,3329	0,3012	0,2725	0,2466	0,2231	0,2019	0,1827	0,1653	0,1496
1	0,7358	0,6990	0,6626	0,6268	0,5918	0,5578	0,5249	0,4932	0,4628	0,4337
2	0,9197	0,9004	0,8795	0,8571	0,8335	0,8088	0,7834	0,7572	0,7306	0,7037
3	0,9810	0,9743	0,9662	0,9569	0,9463	0,9344	0,9212	0,9068	0,8913	0,8747
4	0,9963	0,9946	0,9923	0,9893	0,9857	0,9814	0,9763	0,9704	0,9636	0,9559
5	0,9994	0,9990	0,9985	0,9978	0,9968	0,9955	0,9940	0,9920	0,9896	0,9868
6	0,9999	0,9999	0,9997	0,9996	0,9994	0,9991	0,9987	0,9981	0,9974	0,9966
7	1,0000	1,0000	1,0000	0,9999	0,9999	0,9998	0,9997	0,9996	0,9994	0,9992
8	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	0,9999	0,9999	0,9998
9	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000

Значит меньшее целое n есть 5.

Список литературы

1. Crawshaw and J CHamblers. A Concise Course in Advanced Level Statistics With Worked Examples Forth Edition. United Kingdom. Fourth Edition 2001
2. Greg Attwood. Edexcel AS and A Level Modular Mathematics. Statistics 2.

«ӨРКЕНИЕТ – ӨМІР ӨЗЕГІ»

Әбдісаттар ӘЛІП

Республикалық қоғамдық-саяси, тарихи-танымдық «Әділет. Рухани жаңғыру» газеті
Шымкент, Қазақстан
abdisattar.alip@mail.ru

2017 жылғы 12 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Үкіметінің №827 Қаулысымен «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы бекітілгені белгілі. Бағдарламаның негізгі мақсаты – орта мерзімді перспективада цифрлық технологияларды пайдалану арқылы республика экономикасының даму қарқынын жеделдету және халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада Қазақстан экономикасын болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін түбегейлі жаңа даму жолына көшіру үшін жағдай жасау болып табылады. Бағдарлама 2018-2022 жылдар кезеңінде іске асырылады және елдің флагмандық салаларын технологиялық жаңғыртуға қосымша серпін береді, еңбек өнімділігінің ауқымды және ұзақ мерзімді өсуіне жағдай жасайтын болады.

Бүгінгі өмірді өркениеттің игі жетістіктерінсіз көзге елестету әсте мүмкін емес. Компьютер. Ноутбук. Нетбук. Интернет. Ұялы телефон. Әлеуметтік желі. Міне, бұлардың бәрі күнделікті өмір сүру дағдысына айналып отыр. Олар араласпаған сала жоқтың қасы. Сол себепті де тәуелсіз де егемен еліміздің әрбір азаматы өскелең заманмен үйлесімді өмір сүруге бейімделуі керек.

Қазіргі цифрландыру дәуірінде кішкентайлар мен жасөспірімдердің әлеуметтік желілерді қолдануын қатаң қадағалау қажет. Олардың араласатын ортасын, түнгі клубтар мен Интернет орталықтарында нені көріп, нені қоятынын білген жөн. Өздеріне қол жұмсау, зорлық-зомбылық секілді қоғамға жат әрекеттерден сақтандырғанымыз мақұл. Кез келген нәрсенің пайдасымен қоса-қабат залалы да болатыны белгілі. Сол себепті ненің пайда, ненің зиян екенін ұғындыруымыз керек. Әлеуметтік желі жайлы да осыны айтуға болады. Бүгінгі үш жасар балақай ұялы телефонның құлағында ойнайды. Жасөспірімдердің қолынан да қалтафон түспейді. Газет-журналдардан, кітаптардан алуға тиісті мәлімет, ақпараттардың бәрін содан алады. Олардың нені көріп, нені үйреніп жүргенін қадағалау қалыс қалған. Сол себепті де кәмелет жасына толмаған кейбіреулер өз өмірін қиып, суицидке бой алдыруда. Небір жаман нәрселерді бойына сіңіруде. Бір-біріне қажетсіз хабарламалар жөнелтеді. Сол себепті де мектеп оқушыларына ұялы телефон ұстауға рұқсат етпеу, жасөспірімдердің әлеуметтік желіні қолданудың уақытын шектеуді заңмен жүзеге асыру керек сыңайлы. Интернет желісіне ұлттық тәрбиеге қатысты материалдарды көбірек салғанымыз дұрыс болар еді.

Біздегі көк жәшіктегілер қоғамға қажетсіз «Қалаулым» секілді шоу бағдарламалар мен көбіктенген корей, түрік пен үнді сериалдарын көрсетумен ғана шектеліп жүргенін несіне жасырамыз. Олардың орнына «Ел Арна», «Балапан» арналары секілді оқулық бағдарламаларды көбейту керек. Ендеше, «Ел боламын десең, бесігіңді түзе!» – деп кеменгер Мұхтар Омарханұлы Әуезов айтқандай, еліміздің ертеңі – жастар тәрбиесіне бей-жай қарамауымыз қажет.

Енді егемен еліміздің үшінші мегаполисі болып саналатын шырайлы Шымкент шаһарында қазіргі цифрландыру дәуіріндегі білім, ғылым, мәдениет салаларында атқарылып отырған жүйелі жұмыстар жайлы қысқаша баяндауды жөн көріп отырмыз. Алғашқы сөз білім, ғылым жайлы болмақ.

Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті (ректоры -- Дария Пернешқызы ҚОЖАМЖАРОВА) күллі әлемді күңіреткен коронавирус індетіне байланысты еліміздегі қазіргі төтенше жағдай тұсында, карантин кезеңінде де өздерінің негізгі міндеті -- оқу-тәрбие жұмыстары жақсы жолға қойылған. ISVUZ ақпараттық ресурсы, Zoom серсис легі, «Прометей» ақпараттық жүйесі, GOOGLE CLASSROOM, CURSERA онлайн-платформаларының көмегімен аталмыш жоғары оқу орнының профессор-оқытушылар құрамы өздерінің дәрісін қашықтықтан оқытудың технологиясы мен әдістемесін қолдана отырып өткізуде. Оқу процесін ұйымдастыру қолданыстағы жүктемеге, оқу жоспары, бағдарламасы мен кестесіне сәйкес жүзеге асырылып келеді.

Елімізде жарияланған төтенше жағдайға байланысты үйлеріне қайта алмастан оқуын жалғастырып жүрген шетелдік студенттер жатақханада қашықтықтан оқумен қамтылған. Олардың интернет пен Wi-Fi жүйесіне емін-еркін кіру мүмкіндіктері қарастырылған. Студент жастар оқудан тыс қашықтықтан жүргізілетін #onlinelessonSKSU, #concertiononlineYUKGU тәрбие жұмыстарына да тартылған. Қазақстан жастары үшін #Abai175 интернет-челленджи іске қосылған. Сөз орайы келгенде оқытушылар мен студенттерден құралған еріктілер тобы қазіргі қысылтаяң кезеңге орай қарттар мен

балалар үйлері, өзге де тұтынушыларға арнап медициналық бетперде тіккенін де тілге ете кетейік. Университеттің профессор-оқытушылар құрамы карантинге байланысты үй жағдайындағы жұмысқа және жалақылары сақталатын онлайн-кестеге көшірілген.

Шымкенттегі Оңтүстік Қазақстан медицина академиясында (ректоры -- Мырзабек Мырзашұлы РЫСБЕКОВ) болашақ денсаулық сақшыларына терең де сапалы білім мен тәлімді тәрбие беру жұмыстары жүйелі жүргізілуде. Заманауи техникалармен толық жабдықталған академия ұжымында еңбек ететін әрбір педагог өздері өтетін дәріс барысында жоспарлы тақырыптан тыс қазіргі цифрландыру дәуірінің мақсат-мұраты жөнінде түсіндіру жұмыстарын жақсы жолға қоя білгенін бөле-жара тілге тиек еткеніміз жөн.

Елімізде 2020 жылдың 16 наурызынан бастап төтенше жағдай жариялануына байланысты Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрі Асхат Қанатұлы Аймағамбетов мырза барлық оқу орындары (университеттер, колледждер және мектептер) қашықтықтан оқыту технологиясына көшуді талап еткені белгілі. Осы уақыт аралығында еліміздегі барлық білім беру ұйымдары қашықтықтан жұмыс жасауға көшкен.

Оқу процесі жоспарға сай жүргізілуде. Барлық оқытушылар электронды платформа арқылы студенттермен тікелей жұмыс жасауда. Оңтүстік Қазақстан медициналық академиясының оқытушылары Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігімен тығыз байланыста жұмыс жасап, жоспарға сай жас мамандармен өткізілетін онлайн байқауларға да белсене қатысуда. Олар Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің №123 бұйрығын басшылыққа ала отырып, оқу процесінде электронды түрдегі оқу-әдістемелік материалдарын және электронды оқу-әдістемелік кешендерін әзірлеуде. Студенттер мен олардың ата-аналары елімізде орын алған төтенше жағдайға байланысты қашықтықтан оқытып жатқан медициналық академия әкімшілігі мен профессор-оқытушылар құрамына өздерінің алғысын білдіруде.

Шымкенттегі Манап Өтебаев атындағы жоғары жаңа технологиялар колледжінде (директоры -- Қанатбек Балтабайұлы ДОСАЛИЕВ) ұлы Абай Құнанбайұлының биылғы 175 жылдық мерейтойына орай «Абай шығармалары -- замана айнасы» атты байқау өткізілді. Ақынның мол мұрасын, нақыл сөздерін, философиялық ой толғамдарын насихаттау мақсатында ұйымдастырылған іс-шараға студент жастар белсене қатысқан.

Шымкенттік мектеп оқушылары – онлайн оқуда егемен елімізде алғашқы қатарда. Бұған қалалық білім басқармасы (басшысы – Жанат Арысбекқызы ТӘЖИЕВА) тарапынан жұмыс сапасын жақсарту мақсатында тиісті шаралар өз жалғасын табуда. Қаладағы 213 білім беру ұйымы (мектептер, техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдары, колледждер, жоғары оқу орындары) толығымен қашықтан оқыту форматына көшкен. Мектептердегі барлық 17253 мұғалім электронды құрылғылар мен интернет желісімен қамтамасыз етілген.

Ағымдағы жылғы 6 сәуірден бастап қаладағы барлық 172 мектепте оқитын 222 мыңнан астам оқушы толығымен қашықтан білім беру жүйесімен қамтылған. Соның ішінде инклюзивті білім берілетін оқушылар саны -- 836. «WhatsApp» мессенджері арқылы оңалту сабақтары 1143 оқушыға жүргізілуде, бұл 86,5 пайызды құрайды. 125 оқушы денсаулығына байланысты ата-аналарының өтініштері негізінде сабақтан босатылған. Мәселен, оқушылардың 96,7 пайызы электронды құрылғылармен (компьютер, ноутбук, планшет, смартфон) электронды құрылғылармен қамтылған болса, қалған 3,3 пайызының, яғни 7424 оқушының «Ел Арна», «Балапан» телеарналары арқылы білім алуға мүмкіндігі бар. Айта кетейік, компьютерді қажет ететін оқушыларға мектептердегі 10192 компьютер уақытша берілген. Мектептердегі 17253 мұғалім электронды құрылғылар мен интернет желісімен қамтамасыз етілген.

Шымкент қаласының оқушылары «Bilimland.kz», «Дарын онлайн» сынды интернет платформаларда білім алу бойынша республикада -- бірінші орында болса, ұстаздары -- екінші орында. Сонымен қатар балалар «Zoom», «Google class», «Edu page» бағдарламалары арқылы да өздерінің сабақтарын оқып-үйренуде. Қалалық білім басқармасы жанынан құрылған «Call орталыққа» бүгінге дейін түскен 422 сұрақтың басым бөлігі қашықтан білім алуға қатысты болғандықтан, мамандар сауалдарды талдап, жұмыс сапасын жақсарту мақсатында тиісті шараларды атқаруда.

Қалалық білім басқармасына қарасты 167/3 түзеу мекемесінің №1 жалпы орта кешкі мектебі (директоры – Исақ Асанов) ұжымы ұлы Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойына орай 24 беттен тұратын көлемі 122 x 90 сантиметрлік, салмағы 27 келі алып кітап шығарған. Туынды Абайдың қарасөздерімен айшықталып, өлеңдерімен өріліп, әндерімен әрленген.

Бұл алып кітапты алдағы уақытта Алматыда орналасқан Қазақстан рекордтар кітабына тіркеуге жіберу көзделген.

№133 жалпы орта білім беретін мектебінде (директоры -- Әсел Құрманбайқызы БАЙДОСОВА) қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойына орай «Ұлы халықтың ұлы Абайы!» атты тарихи-драмалық қойылымды сахналанды. «Шамшырақ» оқушылар театры ұжымының Абайдың болмысы мен оның ақындық, сазгерлік қырларын ашуға деген талпынысы көз қуантарлықтай.

Енді мәдениет саласына қарай ойысайық. Шымкент қалалық «Отырар» қалалық ғылыми-әмбебап кітапханасы» коммуналдық мемлекеттік мекемесі (директоры – Анар Абусайылқызы ЖАППАРҚҰЛОВА) Оңтүстік Қазақстан облысының әкімінің 2013 жылғы 25 қарашадағы № 327 қаулысымен жаңа әкімшілік-іскерлік аумағынан ашылған. Аталмыш құтханада Коворкинг -- білім орталығы, жергілікті қаламгерлер мен өнер майталмандарының көрме залы, «Отырар» музей-кітапханасы, Елбасы залы, жазушы Еркінбек Тұрысов, ғалым Мырзагелді Кемелдің жеке музей-кабинеттері, суретшілер --Қасымбек Нұрбеков, Құрасбек Тыныбеков, Батырбек Өтептің, облыстық «Оңтүстік Қазақстан» және қалалық «Шымкент келбеті», «Панорама Шымкента» газеттерінің бас редакторлары – Әмірсейіт Әлиев, Жұмамұрат Тұяқбайдың мүйістері, сирек кітаптар және «Ақерке» балалар бөлімдері ашылған.

Кітапханада «Кедергісіз кітап» әлеуметтік жобасы, «Отбасылық оқу – ұлт болашағы», «Мәртебелі поэзия мінбері» поэзиялық кездесулер жобасы, тағы басқа жобалар жемісті жұмыс жасауда. «Мәртебелі поэзия мінбері» поэзиялық кездесулерінде Ұлықбек Есдәулет, Нармахан Бегалыұлы, Ханбибі Есенқарақызы, Шамшия Жұбатова, Хамза Көктәнді, Қабылбек Төретай, Баян Тіленшина, Темірхан Әбдіков, тағы басқа ақындардың өлең-жырлары оқылған. Сондай-ақ, ЭЛАР Планетарлы сканері арқасында кітаптарды сандық форматқа көшіру жұмыстары жүргізілуде. «QR-мобильді кітапхана» жобасы жастар көңілінен шығуда. Кітапхана КІТАП.КЗ ашық онлайн кітапханасын құруға және КазНЭБ – Ұлттық электронды кітапханасын құруға белсене атсалысқан.

Штаты – шығармашылық қызметкерлер саны – 55. Кітап қоры – 401 014, соның ішінде қазақ тіліндегісі – 32 0000. Электронды қор саны - 6 500, соның ішінде сандық форматқа көшірілген құжаттар саны – 600.

Онлайн жобалар: Фараби-онлайн -- виртуалды көрмелер, трактарынан үзінді, деректер мен дәйектер, аңыздар, көрнекті фарабитанушылармен сұхбат, Фараби музейлеріне виртуалды саяхат. / Абдулла Жұмашев, Мархабат Байғұт. Алдағы уақытта Ақжан әл-Машани, тағы басқалар туралы ақпарат беру жоспарда бар/.

«Жүйріктер шықты желіге» онлайн айтыс /Желіде айтысқан суырыпсалма ақындар -- Кәрима Оралова, Анар Жаппарқұлова, Нұрлан Есенқұлов, Нұрғали Әнапия, Бөрібай Оразымбет, Лаура Тастанбек, тағы басқалар.

QR-мобильді кітапхана – жергілікті ақын-жазушылардың көркем шығармаларын қашықтықтан оқу мүмкіндігін беретін жоба.

Жас ақындардың онлайн поэзия сағаты – Дәурен Айманбет, Сезім Мергенбай, Мақпал Төрбек, Арайлым Мұратәлиева, Ақбота Бейбітбек, тағы басқалар.

«Кәсіби жедел жәрдем» zoom-конференциясы -- қашықтықтан ұжым жиналыстары мен кәсіби сабақтарын өткізу. Соның ішінде шұғыл жағдайда оқырмандардан қайтарылған кітаптарды қалай залалсыздандыру әдісі көрсетілді. Кітапхананың сирек кітаптарға арналған арнайы залалсыздандыру камерасын пайдалану тәртібі таныстырылды.

Кітапхана басшысы А.А.Жаппарқұлова ұжым жиналыстарын осы **zoom-конференция форматында** тұрақты түрде өткізеді.

КазНЭБ-тегі кітаптарды қашықтан оқуды насихаттау.

1 мамыр - «Шымкент қаласындағы кіші этностар туралы анықтамалықтың таныстырылымы» Онлайн таныстырылым ; «Бірлігіміз жарасқан» виртуалды кітап көрмесі.

Ұлы Жеңістің 75 жылдығына орай

«Майдан суреттері сөйлейді» үздік постқа байқау.

Виртуалды көрмелер – «Ұлы Жеңіс -- ұрпаққа аманат», «Майдангер қаламгерлер», Ұлт мақтанышы – Батыр Бауыржан», «Шымкенттен шыққан батырлар».

Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасының бастамасымен «Кітаппен бірге болыңыз үйде» челленджін «Отырар» кітапханасының қызметкерлері мен оқырмандары жалғастыруда.

**ЖАҢАРТЫЛҒАН МАЗМҰН, ЖАҢАША ТАЛАП: БАСТАУЫШ СЫНЫП
ОҚУШЫЛАРЫН ТҮЛҒАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕОРИЯЛАРЫ**
ЖАҢАБАЕВА Айнур Рамазанқызы, ЖАМАНБАЕВА Гулнәр Жаңбырбайқызы
«№13 орта мектеп» КММ
Ақтөбе, Қазақстан
Andirova_v@mail.ru

Дамудың жаңа сатысына бағыт алған мектептің ең негізгі өзегі – жеке тұлғаға бағдарлану, оқушының өзіндік дамуын жетілдіру болып табылады. Оқытуды психологиялық технологиялауды ғылыми негізделген тұрғыда ұйымдастыру мұғалімдерге оқыту үрдісін жобалауда дәстүрлі үлгіден технологиялық тәсілге ауысуына, технологиялық кәсібилену сатысы арқылы еркін педагогикалық ойлау деңгейінен еркін кәсіби қызмет деңгейіне көтерілуіне жағдай туғызады, мемлекеттік білім беру стандарты негізінде белгіленген мақсаттар аясында әдістемелік және технологиялық мүмкіндіктерді оңтайлы қолдану мүмкіндігіне ие болады.

Сондықтан қазіргі заман талабына сай білім беру ісінің өзекті мәселелерінің бірі - жеке тұлғаға бағдарланған оқыту үдерісінде білім барлық білім алушыларға олардың қабілетінің екі типі: вербальді-лингвистикалық және логикалық-математикалық ерекшеліктерін ескере отырып беріледі. Егер де оқушы өзін таныта білмесе, ол өзінің білім үрдісіндегі жетістіктеріне қанағат тұтып, өзін-өзі көрсете білуде өте аз мүмкіншіліктермен шектелуі керек пе? Америкалық психолог Говард Гарднердің айтуынша, әрбір адам өздігінен талантты және аз дегенде әр түрлі деңгейде танылатын интеллекттің сегіз түріне ие. Өткен ғасырдың 90-шы жылдарында Говард Гарднер адам миының жұмысына орай бірнеше интеллектке негізделген көпсалалық интеллект теориясының негізін салды.

Жаңартылған білім мазмұны жағдайында бастауыш класс мұғалімдеріне қойылатын талап зор. Нақты айтсақ, мұндай талап үдесінен шығу үшін мұғалім, біріншіден, оқытудың әдіс-тәсілдерін шығармашылықпен қолдана білуі керек. Мұғалімнің ақыл-ойы, білімі терең болуы тиіс. Сондай-ақ мұғалім өз білімін оқушыға жан-тәнімен беріле бере білуі керек. Екіншіден, мұғалім оқушыларды пәнге қызықтыра білуі тиіс. Ол үшін сабақта оқытылатын материал оқушыларды зеріктірмейтіндей қызығалықты болуы керек. Үшіншіден, мұғалім оқушының психологиясын ұлттық ерекшелігіне орай сезіне білгені жөн. Төртіншіден, сабақта «вальдорфтық» педагогикалық элементтерді қолдана білуі керек. Мұны қазақша айтсақ, адамның өсіп-жетілу заңдылығын басшылыққа ала жұмыс істеу деген сөз. Мұны біз «Бас-жүрек-қол» дейміз, яғни баспен ойлап, жүрекпен қабылдап, қолмен істей білуге тырыс. Бесіншіден, сабақта психологиялық ахуалға, оқу мотивациясына ықпалын тигізетін арт-терапия тәсілдерін қолдану, музыка тыңдату, әдеби шығармаларды талдату, оқушылардың шығармаларының көрмесін ұйымдастыру дәстүрге айналуы тиіс. Алтыншыдан, мұғалім оқушылардың жас ерекшеліктеріне мән беріп, оқытушы ізденісте болуы тиіс. Интерактивтік сабақтар өткізу, пікірлесу, жұмбақтар шешу, мақал-мәтелдер айту, іскерлік ойындар, дөңгелек үстелдер ұйымдастыру, жыл көшбасшысы ойындарын жүйелі өткізген жөн. Жетіншіден, сабақта жақсы ахуал орнату да, мұғалім мен оқушының өзара түсінісіп, бір-бірін құрметтеуі де пәнге деген сүйіспеншілікті арттырады.

Білім беру үрдісінің сапалы әрі нәтижелі болуы үшін әлемдік білім тәжірибесіндегі жетістіктерді зерттеуді талап ететін және сол тәжірибені ұғына отырып іске асыратын жаңа әдістер мен технологиялар керек. Көпсалалы интеллект теориясының білім беру саласында қолданылуы өте орынды, себебі аталмыш теория арқылы әрбір оқушының жеке тұлғалық ерекшелігі ескеріле келе сапалы білім беруге болады.

Қоршаған ортаны тануда, үйренуде интеллекттің көптеген түрлері бар. Г. Гарднер интеллекттің сегіз түрін ұсынады: вербальді-лингвистикалық интеллект – сөз, сөйлем құрай білу қабілеті, фонетикалық, синтактикалық, семантикалық жақтарды жақсы дамытып меңгере алады. Сөздердің мағынасын түсініп, тілді қолдана алады. Грамматикалық ережелерді жақсы меңгереді. Логико-математикалық интеллект - сандарды жақсы көреді, жұмыстарын тиянақты орындап, сараптап, есептеп жүреді. Турашыл, логикалық есептерді, шығарғанды, жұмбақтардың шешімін табуды ұнатады. Сандарды қолдану арқылы сөйлем құрастыра алады. Басқа да ғылыми жұмыстар беруге болады. Бейнелі-кеңістіктік интеллект - қиялы өте жақсы дамыған, жаңа заттарды түріне қарап жаттайды. Суретті жақсы салады. Болған оқиғаны әдемілеп айтып бере алады. Үш өлшемді ойлап, қиялында суреттеп бере алатын қабілетке ие. Іс-қимылдық интеллект – спортты ұнатады. Түсінгенін іс-қимылмен жеткізгенді ұнатады. Рөлдік ойындарды жақсы меңгереді, мәселелерді шешу немесе затты түсіндіру үшін бүкіл денесін қолданып, жеткізеді. Әуен-дыбыстық интеллект - әуен дыбыстарын жақсы меңгерген. Музыкалық аспаптарда ойнауға ебі бар, Өлең айтып, ән айтып жүреді. Жаттау қабілеті жақсы дамыған. Тембр мен ритмді ұға отырып, әуен ырғағын жақсы таниды. Тұлға аралық интеллект - адамдармен қарым-қатынаста болғанды қалайды. Кіші мектеп жасындағы бала өзіне назар

аударғанды ұнатады. Басқару қабілеті бар. Басқа адамдарды тани алады және олардың сезімдерімен бөлісе алады. Ішкі тұлғалық интеллект – ішкі дүниесін өте жақсы дамытқан. Жалғыздықты ұнатады. Топ ішінде өзін ыңғайсыз сезінеді. Натуралистік интеллект – табиғатқа деген көзқарасы өзгеше. Жәндіктер мен өсімдіктерді зерттегенді ұнатады. Табиғат аясында өзін еркін ұстайды. Өсімдіктерді зерттеп келіп, түсінігін айтып беру туралы тапсырма беруге болады. Қоршаған ортаны қорғап, қолдау көрсетеді.

Бастауыш класс мұғалімдерінің педагогикалық тәжірибесін талдау барысында Г.Гарднердің теориясында сөз етілген, әр оқушының ерекше қабілетті жақтары болатындығы, олардың танымының өзіндік мәнері және түрліше танымдық әлеуетке ие екендігі жөніндегі тұжырымдардың растығына көз жеткіземіз.

Көп салалы интеллект теориясы оқушылардың түрлі қабілеттерін есепке ала отырып, оқытудың тиімді әдістері мен стратегиясын құру тәсілдерін ұйғарады. Г.Гарднер теориясын оқытуда қолдану тәсілдері сан алуан: бұл жеке немесе топтық жоба болуы мүмкін, орталықтағы жұмыс (әр орталық интеллектінің әр түріне сай келеді), бағдарламалық тақырыпты ерекше үлгіде жоспарлап ұғындыру.

Ең бастысы – оқушының өзі қалайтын, өзіне жақын әрі ыңайлы тәсіл арқылы тануына, жаңа материалды меңгеруіне мүмкіндік беру болып табылады. Оқушылардың түрліше қабілеттерін ескеру мүмкіндігі, сонымен қоса бір материалды ұғындырудың сан алуан түрлерін қолдану мүмкіндігі туындайды.

Интеллектінің әр аталған түрін оқыту үрдісінде дамыту оқу іс-әрекетінің сәйкес тәсілдерін қолдануды ұйғарады. Мәселен, вербальді-лингвистикалық интеллектіге ие баланы дамыту үшін, сабақтағы ең жағымды оқу іс-әрекеттерінің түрлері - оқу, сөздікпен жұмыс, тіл дамыту, күнделік жүргізу, диктант, мазмұндама, шығарма жазу, өлең шығаруға ұмтылыс, оқу пікірталастары мен ойбөлістер, хат жазу, сабақ барысында әзілді, ертегілерді, тарихты кірістіру болып табылады.

Логика-математикалық интеллектілі оқушыны дамыту үшін түрліше қызықты есептерді, логикалық ойындарды және басқатырғыларды, тапқырлық пен алғырлықты қажет ететін есептерді қолданған дұрыс.

Бейнелі-кеңістіктік интеллектіге ие балалардың дамуы оқу үрдісіне бейнелеу, мүсіндеу элементтерін қосуды, оқылатын нысандардың кеңістіктік модельдерін жасауды, белсенді қиялдау, фантазиялау, ойша эксперименттен өткізуді, көрнекі құралдарды, бейнематериалдарды кірістіруді ұйғарады.

Іс-қимылдық интеллект оқу үрдісіне рөлдік ойындарды, сахналауды, дене жаттығуларын, би элементтерін, дене қимылдары тілін, спорттық және өзге де қозғалыс ойындарын кірістіру барысында дами алады.

Әуен-дыбыстық интеллект музыкамен, ән айтумен, аудиоматериалдарды, табиғи дыбыстарды қолданумен байланысты оқу-ойындық іс-әрекет барысында толық танылады.

Тұлға аралық интеллект кішігірім топтарда, командалық жұмыстарда, топтық жобаларды орындауда, өзара оқыту кезінде жақсы дамиды.

Ішкі тұлғалық интеллектілі оқушыны дамытуға оқытудың жеке тұлғаға бағдарланған әдістемелері арқылы, өзін-өзі реттеу, өзін-өзі бақылау, және өзін-өзі бақылауды дамыту тәсілдері көмегімен, медитация тәсілдерін қолдану және рефлексивті ойлау мен метатанымға қабілеттерді қалыптастыру, оқушылардың ішкі түйсігі қабілеттерін дамыту арқылы қол жеткізуге болады.

Көп салалы интеллект теориясы бойынша дәстүрлі оқу сабағын алдын ала тапсырма арқылы бастауға болады: өткен материалды қайталау, ұсынылған материалдағы оқиға барысының мүмкін нұсқалары жөнінде оқушылардың пікірлерін айтқызу.

Одан кейін іштей оқу немесе мәтіннің лексикасы мен мәнін талқылай отырып дауыстап оқу жалғастырыла алады.

Мәтінді түсінуге байланысты келесі тапсырмалар жеке немесе топпен орындала алады. Тапсырмалар таңдаулары бойынша беріледі: суреттеме хат, карта не сурет салу тапсырмасы, материалды сахналау, диалог құрастыру, оқиғаларды уақыт сызығы бойынша ұсыну, ән жазу немесе мазмұнын айту. Бұл жаттығулардың мақсаты интеллектінің белгілі бір түріне үйрету емес, керісінше, оқушы үшін ең қолайлы әдіспен оның өзін-өзі таныта білуіне және жаңа ақпаратты жеткізе білуіне мүмкіндік туғызу болып табылады.

Г. Гарднер теориясы білім беру ісіне ерекше әсер етті. Ол пән мұғалімдерін адамның когнитивтік қабілеттерін ұғыну үшін кең ауқымды мүмкіндіктермен қамтамасыз етті. Аталған теория оқыту үрдісіне төмендегідей жолдармен ықпал етеді: мұғалімдер өздерінің интеллектуалдық қабілеттері мен оқыту әдістерін сын тұрғысынан бағалай алады, оқушылардың интеллектуалдық әлеуетін жақсы тани алады, интеллектінің белгілі бір түріне немесе интеллектілер комбинациясына сай оқытудың тиімді әдістерін қолдана алады. Көп салалы интеллект теориясының негізгі тұжырымдық

қағидаларын есепке ала отырып, мұғалімдер сан алуан білім көздерін пайдалана отырып жоспарлай алады, жаттығулар мен тапсырмаларды құрай алады, үздіксіз білім үшін қажетті оқыту стратегиялары туралы білімді оқушылар бойына сіңіре алады, дәстүрлі тест сұрақтарының орнын бақылаудың көптеген түрлерімен алмастыра алады.

Білім көзі – бастауышта. Жан-жақты тұлғаны дамыту бойынша іздену, білімімді тұжырымдау, қолдану барысында ой түйе аталған әдіс-тәсілдерді іс-тәжірибемізде әлі де жетілдіру қажет деген ойға жетелейді. Өз іс-тәжірибемізді сана сүзгісінен өткізіп, іс жүзінде қолданып, сыни тұрғыдан талдап, бағалап, кәсіби тәжірибемізді өзгертуге ұмтыламыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған Жолдауы: «Қазақстан жолы -2050: бір мақсат, бір мүдде, бір келешек».
2. Харламенкова Н.Е. Психология личности. – М., 2003
3. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. 2-е изд. Пос. Для преподавателей и студентов. – М.: Просвещение,. 1965. – 227с.
4. Педагогический поиск.- М.: Педагогика, 1990. – 560с.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ҰЛТТЫҢ БОЛАШАҒЫ

ЖАРМАҒАНБЕТ Рымкеш Уахитқызы, АЛМАБАЕВА Нургайша Махаметшариевна

С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина Университеті КЕАҚ

Алматы, Қазақстан

zharmaganbet.r@kaznmu.kz, ANMNuri@mail.ru

Аннотация

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында көрсетілген басты бағыттарды жүзеге асыруда университет қызметкерлерінің мақсаты жалпы адамзаттық құндылықтар мен бәсекеге қабілеттілік, салауатты прагматизм, креативті және кәсіпкерлік ойлау арқылы қазіргі заманғы сын-тегеуріндер негізінде белсенді өмірлік стратегиясымен әрбір тұлғаның өзін-өзі танытуына бағытталған білім алушылардың азаматтық сана-сезімінің өзгеруіне ат салысу болды.

Елімізде медицина мамандарын дайындайтын жетекші білім ордасы, С.Ж.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университетінің, 90 жылдық бай тарихында, киелі қара шаңырақтан ұшып қанаттанған түлектерін, шет елдерде, кең байтақ жеріміздің кез-келген ірі орталықтарымен қатар, шалғай ауыл-аймақтардан да кездестіруге болады. Олар өз кәсібінің білікті маманы ретінде адамдарды емдеп, аянбай абыройлы қызмет атқаруда. Өз саласында терең білім алуды қажет ететін арнайы жоғарғы оқу орны болса да, ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, жоғары мәдениетті, жан-жақты, әр түрлі бағыттар бойынша өзін қосымша жетілдіруге, үздіксіз білім алуға дайын, бәсекеге қабілетті жоғары білікті болашақ медицина мамандарын дайындайтын білім ордасы жаңа бастамаларға қолдау көрсетіп отырады.

Білім алушылардың санасын рухани жаңғыртуға білім ордасының бай мәдени мұрасы елеулі әсер етеді. Ежелгі және орта ғасырлық медицинаның негізгі кезеңдері, ұлы қыпшақ әл-Фарабидің медициналық мұрасы, қазақ халық медицинасы, XIX ғасырдан бастап осы күнге дейінгі мемлекеттік медицинаның дамуы мен ҚазҰМУ тарихын көруге болатын университет мақтанышы ҚазҰМУ тарихи мұражайы, "Мәңгілік ел" кешені, Даңқ залы, Студенттік арена, «Concordia» театры, 10 атаулы аудиториялары, Батырлар аллеясы, Өмір аллеясы, Ибн Сина, Гиппократ, "Атамұра" алаңдары, "Ұстазыма", "Жанашыр" мемориалдық кешендері, "Жыл жетістігі", "Игі істер" аллеялары болып табылады.

Мемлекетіміз жаңа тарихи кезеңге аяқ басқан кезде жаһандық жаңғырумен қатар рухани жаңғыруды тең ұстау – бүгінгі күннің басты талаптарының бірі, оның негізі білімде, ал білім мен тәрбие құстың қанатындай егіз ұғым. Соған сәйкес, заман талабына сай алдағы уақытта университетті тек қана жетекші білім ордасы ретінде ғана емес, сонымен қатар, Қазақстанның басты ғылыми-зерттеу институттарын біріктіретін жетекші медициналық және ғылыми орталыққа айналдыру үшін барлық жағдай жасалуда. Қазіргі білім алушы жастарға сапалы және терең білім берумен қатар, өнегелі тәрбие беру мақсатында олардың тұлға ретінде қалыптасып, көшбасшылық және бойындағы басқа да қабілеттерін ашуда қолдау көрсетіліп жатқан жұмыстарға тоқтала кетейік.

Рухани жаңғыру бағдарламасының мақсатына сай қоғамдық сананы өзгертіп, рухани тұрғыда жаңғыру бағытында атқарылып жатқан жұмыстар аз емес, оған тәлімгерлер, жастар саясаты басқармасы, студенттік үкімет ат салысуда. Өткізілетін іс-шаралар жоспарлағанда, алдын-ала студенттік үкімет мүшелерімен талқыланып, олардың ойлары мен қызығушылықтары ескеріледі. ПОҚ-нан бағдарламаның мәні мен құндылықтарын терең түсініп, білім алушыларға жеткізе білетін спикерлер ортасы қалыптастырылған, сол қатарға студенттік ұйымдар арасынан еріктілер тартылуда.

Бәсекеге қабілеттілікті арттыруда университетте білім алушылардың оқу мен ғылымда жеткен жетістіктері үшін ынталандыру мақсатында С.Ж.Асфендияров, М.Маметова, А.Н.Сызганов, А.И.Авенирова, Б.С. Михайлов, М.С. Саулебекова, К.А. Абдуллин, К.Р. Амрин, А. Ақанов, Қ. Тулебаев атындағы *атаулы шәкіртақы* және «*Университет үміті*» конкурсы тағайындалған.

Университетте білім алушылардың іскерлік сауаттылығын арттырып, тұлғалық қасиеттерін жетілдіруде және жастар кәсіпкерлігін дамыту бойынша кешенді шараларды іске асыру мақсатында Фармация, Стоматология және Денсаулық сақтау мектептерінің оқу үдерісіне «Кәсіпкерлік негізі» пәні енгізілген, сонымен қатар «Өз ісімі» атты кәсіп бастау және жоба жасау тренингтері ұйымдастырылады.

Әлемнің 36-дан астам елінің студенттерін біріктіретін ENACTUS жаһандық ұйымы бастамалар мен кәсіпкерлік рухты дамыту үшін мүмкіндіктерді жасайды, бәсекеге қабілеттілікті жоғарылатуға бағытталған қазіргі жастардың ойлары мен ұсыныстарын қолдауда, соның аясында әртүрлі жобалармен айналысатын, құрамы 20 адамнан тұратын ENACTUS командасы құрылып, біршама жұмыстар жасалып жатыр.

«Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез. Нұры, сырын көруге, көкірегінде болсын көз» деп ғұлама ойшыл Абай атамыз айтқандай, білім алушылардың зиялы қауым өкілдерімен сұхбаттасып, өнегелі өмірінен үлгі алу мақсатында ұйымдастырылған «*Ұлы тұлғалармен кездесу*» жобасы бойынша медицина және денсаулық сақтау саласының қайраткерлерімен кездесулер өткізіліп тұрады: академик, ҚР мемлекеттік сыйлығының екі рет лауреаты, Қазақ тамақтану академиясының президенті, денсаулық сақтау министрі *Т. Шарманов*, профессор *Ж.Мустафина*, фармацевтика ғылымының докторы, профессор *К.Ушбаев*, профессор, ҚР Парламент Мәжілісінің депутаты *Е. Абылқасымов*, уролог, профессор, ҚР еңбек сіңірген қайраткері *М. Алчинбаев*, ғалым-дәрігер, Халықаралық денсаулық сақтау бойынша білікті маман *А. Шарманов*, фармац.ғ.д., Қырғыз Республикасы денсаулық сақтау министрі *К. Чолпонбаев*, академик, ҚР мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақстанның Еңбек Ері *С.Ақишулаков*, ҚР еңбек сіңірген қайраткері, ҚР денсаулық сақтау министрі *В. Девятко*, ҚР денсаулық сақтау министрі *Е.Біртанов* және сонымен қатар қоғам қайраткерлері *А. Байменов*, мәдениеттанушы-ғалым *М. Әуезов*, ақын, тілтанушы *О.Сүлейменов*, көрнекті музыкант, беделді халықаралық және мемлекеттік марапат иегері, Қазақстанның халық артисі *Ж. Аубакирова*, Қазақстан ғарышкері, Халық қаһарманы *А. Айымбетов*. Медицина саласында өз қолтаңбаларын қалдырған ардагерлеріміз дәстүрді сақтап, ұрпақтар сабақтастығын дамытып, ұлттық бірлікті нығайтуда қолғабыстарын тигізуде.

Білім алушылардың рухани дамуы мен қайырымдылықты дәріптеуде «*Мейірімді істер эстафетасы*» жобасына білім алушылар, қызметкерлер мен профессор-оқытушылар құрамы белсене қатысып, өз жемісін беруде.

Еріктілер жылына орай студенттік ұйымдардың белсенділерінен жасақталған «*ҚазҰМУ еріктілер лигасы*» және «*Қазақстан медицина жастары*» еріктілер ұйымдарының қызметі жанданып, мәртебесі артып, белсенді жұмыс жасауда. Университетте еріктілер қозғалысының дамуы арқылы қоғамға қызмет ету мәдениеті қалыптастырылып, түрлі қайырымдылық жобалар жүзеге асырылады, оның ішінде, Республикалық қан орталығымен бірлескен «*Қан тапсыру күні*» әлеуметтік акциясы, тұрғындарға тегін кеңес беру және медициналық қызмет көрсету мақсатында клиникалық базаларда университет кафедраларының ұйымдастыруымен «*Ашық есік күндері*», қазіргі қиын-қыстау кезеңде карантиндік орталықтарда және коронавирустың таралуының алдын алу бойынша еріктілердің жедел штабында (StopCovAlmaty) карантинге мұқтаж қала тұрғындарына көмек көрсету үшін университеттің жоғары курс студенттері (интерндер мен резиденттер) жұмыс істейді. Олар дәрігер-инфекционистерге көмектеседі, қараусыз қалған мұқтаж азаматтарға медициналық құралдарды және азық-түлік себетін таратады.

«*Қазақстанның киелі жерлеріне студенттік бағыт*» жобасы бойынша білім алушыларды Алматы қаласының тарихы, киелі орындарымен таныстыру мақсатында жергілікті тарихи-мәдени орындарға саяхат ұйымдастырылды: қаланың мұражайларына, Райымбек батыр мавзолейі, «Боралдай сақ қорғаны» археологиялық саябағына және т.б.

Білім алушыларды ұлттық салт-дәстүр салтанат құратын, ұрпақ ұлағат алатын, өнер, мәдениет көрініс табатын қазіргі заманғы өнер қайраткерлерінің шығармашылығымен таныстыру мақсатында дәстүрлі түрде бірінші курс академиялық топтарының тәлімгерлерімен бірге қаламыздың театрларына бару ұйымдастырылады.

«Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі» арнайы жобасы бойынша жаңа қазақ әліпбиін насихаттауға, латын негізді қазақ әліпбиін практикалық тұрғыдан меңгеруге дағдыландыруға бағытталған «Біз латын әліпбиімен жаза аламыз» атты жалпы университеттік студенттік акция және Алматы қаласы медициналық оқу орындарының ПОҚ-ы мен білім алушыларының қатысуымен «Латын әліпбиі – жастар болашағы» атты дөңгелек үстел өткізілді.

«Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» арнайы жобасы шет тіліндегі кітаптарды қазақ тіліне аудару білім алушылардың ана тілінде жалпы толыққанды білім алуына оң әсерін тигізді және қазақ тілінде терминдер көлемінің ұлғаюына пайдасы мол.

Жастар ортасында елдің дамуына өз үлесін қосқан табысты адам бейнесін ілгерілетуге бағытталған еліміздің медицина және денсаулық сақтау саласында жоғары нәтижелерге қол жеткізген «Қазақстанның 100 жаңа есімі» арнайы жобасының жеңімпаздарымен (дәрігерлермен) кездесу ұйымдастырылды. Іс-шара қонақтары болашақ дәрігерлерді кәсіби маман ретінде қалыптастыруға, ғылым мен инновацияларға қызығушылық танытуға, белсенді азаматтық ұстаным мен патриотизмге тәрбиелеуге ынталандыратын "Рухани жаңғыру" бағдарламасы туралы айтып берді. Сонымен қатар, олар Қазақстан медицинасын жетілдіру, сондай-ақ жоғары білікті және бәсекеге қабілетті маман болу үшін маңызды рухани және кәсіби қасиеттер туралы өз ойларымен бөлісті.

«... ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр» деп ұлы жазушымыз М. Әуезов жазғандай, қоғамда болып жатқан өзгерістер, білім алушыларды ұрпақтар сабақтастығын жалғастырып, үлкенді сыйлау, кішіге құрмет көрсету, яғни инабаттылыққа, отбасы құндылығын сақтауға тәрбиелеу және мәдениеттілікке, тазалыққа баулу мақсатында жасалып жатқан мәдени іс-шаралар, әрине, олардың зияткерлік, мәдени өсуіне ықпалын тигізеді, бірақ бұл үдеріс, үздіксіз жетілдіруді қажет етеді.

Қорыта келгенде, ғұлама ойшыл әл-Фарабидің «тәрбиесіз алынған білім-адамзаттың қас жауы» деген накылын ескере отырып, цифрландыру заманында жаңа инновациялық технологияларды қолданып, білім мен тәрбие ұштастырылып, ұлттық кодты сақтай отырып, ұлттық тұрғыда жаңғырған, жаңашыл ел жастарының мәдениетін арттыру парызымыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абай // Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ: Өлеңдер – Алматы, 1990. -99б
2. Константинова Н.А. Об организации воспитательной работы со студентами вузов в свете болонского процесса // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2009. – № 5. – С. 136-0;
3. Н.Назарбаев // Болашаққа бағдар, рухани жаңғыру: мақала – Астана, 2017
4. С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ «Рухани жаңғыру бағдарламасын жүзеге асыру бойынша есебі» – Алматы, 2019.

ҚАЗІРГІ АҚПАРАТТЫҚ ОРТАДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ КІТАПХАНАЛАРДЫҢ ДАМУ ЖАҒДАЙЫ МЕН МОДЕЛІ

ЖОЛДАСОВ Аян Темірбекұлы

Ғылыми жетекші: Жақишева Сауле Аукеновна, т. г. д., профессор

Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық Университеті

Алматы, Қазақстан

alash_azamaty92@mail.ru

Қазіргі ақпараттың дамыған ғасырында электронды кітапханалардың даму перспективаларын жан-жақты қамтамасыз етіп отыруға болады. Себебі ақпараттық технологиялар мен әртүрлі ақпарат алмасу, өңдеу және жинақтау саласындағы сапалы өзгерістер ақпараттық ресурстарды сақтау орындарының құрылуына, олардың ұйымдастырылуына сонымен қатар қолданушылардың қол жеткізуіне байланысты түрлі мәселелердің шешімін табуға және жаңа тәсілдер ойлап табуға әкелді. Жалпылама мұндай тәсілдер «цифрлық» немесе «электронды кітапханалар» ретінде түсіндіріліп, қазіргі уақытта дағдылы әдетке айналды. Бұл тәсілдердің дамуы ХХ ғасырдың соңынан бастау алды. Электронды кітапханалар күрделі үлестірілген ақпараттық жүйе ретінде әртүрлі ақпаратпен жұмыс істеудің жаңа мүмкіншілігін береді және ғаламдық таратылған білім қоймасының негізі ретінде қарастырылады.

1990 жылдан бастап сандық кітапханалар (электронды кітапханалар) және электронды баспалар біртіндеп жеке энтузиастардың экзотикалық қызметінің нысаны бола бастады және дәстүрлі

кітапханалар мен баспагерлерге ене бастады. Бұл үдерістің катализаторлары техникалық жаңашылдықтар (дербес компьютерлер, Интернет, веб), сондай-ақ жоғары сапалы ақпаратты алуға әртүрлі пайдаланушылар қоятын жаңа талаптар болды. Жаңа кітапханаларды құру кезінде туындайтын қиындықтардың басым бөлігі техникалық сипатқа қарағанда әлеуметтік, экономикалық және заңды болып табылатындығында.

Сандық кітапханаларды дамыту бойынша әртүрлі мамандықтағы адамдар жұмыс істейді - дәстүрлі кітапхана қызметкерлері де, кітапхана немесе баспамен байланысты емес адамдар да осы жақтан табылатындығы даусыз. Интернеттің пайда болуы жаңа мамандық әкелді. Яғни электрондық ақпарат саласындағы зерттеулер дербес пәнге айналды, оның аясында компьютерлер саласындағы мамандар, экономистер, әлеуметтанушылар, заңгерлер және кітапхана қызметкерлері бірлесіп жұмыс істейді. Бұл ынтымақтастықтың пәнаралық сипатын да ерекше атап өту қажет.

Электронды кітапхана туралы осы саладағы зерттеушілердің көпшілігі Интернетке ағымдағы ақпарат көзі ретінде сүйенуге үйренген, бірақ көпшілігі әлі күнге дейін әдеттегі жарияланымдарға сүйенуге бейім. Инновациялар, зерттеулер туралы хабарламалар мен мақалалар конференцияларда баяндалады және журналдарда кеңінен жарияланады; бұл материалдардың көпшілігі интернетте шектеусіз қол жетімді болады.

Өркениет өріне құлаш сермеген еліміз цифрландыру үдерісіне баса назар аударуда. Осы бағытта «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы қабылданып, жүзеге аса бастады. Расында да, цифрлық технологияның уақытты тиімді пайдалануға, істі ілгерілетуге көп көмегі тиетінін күнделікті өмірде көріп те жүрміз. Ал, электронды кітапхананың мүмкіндігін біз қаншалықты пайдаланып жатырмыз? Соңғы кездері «Жастар кітап оқымайды» дегенді жиі айтамыз. Өскелең ұрпақтың алтын уақытын кітапқа арнағаннан, компьютер мен ұялы телефонға көп бөлетініне алаңдадық. Енді, кітапты жастарға өздері қалаған техника тілімен жеткізу мүмкіндігі туды[1].

Қазақстан Республикасындағы ең көп сұранысқа ие әрі бірегей қолжетімді <http://kaztube.kz/ru/books> ресурсы болып табылады. Оның басты үстемдігі, портал өзін эксклюзивті отандық контентті қолдайтын бағытта жұмыс істейтін ресурс ретінде көрсетеді. Сонымен қатар Интернетте мемлекеттік тілдің дамуын қалыптастырып келеді. Порталдың қызметінің негізгі бағыты болып Қазақстанның мультимедиялық контентін жинайды. Қазақстандық Интернет-теледидарды, радионы қалыптастырады.

<http://www.bibliorossica.com> бұл заманауи зерттеушілер, оқытушылар мен студенттерге арналған электронды-кітапханалық жүйе. Мұнда маңызды ғылымдар бойынша және оқу әдебиеттер топтамалары жинақталған. Ал <http://www.aldebaran.ru/> Альдебаран - көркем әдебиет, оқулықтар және техникалық әдебиет, детектив, қиял-ғажайып жанрдағы кітаптар, орыс және шетел әдебиеті, өлеңдер мен поэзия, махаббат туралы романдар, балалар әдебиеті жинақталған ірі online электронды кітапхана болып табылады. <http://www.online.ru/sp/eel/russian> Евгения Пескиннің кітапханасы жеке әдеби жинақ болып табылады, мұнда әдеби шығармалардың электронды мәтіні топтастырылған. <http://www.encyclopedia.ru/> "Мир энциклопедий" –орыс тіліндегі энциклопедиялар және басқа анықтамалық басылымдар (энциклопедиялар, энциклопедиялық сөздіктер, анықтамалықтар) мекенжайының таптырмас құралы болып келеді. <http://libraries.allbest.ru/> көркем әдебиеттер каталогы (27000 кітап). Детективтер, ғұмырнамалар, балалар әдебиеті, поэзия, қиял-ғажайып шығармалары, тарих, шытырман оқиғалар, әзіл, классика, проза, психология.

<http://www.litportal.ru/> іскерлік кітаптар, детективтер, балалар әдебиеті, құжаттық әдебиет, драматургия, классика, тарих, компьютерлер, медицина, білім, саясат, поэзия, шытырман оқиғалар, проза, психология, дін, сөздіктер, философия. <http://alergia.net/> ақпараттық ғылымдар, философия және психология, сенім мен дін, қоғамдық ғылымдар, тіл және лингвистика, жаратылыстану ғылымдары, қолданбалы ғылымдар, өнер және ойын-сауық, көркем әдебиет. <http://www.arsasiatica.com/> Шығыс мәдениеті. <http://www.lib.com.ua/> астрологиядан кітаптар, детективтер, шытырман оқиғалар, саяхат, саясат, қуғын-сүргін туралы кітаптар, психология, классикалық әдебиет, компьютерлік құрылымдар, құжаттар, бағдарламалар тілі, философия, әртүрлі тақырыптағы ең қызықты энциклопедиялар, медициналық кітаптар, әдістеме құралдары, халық емшілігі.

<http://www.ekniga.com.ua/> әдеби ақпараттық-іздеу жүйесі - каталог.

<http://www.klassika.ru/> классикалық поэзия мен прозаға арналған кітапхана.

http://citycat.ru/litlib/cbibl_.html Бориса Бердичевскийдің кітапханасы: Майн Рид, Льюис Кэрролл, Габриэль Гарсия Маркес, Рустам Ибрагимбеков, Шолом-Алейхем... шығармалары. <http://ilibrary.ru/> Алексей Комаровтың кітапханасы - көркем әдебиет классиктерінің кітаптары. <http://www.cfin.ru/> "Корпоративті менеджмент" – жоба компанияларды басқару, инвестициялар мен маркетингтер туралы әдістемелік және талдау ақпараттарын жинау және ұсыну үшін бағытталған. Материалдар арасында зерттемелік мақалалар, нақты кәсіпорындардың, басшылардың бизнес-

жоспарлары, сілтемелері. <http://www.bukvaved.com> ірі таңдаулы бөлімді әдебиеттер кітапханасы: тарих, классика, поэзия, дін, аудиокітаптар. <http://bookz.ru/> электронды кітапханадан кітаптардың, анықтамалықтардың, журналдар мен сөздіктердің электронды нұсқасын тегін жүктеп алуға болады. «Жаңалықтар» бөліміне жазылып, сіз жаңа түскен басылымдар туралы хабардар боласыз. <http://modernlib.ru/> портал шетел және орыс тілдерінде белгілі.

<http://www.zipsites.ru> жаратылыстану мен қоғамдық, қолданбалы ғылым, әдебиеттану, техникалық, медициналық және басқа әдебиеттер орналастырылған. Ұялы телефондарға, смартфондарға арналған тегін java кітаптар. 2000 артық авторлар, 8000 артық атаулар, наименований, көлемі 8 Гб кітаптар. <http://mybook.ru> көп көлемді классикалық және қазіргі заман әдебиетіне қол жеткіздіретін кітаптар клубы, қрамына әртүрлі жанрдағы жаңа әдебиеттер енгізілген: көркем әдебиеттен бастап ғылыми-көпшілік әдебиетпен іскерлік әдебиетке дейін. 20 әртүрлі жанрдан 40 мыңнан артық атаулар. <http://book-online.com.ua/> электронды кітапхана. Үлкен әртүрлі кітаптар таңдау мүмкіндігі. Көркем әдебиет, оқулықтар, іскерлік әдебиеттер, анықтамалықтар. Тегін, әрі тіркеусіз. <http://tululu.org/> txt, jpg көлемдегі кітаптарды тегін және тіркеусіз жүктеуге болатын қызмет[2].

XXI ғасыр мәдениет пен ақпарат заманы екені бүгінде әлемдегі барлық адамзатқа белгілі. Қай қоғамның тұрақты дамуында болмасын мәдениеттің алар орны өте ерекше, дәл сол рухани мәдени тынысымыздың ордасы кітапхана. Кітапхананың алдыға қойған өзекті мақсаттарының бірі оқырмандарды дәстүрлі кітап пен электронды кітап құндылығына тең бағыттау, ақпарат және оқу мәдениетіне, кітапқұмарлыққа, білімпаздыққа тәрбиелеу. Бұл бағытта кітапханалар жүйелі түрде жұмыс жасауы тиіс.

Технологияның күн сайын үздіксіз дамып, өзгеріп, жанданып жатқан ақпарат заманында өмір сүру – күрделі дайындықты талап етеді. Осындай ақпараттық кеңістікке инновацияланған кітапхананы дайындау бүгінгі күннің заман талабы. Сондықтан да біз әрқашан да пайдаланушылар үшін қызықты да тартымды, жан жақты болуға тырыса отырып, өз кезегінде кітапханаларымызды қазіргі заман талабына сай өзгертуіміз қажет. Осы жолда шетелдік тәжірибелерді бақылап, керегінше өз тәжірибемізге енгізгеніміз жөн.

Мысалға, ИФЛА-да «Кітапхана ғимараттары мен жабдықтары» атты арнайы секция жұмыс істейді, ол жобалауды, құрылысты, жабдықты, технологиялық процестер мен қызмет көрсетуді, ғимаратты тұтас мәселе ретінде қарастырады және осы бағыттағы әлемдік тәжірибені жинақтайды. Соның ішінде «Интеллектуалды кітапхана ғимараты» атты жобасын тұжырымдасақ, ғимарат- жалпы кітапхананың барлық функцияларын орындау үшін автоматтандырылған технологияларды енгізуді білдіреді. Яғни, техникалық қызмет көрсету және қауіпсіздікті компьютерлерге беру. Ондағы 3D-форматтағы құжаттардың көшірмелерін, ілеспе экспонаттарды, интерьерлерді шығаруға мүмкіндік беретін заманауи технологиялар көрмені ұйымдастыру мүмкіндіктеріне жаңаша қарауға мүмкіндік береді. Виртуалды көрмелер кітапханаға қосымша тартымдылық пен пайдаланушыға уақыт бөлігінен жасырын экспонаттармен танысуға мүмкіндік береді. FingerLink-бұл баспа кітабының барлық сандық функцияларын қамтамасыз ететін прототип. Ол қолданушы саусағы тигенде, интерактивті сенсорлық экран шығарады, онда мәтіннің қажетті бөлігін сандық формаға ауыстыра алады. Қорыта келе айтарым, заманауи ақпараттық технологиялар кітапхана дамуының стратегиясы мен тактикасын анықтайтын құрал екеніне көзіміз жетті, ал еліміздегі кітапханалар қаржыландыру мәселесіне байланысты кейіндеп қалып отыр. Уақыт талабына сай қатаң түрдегі қаржыландыруды қолға алсақ, соған сай кітапханалар жаңаша қызмет көрсетіп, даму дәрежесі бүгінгі күннен әлдеқайда арттар еді. Кітапхана жұмысында жаңа технологияларды қолдану – кітапхана қызметінің сапасын арттырып, оқырмандар санын толықтырып, рухани құндылықтарымызды қолжетімді деңгейде пайдалануына игі ықпалы болары анық. Заман талабы да осыны міндеттейді[3].

Жалпы, қазіргі элетронды кітапханалардың өз жұмыстарының сипаты мен мазмұны жағынан үлкен өзгерістер жолына түсіп отыр. Ақпараттық жұмыстардың жаңа тәсілдерін іздеу, кітапхана жұмыстарының жүйелеріне автоматтандыру мен жаңа ақпараттық технологияны енгізу білікті кадрларға жауапкершілік маңыздылығын күшейте түсуде.

Бүгінгі таңда кітапхана жұмыстары электронды форматқа көшіріліп, автоматтандыру жұмыстары айрықша орын алуда. Автоматтандырудың әсерінен әрқашан өзгерістер болып отыратыны сөзсіз. Бұл өзгерістер тек еңбек, структуралық еңбек процесінде ғана емес, бірақ мұнда квалификациялық деңгей мен білім деңгейіне деген талап ету өзгереді. Бұл себептермен тығыз байланысқан тағы бір өте маңызды сұрақ туады, ол нормативті кітапханашының жұмысын автоматтандыру технологиясының енгізілу жағдайларына сәйкестеу. Кітапханалық – библиографтық қызмет көрсетуді автоматтандыруды, яғни жаттанды және анализ өзгерістерін, кітапханалық функцияны оқып білудің өте қатал да, маңызды проблемасын туғызды. Осы тенденцияларды

бақылауға ала отырып, осы және басқа да есептеулерге дұрыс араласуға, әрдайым дұрыс шешімін табуға мүмкіндік береді.

Өмірдегі барша құбылыс – уақыттың, мезгілдің билігі мен әміріне тәуелді. Осынау ақиқаттың қисыны, жөнімен алып қарайтын болсақ ХХІ ғасыр еліміздің кітапханатану ғылымы дамуының жаңа бір кезеңінің басталуы ретінде есте қалғалы тұрғандығы жасырын емес. Себебі адамның жанына аса зор рухани азық беретін бұл саланың бұлайша жаңа міндеттер биігіне көтерілуі уақыт талабы мен замана көші дейтініміз хақ. Егеменді еліміздің өмірлік қажетіне қызмет ететін кітапханалар жүйесі әлі талай кезеңді бастан кешіреді [4].

Бұл жағдайда ақпарат қоғам мен кітапхананы әлеуметтік институттар ретінде дамытудың маңызды ресурсы ретінде, оны жинауды, өңдеуді, сақтауды, таратуды және әлеуметтік қызметтің әр түрлі салалары мамандарының үнемі күрделенетін ақпараттық қажеттіліктерін толық және уақтылы қанағаттандыру мақсатында пайдалануды қамтамасыз етеді.

Телекоммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы, оларды еліміздің кітапханаларына, ақпараттық және медиаорталықтарына енгізудің ауқымдылығы бір жағынан, тұтынушылардың әлемдік ақпараттық ресурстардың барлық түрлеріне еркін қол жеткізу мүмкіндігін негіздейді, ал екінші жағынан, электронды кітапханалық-ақпараттық еңбектің мазмұны мен сипатын өзгертеді. Кітапхана мамандарын рутиндік операцияларды орындаудан босату оларға бұрын кітапхана ісін жүргізудің дәстүрлі мүдделері саласында болмаған проблемаларды тиімді шешу үшін қажетті жаңа кәсіби біліктер мен дағдыларды алуға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты ғылыми-зерттеу жұмысы ғаламдық желідегі электронды кітапханалар ресурстарын бағалаудың және теориялық, әдіснамалық және эмпирикалық зерттеулер жүргізу негізінде оларды шешудің ең тиімді жолдарын іздеудің маңызды құралы болып табылады. Ғылыми зерттеу жұмысын ұйымдастыру және өткізу қызметтің ортақтығы, материалдық-техникалық база, кадрлардың кәсіби-біліктілік құрамы және тұтынылатын ресурстардың сипаты негізінде бірыңғай тұтас біріктірілген экономикалық бірліктердің жиынтығы ретінде электрондық кітапханалар-ақпараттық саланы дамытуға оң әсер етеді [5].

Ақпараттың есепсіз көбейген кезінде, кітапханалар елдің бірыңғай ақпараттық және мәдени кеңістігін құруда, өңірлердің шет елдермен тікелей ақпараттық байланыстарын орнатуда, қазақстандық және формациялық ресурстарды Халықаралық ақпараттық желілер мен деректер банктеріне интеграциялауда негізгі буын бола алады және болуы тиіс.

Электронды кітапханалардың негізгі мақсаты құндылықты заманауи тұрғыда тұтас көзқарасты қалыптастыру болып табылады. Бұл кәсіби мамандар үшін де, әуесқойлар (дилетанттар) үшін де құнды дерек көзі болады. Ал кәсіби мамандар осы саладағы бүгінгі көшбасшылар істің жай-күйін, зерттеу нәтижелерін, ұзақ мерзімді үрдістерді бағалай алады. Әуесқой оқырмандар болса кітапхана мен баспалардың жаңа буынына апаратын осы бастамамен таныса алатын болады.

Яғни электронды кітапхананың ақиқаты - бұл адамдардың, ұйымдардың, жабдықтар мен технологиялардың өзара әрекеті. Кітапханалар мен баспагерлер осы жаңа технологияларды қалай пайдаланады? Жеке кітапханаларды құру арқылы жеке адамдар дәстүрлі ұйымдастырушылық құрылыммен қалай айналысады? Мұның бәрі қайда апарайды? Соңғы сұрақтың жауабы қарапайым. Бұл сандық технологияның маңызды аспектілеріне арналған: технологиялар, қосымшалар, зерттеулер. Олардың үйлесімі электронды кітаптардың өзегін құрайды.

Қазіргі кітапханалар – ақпараттық, мәдени-ағартушылық, ғылыми-зерттеушілік мекеме. Кітапханашы тек қазіргі заман талабына сай технологияны біліп қана қоймай, сонымен бірге оны сауатты түрде қолданады. Әрбір оқушы жеке тұлға, оның жан-жақты дамуына мүмкіндік жасап, ықпал көрсету кез-келген кітапхананың алға қойған мақсаты. Бұдан жарты ғасыр бұрын дүние жүзі кітапхананы тыныш, жайлы, кітап сөрелері мен каталог жәшіктері орналасқан және оқырман залында кітапқа үнілген оқырмандарға толы ғимарат есебінде көретінбіз, ал бұл күнде кітапханаларда монитор алдында отырған компьютерлі оқырмандар залы пайда болды. ХХІ ғасырдағы қоғамдық өзгерістер, қазіргі мәдени шаралар – адамзаттың ашық ақпараттық қоғамға өтуі кітапханада үлкен өзгерістер енгізуде. Заманауи технологиялар, көмегімен білім алушылар электронды кітапханаларға шыға алады, электронды кітаптар оқиды, электронды беттерді парақтайды. Мәдени шаралардың бастылары–қоғамның ақпараттануы, коммерциялануы, демократиялануы, компьютерленуі бір сөзбен айтқанда заңды түрде цивилизациялануы кітапхана жұмысын жаңа деңгейге көтереді. Ақпаратсыз білім де, ғылым да дамымайды. Сондықтан білім мен ғылымның ошағы саналатын кітапхананың маңызы жылдан жылға артып келеді. Бүгінгі күні оқырмандар талабын қанағаттандыру, рухани байлығы мен жалпы қабілетін дамыту және жоғары эстетикалық талғамын қалыптастыру міндеттерін іске асыруда кітапханалардың алар орны ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Библиотечное дело в Казахстане. 1946-1975.- Алма-Ата,1991.- С.201-211
2. Армс В. Электронные библиотеки. М.: ПИК ВИНТИ,2001. 274 с.Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасыныңтарихы=История Национальной библиотекРеспублики Казахстан. 1-том: (1931-1990) / Ақпарат және мұрағат комитеті ; "Әдебиеттіңәлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару"бағдарламасы ; жоба жетекшісі Г.Қ. Балабекова, құраст.: К.Т.Қасымжанова, Е. Исмаилов ; ғыл. ред. А.Ш. Алтаев ; ауд. Қ.Жорабеков.- Алматы: Өнер, 2011.- 440 б.
3. Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасыныңтарихы=История Национальной библиотеки РеспубликиКазахстан. 2-том: (19912011) / Ақпарат және мұрағаткомитеті ; "Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басыпшығару"бағд. ; жоба жетекшісі Г.Қ. Балабекова, құраст.: К.Т.Қасымжанова, Е. Исмаилов ; ғылыми ред. А.Ш. Алтаев ; ауд.Қ. Жорабеков.- Алматы: Өнер, 2011. 352 б.
4. Кітапхана құқы: Заң және нормативтік-құқықтық актілержинағы /ҚРҰК;Құраст.А.В.Галиева,Ж.М.Садырбаева.Алматы: ҚРҰК, 1999.-0
5. Кітапхана қызметіндегі Паблик рилейшнз: істәжірбиелік құрал / Қазақстан Республикасы ұлттық кітапханасы; құраст. Ф.Қ. Бектұрбекова.- Алматы: ҚРҰК, 2008.72 бет.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

ИЗДИНА Сағыныш Мухидуллаевна, САДУОВА Бекзат Тасболатовна

М.Жұмабаев атындағы ЖОББМ, Т.Жүргенов атындағы ЖОББМ

Ақтөбе облысы, Әйтеке би селосы, Қазақстан

Andirova_v@mail.ru

Білім берудің жаңа бағыттарының басты ерекшелігі – оқытудың нәтижесін алдын-ала болжап, оқушылардың қызығушылықтары мен ізденімпаздығы негізінде білімі мен біліктерін жетілдіріп, оны сана «сүзгісінен» терең зерделей отырып, шығармашылық әлеуетін үнемі дамытуға және рухани толысуға ұмтылысын қалыптастыруды бағдар тұтады.

Бұл міндеттерді жүзеге асыру еліміздегі мектептерде оқыту процесінің мазмұндық болмысын жаңа әдіснамалық тұрғыдан негіздеуді талап етеді. Мұндай жаңа әдіснамалық жүйе дәстүрлі оқыту процесін түбегейлі өзгертудің қажеттігін көрсетіп, оқытудың шығармашылық қызметін дамытып, білім мазмұнының ұлттық негізде берілуін жаңа өркениеттік бағдар тұрғысынан жетілдіруді қарастырады.

Жаңа білім парадигмасы балаға оқу қызметінің субъектісі ретінде қарап, шығармашылық қызығушылықтары негізінде білімге құндылық бағдарын қалыптастыра отырып, танымдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруды және жан-жақты дамыған, шығармашыл жеке тұлғасын қалыптастыруды көздейді.

Жалпы, жаңарған мектепте оқыту құрылымы мен ұйымдастырылуы оқушылардың қызығушылығы мен қабілеттеріне, рухани дамуына, олардың өмірлік жоспарларының жүзеге асырылуына бағытталған, көпвариантты және икемді болуы қажет. Сондай-ақ бұл мәселеде негізгі, орта және жоғары мектептің, өндірістің т.б. өзара сабақтастығы проблемасын ескерген жөн.

Ақпараттандыру, жаһандану жағдайындағы қазіргі білім беруді дамыту мен жетілдіруді түрлі инновацияларды енгізусіз, жаңаша оқытуға қатысты принципті бағыттар қатарын қайта қарамайынша елестету мүмкін емес. Солармен бірге, қазіргі мектептің педагогикалық процесін бүгінде қарқынды даму үстіндегі инновациялық білім беру жүйелерімен, бірінші кезекте, шығармашылық қабілетке, шығармашылық рефлексияға, шығармашылық өзін-өзі дамытуға, шығармашылық дербестікке, креативтілікке қойылып жатқан талаптарға сәйкес келуі мәселесінің қарастырылуына да үлкен мән берілуі керек.

Жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамыту тетіктерін зерттеуге деген әлеуметтік тапсырыс креативтік проблемасының ерекше өзектілігін ескертіп отыр. Шығармашылық қызығушылықтың динамикалық даралық сипаты креативтілікте және оның негізгі көрсеткіштерінде көрінеді. Бірақ, мәселе мынада: креативтік педагогикалық, психологиялық ғылымдарда тұрақталған категориялар болып табылса да, «креативтілік» түсінігі өз пайымдауын тапқан жоқ және шығармашылық психологиясынан жеткілікті талдауын талап етеді. Креативтілік проблемасы қазіргі кезеңде зерттеліп жатқанымен, бірқатар ғылыми-зерттеу жұмысы белгілі бір дәрежеде

шығармашылықтың түрлі аспектісін қарастырғанымен, бүгінге дейін проблеманың өзіне де, оған қатысы бар түрлі қолданбалы сипаттағы сұрақтарға байланысты да бірыңғай пікір қалыптаспай отыр.

Қоғамды гуманизациялау – ХХІ ғасыр басындағы ғылыми мәселе десек те болады. Қазірдің өзінде, оның дамуының бүгінгі кезеңінде бұл тенденция адамдық фактордың анықтаушы ролімен көрсетіліп отыр. Осы фактор феноменологиясында шығармашылық қызығушылық басым және оның негізгі құраушысы болып табылады.

Сонымен, классикалық пен қазіргі жаңа парадигмалардың айырмашылығы жалпылай айтқанда, адам туралы және білім алу арқылы оның дамуы туралы мынадай іргелі түсініктердің өзгеруінде (1-кесте).

1-кесте - Білім беру парадигмаларының сипаттамалары

	Классикалық парадигма	Жаңа парадигма
1	Білім берудің негізгі міндеті: өскелең ұрпақты дайындау	Білім берудің негізгі міндеті: жеке тұлғаның дамуы мен өзін-өзі жүзеге асыру жағдайын қамтамасыз ету
2	Адам - қарапайым жүйе	Адам - күрделі жүйе
3	Білім - өткен шақ тәжірибесінен («еске алу мектебі»)	Білім – болашаққа бағдар («ой-өріс мектебі»)
4	Білім беру – білім, білік, дағдылардың белгілі үлгілерін оқушыға беру	Білім беру - адам өз санасында әлем бейнесін жасау оны пәндік, әлеуметтік, рухани мәдениетпен ұштастыруы
5	Оқушы – педагогикалық ықпал ету объектісі	Оқушы – танымдық іс-әрекеттің субъектісі
6	Субъект-объектілік, педагог пен оқушының монологиялық қатынасы	Субъект-субъектілік, педагог пен оқушының диалогтық қарым- қатынасы
7	Оқушының “жауап берушілік”, репродуктивті іс-әрекеті	Оқушының белсенді, шығармашылық іс-әрекеті

Өзінің білім беру әлеуеті жағынан классикалық парадигмадан басым жаңа парадигмалардың қалыптасуы - тарихи ұзақ және қарама-қайшылықты процесс. Мысалы, ХІХ-ХХ ғасырлардың шегінде пайда болып, ерікті жеке тұлғаның, субъектінің өзін-өзі дамытуын, білім мазмұнын таңдаудағы олардың еркіндігі проблемаларын шешуге алғаш талпынған антропологиялық парадигманы қарастыруға болады. Егер классикалық модельде оқу процесінің өзегінде дидактикалық кешеннің формальді элементтері тұрып, ал оқушы табиғаты мұғалімнің тәжірибесі мен біліміне, мүмкіндіктеріне тәуелді болса, антропоцентрикалық оқу процесі үлгі бойынша қалыптастыратын - дәстүрлі оқу процесінен айырмашылығы, оқу іс-әрекетінің барлық құрылымы индивидтің өзін-өзі дамыту мақсатына бағытталғандығы.

Сонымен, креативтілік – рухани құндылықтарды жасаушы және жеке тұлғаның шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі дамыту шарты бола отырып, рефлексия мен субъективтік өзін-өзі бағалау негізінде жаңа нәтижелерге жетуде шығармашылыққа қабілеттілігінен көрінетін сапалық қасиеті.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқушыларының шығармашылық қызығушылығын қалыптастыру өте маңызды, күрделі және көп салалы мәселе болып есептеледі.

Шығармашылық дегеніміз – бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен саналы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу адамның рухани күшін нығайтып, өзін-өзі тануына көмектеседі.

Тіл мен әдебиет сабақтарындағы шығармашылық іс-әрекет – мәселелі қою, ойды тұжырымдап айту, идеяның пайда болуы, оны шешу, оның логикалық дамуы, аталған мәселені шешуде тиімді әдістерді қолдану, негіздеу, оны тәжірибе жүзінде дәлелдеу барысында нәтиженің нақты көрінуі.

«Шығармашылық қызығушылық» ұғымының мазмұнын психологтар мен педагогтар төмендегідей сипаттайды:

- жаңалықты сезінуге деген тұлғаның сезімдері, жаңалыққа ұмтылу, ойлаудың жоғары деңгейі, жаңа жағдайға қарай әрекет түрлерін тез арада өзгерте алу қабілеті (Ю.Н. Кулюткин);
- тұлғаның шығармашылыққа бағытталған позициясы, бағыттылықтары (А.М. Матюшкин);
- индивидтің шығармашылықпен өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігін көрсететін қасиет (Л.В.Занков).

Бүгінгі Қазақстанға қалыптан тыс ойлай алатын, шұғыл шешімдер қабылдай білетін, белсенді, шығармашыл жеке тұлға қажет.

Шығармашылық сабақ – оқушылардың өзіндік танымдық әрекеттеріне мүмкіндігінше жағымды жағдай тудыратын, жаңартылған мектептегі оқу процесін оңтайлы ұйымдастыру тәсілі. Жаңа ұйымдастырушылық нысан – шығармашылық сабақтарын қолдану мұғалім қызметін оқу процесінде оқушы мен дәстүрлі сабақ талаптары арасында туындайтын қарама-қайшылықтан арылуға мүмкіндік береді.

Оқушылардың білім алуында шығармашылық әрекетін белсендіруге, олардың интеллектуалдық, рухани-адамгершілік дамуын арттыруға байланысты мәселені шешу дидактикалық тәсілдерді өзгертуді және мұғалім

ақпаратына берілетін уақыт бөлігін азайтып, оқушының өзіндік танымдық, шығармашылық іс-әрекет уақытын көбейтуге әкелетін оқу уақытын қайта бөлуге орай қажетті жаңартулар жүргізуді талап етеді.

Өзін-өзі дамытумен қатар индивидтің жан мен тән үйлесіміне сәйкес өз ойын жинақтау қабілетін бейнелейтін *рефлексия ұғымы* пайда болды (Р. Декарт, Д. Локк). Жаңа дәуір философиялық идеялары «өзіндік» және «Мен» ұғымдарына бағытталады. Жаңа құндылық - адамның өзіндік «Мен» құндылығы пайда болды.

Шығармашылық көзі – танымдық қызығушылық, интеллектуалдық қабілет, білім, ойлау стилі, тұлғалық мінездеме, мотивация және қоршаған орта. Сол себепті өз сабақтарымызда оқу мақсатына сай ұсынылатын тапсырмалардың шығармашылық сипатын арттырамыз. Өйткені, мазмұны жаңартылған бағдарламаның өзі шығармашылықты жетілдіруді көздейді.

Оқушының шығармашылық деңгейі – оның мәселені қою мен оны шешудің жолдарын табуынан көрінеді. Мұнда жаңа білімді меңгеру процесі шығармашылық ойдың қалыптасуымен және дамуымен бірге жүреді. Демек, шығармашылық ойдың нәтижесі - тек қана белгілі ұғымдарды қайталап, жаңғыртумен ғана емес, сонымен қатар жаңа білімді жасау, тапсырманы орындауда жаңа жолдарды ашу.

XXI ғасыр білімін адамның шығармашылық қызығушылықтарының дамуы, оның өзінің жеке тұлғалық дамуы деп түсіну қажет. Бұл - әр адамның өзін-өзі жасампаздықпен қайта құра алуы, қоғамдық талаптар тұрғысынан өзіне сыни баға бере алуы, айналаны өзгертуге қатыса алуы. Білім арқылы адамның интеллектуалдық, рухани күші артып, жеке тұлғасы қалыптасады. Шығармашылық қызығушылық әлеуеттің дамуы жаңашылдықтың қажеттілігін сезіну арқылы, оған деген өзінің сенімдерін қалыптастыру арқылы көрінеді де, өз білімін, танымын кеңейтуге негіз болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Краткий словарь иностранных слов // под. ред. О.П. Марасанова. М., 1993. 318-б
2. С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. А.С. Макаренко. «Толковый словарь русского языка» // М., 2004. 288-б
3. Қазақстан Республикасында білім беру мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Астана . 2020
4. С.Е. Шишов. Понятие компетенции в контексте проблемы качества образования // «Государство и образование», 2002. 88-б

ACTION RESEARCH МҮМКІНДІКТЕРІН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕДЕ ҚОЛДАНУ

ИСКАКОВА Айгерім Жарқынбекқызы

№123 мектеп-лицейі

Қызылорда облысы, Жалағаш ауданы, Қазақстан

Aiko-1986-kz@mail.ru

«Қызықтырар ұстаз болса, қызықпайтын шәкірт болмас»

К. Д. Ушинский.

Дарынды бала дегеніміз – айрықша жетістіктермен ерекшеленетін және іс- әрекет барысында сондай жетістіктерге ұмтылатын баланы айтамыз. Дарынды және талантты балаларға қатысты бұл ойлауды, талқылауды және мұқият жоспарлауды талап ететін едәуір күрделі мәселе. Талантты немесе қабілетті үнемі айқындай отырып бастауыш мектептің мұғалімдері өздерін «дарынды оқытушылар» ретінде көрсетуі тиіс (Eyre and Lowe). [72-бет]

Дарынды оқушылармен жұмыс жасап, олармен тыңғылықты бір нәтижеге жету үшін ең алдымен алға қарай дамыту жұмыстарын жасау керек. Баланың шығармашылық қабілетін ашу арқылы, оны салауатты өмір салтын сақтайтын, ұлтжанды, қоғам талабына сай, шығармашылық қабілеті мол,

мәдениетті тұлға қалыптастыруға болады. Дарындылықтың табиғаты шексіз әлем. Зерттеушілік, қызығушылық, ізденушілік – балаға тән құбылыс. Білуге деген құштарлық, бақылауға талпынып тырысушылық, тәжірибеден өткізуге және ол туралы мәліметтер жинап, қызығушылық таныту сияқты қасиеттер балаға тән мінез деп айтсақ әсте қателеспесіміз анық. Балалардың дарынын ашуда оқушы мен мұғалімнің бір-біріне деген ынтымақтастығы қажет. Биік танымдық қабілет, тұрмыс –тіршіліктің сырын ұғуға талпыныс баланың ерте жасынан туындай бастайды екен. Сондықтан да баланы бастауыш сыныптан бастап баулу керек. Олай болса, баланың қызығушылығы мен ізденпаздығын арттыра отырып, өз ойлаған арман- мақсаттарына қол жеткізу үшін қабілеттерінің ашылуына көмектесуіміз керек.

- Білімді өз бетінше іздену арқылы алуға қолайлы жағдай жасау.
- Сұраныс пен мұқтаждарын ескеру, қызығушылығын жоймау.
- Өзін-өзі дамытатын тұлға қалыптастыру.

Мұғалім бала бойындағы қабілеттерді мойындауы және оны әрі қарай дамыту керек. Бұрынғы дәстүрлі сабақ пен қазіргі біздің өтіп жатқан сындарлы оқыту бағдарламасын салыстыруға келмейді. Мұғалім түсіндіреді, тыңдайды, бағалайды. Оған кедергі келтірмей, тып- тыныш тыңдау керек. Одан әрі қарай өмір сүру дайындығы қалай болмақ. Ол сол күйінде жаттанды түрде қалып қояды да, болашақта іске асыруға деген еш мүмкіншілігі болмайды.

Ал, ендігі жағдайда айтар болсақ, мұғалім барлығын өзі айтуға және өз білімін таңғалдыруға тырыспайды. Барлығын біліп тұрса да оқушының өз еркімен ізденіп, талпынғанын қалайды. Оқушы алдына проблема тастап, ойлаудың түрлі жолдарын ашады. Бағдар беріп, алға қарай жетектейді. Осыдан барып оқушы білім мен ғылымға қызыға қарап, проблеманы шешуге бел буады. Ізденіс пен қызығушылық ұштасқанда барып, нағыз білімді, өз ойын ашық айта алатын немесе еркін жеткізуге деген батылдығы бар оқушылар қалыптаса бастайды.

- Талантты және дарынды бала деген кім және оны қалай анықтауға болады?
- деген сұрақ осы модульмен жұмыс жасауыма бағыт берді. Дарынды бала деп – осы күнге дейін тек олимпиадаларға барып, сабақты тек «5»-ке оқып, ғылыми жобалар мен жарыстарда көзге түсіп жүрген балаларды ғана атап келген болатынбыз. Алайда, қазіргі таңда әрбір баланың дарынды немесе талантты екенін Кембридж тәсілі бойынша оқу барысында білдім.

«Әрбір баланың бойында өз қабілеті мен дарындылығы жатыр. Мұғалім оны ашудың кілтін табу қажет. Балаланың қажеттілігін анықтап, дарындылыққа итермелеу үшін түрлі әдістер қолдануды талап етеді», - деп Фриман айтып өткендей әрбір баланың дарынды, талантты етіп шығару үшін негізгі кілтін, қажеттілігін анықтауымыз қажет екендігін ұқтым.

Ендігісі, осы модульмен жұмыс жасауды бастау болатын. Бірінші жұмысым мұғалімдерді зерттеу мақсатымен таныстыру болды. Тәжірибенің бастамасы демалыс уақыты болғандықтан сыныптан үш деңгейдегі оқушыны тандап алып, қалай жұмыс істеді, нені бақылау қажет екендігі шешілді. Ол үшін «А деңгейіндегі оқушы» ретінде үлгерімі өте жақсы «Г» есімді оқушыны, «В деңгейіндегі оқушы» ретінде үлгерімі орташа «А» есімді оқушыны және «С деңгейіндегі оқушы» ретінде үлгерімі төмен «Б» есімді оқушылар тандап алынды.

«А деңгейлі оқушы» ретінде «Г» есімді оқушыны таңдауға Фриман (1998) тексеру парақтары мұғалімдерді шатастырып, дарынды, талантты балаларды анықтау барысында қате бағыт беретіні жайында зерттеулерден мысал келтіреді. Бірақ тексеру парағында зерттеулерге негізделген және ең үздік оқушыларды анықтайтын сенімді өлшемдерді тиімді қолдануға болады, олар төменде көрсетілген: [Монтгомери, 1996; Фриман, 1991]

- **Есте сақтау және білім;**
- **Өз білімін жетілдіру;**
- **Ойлау қабілетінің жылдамдығы;**
- **Мәселені шешу;**
- **Икемділік;**
- **Күрделілікке деген сүйіспеншілік;**
- **Шоғырлану;**
- **Ерте символдық белсенділік.** (МАН, 73-бет)

Міне, жоғарыда айтылған сипаттамаға сүйене отырып, сыныптағы «Г» есімді оқушы дарынды оқушы ретінде тандап алынды. Ал, қалған екі оқушы Блум таксономиясының көмегі арқылы тандалды. Білу, түсіну деңгейдегі оқушы үлгерімі төмен және қолдану, талдау деңгейіндегі оқушы орташа деңгейдегі оқушы ретінде алынды.

Н.Менчинскаяның оқушылардың ақыл-ойының дамуы жайлы зерттеуінде «Ақыл-ойдың дамуын үстіңгі, сыртқы және тереңірек қабаттар немесе пластырлардан тұратын көп деңгейлі құбылыс деп қарастырған жөн. Білім-үстірт күйде болатын үстіңгі қабат. Ал, тереңірек пласт – білімді алу және

қолдану үрдісінде ақыл-ой операцияларын орындай алу және ақыл-ой әрекетінің тәсілдерін меңгеру. Үшінші пласт – ақылдың белгілі бір сапасының немесе қасиетінің қалыптасуы: белсенділік және өзіндік әрекет, өнімділік, икемділік, сын көзбен қарау. Өнім мен үдеріске қатысты көрсеткіштерден айырмашылығы мұндағы талдау пәні – тұлғаның қасиеттері болып табылады», - деп айтып өткен.

Демек, біз «Айзбергтің» білімділер қатарын көбейту үшін алдымен ақыл деңгейінің «үшінші пласт – ақылдың белгілі бір сапасының немесе қасиетінің қалыптасуы: белсенділік және өзіндік әрекет, өнімділік, икемділік, сын көзбен қарауын» дамытуымыз қажет. Ал, ол болса, қысқа мерзімде орындалатын мәселе емес. Алайда, сол мақсатқа жету үшін қазірден бастап жұмыс істеуіміз қажет емес пе? Ал, ол үшін мен не істеуім керек?

Сол үшін таңдалған үш оқушының «Сабақ жоспарлау кезінде қаншалықты мақсатқа сай жұмыс жасай алады?», «Сабақ барысында не істейді?» деген сұрақтарға жауап беретін «Үш оқушыны зерттеу парағы» толтырылды. Сабағым аяқталғаннан кейін жазған кестедегі жұмыстардың қаншалықты орындалғаны анықталып, өлшеніп отырды.

Анығырақ тоқталып кетер болсам, бірінші сабақ барысында, оқушыларға кластер толтыру тапсырылды. Сонымен қатар, ой қозғау ретінде қосымша сұрақ берілген болатын.

Кластер толтыру жұптық жұмыс ретінде жүргізілді. «А деңгейіндегі оқушы» «С» есімді оқушымен бірігіп жұмыс жасады.

Оның жұмысы келесідегідей көрініс тапты:

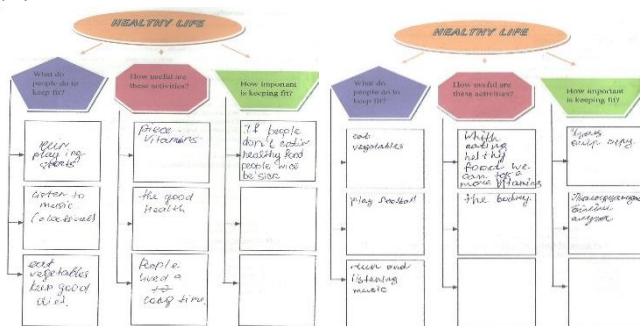
- What do people do to keep fit?
- Eat healthy food.
- How useful are these activities?
- With eating healthy food we can take more vitamins.
- How important is keeping fit?
- If people don't eat healthy food people will be fat and sick.
- Every morning do exercises
- The body and health will be strong.
  - If people don't do exercise, people will be fat
- Have a good hygiene
- If you have good hygiene your health will be better
  - Dust is bad for our health.

Ал, ой қозғау үшін берілген сұраққа келесідегідей жауап берген:

- I think only apples and chicken healthy for our health. Because they have ingredients that we have for eat.

Жұмысында жүйелік байқалады. Оқушы тапсырманы жақсы түсінгендігі байқалады. «А деңгейіндегі оқушыны» бақылайтын көмекші мұғалімнің парағында: «Тілді қатесіз, салыстыра отырып қолданады,» - деп берілген. Оқушының жұмыс жүргізу барысында ағылшын тілін қолдана отырып, толтырып шыққан.

Ал, «В деңгейіндегі оқушының» және «С деңгейіндегі оқушының» жұмысы келесіде берілгендей көрініс тапқан.

В деңгейіндегі оқушының жұмысы

С деңгейіндегі оқушының жұмысы

Тапсырманы орындау барысында жауаптарына қарап, оқушыларға қиындық туғызғаны байқалады. Орташа деңгейдегі оқушы музыка тындауды дене пішініне көмектеседі десе, төмен деңгейлі оқушы футбол ойнау деп жауап берген. Выготскийдің «Тым күрделі жұмыс балаларға орындалмайтын, ынтасын жоятын жұмыс болып көрінеді» деп «Жақын арадағы даму аймағы» теориясына негіздеп айтқан. Ал, Эйр ойлаудың, білікті дамыту және біліктерді шешудің аса жоғары деңгейін ұсына отырып, дарынды балаларға арналған оқу жоспарына өзгеріс енгізу жөніндегі ұсынымдарда теорияның осы бөлігін пайдаланады деп берген. [МАН, 74-бет] Осы айтылған сөздерге сүйене отырып, оқушыларға білу деңгейіндегі сұрақ емес, маңызын сұрау арқылы бағалау деңгейіндегі

сұрақ қойғанымды байқадым. Талантты және дарынды балаларды оқыту сыни тұрғыдан ойлауға үйрету модулімен тығыз байланысты. Сол себептен де, жұмыстың толықтай дұрыс орындалуы үшін бала сыни тұрғыдан ойлай білуі керек. Бұл сәтсіздікті жою мақсатында келесі сабақта білу деңгейіндегі сұрақтардан бастап қойылып, өрбіту жөнінде шешім қабылданды.

Сабақ соңында сыныптың жеке-жеке қаншалықты деңгейде сабақты меңгергенін анықтау мақсатында «Деңгейлік тапсырма» алынды. Жұмыс сол күні өтілген мәтін мен жаңа сөз тіркестеріне байланысты жасалынған. Жеңілден ауырға қарай жас ерекшелігіне қарай жасалған деңгейлік тапсырма болып табылады. Бұл жұмыстың орындалуы келесі оқушы жұмыстарының сканерленген суреттері арқылы байқауға болады.

Тапсырма (7 ұмыс)

Which gym(s) would you recommend for someone who:

- wants to be guided by an expert? 1. *Interfit*
- doesn't want to pay any extra? 2. *Gymworld*
- can only exercise on Sunday morning? 3. *Fit for life*
- wants to use public transport? 4. *Interfit*
- wants to do some aerobics? 5. *Gymworld*
- wants some beauty treatment? 6. *Fit for life*

Use words or phrases from the article to complete the sentences.

- I really want to get *fit*... so I've been started going to a gym twice a week.
- You have to be very careful when you *work out*... because it's easy to injure yourself.
- Many famous people have their own personal *trainers* who advise them on their fitness.
- My mum's started going to *aerobic class*... to get fit and she likes meeting all the other women there.
- I'm not used to a lot of exercise, so my *muscles* start to hurt when I play too much sport.
- If you do *bodybuilding*... you have to work very hard to get ready for shows and competitions.

1. Jim's gym is friendly.
2. Gymworld.
3. Fit for life.
4. Interfit.
5. Fighting fit.

★ Perfect. You should be main idea of gym by saying you did answer. Your vocabulary is good.
⇒ You could write more about gym.

Тапсырма (7 ұмыс)

Which gym(s) would you recommend for someone who:

- wants to be guided by an expert? 1. *Interfit*
- doesn't want to pay any extra? 2. *Gymworld*
- can only exercise on Sunday morning? 3. *Fit for life*
- wants to use public transport? 4. *Interfit*
- wants to do some aerobics? 5. *Gymworld*
- wants some beauty treatment? 6. *Fit for life*

Use words or phrases from the article to complete the sentences.

- I really want to get *fit*... so I've been started going to a gym twice a week.
- You have to be very careful when you *work out*... because it's easy to injure yourself.
- Many famous people have their own personal *trainers* who advise them on their fitness.
- My mum's started going to *aerobic class*... to get fit and she likes meeting all the other women there.
- I'm not used to a lot of exercise, so my *muscles* start to hurt when I play too much sport.
- If you do *bodybuilding*... you have to work very hard to get ready for shows and competitions.

1. Jim's gym is friendly.
2. Gymworld.
3. Fit for life.
4. Interfit.
5. Fighting fit.

★ Good job. You've learnt all new words and showed me how I changed by giving exp. to this's proposition.
⇒ If you answered to the task I by writing names of gym.

Тапсырма (7 ұмыс)

Which gym(s) would you recommend for someone who:

- wants to be guided by an expert? 1. *Interfit*
- doesn't want to pay any extra? 2. *Gymworld*
- can only exercise on Sunday morning? 3. *Fit for life*
- wants to use public transport? 4. *Interfit*
- wants to do some aerobics? 5. *Gymworld*
- wants some beauty treatment? 6. *Fit for life*

Use words or phrases from the article to complete the sentences.

- I really want to get *fit*... so I've been started going to a gym twice a week.
- You have to be very careful when you *work out*... because it's easy to injure yourself.
- Many famous people have their own personal *trainers* who advise them on their fitness.
- My mum's started going to *aerobic class*... to get fit and she likes meeting all the other women there.
- I'm not used to a lot of exercise, so my *muscles* start to hurt when I play too much sport.
- If you do *bodybuilding*... you have to work very hard to get ready for shows and competitions.

6. Jim's gym is friendly.
7. Gymworld.
8. Fit for life.
9. Interfit.
10. Fighting fit.

★ Awesome. Your vocabulary is great.
★ You write words correctly without mistakes!
⇒ If you tried to complete task it'd would be awesome.

А деңгейіндегі оқушы

В деңгейіндегі оқушы

С деңгейіндегі оқушы

Деңгейлік тапсырмалардың сканерленген суреттері

Байқап отырғандарыңыздай, бірінші оқушы толық орындап шыққан.

Тапсырмаларында қате кездеспейді. Орташа деңгейінің оқушысы екі тапсырманы, ал төмен деңгейдегі оқушы бір ғана тапсырмамен шектелген. Сөз тіркестерімен топта жұмыс жасалғаннан және төмен деңгейлі оқушыға аудару тапсырмасын орындау тапсырылғанынан болар, екінші тапсырманы қатесіз толтырып шықты. Ал, орташа деңгейдегі оқушы бақылаушы ролін атқарды. Әрі мәтіннің мағынасын талдау жүргізу кезінде бақылап отыруына тура келгендіктен сол күнгі мәтін жайлы сұрақтарға жауап бере алды. Ал, соңғы тапсырма жинақтау тапсырмасы болу себебінен, оқушының талдау деңгейінің оқушы екендігіне тағы да бір дәлел болды. Бақылау жұмысының өзі баланың дарындылығын ашуға ықпал етеді деп ойлаймын. Демек, оқыту үшін бағалау мен оқуды бағалау арқылы баланың қабілетін ашуға ықпал етуге болады. Себебі, әрбір бала жасалып жатқан жұмысқа баға беріп үйренетін болса, алдағы өз жұмысына да бағалау жұмыстарын жүргізіп отыратын болады деп есептеймін

Үш оқушыны бақылау үшін жеңілдік жасауға төрт сабағымда да көбірек қатыстырып, сөйлетуге тырыстым, бірі бақылаушы болса, бірі баяндамашы ролін атқарды. Ал, үлгерімі төмен оқушының көбіне уақыт сақшысы болғысы келетіні байқалды. Сол себепті де келесі сабақ барысында оны басқа да жұмысқа тарту үшін топ көшбасшысына басқа міндеттеме беру ұсынылды. Ұсыныс мүмкіндігінше басқа жұмыстарға тарту арқылы орындалды.

Келесі сабақ грамматика тақырыбында өтілді. Әір талантты да дарынды оқушыларды оқыта білетін мектептердің оқу бағдарламасын өзгерту арқылы мектептегі барлық оқушылар үшін күрделендіру және акселерация модельдерін қолдана алатындығын айтады. Ол үш түрлі өзгеріс енгізу негізінде Мейкер және Нильсонның оқу жоспарын өзгертудің моделін бейімдеп жасады:

- мазмұндық өзгерістер енгізу (үдеріс пен нәтижені қоса есептегенде)
- қолданылатын әдісті өзгерту
- оқу мәнмәтініндегі өзгерістер. [МАН, 75-бет]

Демек, берілген грамматика ережелерін оқушылардың жас ерекшеліктері мен қажеттілігі ескеріле отырып, құзырлылық тапсырмасына айналдырып, дайындалып шықты. Модульдің оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту және оқу модулімен тығыз байланыста болатынын байқауға болады. Әрі, осы берілген жұмыс жұптарда талқыланып, кейіннен топтық жұмыста сөйлем құрату жұмыстары жүргізілді. Жұп-жұппен жауабын табу мақсатында «оқушы-оқушы» арасындағы диалог жүріп жатты. Диалог негізінде оқыту арқылы, баланың жасырын, байқалмай жүрген ораторлық

қабілеті болуы да мүмкін ғой. Қабілетті оқушыны анықтауда оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдердің де маңызы зор. Келесі берілген, үш деңгейлі оқушының жұмысын салыстырып қарар болсақ, келесідегідей көрініс табады.

А деңгейіндегі оқушы

		Иә	Жоқ
✓	What do we use too refer to? Something positive/ something negative	✓	
✓	It was so hot that I got a headache. Is it correct? Yes/no		✓
✓	He's old enough that he can drive a car. Is this correct? Yes/no		✓
1	Неге иә? Неге жоқ? Себебін көрсетсеңіз. <u>Too</u> is used to refer to something that is bad		
2	When so is used to mean as a result it isn't followed by that		
3	Too and enough are not followed by "that" clause		
Критерий			
1. Нақтылығы		Өте дұрыс, анық	3 балл
2. Құрылымның дұрыс сақталуы			3 балл
3. Материалды дұрыс пайдалануы		Материалды дұрыс пайдаланып, мысал келтірген.	3 балл

Кесте №1 «А деңгейіндегі оқушының» құзырлық тапсырмасының орындалуы және критерий арқылы бағалануы

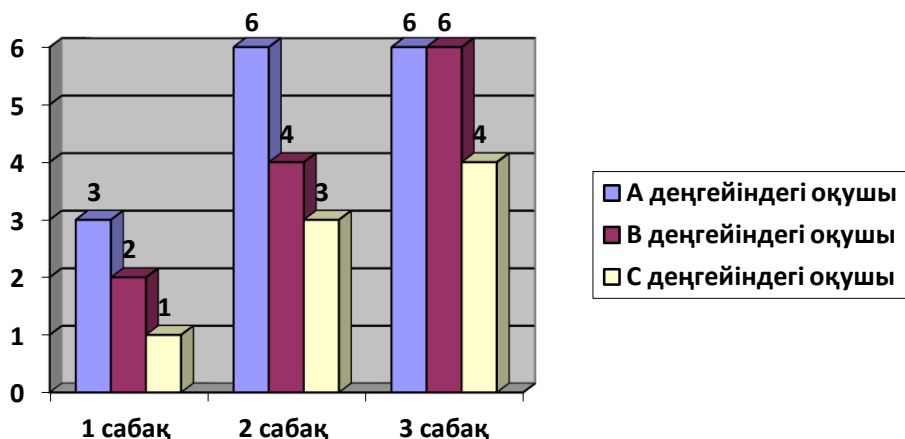
Орташа деңгейдегі оқушының жұмыс дәптерінен Төмен деңгейдегі оқушының жұмыс дәптерінен

А деңгейлі оқушы барлық тапсырманы дұрыс, әрі нақты жауап берген. В деңгейлі оқушы мен С деңгейлі оқушыда бір қате кездеседі және нақты жауап берілмегендігі байқалады. Менің ойымша, оқушылардың берген жауаптарында нақты дәлелмен жауап беру қиындық туғызғаны байқалады. Алайда, бұл тапсырманың түрлерін орындай келе оқушы біртіндеп үйренеді. Жауабын нақты және дәйектеп сөйлеуге, алдағы уақытта бұл қиыншылықтарды жеңіп, машықтанады деп ойлаймын.

Баланың қабілетін ашу үшін тек қана тапсырмалар беру арқылы анықтай алмаймыз. Талантты, дарынды баланы анықтауда АКТ-ның да маңызы өте зор. Себебі, алдымызда отырған он үш баланың он үші де аудиал немесе визуал болмайды. Оның бірі визуал болса, екіншісі аудиал, ал келесі бірі кинестетик болып табылады. Видеотаспа мен аудиотаспаны қолданудың өзі баланың қабілетін ашудың бір жолы.

Сабақ соңында Блум таксономиясымен жұмыс жүргізілді. Блум таксономиясын алған себебім, әр сабағымда көрініс табу керек модульдердің төртеуі осында кездеседі. Атап айтсам, «Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету», «Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау», «Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту және оқу» және ең бастысы «Талантты және дарынды балаларды оқыту» модулі көрінеді. Бала орындау барысында білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау және бағалау жұмыстарын жүргізеді. Блум таксономиясын нәтижелілігін анықтау мақсатында келесі сабақ барысында да алынды. Бірінші мен үшінші сабақ арасында оқушылардың ілгерілеуін байқауға болады. Үш сабақтың өзінде-ақ айтарлықтай жетістік байқалды.

Бірінші сабақта Деңгейлік тапсырманың бір ғана тапсырмасын орындаған болса, екінші сабақта берілген «Блум таксономиясының» «Білу», «Түсіну» және «Қолдану» деңгейіндегі тапсырмаларды орындады, ал, үшінші сабағымызда төрт тапсырманы орындауға шамасы жетті. Бұл, әрине көзге көрінетін нәтиже. Сонымен қатар, «В деңгейіндегі оқушының» жұмысында да ілгерілеушілік байқалды. Үш оқушыны салыстыра келе, жұмысы келесі диаграмма арқылы көрсетілген.

«Блум таксономиясы»

B деңгейіндегі оқушыны		C деңгейіндегі оқушы	

Төртінші сабақта суммативті тест алынды. Жоғары деңгейлі оқушы бестік баға алса, үлгерімі орташа және төмен оқушылар төрттік баға алды. Тест тапсырмасын жақсы деңгейде орындап шықты. Сыныпта үштік баға алған оқушы болған жоқ.

Қорыта келгенде, үш көмекші мұғалімдердің зерттеуі бойынша қандай өзгерістер болғанын байқау үшін қарап шығылды.

A деңгейіндегі оқушы – «суреттер салу, ережелер жазуды түсіндіріп берді, қорытындылады, бағалау парағымен жұмыс жасады, құзырлылық тапсырмамен жұмыс, Көңіл-күйі бір қалыпты, белсенді, сұрақ-жауапқа белсенді қатысты, реакциясы тез, ынтымақтастықта, бірлікте, сабырлы, байыппен орындауға тырысады, сабаққа қатысты іс-әрекетпен ғана айналысады, тілді қатесіз, салыстыра отырып қолданады, өзі де айтады, өзгені де тыңдай біледі, талқылау кезінде ана тілі қолданылады, баяндама ағылшын тілінде қорғайды,» - деген сипаттама берілген болса,

B деңгейіндегі оқушыға – «электрондық оқулықпен, топпен жұмысқа қатысты, құзырлылық тапсырмасын орындады, бақылаушы парағын толтырды, аудиотаспа бойынша дұрыс/бұрыс салыстырмасын орындады. Жұптық бағаға қатысты, жазу түрлері мен жолдары жайында тапсырма орындады, бағалау жұмысын жүргізді, көңіл күйі жоғары, сабаққа жоғары қызығушылықпен қатысты, сабақ барысында тәртіпті отырды», - деген сипаттама берілді.

C деңгейіндегі оқушының да сабақ барысында тәртіпті отырғанын, көбіне уақыт сақшысы болуға тырысқаны айтылған. Соңғы сабақтың өзінде уақыт сақшысы мен сөздік бойынша жұмыс жасауға тырысқаны байқалды. Оқушының сөздік аударумен жұмыс жүргізгеннің өзі мен үшін үлкен жетістік. Себебі, алдағы уақытта ағылшын тілі үшін сөздік сабақтың маңызды бөлігі болып табылады.

Тізбектелген сабақ жоспарында «Талантты және дарынды балаларды оқыту» модулінің сәтті шыққан тұстары:

- Блум таксонномиясы бойынша өсім байқалды
  - Оқушылар қиындатылған тапсырмаларды өз шамасына сай орындап шығуы
- Сәтсіз болған тұстарым:

- Оқушылардың талантты және дарынды болуына ықпал ету.

Алдағы уақытта осы бағытта нені дамытар едіңіз?

- Алдағы уақытта Блум сұрақтарын сабақ барысында көбірек қолданып, жан-жақты қабылдауына қарай тапсырмалар дайындау.

Қорытындысында, Мұғалімдерге арналған нұсқаулықтың он үшінші бетінде жазылған «Қазақстанның көркеюі үшін оқушылардың таланты мен қабілетін ашып, оларды оларды оқыту барысында дамыту өте маңызды,» - деген сөзбен аяқтағым келіп отыр. Себебі, біз баланы емес, мемлекетіміздің болашағын тәрбиелеп отырғанымызды ұмытпауымыз қажет. Ол үшін алдымызға келген әрбір оқушының өз қабілеті мен дарыны бар екені айқын. Және оны ашу үшін бар күш-жігерімді саламын деген ойдамын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық, Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы, үшінші деңгей, үшінші басылым. 13, 73, 74, 75-беттер.
2. Дәріс материалдары, бірінші "Бетпе-бет" кезеңі.
3. Берік Бейсенұлы (2012 жыл) *Ұстаздардың үш айлық курсы басталды*. Айқын республикалық қоғамдық газеті
http://www.aikyn.kz/index.php?option=com_content&task=view&id=13443
4. Шынарай Досыбекова (12/2006) *«Дарынды бала» ұғымы*. Қазақстан мектебі
5. Steve Taylor-Knowles, 2012, *Laser B1+: Students book*
6. George Yule, 2009, *Relative clauses; Oxford Practice Book, on page 178*

АБАЙ МЕН ШӘКӘРІМ ҮНДЕСТІГІ

БЕРДЕНОВА Сауле Жалғасовна, КАБДЕНОВА Салтанат Калижановна

А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Қостанай, Қазақстан

berdenova_saule@mail.ru, kabdenova_s@kst.nis.edu.kz

Абстракт

Мақалада Шәкәрім мен Абай өлеңдеріндегі ұқсастықтар мен үндестіктер ғылыми тұрғыда қарастырылады. Өз заманының суретшісі, өлеңдері философиялық тұжырымдар мен бейнелі образдарға толы ақын өлеңдері жан-жақты қарастырылады.

Екі ақынның өлеңдеріндегі тақырыптар мен ой үндестігі сөз етіледі, тілдік құралдарына ерекше назар аударылады. Өлеңдерінің тәрбиелік мәні түсіндіріледі. Сонымен бірге өлең мәтіндеріндегі бейнелеу құралдарының стильдік, эстетикалық сипаты қарастырылады. Көркемдегіш сөздердің лексика-семантикалық ерекшеліктері талданады. Шәкәрім мен Абайдың ешкімге ұқсамайтын стилінің бар екені, әдебиетке көрікті ойларымен тың жаңалықтар әкелгені сипатталады.

Кілт сөздер: шығармашылығын зерттей келе, дәстүрлік үндестік, адамдыққа тәрбиелеу, көркемдегіш сөздер.

Аннотация

В статье рассматриваются сходства и гармонии в стихах Шакарима и Абая. Все стихи поэта, произведения которого наполнены философскими концепциями и образными образами своего времени, рассматриваются многогранно.

В стихах двух поэтов произносятся темы и гармония мысли, особое внимание уделяется языковым средствам. Объясняется воспитательная значимость стихотворений. Кроме того, рассматриваются стилистические, эстетические характеристики изобразительных средств в текстах стихов. Анализируются лексико-семантические особенности художественных слов. Никому не похожа и стили научной Библиотеке наличии, литературе описываются достопримечательности сша новости ввоз мыслями.

Ключевые слова: изучение творчества, традиционное созвучие, воспитание человека, художественные слова.

Annotation

The article considers similarities and harmonies in Shakarim and Abay's poems. All the poems of the poet, whose works are filled with philosophical concepts and figurative images of his time, are considered in many ways.

In the poems of the two poets, themes and harmony of thought are pronounced, special attention is paid to language means. The educational significance of the poems is explained. In addition, stylistic and aesthetic characteristics of visual media in the texts of poems are considered. Lexical and semantic features of

artistic words are analyzed. No one likes it and the style of the scientific Library is available, the literature describes the sights of the United States news import thoughts.

Key words: the study of creativity, traditional harmony, a person's upbringing, artistic expression.

«Абай дәстүрі – қазақ әдебиетінің даму тарихында заңды жалғасын тауып, жан-жақты байып келе жатқан асыл арна» деген ғалым Әбдіғазиевтің пікіріне сүйенсек, ақын салған сара жол - төл әдебиетіміздің сүрлеу жолы іспеттес[4]. Абайдың қасында жүріп, оның тәрбиесін көрген, шығармаларымен танысып, сусындаған ақындардың үндесетін тұстары өте көп.

Тарихи және әдеби зерттеулерден бізге белгілі болғандай, Шәкәрім Абайдың немере інісі болып келеді, яғни үлкен ағасы Құдайберді жас шағында қайтыс болған соң оның баласы Шәкәрім ағасы Абайдың тікелей тәрбиесінде болады. Шәкәрімнің әкесі Құдайберді Құнанбайдың бәйбішесі Күңкеден туған. Сондықтан ақын Абай мен Шәкәрімнің туыстық қарым-қатынасы бар.

Кейбір ғылыми деректерде Абайдың төрт шәкірті болған деп айтылады. Олар - Көкбай, Шәкәрім, Мағауия мен Ақылбай.

Осылардың ішіндегі бірі де бірегейі – Шәкәрім Құдайбердіұлы, оны Абайдың заңды мұрагері десек те болады. Екі ақынның шығармашылығында көптеген үндестіктер бар. Осы мәселеге жүйелі түрде салыстырмалы талдау жасап көрелік.

1. Абай мен Шәкәрім арасындағы дәстүрлі үндестік

Шәкәрім Батыс пен Шығыс елдерінің әдебиетіне көз жіберіп, Пушкин мен Толстойды, бертінде Некрасовты ұстаз тұтты, Шығыс әдебиетінен Қожа Хафиз, Науаи, Физулиді жоғары бағалады. Ол «Дубровский» аудармасының алғы сөзінде былай деп жазған:

Айтқан сөзі ауруға ем, жанға құмар,
Тауып айтқыш тәтті тіл, сайраушылар.
Байрон, Пушкин, Лермонтов, Некрасов,
Қожа Хафиз, Науаи Физули бар. –

деп Шығыс ойшылдарына Абай қалай медет сұраса, Пушкин мен Толстойды Абай қандай сүйсе, Шәкәрім де сондай сүйеді.

2. Абай мен Шәкәрім арасындағы рухани үндестік

«Адам болар бала алысқа қарайды» демекші, есейген шағында ерке мінезіне тұсау салып, білімге ұмтылады. Қазақ шежіресі мен әлем әдебиетін қатар қойып оқиды. Ағасы Абай секілді табиғаттың тылсым сырын танып, қоғам өміріне өзгеріс енгізуді мақсат тұтады. Абайдың нұсқауымен өлең шығарады.

Абай өзі жазған Шығыс сюжетіне құрылған шығармаларды тек өзі ғана жазбай, шәкірттеріне де тақырып етіп беріп отырғаны бізге белгілі. Сол арқылы оның шәкірттерінің шығармаларында да шығыстық сюжетке құрылған аса құнды қисса - дастандар, поэмалар туындады. Бұл тақырыпта аянбай еңбек еткен шәкірттері - Шәкәрім Құдайбердіұлы, Көкбай Жанатайұлы, Әріп Тәңірбергенұлы және Әсет Найманбайұлы.[5]

Шәкәрімнің Абай үлгісімен нәзирашылдық дәстүрде жазған шығармасы - Фзулидің «Ләйлә - Мәжнүн» дастаны. Күні бүгінге дейін біресе аударма деп, біресе ақынның төл туындысы деп бағаланып келе жатқан дастанның көркемдік ой кестесі құрылымдық сипаты, жалпы шығармашылық табиғаты «Ләйлә - Мәжнүнді» қазақтың ұлттық әдебиетінің жазира жайлауында өмірге келген төл перзентіне жақындата түседі.[6]

Мәжнүннің Ләйләға деген махаббат сезімінің құдіреті оның Меккедегі қасиетті қағбаға барған кезінде ерекше көрінеді. Баласын дертінен сауықтыруды ойлап ата - ана құлақ аспастан ол қағбаға қолын арта тұрып, өзіне махаббаттың ауыр азабын тілейді. Ондағы арманы, ойы, асылы - Ләйлә. Сол Ләйләнің жолында:

«Жолдасым - бейнет болсын, жауым - рахат,
Көп тартқыз ғашықтықтың михнатын.
Көп жүргіз, бейнет көргіз, жасымда алма,
Қайғының ең ауырын басыма бер. [2]

Жалғанда жануменен өткізе көр,
Тыныштық, рахатымды кеткізе көр.
Дүниеде қосылуға жазбасаң да,
Өлген соң мұратыма жеткізе көр!» -

деп өзінің ғазиз жанын құрбан етеді. Ғашық бозбаланың құдайдан да қағбадан да тілейтіні - Ләйлә деген махаббаттың азабы. Ғашық жарына о дүниеде қолы жетсе, соған да риза Мәжнүн.

Шәкәрім ежелгі ақындармен үндесе отырып, нәзираның ғажайып үлгісін ұсынды. Соның нәтижесінде Абайдың «Ескендір», «Масғұт», «Өзімнің әңгімесі» секілді қазақ әдебиетінің өлмес қорына «Ләйлә - Мәжнүн» атты тамаша төл туынды қосылды.

3. Шәкәрімнің реалистік лирика тұрғысындағы Абаймен үндестігі

Абайдың көзі тірісінде жазылған Шәкәрім “Жастарға” атты өлең жазады:

Кел, жастар, біз бір түрлі жол табалық,
Арам айла, зорлықсыз мал табалық,
Өшпес өмір, таусылмас мал берерлік,
Бір білімді данышпан жан табалық...
...Сақ болалық, бір шоқып, бір қаралық!
Қарауылдар мезгіл ғой, тұр, қаралық!
Жүз айтқанмен, өзгенің бәрі надан,
Жалыналық Абайға жүр баралық, – [2]

деп, ұстаз ұлылығын танып, жастарды Абай төңірегіне топтастырып, данадан тәлім алуға үндесе, кейінгі өлеңдерінде ұстаз болмысымен тіпті үндесіп, оның рухын терең ұғынғандығын дәлелдей түседі.

Шәкәрімнің сыршыл поэзия арқылы адамдық болмысты тануға ұмтылған азаматтық ірі мақсатының бірі – ұлтының бойына бәле болып жабысқан осы бір жағымсыз қасиеттерден арылту. “Үйретуден жалықпау” қағидасын ұстаған Абайды дана ұстаз таныған Шәкәрім ұлы ақын ұсынған адамды адамдыққа тәрбиелеу атты жанды идеяны одан әрі дамытты. Данышпан Абай:

Болмашы кекшіл,
Болсайшы көкшіл.
Жан аямай кәсіп қыл! –[3]

деп нақыл айтса, Шәкәрім де ұлтқа қызмет етуде адам баласының ең басты міндеті, қасиетті парызы санайды.

Адамдық борышын,
Халқыңа еңбек қыл.
Ақ жолдан айнымай,
Ар сақта, оны біл.
Мұнда ол өзінің өмірлік тәжірибесін алға тартады.

Ұлы ақынның адам болып қалу үшін ұсынған бес қағидасын Шәкәрім “Талап пен ақыл” өлеңінде сегізге жеткізеді:

Сабыр (1), сақтық (2), ой(3), талап (4) болмаған жан,
Анық төмен болмай ма хайуаннан.
Ынсап (5), рахым (6), ар (7), ұят (8) табылмаса,
Өлген артық дүниені былғаған.[1]

Шәкәрім Абайдағы өнер-ғылымға үндеудің арнасын отаршылдықтың езгісіндегі ұлтының бостандығы жолындағы күреске бағыттап, ел мен ер бірлігінің атқарар міндетін айқындауды шығармашылығының негізгі өзегіне айналдырады.

4. Абай мен Шәкәрімнің сазгерлік үндестігі

Шәкәрім – Абайдың сазгерлік ән дәстүрін әрі қарай жалғастырушы. Абай бірнеше өлеңіне ән шығарған сазгер. «Көзімнің қарасы», «Айттым сәлем қаламқас», «Желсіз түнде жарық ай», «Татьянаның әні» т.б. бірнеше әндер шығарды. Сондай-ақ, Шәкәрім де жиырмаға жуық ән шығарған, сазгер-ақын. Олар: «Жастық», «Шын сырым», «Ажалсыз әскер», «Бұл ән бұрынғы әннен өзгереді» т.б.

5. Абай мен Шәкәрімнің тақырыптық үндестігі

Шәкәрім поэзиясы, оның тақырыптары, тілі, көркемдігі Абай поэзиясының, дәстүрінің жалғасы дейміз. Оны өз поэмаларында да жалғастырады. Абай шәкірттеріне осы поэмаларды жазуды ұсынып, осы оқиғаларды өзі айтып берген. Абайдың өз поэмаларында әйелді қоғамның тең мүшесі деп таныған, әлеуметтік өмірдегі орнын көрсеткен, ер мен әйелдің достығын қадір тұтқан. [6]

Мысалы, «Масғұт» поэмасынан үзінді келтіретін болсақ:

Ағын жесең, ақылың жаннан асар,
Сары жесең, дәулетің судай тасар.
Егер де қызыл жеміс алып жесең,
Ұрғашы да жан болмас сенен қашар, -деген шал сөзіне Масғұттың жауабы:

Қызылды жесем, мені әйел сүйер,
Арамдыққа жүрмесем де, не жан күйер.
Ұрғашы да көп жан ғой, досым болса,
Деп едім бір пайдасы маған тиер...[3]

Шәкәрім бұл дәстүрді қалай жалғастырды? Екі ақынның «Еңлік – Кебек», «Қалқаман – Мамыр» поэмаларының басты тақырыбы – махаббат, сондай-ақ, поэмада қоғамдық әлеуметтік қарым-қатынастар да реалистікпен суреттеледі. Бұл поэмадағы оқиғалар трагедиямен бітеді. Екеуінде де қазақтың ару қыздары өздерінің сүйген жігіттеріне өлім алдында араша түседі, өз жанын бәйгеге тігеді. [7] Мысалы, Шәкәрімнің «Қалқаман – Мамыр» поэмасында Мамыр:

Кешікпей мен өлемін, сен тірісің,
Іс емес құдай кешер қылған ісің.
Өлтіртпе, тілерім сол, Қалқаманды,
Барасың, тәңір алдына, білемісің? - дейді.

Абайдың «Еңлік – Кебек» поэмасында Еңлік былай дейді:

Кебекпен мені аз ғана арыздастыр,
Өлген соң бірге қосып таспен бастыр.
Мына бала – Тобықты баласы ғой,
Мұны өлтіртпе, Кеңгірбай биге тапсыр. [3]

Хақім Абай – өз заманында қазақ өлеңіне қатаң талап қойып, оның шарттарын «Өлең – сөздің патшасы» өлеңінде ереже іспеттес бекітіп кеткен ақын. Мысалы:

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп – тегіс жұмыр келсін айналасы.[3]

Ал Шәкәрім оны қалай жалғастырады? Сұраққа «Бұл ән бұрынғы әннен өзгерек» өлеңінен үзінді келтіру арқылы жауап берейік.

Бұл ән –
Бұрынғы әннен өзгерек,
Бұған –
Ұйқасты өлең сөз керек
Өзіңе орайлы
Денең –
Жан нұрлы болса, жөнделмек.
Өлең –
Әнге өлшеп айтса, өңдемек.
Ұйқасса қолайлы.
Ән — өлшеуіш
Өлең – күміс,
Қоспаңыз мыс аралас.
Артық алу,
не кем салу
Қалпы қалу жарамас.[1]

Жалпы қорытындылай келгенде, Шәкәрім шығармашылығы, тақырыбы, көркемдік ерекшелігі, сазгерлігі қай жағынан алсақ та, Абайдың реалистік дәстүрін жалғастырушы, дамытушы екеніне толық көзіміз жетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шәкәрім. Өлеңдер мен поэмалар. Алматы. 1988 ж.
2. Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары. -А., «Жазушы», 1998
3. Абай Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. 1-2 том.1954 ж.
4. Әбдіғазиев Б. Асыл арна. Абай дәстүрі және Шәкәрім. -А., «Қазақ университеті», 1992
5. Мұхаметханов Қ. Абайдың ақын-шәкірттері – А., 1991

6. Әуезов М. Абай мектебінің ақындары. Абайтанудан жарияланбаған материалдар. -А., «Ғылым» 1998
7. Сәтбаева Ш. Шәкәрім Құдайбердиев. Алматы: Білім, 1990-51 б.

ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСЫ В ПОИСКОВОЙ РАБОТЕ ПО РОЗЫСКУ ПРОПАВШИХ БЕЗ ВЕСТИ

КАЛИЕВ Аскар Кабдушевич, МУКАШЕВА Дидара Булатована

Северо-Казахстанский государственный университет, Институт архитектуры и строительства
Петропавловск, Алматы, Казахстан
askar_aseke@mail.ru, Nurumova.2013@mail.ru

Аннотация

Ұлы Отан соғысының батырларын іздестіру бойынша іздестіру жұмыстарын жүргізу тәжірибесі ашылуда. Жұмыстарды жүргізу алгоритмі бойынша әдістемелік нұсқаулар берілді. Жауынгерлік жолды зерттеу фактілері келтірілген.

Annotation

The author reveals the experience of conducting search operations for the hero of the great Patriotic war. Methodical instructions on the algorithm of work are given. The facts on the research of the combat path are given.

Патриотизм является источником силы, единства народа и целостности государства, мобилизует граждан на решение стоящих перед обществом стратегических задач, из которых вытекают общее и особенное в патриотизме разных стран [1,с.3]. Важное место в деле воспитания молодежи занимает привитие им чувства высокой ответственности за историческую судьбу страны. Решение данных задачи требует повышения качества и эффективности воспитательной работы, особенно патриотического воспитания молодежи.

Анализ взглядов по проблемам патриотизма и патриотического воспитания приводит к выводу, что решение проблемы патриотического воспитания должно основываться на глубоком анализе изменений, происходящих в обществе, процессов и явлений, характеризующих особенности современной молодежи. Большое значение приобретают поиск и разработка принципиально новых подходов, реализация которых способствовала бы созданию качественно *новых основ педагогической деятельности с молодым поколением*, учитывающих систему его ценностей и интересов, соответствующих важнейшим тенденциям развития общества в настоящее время [1,с.5].

Поисковую работу в нашей династии начал гвардии рядовой Калиев Кабдош - мой отец, наш дедушка. Каждый год фронтовик отправлял запросы в военные архивы Министерства обороны СССР по розыску своего старшего брата и накануне 9 мая получал ответы – «в списках не значиться». Мы продолжили поисковые работы применив цифровые технологии и в 2013 году получили положительный результат [2].

Сложность поиска заключалась в следующем. В 1943 году семья Калиевых получила извещение на старшего сына:

«автоматчик 236 стрелкового полка 106 стрелковой дивизии, рядовой Калиев Кашам (так в документе), (отчество не указано), 1921 года рождения, уроженец Казахской ССР (сейчас Республика Казахстан), Ленинского района, Карагандинского с/совета (область и населенный пункт не указаны), призван в СА в 1942 г.(так в документе) Ленинским РВК погиб 31 августа 1943 года, похоронен севернее с.Гальчин Севского района Орловской обл., (сейчас Брянская обл.) Отец - Бисембаев Кали проживал по месту жительства учтенного. Основание: ЦА МО РФ донесение №40356-1943г.»[2].

После окончания войны в 1947 году семья получает другое извещение:

«стрелок, рядовой Калиев Камала (так в документе) (отчество не указано) 1921 года рождения, уроженец Северо-Казахстанской обл., Ленинского р-на, колхоз Орталык, призван в СА в 1941 г. (так в документе) Ленинским РВК Северо-Казахстанской обл., пропал без вести в марте 1942 г. Основание: ЦА МО РФ донесение №23160с-1947г.»[2].

Письмо из ЦА МО не дало ответа на вопрос - погиб или пропал без вести?

Мы решили отправить письмо на имя командира Севского поискового отряда Крючкова Георгия Михайловича по электронному адресу [rs1.lalex@uap\(iex.gi\)](mailto:rs1.lalex@uap(iex.gi)).

16.04.2013,21:01:

«Уважаемый Георгий Михайлович! Просим помощи в определении места захоронения моего брата рядового Калиева Камали (в архивной справке Кашам) автоматчика 236 стр. полка 106 стр.

дивизии, 1921 года рождения, уроженец Казахской ССР, Ленинского района, погиб 31 августа 1943 года, похоронен севернее с.Гальчин Севского района Орловской области (сейчас Брянской). Гвардии рядовой Калиев Кабдош».

Ответ пришел: 21.04.2013, 16:44

«Уважаемый Аскар, мы проверили всю базу данных ОБД в ней есть фамилия Калиев Кашом 1921 г.р. погиб 31.08.1943 г. за п. Галчинский Севского района. В связи с тем, что поселок Галчинский перестал существовать останки бойцов в 1985 году были перезахоронены в с.Голышено Севского района Брянской области. В связи с тем, что только сейчас база ОБД «Мемориал» начинает работать фамилия Вашего дедушки внесены изменения в списки (в Севском военкомате) солдат погибших за Севский район Орловской области ныне Брянской. Крючков Г.М.»[2].

Итак, еще один солдат Великой Отечественной войны найден. Еще одна судьба воина-казахстанца стала примером потомкам.

Поиск продолжается. Нам предстояло решить следующие задачи:

1. Подготовить запрос на имя начальника ДДО СКО - ходатайствовать перед ЦА МО о внесении изменений в данные по результатам поиска Калиева Камали. Приложив копию временную удостоверение Калиева Камали заверенного нотариусом и копию справки из ЦАМО.

2. Направить запрос на имя Военного комиссара Брянской области о подтверждении мест захоронения Калиева Камали и внесении изменений в сведениях о солдате.

3. Проследить боевой путь рядового Калиева Камали автоматчика 236 полка 106 стрелковой дивизии.

4. Определить в какой дивизии начал войну краноармеец Калиев Камали.

Итак, в какой дивизии начал службу рядовой Калиев Камали?

Из воспоминаний Калиева Кабдоша:

«Когда брата призвали на фронт, мы с отцом (Бисембаев Кали) поехали в Акмолинск, где формировалась стрелковая дивизия. Хорошо помню, что брат служил в роте химической защиты»[2].

Изучив литературу о Великой Отечественной войне определили, что в 1942 году в Акмолинске формировались две дивизии. 29 (2-го формирования) стрелковая дивизия, в состав которой входила 325 отдельная рота химической защиты и 387 стрелковая дивизия, в ее состав входила 464 отдельная рота химзащиты. По данному направлению были направлены запросы в ЦА МО от 06 апреля 2013 года для определения боевого пути разыскиваемого солдата. Ответы на данные запросы не получены.

Нами был исследован боевой путь указанных дивизий, район боевых действий 387 стрелковой дивизии совпал с районом гибели рядового К.Калиева в составе 106 стрелковой дивизии [3].

Отметим, что : «Со слов брата разыскиваемого солдата, Калиев Камали был контужен и попал в плен. Из плена бежал, пробив ногой дыру в полу вагона теплушки. Его призыв бежать никто не поддержал, никто с ним не прыгнул на ходу поезда. Данные сведения получены из письма, которое выздоравливающий солдат написал из госпиталя» [2].

По дате гибели красноармейца К.Калиева, «31 августа 1943 года, похоронен севернее с.Гальчин Севского района Орловской обл., (ныне Брянская обл.)», и исследовав боевой путь 106 стрелковой дивизии, мы полагаем, что после побега из плена (это подвиг: он не нарушил присягу) и лечения в госпитале рядовой К.Калиев продолжил воевать. Данную гипотезу подтверждает исследование журналов боевых действий 106 стрелковой дивизии за период с марта 1943 года.

Таким образом, завершая очередной этап исследования боевого пути рядового К.Калиева мы полагаем, что справедливы будут следующие выводы.

1. Был призван в городе Акмолинске в 387 стрелковую дивизию, и воевал в составе 464 отдельной роты химзащиты.

Основание: ЦА МО РФ донесение №23160с-1947г.

2. Далее числится пропавшим без вести - «пропал без вести в марте 1942г.

Основание: ЦА МО РФ донесение №23160с-1947г.»

3. Историческая справка. 387 стрелковая дивизия в период с марта 1942 года воевала в составе :

на 01.03.1942 г. - Западный фронт - 61 А

на 01.04.1942 г. - Западный фронт - 61 А

на 01.05.1942 г. - Брянский фронт - 61 А

на 01.06.1942 г. - Брянский фронт - 61 А.

С 01.07.1942 г. дивизия переводится на Западный фронт в составе 61 А. [4]

Мы полагаем, что в период марта 1942 года , когда дивизия переводится на другой фронт, рядовой К.Калиев был контужен и избежав плена попал во фронтальной госпиталь. 387 стрелковая

дивизия переводится на Западный фронт. После лечения продолжает воевать на Брянском фронте автоматическим в составе 236 полка 106 стрелковой дивизии.

4. Историческая справка о боевых действиях 106 стрелковой дивизии.

Образована 5 февраля 1943 года путём переформирования Забайкальской дивизии войск НКВД. Дивизия принимала участие боях на Курской дуге и разгромила 106-ю дивизию Вермахта. За форсирование Днепра в октябре 1943 в районе Лоева присвоено почетное наименование «Днепровской». Журнал боевых действий 106 сд. Описывает период с 05.02.1943 по 14.06.1943 г.

Журналы боевых действий. Дата создания документа: 14.06.1943 г. Архив: ЦАМО, Фонд: 1294, Описание: 1, Дело: 8, Лист начала документа в деле: 1. Авторы документа: 106 сд. [5]

Следовательно, можно с уверенностью считать, что факт участия 106 стрелковой дивизии в освобождении Орловской (ныне Брянской) области подтвержден.

Подводя итог поисковой работы, мы можем с уверенностью констатировать, что боевой путь красноармейца Камали Калиева достиг своего определения.

1. Призван в Красную Армию в 1941 г. Ленинским РВК Северо-Казахстанской обл. Воевал в составе 387 стрелковой дивизии, пропал без вести в марте 1942 г.

2. Пишет письмо домой из госпиталя, что избежал плена и находится в госпитале. Письмо не сохранилось, сведения получены по воспоминаниям брата Калиева Кабдуша.

3. С 01.07.1942 г. 387 стрелковая дивизия переводится на Западный фронт в состав 61 Армии.

4. Красноармеец Калиев Камали продолжает воевать в составе 236 полка 106 стрелковой дивизии, Брянский фронт. Погиб 31 августа 1943 года, похоронен севернее с.Гальчин Севского района Орловской (ныне Брянская) области.

В завершении исследования, мы направили сведения о красноармейце Камали Калиеве на портал «Память Народа» для включения его в состав павших воинов 106 стрелковой дивизии.

Список использованных источников:

1. Санабаев У.К. Педагогические основы воспитания патриотизма у военнослужащих Внутренних войск МВД Республики Казахстан. - Петропавловск. - 2004. - 70 с.

2. Калиев А.К. Славлю подвиг вечно живых - Междун.научно-практ.конф. «История Второй мировой войны: новые источники и интерпретации (к 70-летию Великой Отечественной войны)». - г.Астана, Республика Казахстан. - 28-29 апреля 2015.

3. <https://pamyat-naroda.ru/warunit/387%20%D1%81%D0%B4>

4. <http://www.polk.ru/forum/index.php?showtopic=2668>

5. <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=131025701>

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

КОЖАГЕЛЬДИЕВА Мейрамкуль Амреевна

«№155 ЖББМ» КММ

Алматы, Қазақстан

mirash65@bk.ru

Елбасымыз Н.Ә Назарбаевтың халыққа жолдауында айтқанындай «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазіргі заманда жастарға ақпаратты техникамен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп атап көрсеткеніндей, инновациялық әдіс-тәсілдерді кеңінен қолдану жаңаша білім берудің бір шарты.

Болашақтың нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын күш тек білімде ғана. Қай елдің болмасын өсіп өркендеуін, өркениетті дүниеде өзіндік орын алу оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, дамыту бағытына байланысты. Қазіргі кезде білім беру саласын, қамтудың әр түрлі техникалық құралдарын пайдаланусыз елестету мүмкін емес. Сондықтан да, уақыт талабына сай білім мазмұнын жаңарту – бүгінгі күннің басты міндеті. Еліміздің білім беру жүйелерінде ХХІ ғасыр жастарына білім беру мен тәрбиелеу бағытында сан алуан жұмыстар жүргізілуде. Қазіргі таңда қоғам алдында қойылып отырған басты міндеттердің ең бір өзектісі – бүкіл білім жүйесін түбегейлі жаңартып, дүниежүзілік деңгейге сәйкес келетін жастарға сапалы білім беруге жағдай жасайтын және

олардың үйлесімді дамуына, жеке бастың тұлға ретінде қалыптасуына бағытталған жаңа үлгідегі әдістеме жасау.

Қазіргі кезде жалпы білім беретін орта мектеп дүниежүзілік деңгейдегі мәдениет пен білім, білік қорымен қаруланған.

Жаңа жетістіктер мен соңғы идеялармен оқушыларымызды сусындату арқылы Отанымыздың – көк байрақты Қазақстанның білім сахнасының сапасы мен оның дамуына үлес қосатын болашақ ұрпақты шақыру - біздің міндетіміз.

Сабақ – педагогикалық үдеріс. «Сабақ беру – үйреншікті жай шеберлік емес, Ол үнемі жаңадан жаңаны табатын өнер» - дейді Ж.Аймауытов. Осы сабақ беру кезінде жаңа технологияларды тиімді қолдану – мұғалім шеберлігі. Сабақ кезеңдерінің өзара ішкі байланысы ғана емес, сабақ компоненттерінің бірізділігі, яғни оның өзіне тән ішкі байланысы мен құрылымы болатындығы сабаққа қойылатын талаптардың орындалуы үшін мұғалімнің теориялық білімі, ізденімпаздығы, еңбекқорлығы, жаңашылдығы негізгі рөл атқарады. Ол шығармашылықты, шеберлікті, жан – жақтылықты, заман талабына сай құзіреттілікті қажет те талап етеді. Сабақтың білімділік мақсаты, дамытушылық мақсаты, тәрбиелік мақсаты біртұтас сабақтасып, мұғалімнің алдына қойған мақсатын іске асыруына негіз болады. Ал мұғалімнің алдына қойған мақсаты – жан – жақты теория мен практиканы ұштастыра алатын, шығармашылыққа бейім жеке тұлғаны қалыптастыру, оқу мен тәрбие процесінде жоғары нәтижеге жету.

Ұлы педагог Ушинский: «**Мұғалім білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, ал оқуды, іздеуді тоқтатса, мұғалімді де жойылады**» деген болатын. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында «Білім беру жүйесінің басты – міндеті ұлттық және азаматтық құндылықтар мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желіге шығу делінген. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа пәнді тиімді ұғындырудың бір әдісі — жаңа технология негіздері болып табылады, яғни инновациялық технологиялар.

Қазіргі білім беру саласындағы инновациялық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты білгір маман болу мүмкін емес. Мұғалімнің шығармашылық жұмысы ең бірінші сабаққа даярлықтан басталады, яғни, өтілетін сабақтың жоспарын құру, оны өткізу әдістемесі, оқушылардың қабілеттерін, жас ерекшеліктерін ескере отырып, иллюстрация, техникалық құралдарды, дидактикалық материалдарды пайдалану. Мұғалімнің осы шығармашылық әрекеті арқылы оқушының шығармашылық қабілеті қалыптасады. Ал, шығармашылық қабілеттер шығармашылық елес, шығармашылық ойлау арқылы жүзеге асады. Оқушыны шығармашылық ойлауға, жылдамдыққа, икемділікке, тапқырлыққа үйрету ол мұғалімнің әр сабағында қалыптасып отыратыны анық.

Әр пәннің өзіне тән әдіс-тәсілдері болады. Қазақ тілі сабағында өз тәжірибиемде көп қолданатын ,нәтижелі тәсілдер туралы ой бөліскім келеді.Өзге тілді мектептерде мемлекеттік тілді меңгерту барысында мен мынадай әдіс –тәсілдерді тиімді деп ойлаймын.

Білім беру мен білім алуға жаңа тәсілдер «Диалог негізінде оқыту және оқу»

Білім беру әдістері ішінде ерекше орын алатыны-диалог .

Диалог оқушылардың сөйлесу әрекетін ,сұрақтарды дұрыс қоя білуде ,ақпарат алмасуда ,жалпы тіл үйренуде таптырмас жұмыс түрі.Әртүрлі тақырыпта диалог құру мынадай нәтиже береді:

- Сабақта белсенділік жоғарылайды.
- Сөздерді есте сақтау қабілеті дамиды.
- Дұрыс сөйлемдер құруға дағдыланады.
- Оқуға қызығушылықтары артады.

Сонымен қатар оқушылар жұпта және топта өзара диалогты жүзеге асырады.

Диалогтік оқытуда жүзеге асыруда пікірталас, рөлдік ойын, зерттеушілік әңгіме әдістерін пайдалануға болады. Бұл әдіс-тәсілдер оқушының қандай деңгейде тұрғанын білуге көмектеседі.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруда оқытудың «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасы - әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі.

Мақсаты барлық оқушыларға кез-келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға сабақтарда үйрету.

Бағдарламаның құрлымы үш деңгейден тұрады.

1.Қызығушылықты ояту.

Бұл кезеңде оқушының тақырып туралы не білетіндігі анықталады, белсенділігі артады, оқушыларды психологиялық тұрғыдан дайындай отырып, қызығушылықтарын ояту стратегияларының

бірін таңдай отырып,қызықты сұрақтар қою арқылы оқушыларды жаңа сабаққа тарту.Бұл қызығушылықты ояту кезеңі-« жаңа білімге көпір салу»

2.Мағынаны ашу.

Оқушы жаңа ақпаратты бұрынғы біліммен ұштастыра түседі.Бұл кезеңді іске асыру үшін бірнеше тәсілдер бар.Олар болжау кестесі ,ойлан,жұптас,ортаға сал,өзара оқыту т.басқа . Осы әдіс-тәсілдерді қолдану кезеңді ең тамаша кезеңге яғни оқушының өздігінен білім алу өзін-өзі өзектілендіру, танымдық қабілеттерінің даму ,шығармашылық іс-әрекетінің ояну бір сөзбен айтқанда өзіндік еңбек ету кезеңіне айналады.

3.Ой толғанис .

Оқуды қортындылау . Оқушылар өз ойлары мен байқаған ақпараттарды өз сөздерімен айта біліп,өзара алмасады. Оқушы алған білімін пайдалана отырып шешім қабылдайды ,топпен бөлініп берілген тапсырмалары болса өздері дәлелдейді,көрсетеді, бағалайды.

«Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту» технологиясын қолдану төмендегідей нәтиже береді:

Білім алушының белсенділігі артады.

Пәнге қызығушылығы оянады.

Өзіндік көзқарасы білдіруге мүмкіндік беру .

Зерттеуге икемділігін дамыту.

Сөйлесім әрекеті белсенділігін арттыру.

Білім алушылар бір-бірімен қарым-қатынас жасай біледі.

Басқаларды тыңдай білуді ,кез-келген жауапқа түсіністікпен қарауды біледі.

Жалпы, сыни тұрғысынан ойлайтын оқушылар белсенді болады,олар сұрақтарды қойып дәлелдерді талдайды.

Сыни ойлау –бұл қабылдаудың ,түсінудің ,өзін қоршаған ақпараттық кеңістікке деген объективті көзқарасымен сипатталған адамның зияткерлік қызметінің бір түрі бұл-жаңа мағынаға толық сұрақтар қою,әртүрлі нақты дәлелдер шығару,тәуелсіз ойластырылған шешім қабылдау қабілеттері.

Аталған тәсілдерді сабақтың үшсатылы құрлымы мәнмәтінінде қолдану, технологиялық циклді толық жаңғырту болып табылады,ол:Шақыру-Ұғыну-Рефлексия.

«Шақыру »кезеңі тақырыпты талқылауға ұсынады және оқушылардың осы тақырыпқа ойлануына ,мәселелерін қарастыруына септігін тигізеді.

«Ұғыну » кезеңі –ақпаратпен тікелей жұмыс жүргізіледі.Технология әдістері мен тәсілдері оқушының белсенділігін сақтауға ,оқудың немесе тыңдаудың мәнін арттыруға мүмкіндік береді.

«Рефлексия»кезеңі –ақпарат талданады,түсіндіріледі,шығармашылық тұрғыдан өңделеді.

Назар аударатын сұрақтар –сабақта оқушылар білетіндер мен олардың осы сабақта өтетіндері арасында байланыс орнатушы сұрақтардан бастау керек.

«Қалың»және «жұқа» сұрақтар кестесі сабақтың үш кезеңінде де қолданылуы мүмкін: шақыру кезеңінде –бұл тақырыпты меңгергенге дейінгі сұрақтар,ұғыну кезеңінде –оқу,тыңдау барысы бойынша сұрақтарды белсенді түрде тіркеу тәсілі,ойлануда –өткеннен түсінгенін көрсету.

Білім берудегі ақпараттық - коммуникациялық технологиялардың тиімділігі келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскерлігі мен шығармашылығын еркін дамытуға жол ашатын педагогикалық - психологиялық жағдай жасауында.

Интерактивті әдіспен сабақ өткізу кезінде оқытушы кеңесші ,серіктес рөлін атқарады.Ал топ белсенді түрде әрекет ете отырып,бірін-бірі қолдау,толықтыру арқылы сұхбат құруға үйренеді.

Бұл әдістің негізгі мақсаты –оқу процесінің барлық сатысында біріккен әрекетке жағдай жасау.

Интерактивті әдістердің мәні –әрбір оқушының оқушылармен өзара белсенді байланыста болып, мұғаліммен бірлесе отырып,компьютермен жұмыс жасап, оқу-танымдық нәтижеге жетуі. Бұл әдістер оқыту барысында тәрбиеленушілерді тұлға ретінде қалыптасуға бірден бір әсер етеді.

Сабақта интерактивті әдістерді пайдалануда мынадай шарттар орын алулары тиіс: мақсаты нақты белгілеу,мұғалім оқушылардың топпен жасалатын жұмыстарының мәнін, ережесін түсініп, топпен жұмыс жасауға дайын екендіктеріне толық сенімді болу керек.

Өз тәжірибеммен бөліссем деймін,мысалы 8-сыныпта «Достық пен татулық –таптырмас бақыт» айдарындағы Төлеген Айбергеновтың «Бір тойым бар...» атты сабағымда қолданған әдіс-тәсілдер,білім сапасын көтергені байқалды.Психологиялық ахуалды «Жылы лебіз» әдісімен бастап, «Thehat» әдісімен топқа бөлу,оқушылардың сабаққа деген ынтасын арттырды.Алдыңғы бөлімге кері байланысты «Үш қадам сұхбат» әдісі арқылы жүзеге асырылды.Жаңа сабақтың тақырыбын «Миға шабуыл» әдісі арқылы болжап, табамыз.Өлеңді аудиотаспадан тыңдап,тыңдалымнан кейін «Негізгі бес сұрақ» әдісі арқылы түсіндірілді. «Кластер» әдісі арқылы сабақты пысықтап,негізгі ойды анықтадық.

Сонымен қатар, сабақта «Ыстық орындық», «ПОПС» формуласы да сабақтың нәтижелі болуына көп әсерін тигізді.

7-сыныпта өткізген Академиктің стипендиясы атты сабағымда оқушыларды «Атом-молекула» әдісі арқылы топқа бөліп, «Пин-понг» әдісі бойынша өткен сабақты пысықтадық. Мәтінмен жұмыс жасағанда «Елшілер», «Реттік сөйлемдер» әдісі бойынша математик Асқар Жұмаділдаев өмірі мен шығармашылығымен танысып, математиктің әдеби қырынан танылатын бір өлеңін оқыдық. Сабақтың соңында «Интервью» рөлдік ойыны арқылы өз ойларын жеткізді.

Өз сабақтарымда сыни ойлауға бағытталған түрлі тапсырмалар арқылы дұрыс ұйымдастырылған жағдайда ғана өз даму деңгейіне сәйкес оқушы ойы шындалып белгілі-бір жетістіктерге жететініне көз жеткіздім.

Ұстаз қандай әдіс-тәсілді қолданса да, мақсат біреу – ол оқушыларға тиянақты да сапалы білім беру. «Алдына ұлы мақсат қойсаң, ұлылыққа жетесің» деп данышпан ақындарымыз айтпақшы, барлығымыз бірге күш жұмсап, ел ертеңіне сеніммен қарасақ қана алдымызда тұрған көптеген қиыншылықтардан қиналмай өтеміз деген ойдамын. Әлемдік білім беру кеңістігінің талаптарына сай болатын, ең алдымен ұлттық жаңа әдістемелердің бұр жаруына, оның өркендеп, тереңге тамыр жайып жас өскіннің алып бәйтеректей қатайып, нығаятынына нық сенемін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. 12 жылдық білім беру тұжырымдамасы
2. Сын тұрғысынан оқыту әдістемесі
3. Тапаева А. П. Оқушыларға сапалы білім берудегі озық инновациялық технологиялардың тиімділігі.
4. Кудесова Г. «Сабақтарда – ақпараттық технологиялар» // Қазақстан мектебі.
5. Ж. Досова «Жаңа технологияны оқытуда қолдану» // Педагогикалық кеңес.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДАРДА БАЛАНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ

КУЛЕСОВА Гульмира, САРМАНТАЕВА Ақзира Кобдабаевна

№13 «Бөбек» МДҰ, №44 «Тұлпар» МДҰ

Ақтөбе, Қазақстан

Andirova_v@mail.ru

Болашақ ұрпақ қандай білім алып, тәрбиеленсе еліміздің болашағы сондай болмақ. Бұл тұрғыда балабақшаның негізгі міндеттері – баланың жеке басының алғашқы қалыптасуын қамтамасыз ету, оның қабілеттерін ашып дамыту, іскерлігін қалыптастыра отырып шығармашылықтарын дамыту. Қазіргі мектепке дейінгі ұйымдарда баланы қоғамның белсенді азаматы етіп тәрбиелеуді, сонымен қатар білімді, дарынды, ана тілін жетік білетін балаларды дайындау, жаңа технологиялар мен әдістерді кеңінен қолдану өте маңызды. Елдегі экономикалық хал-ахуалдың күрделілігіне қарамастан балаларға білім беруді әлемдік деңгейге көтеру, оларды жалпы орта білім алуында түгел қамтуға басты назар аудару жолында жасалған батыл қадамдар болашағымыздың жарқын және ұрпағымыздың білімді азамат болуының басты шарты.

Бүгінгі таңда баланы жан-жақты дамытуды көздеу, бала бойындағы шығармашылық қабілетін дамыту, оның дербестігі мен белсенділігіне дұрыс бағыт беру сияқты мәселелерді жан-жақты шешу қажеттілігі ескерілуде.

Мектепке дейінгі ұйымдарда тәрбиеші педагогтердің кәсіби дамуы ерекшеленіп отыр. Заман талабына сай педагог әлеуметтік тұрғыдан жетілген, әдіс-тәсілді жетік меңгерген, шығармашылықпен жұмыс істейтін, өзін-өзі кәсіби жетілдіруге ұмтылған маман.

Кез келген педагог өз мамандығына асқан жауапкершілікпен қараған жағдайда ғана тұлғалық және кәсіби қасиеттер мен кәсіби арасында қарама-қайшылықтар болмайды деген сеніміз мол. Сондықтан да білім – үздіксіз білім берудің алғашқы басқышы, қиын да қадірлі жұмыс. Отбасы мектепке дейінгі ұйыммен бірлесіп оқу- тәрбие үдерісінің табысты не табыссыз болуын анықтайтын тәрбиелеуші ортаның факторының маңызды кешенін туғызады.

Мектепке дейінгі ұйым балаға белгілі бір білім беріп қана қоймай, оны жалпы дамыту, сөйлеу, оқыту қоршаған ортада дұрыс көзқараста болу, жағдайларды объективті түрде бағалап, талдау жасауға үйрету, ойын дұрыс айтуға, салыстыра білуге, дәлелдеуге, сөйлеу мәдениетіне үйретеді.

Мектепке дейінгі кезеңдегі балалардың бойында жасырын жатқан, өмір сүруге тікелей әсер етуші қасиеттерінің бірі – шығармашылық қабілеті. Тәрбиешінің басты міндеті осы шығармашылық қабілетті анықтап қана қоймай, оны әрі қарай дамыту. Осыған орай, балалардың шығармашылық қабілетін дамыту ең маңызды мәселелердің бірі болмақ. Ол күнделікті әртүрлі тұрмыстық жағдайда ұйымдастырылған оқу процесінде және дидактикалық ойын барысында өздігінен әртүрлі сөздіктерді қолдануда жүзеге асады. Іздену жұмыстары негізінен бала бойында кіші жастан байқалады. Олар үшін зерттеу қарапайым заттардан басталады.

Өйткені, бала туған күннен бастап оны қоршаған ортаның зертеушісі. Бала өзі-өзін қызықтырған барлық сұрақтарға жауап таба алмайды, оған тәрбиеші көмектеседі. Зерттеу әдісі тиімді әдіс. Ол балаға эксперимент жасауға, алған білімдерін жинақтай білуге мүмкіндік береді. Бала құммен ойнағанда, ойыншықтармен ойнағанда алғашқы зерттеу әрекеттерін көрсетеді (қағаздан жасалған ұшақтардың немесе ойыншық ұшақтардың ауада ұшуын бақылау, сабын көпіршіктерімен ойналатын ойындар). Осылардың барлығы кіші жастағы балалар үшін өте қызықты.

Маңызды тілдесуді ұйымдастыру, балалардың сөйлеуге назарын аудару, баланың жинақталған сөздік қоры байлығын пайдалану педагогтің маңызды рөлі болып табылады.

Заманымызға сай қазіргі ақпараттық қоғамда тәрбиеші ұстаздардың ақпараттық коммуникациялық технологияны қолдану біліктілігі де маңызды сипатқа ие.

АКТ-ны қолдануға педагогтің оны меңгеруге ықыласы мен ұмтылысы болса жеткілікті.

АКТ кез-келген педагогтің әдістемелік көмек сұрап ақпараттық кеңістікке тікелей шығуына, өз тәжірибесін таратуға мүмкіндік береді. АКТ тәрбиешіге әртүрлі әдістемелік бірлестіктерде кеңірек пікір алмасуға мүмкіндік береді, мысалы шебер-сыныптар, контенттер, online сабақтар т. б. қағазбен жұмыстың мөлшері азаяды, өйткені жазба хабарламалардың бәрі құрылып, электронды түрде сақтаулы болады, көрнекі-дидактикалық құралдарды дайындауға да көп уақыт кетпейді. АКТ-ның көмегімен өзіндік кәсіби дамуға қолайлы жағдай туады: электронды оқулықтар, мақалаларды қолданып, Интернет желісінде электронды пошта арқылы әріптестермен пікір алмасулар жүргізуге болады. АКТ-ның көмегімен тәрбиеленушілердің ата-аналарымен хабарласып, қарым-қатынас жасау тиімді екендігі шындық.

Осындай құралдардың бірі - мультимедиялық оқулықтарды балабақшаларда кеңінен пайдалану оқу іс-әрекетін жоғары дәрежеде жүзеге асыруға мүмкіндік туғызары анық. Мультимедиялық оқулықтар арқылы тәрбиеші уақытты тиімді және ұтымды пайдаланары анық. Мультимедиялық оқулықтар, біріншіден, балалардың қызығушылығын арттырады, екіншіден, зейін қойып көрумен қатар түсінбеген жерлерін қайта көруге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, бүлдіршіннің білім алу кезеңінде оқу іс-әрекетіне белсенділігін арттыра түседі. Себебі, бұл кезеңдегі балалардың зейіні әдемі түстерге әдемі ойыншықтарға, әдемі суреттерге, яғни әдемілікке, әсемдікке әуес болады. Балалар әр сатыға жоғарылаған сайын олардың білімді қабылдауы өзгеріп, өтілетін тақырыптар жүйесі күрделене түседі. Сондықтан балалардың жас ерекшеліктерін, әр сатыдағы қабылдау мүмкіндіктерін ескере отырып, жаңа технологияларды мектепке дейінгі тәрбиеде тиімді пайдалану қажет екені ескеріледі. Оқу қызметі үстінде балалардың белсенділігін арттыру, тапқырлыққа баулу, ойлануға, талдау жасауға үйрету, танымдық, шығармашылық қабілеттерін шыңдау тәрбиешіге байланысты.

Зерттеу барысында балаға берілетін жаңа ұғымдар мен қатар, жаттығулар, өздігінен орындайтын тапсырмалар, практикалық жұмыстар ойлауды дамытатын, балаларды ізденуге жаттықтыратын, шығармашылық қабілетін оятып, қызығушылығын арттыратын әдіс-тәсілдер сан алуан десек те болады.

Балаларға тапсырманы біртіндеп күрделендіре түссе, сонда ойлау қабілеттері қалыптаса бастайды. Балалар мұндай зерттеулерді зор ықыласпен бақылап және өздігінен анализ жасауға үйреніп, өз істерінің қорытындыларын жалпылауға, салыстыруға дағдылана бастайды.

Бүлдіршіндерге берілетін оқу іс-әрекеттерінің тақырыптары да, ойын түрлері де бүлдіршіннің даму деңгейіне сәйкес кеңінен беріліп, түсіндіріліп отырғаны дұрыс. Мектеп жасына дейінгі балалардың жан-жақты дамуы үшін мультимедиялық ойындардың орны ерекше. Ойын - мектеп жасына дейінгі кезден басталып адаммен өмір бойы ілесіп жүретін ерекше қызмет түрі. Мультимедиялық ойын – балалардың оқуға, еңбекке деген белсенділігін арттырудағы басты құрал, баланың психикасында сапалы өзгерістер тудырады: бала зейінінің, жадының қалыптасуына ойлау, қиялдау қабілетінің дамуына әсер етеді. Ойлау шығармашылық және таным әрекетінің негізі болып табылады.

Ондағы материалдар әртүрлі ұнамды, әдемі, жағымды суреттер, сызбалар, тәсілдер арқылы графикалық иллюстрациялар формасында көрсетіледі.

Балабақшада ақпараттық технологияны пайдалану бала танымын жан-жақты дамытудың шешуші құралы. Мысалы: мультимедиялық оқулықтарды балабақшада пайдаланар болсақ, оқу қызметінде жоғары дәрежеде жүзеге асыруға болар еді. Мультимедиялық оқулықтар біріншіден балалардың қызығушылығын арттырады, екіншіден зейін қойып көру мен қатар түсінбеген жерлерін қайта көруге, тыңдауға және алған мағұлматты нақтылауға мүмкіндік береді, сонымен қатар бүлдіршіннің білім алу кезеңінде оқу қызмет белсенділігін арттыра түседі.

Қазақ халқында «Балаңды бес жасқа дейін патшандай күт, бес жастан он бес жасқа дейін құлындай жұмса, он бес жастан асқасын досыңдай сырлас»-деген тамаша сөздің терең философиялық мәні бар. Тәрбие мен білімнің алғашқы дәні – мектепке дейінгі тәрбие ошағында берілетін болса, жарқын болашақтың тамырын терең, тұғырын биік етіп ұстайтын жас ұрпақ-кәзіргі бүлдіршіндеріміздің бойына салауатты өмірді серік етіп, олады әлемдік жаңа заманауи біліммен қамтамасыз ету, осылайша тәуелсіз еліміздің білімді азаматын тәрбиелеу – сіз бен біздің ортақ мақсатымыз деп білген жөн.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мектепке дейінгі білім беру жүйесінде педагогикалық технологияларды қолдану» Педагогика, психология кафедрасының оқытушысы Калмурзина Р.С.
2. «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды ақпараттандыру инфрақұрылымын дамыту саласындағы шетел тәжірибесін сараптамалық шолу» – Алматы: «ҰАО» АО, 2012.
3. «Методические рекомендации по работе с интерактивной доской и методика проведения занятий с её использованием» Арынгазин Канапия Мубаракович, Дзюбина Анастасия Викторовна Карагандинский Государственный университет им. Е.А.Букетова
4. «Интерактивтік технология негізінде флипчарт-сабақтарды қолдану»: әдістемелік ұсыным. – Астана, 2014. – 40 бет.
5. <http://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/ispolzovanie-informatsionnokommunikativnykh-tekhnologiy-v-doshkolnom>

ТАРИХ ЖӘНЕ ГЕОГРАФИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПӘНГЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ТУҒЫЗУ

ҚҰРМАШЕВА Нұрдана Серікжанқызы, БАЛГАЗИЕВА Дина Кадыровна

«№13 орта мектеп»

Ақтөбе, Қазақстан

Andirova_v@mail.ru

Мұғалімнің өз жұмыстарына талдау жасап, өзіндік есеп беріп отыруы - іс-әрекетінің айнасы іспеттес көрінеді, айнаға қараған сайын сыртқы бейнеңнің жағымсыз жағын көріп түзетсең, ісіңе талдау жасау арқылы, ісіңе, өзіңе есеп бересің, ал оқи отырып қателеріңді түсініп, келесі әрекеттеріңді ойластыра бастайсың.

«Қашанда бір істі істегіңіз келсе, ол іске әуелі ақылыңызды, одан соң қолыңызды жұмылдырыңыз, егер де ақылыңыз дұрыстаса, көзіңіз көріп, жөнін тауып мақұл көрсе, тіліңіз бен қолыңызға ерік береңіз» деп қазақтың алғаш әліппесін жасаған Ұлы ұстаз Ы. Алтынсарин бізге мұра еткендей, оқушының сыни ойлауын дамыту үшін оқытудағы жаңа тәсілдерді өз сабақтарымызға ыңғайлап, қолдану педагогика мен психология саласындағы тың тәжірибені игеруіме септігін тигізді.

Ізденіс жұмыстарымыз жаңаша білім беріп қана қоймай, кәсіби қызметімізге тың серпіліс әкелуді, мұғалім ретінде біздің бақылаушы, зерттеуші және дамыту жұмысының көшбасшысы болуымызды талап етеді. Сыни ойлауды дамытып, оқушының сындарлы пікір қалыптастыруы, сол арқылы проблеманы өз бетінше шешуі – 21 ғасыр дағдылары қатарына жатқызылады.

Жаңашыл-педагогтердің негізгі мақсаты – оқушылардың алатын білімін сапалы ету, оның толық қанды жеке тұлға болып қалыптасуына негіз алу.

Тарих және география пәндерін оқытуда инновациялық білім беру ортасы дегеніміз — жаңа мазмұнды ұйымдастыру, жаңалық енгізу, жаңа үлгілердің бағытындағы нақты әрекет, нақтыланған мөлшердің шегінен шығатын іс-әрекеттің жаңа сапалы деңгейге көтерілуі, жаңа нәтижені қамтамасыз ететін теориялық, технологиялық және педагогикалық іс-әрекеттің біртұтас ортасы.

Инновациялық технологияларды меңгеру педагогтың интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, шығармашылық, зерттеушілік т.б. қасиеттерінің қалыптасуына оң әсерін тигізеді, әр педагог өзін-өзі

дамытып, оқу- тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Қазіргі заманғы педагогтардың инновациялық технологияларды білуі уақыт талабы.

Сабақтарымызда жаңа тақырыпқа қызығушылық туғызу үшін сұрақтың бірнеше түрі пайдаланылып, Блум таксономиясы негізінде ойлаудың жоғары деңгейін дамыту көзделеді. Сұрақ қою – маңызды дағдылардың бірі болып табылады, себебі сұрақ дұрыс қойылған жағдайда сабақ берудің тиімді құралына айналады және оқушылардың оқуына қолдау көрсетіп, оны жақсарта және кеңейте алатындығын пайымдауға сүйене отырып, оқушыларға түрткі сұрақтар қойған кезде олардың өткен материалды қаншалықты білетіндігін байқадым.

Сабақтың тұсаукесер бөлімін «Зерттеу жүргізу» стратегиясы арқылы жалғастыруда маңызды. Осы стратегияны қолдану кезінде оқушы түгелдей әрекетке қатысады, өз бетінше зерттеуге талпынады, өз пікірін сыртқа шығаруға әрекет барысында өзіне деген сенім пайда болады деп ойлаймын. Зерттеу жұмыстарының нәтижесін бейнелі түрде көрсетуі үшін топтарға көзбен көретін айғақтар (зерттеушілердің суреттері мен зерттелу аймақтарының бейнелерін) ұсындым. Осы суреттерді жіктеген оқушылар алғашқыда жеке-дара жауап беріп, өз пікірлерін ғана жеткізді, кейін бір-біріне түсіндірді. Осы орайда, Хаген мен Хейл (1973) «Балалардың назарын аудару үшін олар білетін ақпаратпен байланысты жаңа ақпарат алу мүмкіндігін қамтуға болады» дегеніне сүйеніп, кез-келген тақырыпты түсіндірерде көзбен көретін суретті ақпаратпен, өмірмен байланыстырған оқушының тез түсінуіне ықпалы зор екенін басшылыққа алдым. Тапсырманы орындау барысында Лев Выготский атап көрсеткеніндей «Жақын арадағы даму аймағында» жұмыс істеген топ мүшелерінің когнитивті дамуы жақсарды.

Александр диалог түрінде оқыту оқушыларды ынталандыру және дамыту үшін әңгіме күшін қолдануға мүмкіндік береді деп санайды. Оқушыларға әртүрлі және кеңейтілген сыныпта жүргізілген диалогтерге қатысу мүмкіндіктері берілгенде, олар өзіндік жеке түсініктерінің өрісін зерттей алады. Бұл мүмкіндіктер тілдің білімді жетілдіру тәсілі екендігін көрсетті. Оған Мерсердің 2005 жылы ұсынған зерттеулер нәтижесі дәлел бола алады: ол құрдастар тобындағы өзара қарым – қатынас оқуда маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Оқушылар жұпта немесе топтарда жұмыс істегенде, олар «мұғалім - оқушы» сұхбаты түріндегі өзара іс-қимылға қарағанда мейлінше «симметриялы» болып табылатын өзара іс-қимылға тартылады (мұғалімге арналған нұсқаулық, 29-бет) дегендей, осы тұжырымдаманы басшылыққа ала отырып, «джигсо» әдісі бойынша оқушылар жұпта, топта зерттеушілер туралы мысалдарды бір-біріне түсіндіргенде бірлесіп жұмыс жасағандығы, сыныптастарының ойын тыңдап, ұйымшылдықта жұмыс жасай алатындығын аңғардық. Осылайша оқу пирамидасында көрсеткендей оқушылардың өзі оқығаннан гөрі сыныптастарының бір-біріне түсіндіргенде білімнің 90 пайызы есте сақталатындығына көз жеткіздік.

Жаңа материалды қолдану кезінде тарихи сызбаларды логикалық тапсырма ретінде және реттік санмен белгіленген нысандарды салыстыра отырып, ерекшеліктерін анықтату кезінде балалардың логикалық ойлауы дамып, сын тұрғысынан ойлауы қалыптасты. Осылайша, оқушыда жауапкершілік сезімі пайда болады, болжам жасайды, әрекетке қатыспаған оқушы қалмайды. Өз ойларын түрлі әдістермен жеткізу мүмкіндігі, суреттер салып, өз беттерінше дәлелдемелер келтіру оқушылардың сабаққа ынтасын арттырды. Мен бұл сабақта дараланған оқушыларды өз топтарындағы басқа достарына көмектестіре отырып, сабақтың мақсатына жетуді көздейміз. Нәтижесінде балалардың бір-біріне деген ықыласы артып, достығы нығая түсті.

Сабақта балалардың барлығы дерлік тақырыпты қай деңгейде түсінгеніне аса мән беру қажет деп санаймыз. Себебі, рефлексия жүргізу арқылы әр сабақта оқушылар оқу үдерісінің барлық аспектілеріне белсенді қатысу керек, олар өздерінің болжамдары мен сұрақтарын құрастырады, бір-біріне кеңес береді, өз алдына мақсат қояды, алынған нәтижелерді қадағалайды, идеядармен эксперимент жасайды. Дәстүрлі оқыту барысында көбіне жауап беру жылдамдығына көп көңіл бөлмейміз, жауап беурге кететін уақытты өлшемейміз. Ал, сындарлы оқыту тәсілдері арқылы нақты теорияға сүйеніп, әр қадамымызды реттеуге болады және жаңа технологияны кеңірек қолдануға мүмкіндік береді.

Әрбір сабақта оқушыларға сұрақтар қою арқылы, тақырып бойынша өз ойларын айтуға мүмкіндік береміз. Оқуға орнықты қызығушылықты дамыту бағдарламасы бойынша үш негізгі басымдық: кедергілерді қызықты тапсырмаға айналдыру арқылы олардың білімдік, эмоциялық, әлеуметтік және стратегиялық ресурстарын қалыптастыруға көмек көрсету; көшбасшы адамды қалыптастыратын қасиеттер – еркін, мақсатқа ұмтылушығын жандандыруға көмек көрсету; оқушылардың бойындағы сенімділікті, қабілеттілікті, талпыныстарды дамыту жолында жұмыс жүргіземіз.

Өзара талқылау арқылы, түрлі ойлардың болатындығын, бір - бірінің түсінуіне көмектесетінін көрсетті. Тарих және география сабақтарындағы диалогтік тәсілдің оқушылардың ашылуына, ойын

жеткізуіне, сөздік қорының молаюына көмектесетінін түсіндім, оқушылардың қандай деңгейде екенін түсінуге көмектеседі.

Шығармашылық көрсеткіштердің сапасы интеллектуалды іс-әрекетте танылатын белгілі бір сапалардың кешені ретінде қарастырылды.

1) ойлау жылдамдығы (белгілі бір уақыт аралығында туындаған идеялардың санына байланысты);

2) ойдың ұшқырлығы (жалпылама, бір тектес жауаптарға ұқсамайтын тың идеялар ұсыну);

3) ой ширақтылығы (сезімталдық айырықша жайттарға назар аудару бір идеядан екінші идеяға еркін алмасу);

4) метафоралық ойлау (қиял түрінде мәтіндер құрастыру қабілеті, символдық және ассоциативтік тәсілдер арқылы ойын жеткізу, қарапайымнан күрделіні, күрделіден қарапайымды жіктей білу қабілеті)

Ақпаратпен жұмыс, тарихи контентті зерделеу және географиялық білімді жинақтау мақсатында сабақтарымызда қолданылатын зерттеу әдістері:

- Әдебиетті салыстыра талдау әдісі
- Модель жасау әдісі
- Себепті-нәтижелі талдау әдісі
- Педагогикалық бақылау әдісі
- әңгімелесу әдісі
- Сауалнама және сұхбат әдісі
- Социометриялық әдіс
- Тәуелсіз сипаттаманы қорыту әдісі
- Құжаттарды оқып талдау әдісі
- Статистикалық әдіс
- Педагогикалық консилиум әдісі
- ОПТ жинап қорыту әдісі

Инновациялық білім кеңістігінде өзіміз сабақ беретін пәндеріміз бойынша оқушыларға сапалы білім мен ізденіске бастар дағдыларды игертудегі жұмыстарымыз жалғаса бермек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008.

2. Көшімбетова С. А. Оқу-тәрбие үдерісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары. — Алматы, 2004.

3. Фоменко Ю., Абсалямова Н. Будущее начинается сегодня. – Общенациональная ежедневная газета «Казахстанская правда» от 14.11.2002г №196-197 стр.

4. Ғабдоллақызы Б. Lesson Study: Конференциядан кейінгі ойлар. Астана, Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015. 76 бет.

5. <http://www.tarih.spring.kz>

МИРОВОЙ РЫНОК НЕФТИ И ЕЁ ИМПОРТ В РЕСПУБЛИКУ БЕЛАРУСЬ

КУХТАРСКАЯ Владислава Александровна, КУХТАРСКАЯ Наталья Александровна

Руководитель, канд. экон. наук, доцент: Е.Н.Дудко

«Белорусский государственный экономический университет»

Минск, Беларусь

vlaku5991@mail.ru

Аннотация

На основе изучения эволюции рынка нефти, а также анализа цен на нефть за определенный период выявлены особенности рынка нефти, определены, каким образом ситуация на рынке нефти влияет на экономическое состояние Республики Беларусь. Научная новизна заключается в выявлении зависимости экономики Республики Беларусь от изменений на изучаемом рынке, а также выдвинуты возможные решения по минимизации негативных последствий данной зависимости. Автор приходит к выводу, что проведенное исследование рынка нефти показывает, что существует ряд проблем,

которые требуют решения. Выдвинутые предложения могут служить рекомендацией для минимизации негативного влияния нефти на экономики различных стран и Республики Беларусь.

Нефть является основным источником энергии во всем мире, производство и потребление которой динамично развивается в связи со стремительным развитием мировой экономики. Сырая нефть – является самым продаваемым сырьем во всем мире, тем не менее, являясь неисчерпаемым ресурсом, она требует к себе рачительного отношения. Переоценить роль нефти в настоящее время довольно сложно, так как она используется повсеместно и практически нигде не употребляется в чистом виде. Однако основным направлением ее использования также остается топливно-энергетическая промышленность.

В современном мире зависимость экономики государства от нефтяной промышленности достаточно велика. В условиях, когда нефть стала основным видом энергетического сырья, возросло ее экономическое и политическое значение. Наличие собственных ресурсов нефти, возможность организовать экспорт нефти и нефтепродуктов позволяют различным государствам добиваться значительных успехов в экономическом и социальном развитии. В наше время контроль за топливно-энергетическими ресурсами и средствами их транспортировки играет не последнюю роль в определении геополитической ситуации той или иной страны.

Цены на нефть могут колебаться в значительной степени. Этому способствует несколько факторов: общеэкономические, политические, а также факторы научно-технического прогресса. Влияние данных факторов придает рынку характер волатильности. Колебание мировых цен на нефть, конъюнктура на нефтяном рынке приводят к серьезным изменениям в экономической политике, как нефтедобывающих стран, так и государств, промышленность которых базируется на импорте нефти.

Нефть представляет собой специфический товар, отличающийся качественными характеристиками (плотностью, химическим и фракционным составом, наличием примесей). В отличие от других видов горючих ископаемых, нефть относительно легко добывается, транспортируется и перерабатывается в широкую гамму продуктов различного назначения, являясь:

- 1) сырьем для нефтехимии в производстве синтетического каучука, спиртов, полиэтилена, полипропилена, широкой гаммы различных пластмасс и готовых изделий из них, искусственных тканей;
- 2) источником для выработки моторных топлив (бензина, керосина, дизельного и реактивных топлив), масел и смазок, котельно-печного топлива (мазут), строительных материалов (битумы, гудрон, асфальт);
- 3) сырьем для получения ряда белковых препаратов, используемых в качестве добавок в корм скоту для стимуляции его роста.

Промышленная добыча нефти началась в 1859 г., когда в штате Пенсильвания была осуществлена удачная попытка бурения скважины с целью получения нефти из недр земли. Как только был найден этот способ массовой добычи, адекватный промышленному способу производства по количественным масштабам, нефть заняла место среди основных товаров на рынках индустриально развитых стран того времени [8]. Вытеснив уголь с лидирующих позиций в мировом энергобалансе, нефть сформировала новую концепцию энергетического рынка, при которой обладание углеводородными ресурсами выдвигает страны-производители в разряд влиятельных игроков не только сырьевого, но и мирового рынка в целом, а также дает преимущества в международных политических отношениях [3].

Таким образом, сформировался рынок нефти, который в дальнейшем стал еще более сложным в виду появления продуктов переработки нефти – нефтепродуктов.

Нефть с энергетической точки зрения является самым дешевым видом топлива, обладающим высоким значением чистого выхода энергии. Она может непосредственно или после соответствующей переработки использоваться для производства электроэнергии, тепла и как транспортный энергетический носитель. Анализ современного развития мирового рынка является одним из наиболее действенных методов управления. С его помощью систематизируется информация о развитии рынка на протяжении прошлых периодов, его текущего положения, также возможно построение прогноза на будущее с учетом погрешности на различные внутренние и внешние факторы.

Таким образом, на современном этапе развития мировой экономики вопрос анализа мирового рынка нефти является очень актуальным ввиду злободневности проблемы. От того какие будут перспективы развития рынка в целом зависит экономика многих стран [1].

Однако низкая цена на нефть на данный момент вовсе не говорит о полном крахе стран, экспортирующим или импортирующим данный ресурс. Для того чтобы дать полную оценку всем участникам рынка, выделим основные перспективы. Стоит начать со сланцевого сектора.

В число стран, занимающих лидирующие позиции по объемам добычи нефти, входят и США, где в большей степени добывается сланцевая нефть. На долю сланцевой нефти приходится более половины добываемой в США нефти. Себестоимость её добычи существенно выше, чем для обычной нефти. Именно поэтому вместе с падением цен на нефть началось закрытие нефтяных буровых установок для добычи сланцевой нефти.

Средняя себестоимость добычи сланцевой нефти в США составляет 70-77 долл. США на баррель. В то же время разброс себестоимости сланцевой нефти в зависимости от месторождения весьма велик и составляет от 24 до 111 долл. США за баррель. Это говорит о том, что в случае длительного сохранения низких цен на нефть, часть сланцевых корпораций сохранит свою рентабельность. Более того, считается, что добыча нефти в США серьёзно затормозится только если стоимость нефти WTI продержится на уровне 40 долл. США за баррель в течение полугода. Стоит отметить тот факт, что технологические особенности добычи сланцевой нефти позволяют консервировать скважины. Таким образом, добыча сланцевой нефти в США вполне может продолжаться крупными компаниями, имеющими низкую себестоимость добычи. Конечно, с учетом последних тенденций к повышению цены на нефть данный сектор будет процветать еще больше.

Также следует оценить перспективы развития стран-экспортеров нефти. Большим игроком в списке данных стран является также Российская Федерация. В условиях низкой цены на нефть федеральный бюджет столкнулся с серьёзным дефицитом, который в 2015 году составит 2,7 трлн. руб., или 3,7% от ВВП. До падения цен на нефть нефтегазовые доходы бюджета составляли более половины. Так, из 15,1 трлн. руб. доходов, первоначально запланированных в федеральном бюджете на 2015 год, 7,7 трлн. руб. приходилось на углеводороды. Бюджет мог быть сведён без дефицита при цене нефти сорта Urals не ниже 96 долл. США за баррель. Однако из-за подешевевшей нефти бюджет лишился 2,2 трлн. руб [5].

Таким образом, при сохранении низких цен на нефть российским властям остаётся либо избегать увеличения бюджетных расходов, либо увеличивать государственные заимствования. Стоит также отметить, что помимо Российской Федерации бюджетные трудности в связи с подешевевшей нефтью испытывают и другие экспортёры. Говоря о перспективе рынка нефти в целом, стоит напомнить, что на данный момент цены на нефть установились ниже уровня себестоимости производства крупных западных корпораций и производителей сланцевой нефти. Однако из этого не следует, что все компании в ближайшем будущем ждёт банкротство.

Во-первых, в структуре проектов, разрабатываемых каждой компанией, есть месторождения с разной себестоимостью добычи. В условиях кризиса многие компании могут отказаться от наиболее дорогостоящих проектов. Это приведёт к уменьшению общего размера выручки, однако позволит им сохранить рентабельность.

Во-вторых, предприятия могут отказаться от осваивания дополнительных месторождений, сократив расходы на геологоразведку и капитальные вложения, которые также влияют на величину себестоимости производства.

Наконец, в случае, если период низких цен на нефть затянется на несколько лет, произойдёт изменение структуры цен в экономике, в результате чего затраты нефтедобывающих фирм могут сократиться. В частности должны снизиться издержки, напрямую зависящие от стоимости нефти.

Безусловно, часть компаний будет вынуждена закрыться, однако такая участь постигнет далеко не всех производителей. Наилучшими возможностями для приспособления к новым ценам обладают крупные вертикально-интегрированные корпорации наподобие ExxonMobil, BritishPetroleum, Chevron и других. Что же касается российских корпораций, то большинство из них благодаря низкой себестоимости добычи нефти пока что находится вне опасной черты. В ещё более выгодных условиях находятся производители стран Ближнего Востока [2].

Говоря о ближайшем будущем для рынка нефти, стоит отметить, что инвестиции в мировую нефтяную отрасль по итогам 2015 года снизятся более чем на 20%, но при этом цены на нефть вырастут до 80 долл. США за баррель лишь к 2020 году. В то же время допускается возможность, что при негативном развитии событий цены на нефть сохранятся на уровне 50 долл. США за баррель до конца текущего десятилетия и достигнут уровня 85 долл. США за баррель лишь к 2040 году. Такая траектория рассчитана при условии низкого экономического роста глобальной экономики в среднесрочной перспективе, стабильности на Ближнем Востоке и проведения ОПЕК политики сохранения своей доли на глобальном рынке.

Говоря об альтернативных источниках энергии, здесь прогнозируется рост их доли, но все же признается, что "транспортный сектор и нефтехимия поддержат рост спроса на нефть до 2035 г [4]. Что касается изменения цен на нефть на протяжении всего существования рынка, следует отметить

значительную волатильность. Особенно сильно цены колеблются в условиях военных конфликтов или финансовых кризисов.

Возвращаясь к перспективам рынка нефти, необходимо отметить, что данный ресурс все же будет играть важную роль в мировой экономике, по крайней мере, на ближайшие два десятилетия. Поэтому, помимо рассмотрения перспектив развития рынка в ближайшем будущем, было также разработаны определенные рекомендации по развитию рынка. Они подразумевают достижение определенных целей, что позволит создать более благоприятные условия для всех участников. В основе выдвинутых предложений по развитию рынка были взяты документы, содержащие информацию о прогнозах развития топливно-энергетической отрасли Российской Федерации. Исходя из изученной практики, сценарий развития данной отрасли складывается схожим образом и в Республики Беларусь, так как влияние российской экономики на экономику нашей страны значительное. Поэтому было принято допущение, что представленные в документах прогноз и перспективы развития для Российской Федерации могут быть рассмотрены как таковые и для Республики Беларусь. Безусловно, следует принимать во внимания определенные отличия, как в объемах добычи и переработки нефти между странами, так и, например, уровень технологического развития предприятий нефтеперерабатывающей отрасли. Таким образом, при определении перспектив развития отрасли и рынка следует принимать во внимания определенные особенности. Для начала следует рассмотреть уровень предприятий данной отрасли, а также отрасль в целом. Для Республики Беларусь этими предприятиями являются два нефтеперерабатывающих завода: ОАО «Нафтан» и ОАО «Мозырский НПЗ». Теперь стоит отметить главные задачи, которые необходимо выполнить, чтобы продолжить эффективно развиваться. Основные задачи, которые сегодня и в перспективе предстоит решать отечественной нефтеперерабатывающей промышленности, находятся в контексте общемировых проблемы нефтепереработки:

- 1) углубление переработки нефти с целью извлечения из неё максимального количества наиболее ценных светлых нефтепродуктов — моторных топлив и сырья для нефтехимии;
- 2) дальнейшее улучшение потребительских свойств продукции, в том числе с точки зрения их экологической безвредности (в том числе повышении глубины переработки нефти) [6];
- 3) повышение эффективности основных технологических процессов и улучшение экологической чистоты самой нефтепереработки за счёт развития и использования малоотходных и безотходных технологий;
- 4) реализация инвестиционных проектов с высокими наукоёмкими и ресурсосберегающими технологиями экспортной и импортозамещающей направленности;
- 5) реконструкция и модернизация производств, внедрение новых технологий, структурная перестройка и реформирование химических предприятий, ориентированных на выпуск конкурентоспособной продукции.

Стоит отметить, что важнейшим ориентиром белорусских предприятий данной отрасли является экологическая направленность. Таким образом, отдельно стоит выделить то, что в перспективе необходимо выделить в качестве приоритета экологичность выпускаемой продукции. Для этого, например, планируется построить установку по преобразованию выделяющегося при переработки нефти в атмосферу сероводорода в новый продукт — элементарную серу [7].

Следующим уровнем, для которого следует обозначить перспективы развития на ближайшее время, станет экономика Республики Беларусь в целом. На данном уровне следует уделить внимание особенностям внешнеторговой деятельности. Как уже было рассмотрено ранее, основные торговые отношения в рамках рынка нефти и нефтепродуктов Республика Беларусь ведет с Российской Федерацией. Таким образом, существует большая зависимость от одного рынка поставок и импорта сырья (сырой нефти). Безусловно, данный факт также подкреплен тесными политическими связями между странами, однако это не умаляет факта зависимости. Все же главный внешний вызов заключается в необходимости преодоления угроз, связанных с неустойчивостью мирового энергетического рынка и волатильностью мировых цен на энергоресурсы, а также обеспечения вклада энергетического сектора страны в повышение эффективности ее внешнеэкономической деятельности и усиление позиций Республики Беларусь в мировой экономической системе. Это означает, что должны быть обеспечены:

- 1) достижение устойчивых результатов внешнеэкономической деятельности в сфере топливно-энергетического комплекса в условиях усиления глобальной конкуренции за ресурсы и рынки сбыта;
- 2) минимизация негативного влияния глобального экономического кризиса и его использование для коренного обновления и диверсификации структуры экономики в пользу менее

энергоемких отраслей, стимулирования перехода белорусского энергетического сектора на ускоренное инновационное развитие;

3) увеличение стратегического присутствия Республики Беларусь на рынках высокотехнологичной продукции и интеллектуальных услуг в сфере энергетики, в том числе за счет разворачивания глобально ориентированных специализированных производств;

4) географическая и продуктовая диверсификация белорусского энергетического экспорта в условиях стабильных и расширяющихся поставок энергоресурсов крупнейшим мировым потребителям;

5) рациональное снижение доли топливно-энергетических ресурсов в структуре белорусского экспорта, развитие технологий по производству нефтепродуктов с большей глубиной переработки [9].

Таким образом, в ближайшей перспективе необходимо выработать план по устранению существующих проблем как на уровне предприятий топливно-энергетического комплекса Республики Беларусь, так и на уровне национальной экономики в целом.

Делая вывод, следует отметить важность изучаемой проблемы непосредственно для Республики Беларусь. Являясь небольшим игроком на рынке в отличие от более влиятельных стран, Республике Беларусь зачастую приходится подстраиваться под существующие условия, не имея ни экономического, ни политического влияния на мировом рынке нефти и нефтепродуктов. Безусловно, большую роль играет зависимость непосредственно от Российской Федерации, с которой проводится большинство внешнеторговых сделок в рамках данной отрасли. Также, если негативное влияние является наиболее очевидным результатом анализа ситуации, возможно, стоит найти и положительные стороны от данного тесного сотрудничества. Например, возможность приобретать сырье по сниженной цене. Кроме того, можно отметить тесные политические связи, которые могут помочь найти компромисс в случае появления серьезных изменений на рынке нефти и нефтепродуктов.

Список использованных источников

- 1 Беляева, А. П. Перспективы развития мирового рынка нефти // Научно-методический электронный журнал «Концепт». — 2018. — Т. 6. — С. 11–15.
- 2 Кот, А. Черное золото высшей пробы / А. Кот // Экономика Беларуси. — 2015. — №1. — С. 94-97.
- 3 Моргунов, Е.В. Анализ нефтяного рынка и рекомендации по совершенствованию российской модели биржевой торговли нефтью / Е.В. Моргунов // Вестник Университета. — 2010. — № 2. — С. 196-201.
- 4 Новиков, М.М. Статистический анализ влияния конъюнктуры мирового нефтяного рынка на объем белорусского экспорта в Россию / М.М. Новиков // Бухгалтерский учет и анализ. — 2019. — № 5. — С. 11-17.
- 5 Онлайн график цен на нефть Urals [Электронный ресурс]. — Москва, 2019. — Режим доступа: <https://nefturals.ru/>. — Дата доступа: 24.03.2019.
- 6 Прогноз научно-технического развития отраслей топливно-энергетического комплекса России на период до 2035 г. // Министерство энергетики Российской Федерации [Электронный ресурс]. — 2019. — Режим доступа: <http://minenergo.gov.ru/node/6365>. — Дата доступа: 05.04.2019.
- 7 Телегина, Е. Новое измерение глобальной энергетической безопасности / Е. Телегина // Мировая экономика и международные отношения. — 2015. — № 11. — С. 5-16.
- 8 Тьюгендхэт, К. Нефть. Самый большой бизнес: монография / К. Тьюгендхэт, А. Гамильтон — М.: Прогресс, 1978. — 484 с.
- 9 Энергетическая стратегия России на период до 2030 г. // Министерство энергетики Российской Федерации (официальный сайт) [Электронный ресурс]. — 2020. — Режим доступа: <http://minenergo.gov.ru/node/1026>. — Дата доступа: 05.04.2020.

ТҮЛҒАНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ДАМЫТУЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

ҚАЙРОВА Сұлушаш Болатқызы

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Ж.Н.Сабирова

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау, Қазақстан

Kairovasulu03@mail.ru, zhanylsyn.sabirova@mail.ru

Аннотация

Мақалада тұлғаның қалыптасуындағы өзін-өзі дамыту мәселелерінің ғылыми негіздері қарастырылды. Ресей ғалымдарының іс-әрекет субъектісі ретіндегі адамға деген көзқарастарына қысқаша шолу жасалды. Шетел ғалымдарының тұлғаның өзін-өзі дамытуы жөніндегі теориялары қысқаша талданды. Сонымен қатар, гуманист-психологтар К.Роджерстің тұлғаның өзіне деген сенімді нығайтуы мен өзін-өзі сыйлауы туралы, А.Маслоу ұсынған өзін-өзі белсенділендірудің амал-әдістері баяндалды.

Тірек сөздер: іс-әрекет субъектісі, тұлғалық жетілу, тұлғалық өсу, өзін-өзі дамыту, жауапкершілік, өзін-өзі таныстыру, өзін-өзі көрсету, өзін-өзі дәлелдеу, өзіндік өсу, өзін-өзі белсенділендіру, өзін-өзі өсіру, өзін-өзі жетілдіру.

Әлемдік білім беру кеңістігіне кіруге бағытталған білім берудің жаңа жүйесінің қалыптасу процесі білім беру парадигмасының ауысуымен сипатталады: дәстүрлі субъект-объектіліктен гуманистікке, тұлғаға бағытталған субъект-субъектілікке. Осыған байланысты айтатынымыз, ХХ ғасыр соңынан бастап білім беру жүйесі білім берудің гуманистік парадигмасына сәйкес дамиды. Онда маңызды құндылығы болып адамның тұлғасы қарастырылады, яғни оның барлық потенциалды мүмкіншілігін дамыту болып табылады. Осы тұрғысынан қазіргі маманның білім беру сферасында үздіксіз білім алуға, шығармашылық тұрғысынан өзін-өзі жетілдіруге дайындығын айтамыз.

Болашақ маманның өзін-өзі дамытудың проблемасы үш тұрғыдан қарастырылуы керек, оларда оның мағынасы ашылуы тиіс: философиялық, психологиялық, педагогикалық. Философиялық зерттеулерде осы проблема адамды дамыту тұрғысынан қарастырылады. Психологиялық зерттеулерде тұлғаның дамуы мен өзін-өзі дамыту тұрғысынан зерттеледі. Педагогикалық зерттеулерде болашақ маманның кәсіби дамуы тұрғысынан қаралады. Философиялық, психологиялық, педагогикалық зерттеулерде қарастырудың келесі бір негізі - болашақ маман-педагог адам ретінде, тұлға ретінде, маман ретінде кәсіби өзін-өзі дамытудың субъектісі ретінде болуы.

Философиялық, педагогикалық және психологиялық ғылымда адам тұлғасының қалыптасу проблемасы бойынша білім қоры жинақталған. Оларға философтардың жасаған адамның гуманистік тұжырымдамасы жатады. М.М. Бахтин, В.С. Библер, Н.А. Бердяев, Л.В. Коновалова, О.Н. Крутова, М.К. Мамардашвили, А.Г. Шварцман, т.б. пікірінше адам тұлғасының ерекшелігі, өзгешелігі мен өзіндік құндылығы ерекшеленеді, адамның рухани дамуы, өзінің өмірлік орнын айқындау мен экзистенциалдық таңдауға дайындығы анықталады. Ресей педагогикасы мен психологиясында адамның мәні адам өз өміршендігінің субъектісі ретінде және өзін-өзі дамытатын шығармашыл тұлғаның субъектісі ретінде қарастырылады: Б.Г.Ананьевтің, А.Г. Асмоловтың, Л.С. Выготскийдің, О.С. Газманның, Э.В. Ильенкованың, Н.Б. Крылованың, Л.Н. Куликованың, А.Н. Леонтьевтің, В.Н. Мясищевтің, С.Л. Рубинштейннің, В.И. Слободчикованың және т.б. еңбектерінен көруге болады. Қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде білім беру сферасында тұлғаның этномәдениеттік қызығушылықтарын іске асыру туралы Л.Гумилев, Н.Джандильдин қарастырған. Келесі қазақстандық ғалымдардың еңбектерінің үлкен маңыздылығы бар. Оларда, нақты айтқанда, қазақ халқының педагогикалық-психологиялық ойларының пайда болуы мен дамуы туралы зиялы тұлғалардың ерекшеліктерін зерттеумен байланыстырып сөз етіледі. Адам тұлғасының дамуына қазақ халық педагогикасының әсері туралы ғылыми-педагогикалық негіздерін Сәдуақас Қалиев қарастырған, тұлғаға әсер етудің эстетикалық тәрбиенің заңдылықтары мен ерекшеліктерін С.Ұзақбаева, Ә.Табылды зерттеген. Оқушы жастардың тұлға ретінде қалыптасып, дамуына қазақ халқының көркем мәдениетінің даму рөлі туралы М.Балтабаев зерттеген. Бірақ өкінішке орай, білім берудің қалыптасқан жүйесі, директивті педагогиканың теориялық көзқарасы мен әдістерінің жүйесі ретінде қаралады[1].

Қазіргі кезеңдегі қоғамның дамуы психологияға ерекше қызығушылықтың өсуіне әсер етті. Тоталитаризм заманы қайырылмасқа кетті. Нағыз демократияға алыс болғанымен, адамдар өздерін еркін сезіне бастады, мақсат-мүдделерін айқындап, оған бір табан жақындады.

Соңғы кездері басылымдарда тұлға психологиясының әр түрлі аспектілеріне және оның қалыптасуына байланысты көптеген қызықты мәліметтер пайда бола бастады. Психологтарды, педагогтарды, философтарды, ең алдымен: «Адам өзін қалай қалыптастырады? Белсенділігін қалай арттырады? Өмірлік мақсатты таңдау немен байланысты? Дамыған қоғамдағы адамға не қымбат?» деген сұрақтар көбірек қызықтырады.

«Адам өзінің өмірлік іс-әрекетінің субъектісі, өз өмірбаянының, өз тағдырының авторы». Бұл дәлелді сезіну - психологияда үлкен өзгерістер жасады, бірқатар ерекше ізденістер туындады, іс жүзінде көрсетуге тікелей жол ашты. Еш нәрсе жоқтан пайда болмайды. Субъективтілік идеясын С.Л.Рубинштейн, Б.Г.Ананьев, А.Н.Леонтьев және тағы басқа ғалымдар қарастырған. Бұл идеяның негіздері қарапайым: егер адам белсенділік көрсетсе, өмірлік мақсаттарын айқындап, жоспарларын

жүзеге асыруына мүмкіндігі мол. Л.С.Выготский 1926 жылы жазған «Педагогикалық психологиясында» мынаны атап көрсеткен: адамды тәрбиелеуге болмайды, ол - өзін-өзі тәрбиелейді, ал айналасындағылар, оған тек тұлға ретінде қалыптасуына қажетті материал береді.

Дамыту - бұл ересек адамдардың ықпалымен оқу-тәрбие жұмыстарына, өзін-өзі дамыту үрдісіне жағдай жасап, барлық субъектілердің қатысуымен іске асатын үдеріс.

Өзін-өзі дамыту, өсіру, жетілдіру, шамасы, өзіндік дамудың дәлме-дәл кескіні болар. Себебі, адам өз бетінше жақсы болуға ұмтылады, идеалға жақындауға тырысады, өз бойында жақсы қасиеттер пайда болуы үшін еңбектенеді, оқып-үйреніп, түрлі істермен айналысады, сол айналысу барысында, оның бойында көптеген жақсы қасиеттер пайда болады. Басқа сөзбен айтсақ, өзін-өзі дамыту - тұлғаның өсу кезінде оның қабілеттерінің, сапасының өсуіне де саналы түрде басшылық ету үрдісі.

Алайда кейбір адамдарға өзін-өзі жоққа шығару жағдайы - өзінің ештеңеге қауқарсыз екенін, керексіздігін, төмендігін дәлелдеу жағатыны да кездеседі.

«Тұлғаның өсуі» деп аталатын өзін-өзі дамытудың позитивті бағытына көңіл бөліп көрейік. Парапсихологияда, эзотерикада (эзотерика - құпия ілім) тұлғаның өсуі рухани тәжірибе ретінде қарастырылады, сананың өсуіне жоғары ілімді игеру арқылы қол жеткізуге болатыны алға тартылады. Бұл үшін парапсихологиялық қасиеттерді оятатын арнайы құралдарды, болашақты болжау қасиетін, телепатияны, телекинезді пайдаланады.

Ал шетелдің көрнекті психологтары К.Юнг бойынша тұлғаның өзін-өзі дамытуында даралық өсуге, жеке еркіндікке көңіл бөлінсе, А.Адлер бойынша ортаны басқаруға басқалардан артық, басым болу жолында білген-түйгенді бір арнаға ғана бағыттауға басым көңіл бөлінеді. А.Адлердің ойынша тұлғаның ішкі күштерінің өзін-өзі дамыту үдерісі әлеуметтену мен тұтастылыққа жету барысында атқарылады, мақсатқа бағытталған шығармашылық ұмтылысына байланысты.

Гештальттерапияда Ф.Перлз бойынша өз-өзіне сенімділік, өзін жағдайға байланысты реттеп, қажетті арнаға бағыттау көзделеді.

К.Роджерс, А.Маслоу, секілді гуманист-психологтардың пікірінше, адам - өзінің өмір жолын, рухани дамуын өзі қалыптастыратын біртұтас, ерекше тұлға. Тұлғаның өсуі өзі жеке, автономды болуы, толысуы, психологиясының сау болуының (К.Роджерс) немесе өзінің алдына биік мақсаттар қойып, соны орындауға ұмтылуының (А.Маслоу) арқасында мүмкін болады. Адам - белгілі бір мөлшердегі жауапкершілікті өзіне жүктеп, өзінің жан-жақты дамуына жағдай жасап, тығырықтан шығатын жолды тауып, өмірінің мақсат-мүддесін анықтай білуі керек. Мұны күшпен көндіру немесе әдейілеп ұйымдастыру мүмкін емес, сол себепті, өзін-өзі дамытуға мүмкіншілік жасап, тұлғаға бұл үрдіс кезінде көмек көрсетуде, бұрын жақсы нәтиже берсе де, қалыптасқан жолды әдейілеп таңуға болмайды[2].

Егер, біз өздігінен дамуға адам өмірінің барысында уақытта және кеңістікте өрістейтін өзгеше нысан ретінде қарасақ, оның бір мағыналы емес, жан-жақты екенін аңғарамыз. Бұл жерде өзіндік дамуды сипаттайтын жүйелі қимылдан өзіндік тануды сипаттайтын нысанды айыру өте қиын.

Мұның көптеген себептері бар, басты себептерінің бірі - бұлардың көптеген түрлерінің болуы. Өзіндік дамудың түрлерін мынадай сөздермен сипаттауға болады: өзін-өзі таныстыру, өзін-өзі көрсету, өзін-өзі дәлелдеу, өздігінен өсу, өз жоспарын жүзеге асыру және т.б. Бұл сөздерді біріктіріп тұрған «Өзін-өзі» - деген сөз, осы қимылдардың бәрін адам өзімен байланыстырады, өзіндік «Мен» деген сөз және адамдардың іс-әрекеттері тек өздеріне тән, жеке-дара болады.

Өзіндік дамудың қай түрлері маңызды? Олар: өзін-өзі дәлелдеу, өзіндік өсу, өзін-өзі белсенділендіру.

- Өзін-өзі дәлелдеу - бұл өзінді тұлға ретінде таныту.
- Өзіндік өсу - бұл өзінді мақсатыңа жеткізуге тырысу.
- Өзін-өзі белсенділендіру - бұл өзіңнен бір күш-қуатыңды, шаманды тауып, оны өмірде пайдалану.

Осы түрлер өзіндік өсудің нысанын бейнелей алады және олар бір-бірімен өте тығыз байланыста.

Қазіргі кезде өзін-өзі дәлелдеу психология ғылымында өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Оның философиялық, жалпы психологиялық қырларына зерттеу жүргізілуде, әсіресе жасөспірім шақта өзін-өзі дәлелдеудің негативті бағытқа бет бұрып кету мәселелері аландатып, осы мәселені кеңінен зерттеуге түрткі болды. Негативті бағытты ашып айтсақ, бұл есірткіге тәуелділік, темекі шегу, арақ ішу, заңға қайшы әрекеттерге бару.

Өзін-өзі дәлелдеу дегенге ғылыми анықтама беретін болсақ: «Өзін-өзі дәлелдеу - бұл өзіндік өсу аясында адам өзінің бір қасиеттерін, мінез-құлқын, белгілі бір жағдайларда өзін-өзі қалай ұстауын ашып, оны растайтын ерекше іс-әрекет».

Осы әрекеттердің түп-тамыры өзін-өзі дәлелдеу қажеттілігінен туындайды, ал ол адаммен қатар өмір сүретін, тірі табиғат өкілдері арасында өмір сүру үшін күрестегі алғашқы қажеттілік барысында түзіледі. Өзін-өзі дәлелдеу жалпы адамзатта 3 түрлі кейіпте болады: барлығына ұқсас болу, бәрінен жақсы болу, бәрінен жаман болу (бұл негативті әсерге бой алдырса). Алғашқы екі кейіп өзін-өзі дәлелдеу деп пайымдаймыз, ал үшіншісі - өзін-өзі жоққа шығару.

Өзін-өзі дәлелдеу түрлі басқа да негіздермен, атап айтқанда, өзін-өзі тану, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі белсенділендірумен тығыз байланысты. Өзін-өзі дәлелдеу нәтижесі бірден көзге көрінеді. Ол адамға өзінің қажеттілігін, пайдалылығын сездіреді, өз өмірі мен іс-әрекеттерінің мәнді, мағыналы екенін сезінеді, «Мен ешкімнен кем емеспін» нұсқауы орындалады, өзін барлық қиындықтарды шеше алатын, керемет бір өзгеше адам ретінде қабылдайды.

К.Роджерс тұлғаның өзіндік сана-сезімін, “мен” тұжырымдамасын қалыптастыруға негізгі мән берді, өзіндік сана құрылымында идеалды және реалды “мен” бейнесін толық көрсеткен. “Мен” бейнесінің дифференциациялануын, субъективті мәнділігінің артуын тұлға дамуының негізгі көрсеткіші ретінде қарастырады. К.Роджерс бойынша, идеалды “мен” бейнесі тұлға дамуын, тұлға жетілуін әрдайым итермелеп отырады. Идеалды “мен” мен реалды “мен-нің” арақатынасы өзіндік бағалау деңгейін көрсетеді. Реалды “мен” мен идеалды “мен” бір-біріне жақын болса, өзін-өзі бағалау жоғары. Невроздың негізгі себебі – идеалды “мен” мен реалды “мен” арасында үлкен алшақтықтың болуы.

К.Роджерстің пікірінше, тұлғаны дамытудың негізгі бағыты - өзіне деген сенімді нығайту мен өзін-өзі сыйлау қабілетін қалыптастырудың нәтижесінде субъект «мінсіз Менге» ұмтылады. Қазіргі тәжірибеде К. Роджерстің «тұлғалық өсу тобының» әдісі қолданылады. Ондағы қарым-қатынас барысында адамдың адаммен қатынастарын құру үшін қатысушылар бір-бірінің алдында ашылып, өздерінің сезімдері туралы айтады, мәндік мағыналарды іздейді, өмірлік таңдаудың еркіндігін алуға ұмтылады және ол үшін жауап береді. Неғұрлым білікті және қабілетті болу үшін осының барлығы шектеулі рухани әлеуетті ашуға көмектеседі[3].

Тұлғалық жетілуге теріс әсер ететіндер - өзгерістен қорқыныш, қорғаныс механизмдері, өз ағзасына сенбеушілік, конформизм. Тұлғалық жетілуді түсіндіруде А.Маслоудың зерттеулеріне сүйенеміз: өсу – яғни әлеуеттіліктен қалмау деп түсінеміз. Немесе «тұлғалық өсу» деп А.Маслоудың қол жеткізген негізгі қажеттіліктері негізінде «жоғары» қажеттіліктерді қанағаттандыруды айтамыз.

Тұлғалық жетілуде өзін-өзі белсенділендірудің маңызы зор. А.Маслоудың анықтамасы бойынша, өзін-өзі белсенділендіру – бұл әркімнің өзіне берілген міндетін орындау, өзіне берілген қасиетті пайдалану арқылы айналасына әсер етуі. Өзін-өзі белсенділендіруге қажеттіліктен адамның өз өмірінің мәнін іске асыру мүмкіндігі туындайды.

Сонымен, өзін-өзі белсенділендіру үрдісінде адам болмысының екі бағыты тоғысады: өзіндік тану мен өзіндік өсу. Өзін-өзі тану арқылы, адам өзінің қажеттілігін мойындату үшін өз дарынын, қабілетін, мүмкіндіктерін барынша аша түседі және соларды пайдаланады.

Өзін-өзі өзектендірудің қандай амал-әдістері бар? А.Маслоу оның 8 түрлі жолын бөліп көрсетеді:

1. Бүкіл болмысымен бастан өткеру.
2. Өмір әрқашан таңдау үрдісінен тұрады: алға жылжу немесе кейін шегіну; жеке таңдаулар: өтірік айту немесе шындықты айту, ұрлық істеу немесе ұрламау және т.б., бір сөзбен айтқанда, өсуді таңдау мүмкіндігі.
3. Адамның өзін-өзі тыңдай білу қасиеті, яғни өзгенің пікіріне емес, өз пікіріне сүйену.
4. Адал болу қасиеті, өзіне жауапкершілік ала білу қасиеті.
5. Ерікті болу қасиеті.
6. Өз мүмкіндіктерін өзектендіру нысаны және оның қорытындысы.
7. Қатты күйзеліс, әп-сәттегі рахат сәттеріне кепілдік беруі мүмкін емес, оны іздеп әуре болудың да қажеті жоқ.
8. Адамның өз психологиялық патологиясын табуы, одан қорғануы және оны жоюға күш салуы.

Гуманистік психология зерттеушілерінің бірі – В.Франкл бойынша, адам өмірінің мәні о баста берілмейді, оны іздеп табу керек, оны іздеп табудың үш жолы бар: біздің немен айналысуымыз (шығармашылық жасау және т.б.), біздің өмірден алатынымыз (күйзеліс, қуаныш және т.б.), тағдырымызды өзгерте алмауымыз себепті, солай қабылдауымыз. Осы құндылықтардың үш бөлігі бар: жасампаздық, бастан өткеру, қарым-қатынас. Адам өмірінің мәнін табудың жолы ар-ұят дейді, В.Франкл. Ар-ұят – белгілі бір жағдайда өмірдің мәнін интуитивті іздеу. Өмірдің мәні дегеніміз бақытқа жетіп, өмірдің рахатын іздеу емес, жасампаздық, бастан өткізу, қарым-қатынас құндылықтарын іске асыру. Өзін-өзі белсендіру мақсаты – қас-қағым сәтте толыққанды өмір сүру. Бірақ адам бұл уақыттың қысқа екенін сезінбейді, егер адамның өмірі мән-мағынаға толы болса, ол

өзін толық аша алса, өзінің қажеттілігін сезіне білсе, ол өзіне де, өз өміріне де өте риза болып, өмірінің ақырына дейін белсенділігін жоғалтпай, өмірінің табыстарына қуанып, өзінің істеріне көңілі толумен болады. Әрине, алдыңғы жағдайлар сияқты, өзіндік өзектілікте де кері беталыс бар, ол – өзінің істеу керек әрекеттерін орындамау, осыдан өзін-өзі алдау, өзін-өзі қорғау үшін әртүрлі сылтаулар іздеу басталады, оның түбі торығуға, үмітсіздікке әкеліп соғады. Сонымен, өзін-өзі белсендіру үрдісінде адам болымысының екі бағыты тоғысады: өзіндік тану мен өзіндік өсу. Өзін-өзі тану арқылы, адам өзінің қажеттілігін мойындату үшін өз дарынын, қабілетін, мүмкүндіктерін барынша аша түседі және соларды пайдаланады. Өзін-өзі белсендіруді сезіну – өмірінің мәнін табу, өзін толық ашу, өз міндетін толық орындау, өмірді толық сезініп, өз өмір сүруінің басты қажеттілігін түсіну, сезіну[4].

Өзін-өзі дамыту қалай іске асады? Бұл өзін-өзі тәрбиелеу барысында іске асады, яғни адам өз өмірімен бәсекеге түсіп, өзінің алдына міндет қояды, өзіне-өзі бұйрық береді. «Өзін-өзі дамытудың» мақсатқа жету қортындысы – адамның өзіне-өзі көңілі толуы, өзінің жетістіктерін көруі, алдына қойған мақсатын орындай алуы, өз өміріне ризалығы, өз істеріне көңіл толуы, айналасындағы адамдармен жақсы қарым-қатынасы. Өзін-өзі белсендіру – өзін-өзі дамытудың жоғарғы формасы, ол алдыңғы екі формамен тығыз байланыста, әсіресе өзін-өзі дамытумен көптеген ортақ мақсаты мен себептері бар. Өзін-өзі белсендіру теориясының авторы А.Маслоудың анықтамасы бойынша, өзін-өзі белсендіру – бұл әркімнің өзіне берілген міндетін орындауы, өзіне берілген қасиетті пайдалану арқылы айналасына әсер етуі. Өзін-өзі белсендіруге қажеттіліктен адам өз өмірінің мәнін іске асыру мүмкіндігі туындайды.

Сонымен, қорыта келгенде, өзіндік даму қиын, күрделі, жан-жақты үрдіс екенін көрдік. Тұлғаны өзін-өзі дамытудағы басты мақсат — адамның өз қарымы мен қабілетін мейлінше толыққанды жүзеге асыру арқылы өзін таныту және жеке қасиетін ашу мүмкіндігі. Алайда, бұл қасиеттерді басқа адамдардың қатысуынсыз қалыптастыру қиын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы.–М.: 2010
2. Орақова А.Ш, Корнилова Т.Б. Коуч – мұғалімнің жұмыс кітабы. – Алматы, 2014ж.
3. Жақыпов С.М. Жалпы психологияға кіріспе - «Алматы университеті», Оқу құралы – 2012 ж.
4. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание человека и мир. – Киев, 2003.

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

МАМУТОВА Гулдарига Туремуратовна

«Өрлеу» БАҰО» АҚФ Маңғыстау облысы бойынша ПҚ БАИ

Ақтау, Қазақстан

mamutova.g@orleu-edu.kz

Жаңартылған білім мазмұны жағдайында білім беруде нәтижеге бағдарлану, оқытуды оқушының жеке тұлғасына бағыттау, ал оқыту әдістерін тұлғааралық қарым-қатынастарға бейімдеу маңызды. Бүгінгі күні оқушының білімді дайын күйінде қабылдамай, өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйену арқылы шығармашылық тапсырмаларды орындау негізінде қабылдауының маңыздылығы жоғары екендігі дәлелденіп отыр. Қайталау мен жаттауға негізделген білім тек есте сақтау дәрежесінде болса, сындарлы білім үйренушіден білу, түсіну, қолдану, талдау негізінде жаңа мазмұн құрастыруды және жинақтау, бағалау негізінде белсенді әрекеттерді жүзеге асыруды талап етеді. Ал оқушы бұл талапты мұғалім әр сабақта оқытудың интерактивті әдістерін қолданғанда ғана орындай алады.

Сондықтан оқыту әрекетінде мұғалім бар күш – жігерін, педагогикалық шеберлігін оқушы бойындағы табиғи мүмкіндіктерді ашуға, үйлесімді дамытуға бағыттауы, шығармашылық жағдай жасауы тиіс. Сонда ғана оқушы өз тарапынан белсенділік танытып, дербестікке ұмтылады, оның өзіне деген сенімі артады.

Интерактивті оқытудың негізгі қағидалары мен мақсаттары:

1 - қағида: орта қалыптастыру

Мақсаттары:

- білім алушылардың оқып, үйренуде өз әрекеттерінің нәтижелі екендігін сезінуіне жағдай жасау;
- білім алушылар арасында ашық, еркін, шығармашылық қарым-қатынас орнату;

- оқушыларға білімді дайын күйінде бермей, өз бетімен ізденуге бағыт -бағдар беру.

2 - қағида: әрекет арқылы үйрету/үйрену

Мақсаттары:

- оқушыларға білімнің өзіндік әрекеттер арқылы ғана тиімді түрде меңгерілетіндігін ұғындыру;

- оқушыларды белсенді әрекеттерге баулып, олардың білім игеру әрекеттерін ұйымдастыру.

3 - қағида: өмірмен байланыстыру

Мақсаты:

- үйрету/үйренуді тәжірибелік әрекеттерге негіздеу, пән мен тақырыпты күнделікті өмірде туындайтын мәселелерді шешу деп қарастыру.

4- қағида: дербестікке баулу

Мақсаттары:

- білім алушыларды дайын жауаптарды пайдаланбай, ой-толғаныс арқылы өзіндік пікір қалыптастыруға, мәселені шешуде өз көзқарасы тұрғысынан жауап беруге ынталандыру;

- оқушылардың сыни және аналитикалық ойлау дағдыларын қалыптастыру.

Бұл біліктер тұлғаның тұрақты қасиетіне айналып, мектепте алған білімін өмірдің барлық жағдаяттарында қолдана білуіне жол ашады [1].

Оқыту және оқу үдерісінде оқушылардың білімін жақсарту мақсатында қолданылатын интерактивті әдістердің түрлері сан алуан. Дегенмен, оқу мақсаттарына жету үшін осы әдістерді табысты қолдану - мұғалімнің біліктілігі мен шеберлігіне байланысты.

Оқыту үдерісін ұйымдастыруда интерактивті әдістерді қолдану нәтижесінде мынадай мүмкіндіктерге қол жеткізуге болады:

- оқушылардың барлығы бірлескен таным үдерісіне белсенді араласуға мүмкіндік алады;
- әр оқушының үйренгені мен білім туралы түсініктерін ортаға салып, бірлесе талқылап, ой толғауына мүмкіндік беріледі;

- білімді оқушылардың өздері құрастыратын ортасы қалыптасады.

Мұғалім әр сабақта тақырып бойынша оқушының ойын, пікірін, идеяларын, дүниетанымын, көзқарасын, ұстанымын, түсінігін, пайымдауын, уәждерін, дәлелдерін, ұсыныстарын негізге ала отырып, оларға нені үйрету керектігін анықтауы керек.

Мұғалімнің қолдауымен оқушылар нені үйрену керек?

- өмір сүруге бейімделу, адам, тұлға болуға ұмтылу;
- ойлай білуге үйрену;
- өзіндік түсінік қалыптастыруға дағдылану;
- жаза білу, өз көзқарасы мен пікірін жазу арқылы жеткізуді үйрену;
- білімді игерудің тиімді тәсілдерін үйрену;
- әлеуметтік (өмірлік) тәжірибе арқылы үйрену.

Бұл білім, білік, дағдыларды оқушылар қалай үйренеді?

- өздігінен;
- белсенді әрекеттер арқылы;
- бірлесе жұмыс жасау арқылы;
- өмірмен байланыс арқылы;
- рефлексия арқылы.

Оқытудың интерактивті әдістерін қолдану бойынша ұсыныстар.

Бірлескен жұмыстарды ұйымдастыру (жұптық, топтық, бүкіл сыныппен).

Интерактивті оқыту бірлесе үйрену идеяларын ұстанғандықтан, әсіресе бірлескен топтық жұмыс әдістерінің маңызы ерекше екендігін айтуға болады. Бұл тәсілдің аясында оқыту білім берушілер мен білім алушылар арасындағы тығыз қарым-қатынас негізінде ұйымдастырылып, оқыту үдерісіне қатысушы әрбір жеке тұлғаның жеке үлесі мен қабілеті мойындалады. Үдеріске қатысушылар ақпаратты бірлесіп отырып белсенді іздеу, талқылау, талдау және жинақтау арқылы жаңа білім алады. Жұмыс тиімді болуы үшін, ынтымақтастық оқу жағдайында өкілеттік пен жауапкершілік топ мүшелері арасында бөлінеді. Ынтымақтастық оқудың алғышарты топ мүшелерінің бірлесіп әрекет етуі арқылы ымыраға, бір келісімге келуіне негізделген [2].

Жеке жұмыс және бірлескен зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру

- Бағалау марапаттауға ғана емес, қалыптастырушы мақсатта болуы тиіс және нақты бағалау критерийлеріне бағдарлануы тиіс.

- Сараланған бағалау критерийлерін алдын ала хабарлаңыз.

- Әрекет ету стилін өзгертіп отырыңыз және оқушыларға шамадан тыс қысым жасауға жол бермеңіз.

- Оқушылардың өзін-өзі бағалауын ынталандырыңыз, өзін-өзі бағалауға арналған парақшаларды қолданыңыз.

- Пән аясында оқушылардың өз бетінше оқуы мен жазуы мен меңгеруін қадағалаңыз.

- Күтілетін жоғары нәтижелерге бағдарлай отырып, жаттығуларды оқушылардың қабілеттерімен сәйкестендіріңіз.

- Оқушылар жауаптарының ерекше болып, өз бетінше тұжырымдалуын және бастама көтеруге ұмтылуын қолдаңыз.

Зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруда оқушыларға зерттеудің алты қадамы бойынша жұмыс жасауға бағыт беру керек:

1. Тапсырманы анықтау: Мен нені анықтауым керек? Мен не істеймін? Мен қазір не білемін? Маған қандай лексика керек? Мен өз жұмысымды қалай таныстырамын?

2. Ақпараттың орналасқан орны: Мен ақпаратты қайдан таба аламын? Маған кім көмектесе алады?

3. Тиісті ресурстарды таңдау: Бұл ақпарат пайдалы ма? Мен нені сақтауым керек? Маған нені өшіріп тастау керек? Ресурстар қаншалықты сенімді болып табылады?

4. Ақпаратты ұйымдастыру: Мен жазбаларды өз сөзіммен жаза аламын ба? Мен оларды қалай ұйымдастырамын? Мен ақпараттың қайдан алынғанын белгіледім бе? Мен жеткілікті ақпарат алдым ба?

5. Идеяларды ұсыну: Менен өз жұмысымды қалай таныстыруды сұрады? Мен оны қалай құрылымдауым керек? Мен өз жұмысымды кімдерге таныстыратын боламын? Мен тез тіл табысқышпын ба?

6. Соңғы өнімді бағамдау: Мен бірдемені қалдырып кеттім бе? Менің жұмысымның мәні бар ма? Мен орфографиялық және грамматикалық нормалардың сақталуын тексердім бе? Мен өз жұмысымды оқыған адамның алдында мақтаныш сезіне аламын ба? Мен не үйрендім?

Пікірталастарды ұйымдастыру

Өзара әрекеттестік әдетте, белгілі бір мәселені шешу, ол шешімнің тиімділігі туралы әңгімелесу, талқылау түрінде өтеді. Ең бастысы, мұнда мәселені шешу үдерісі жауапқа қарағанда маңызды екендігін түсіну қажет. Осы мақсатта жүргізілетін пікірталастарда жеке тұлғаның қарым-қатынас мәдениетіне, ортада өзін-өзі ұстау мәдениетіне, пікірталас түріне лайықты сөйлеу мәнеріне, көркем тәсілдер мен бейнелі сөз орамдарын дұрыс қолдана білуге үйретуге назар аударылады.

Ақпараттың әр түрлі көздерімен жұмыс жасау

Ақпараттың түрлі көздерімен жұмыс жасау ілгері деңгейдегі, мазмұны терең ресурстармен жұмыс жүргізуге бейім балаларға арналады. Оқушылар бәріне ортақ бір сұраққа жауап бергенімен, күрделілік деңгейі әртүрлі ресурстарға сүйене отырып, өз жауаптарын негіздей алады. Дереккөздер әр түрлі - баспадан шыққан, электронды болуы мүмкін. Ұсынылатын ресурстар қолжетімді, оқушылардың жас ерекшелігіне сәйкес болуы керек. Сонымен қатар оқушылардың қабілетіне, жаттығуды орындау қарқынына байланысты күрделілігі, көлемі әр түрлі ресурстарды (мәтіндерді) қолдануға болады.

Шығармашылық жұмыстарды ұйымдастыру

Шығармашылық әрекет – оқушының өз жеке шығармашылық бағытын таңдау қажеттігін және шығармашылық өнім, нәтиже туғызуға бағытталған жауапкершілігін қамтитын әрекет.

Кез келген оқу әрекеттерін кері байланыспен аяқтау

Кез-келген білім алушы үшін маңызды ресурс - қағаз емес, электронды құрал емес, адами ресурс. Оқушылар жұмысты қандай деңгейде орындаса да, үнемі бағалануы тиіс, яғни мұғалім оқушыға үнемі тиімді кері байланыс беріп отыруы керек. Кері байланыс - белгілі бір әрекетті немесе оқиғаны түсіну, игеру, онымен келісіп, келіспейтіндігін көрсететін белгілі бір әрекет немесе оқиға туралы пікір, баға беру, жауапты реакция [2].

Қазақ тілі және қазақ әдебиеті сабақтарында интерактивті әдістерді пайдалану.

Қазақ тілі және қазақ әдебиеті пәндері бойынша оқу бағдарламаларының негізгі мақсаты пәннің мазмұнын сапалы меңгеруді қамтамасыз ету, оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру, сонымен қатар, басқа пәндермен сабақтастық арқылы жалпыадамзаттық құндылықтардың, ұлттық әдебиет пен мәдениеттің үздік дәстүрлерінің негізінде оқушылардың шығармашылық және зияткерлік деңгейін дамыту болып табылады.

Қазақ тілі мен әдебиетін оқушылардың жан-жақты дамуының тиімді және сапалы бастау көзі ретінде қарайтын болсақ, онда оқушылар оқу және танымдық әрекеттерге молынан араласуы, қатысуы керек. Тіл мен әдебиетті әрекет үдерісі негізінде оқыту арқылы оқытудың өзіндік әдістемелік жүйесі құрылады. Ондай жүйе құрудың ұстанымдары:

- оқушылардың қызығушылықтарын ескеру;

- ой мен әрекет ету әдіс-тәсілдеріне жаттықтыру арқылы білім беру;
- таным мен білім - қиыншылықтарды жеңе білудің нәтижесі;
- еркін шығармашылық жұмыс, еңбек пен ынтымақтастық. [2].

Бірлескен жұмыстарды ұйымдастыру (жұптық, топтық, бүкіл сыныппен) бойынша оқу мақсатына сәйкес тапсырмалар үлгілері:

1- мысал

Қазақ тілі, 8- сынып.

Бөлім: Кәсіп пен еңбек. Болашақ мамандықтары.

Сабақтың тақырыбы: Археолог-құрметті мамандық

Оқу мақсаты:

Т/А 8.1.1.1.- мәтінде көтерілген мәселені (тұрмыстық, әлеуметтік) талдай отырып, негізгі ойды анықтау [5].

1-тапсырма

Тыңдалым

«Археолог-құрметті мамандық» тақырыбындағы мәтін аудиожазбадан тыңдатылады.

«Ойлан, жұптас, бөліс» әдісі арқылы мәтінде көтерілген мәселені (тұрмыстық, әлеуметтік) талдай отырып, негізгі ойды анықтау үшін сұрақтар қойылады. Оқушылар ойланып, әрқайсысы жеке жауап жазады. Берілген тапсырма бойынша әрбір оқушы жеке жұмыс жасау арқылы өз ойын қорытып, жұп болып пікірлерімен бөліседі, бұл бүкіл топтық талқылауға ұласады. Өздерінің ең үздік деген жауаптарын біріктіреді.

2-тапсырма

Топтық жұмыс: «PRES» тәсілі арқылы мәтінде көтерілген мәселеге қатысты өз ойын білдіреді.

Позиция: «Менің ойымша, ...» немесе «Мен ..... деп санаймын» деген құрылымдарды қолданып, мәселеге қатысты өз пікірін айтып, көзқарасын түсіндіреді.

Негіздеу: «Өйткені, ...» деген сөзден басталатын сөйлем құрылымын пайдаланып, өз ойының пайда болу себебін, өз ұстанымының неге негізделгенін түсіндіреді.

Мысал келтіру: Өз ойын мысалы сөзімен жалғастырып, өз көзқарасын қолдайтын мәліметтер, фактілер мен дәлелдеулер келтіреді.

Қорытынды: Өз ойын «сонымен (сондықтан, сөйтіп) мен ..... деп санаймын» сөйлемімен жалғастырып, өз пікірін жинақтап, қалай жасау керектігі туралы қорытындыға келеді [4].

Жеке жұмыс және бірлескен зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру бойынша оқу мақсатына сәйкес тапсырмалар үлгілері:

Қазақ әдебиеті, 9-сынып

Бөлім: Мәңгілік ел- мәңгілік мұрат

Сабақтың тақырыбы: Кнут Гамсун «Аштық» романы

Оқу мақсаттары:

Т.Ж.9.1.3.1. Көркем шығарманың идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтау.

Т.Ж.9.1.4.1. Көркем шығармалардан алған үзінділерді шығармашылық жұмыстарда қолдану

[6].

1-тапсырма

«Ой күмбезі» әдісі арқылы шығарманың идеясына сай кейіпкер жүйесін ашады (жеке жұмыс).

Бағыттары	Түсініктеме
Ой қазығы	<i>Негізгі сөзді тауып, түсінік беру</i> Кейіпкер – Ведель-Ярльсберг
Ой желісі	<i>Негізгі сөзден өрбитін ойды талдап, жан-жақты зерделеу</i> Жаны нәзік, өзгеше жан, әсершіл адам, тез күйіп, тез суитын, санасы сансыраған, күйзелген көңіл-күй, тез сабасына түсетін тұлға, т.б.
Ой өрімі	<i>Түйінді сөзді жинақтау, дәлелдеу, өзге ұқсайтын құбылыстармен салыстыру (сөйлем жазу):</i> - Аштық қысса да, адамгершілігіне көлеңке түсірмейді. - Адамдықтың адал жібін аттамайды. - Еңсесін езген тұрмыс тепкісіне шыдайды. - Өзегін өртеген жоқшылық үшін қоғамды кінәламайды.
Ой күмбезі	<i>Ойдың маңызы мен мәнін ашып, қажеттілігі мен орнын айқындап, баға беру (түйін)</i> Өзінің дарындылығына сенімі мол кейіпкер аштықтан азап шексе де, намысын қолдан бермеуге тырысады. Тәні мен жаны ауырған ол өзінің ішкі дүниесін елес пен қиялға толтырады. Ерте ме, кеш пе, әйтеуір бір жаппай енжарлықтың тас қабырғасын құлатып,

өзін қалың қауымға танытатынына сенеді. Иіліп-бүгіліп өмір сүргеннен тік тұрып, өлгенді артық санайды.
--

Шығарма үзіндісін пайдалана отырып, романдағы оқиға орын алған жерге (Норвегия елінің Христиания қаласы) ұқсас қаланы/жерді (Қазақстанның кез келген қаласын алуға болады) зерттеңіз. Салыстыру жасау үшін карта, эскиз, халық саны және өзге де демографиялық деректерді пайдаланыңыз, зерттеудің алты қадамын пайдалана отырып, зерттеу жұмысын жазыңыз.

Зерттеудің алты қадамы

1. Тапсырманы анықтау
2. Ақпараттың орналасқан орны
3. Тиісті ресурстарды таңдау
4. Ақпаратты ұйымдастыру
5. Идеяларды ұсыну
6. Соңғы өнімді бағамдау

Кез келген оқу әрекеттерін кері байланыспен аяқтау

Қазақ тілі, 9-сынып

Сабақтың тақырыбы: Тәуелсіз Қазақстанның халықаралық жетістіктері

Оқу мақсаты:

Ж.9.3.6.1. Жазба жұмысын абзацтар мен бөліктерге бөлу, ойын (ақпарат, идея) дұрыс жүйелеп, логикалық түзетулер енгізу, редакциялау [5].

Тапсырма

«Артық болмас білгенің» айдарымен берілген мәтінге бір оқушы аннотация, екінші оқушы тезис жазады, мәтінді абзацтарға бөледі. Жұптасып, бір-бірінің жұмыстарына логикалық түзетулер енгізіп, редакциялайды.

Бұл жұмыс түрінің мақсаты – балаларды басқа адамға өз пікірін айтуға, дәлелдеуге, басқаның пікірімен санасуға мүмкіндік береді.

Мәтінді өзара редакциялаудың кезеңдері:

- 1-кезең: қошемет сөздер
- 2-кезең: ұсыныстар
- 3-кезең: түзетулер

Жағымды жақтарын анықтап болған соң, мәтінді қалай жақсартуға болатыны туралы нақты ұсыныс жасауы керек. Соңында логикалық түзетулер енгізеді, редакциялайды [3].

Оқушылар осылайша бір-біріне кері байланыс береді. Қалыптастырушы бағалау да кері байланыс арқылы жүргізіледі. Оқушы үшін мұғалімнің ауызша, жазбаша кері байланысының маңызы өте зор. Тиімді кері байланыс арқылы оқушы өзінің тапсырманы қалай орындағанын, жетілдіру үшін не істеу керектігін түсініп, дер кезінде қателігін түзетуге бағыт-бағдар алады.

Мысалы осы тапсырмаға мынадай үлгіде кері байланыс ұсынуға болады: *абзацтарға дұрыс бөлгенсің, редакциялауың сәтті шыққан, тың деректер мен детальдерді ұтымды пайдаланғансың, ұсыныс білдіруде нақтылық қажет, логикалық түзетулер енгізуде мұқият бол, ойыңды жинақтап, жүйелеп жаз, т.б.*

Интерактивті әдісті қолдану арқылы сабақ үдерісінде білім алушылар мен мұғалімдер арасында тығыз қарым-қатынас орнайды. Ондай қарым-қатынас білім алушылардың әлдебір мәселені талқылап, соның шешімін табуға бағыттайтын тапсырмаларды орындауы кезінде қалыптасады. Онда білім алушылардың жауабынан гөрі мәселенің шешімін табуға талпынғаны маңызды болады. Себебі интерактивті оқытудың басты мақсатының өзі - білім алушыларды өз бетінше ой қорытып, жауап табуға үйрету. Бұл мұғалімнің шығармашылық жұмысы мен үлкен еңбегінің жемісі болып табылатын сабақ үдерісін тиімді әдістерді қолдана отырып дұрыс жоспарлауына, ұйымдастыру қабілетіне тікелей байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. А.Алимов. Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, Астана, 2016
2. Қазақ тілді мектептердегі «Қазақ тілі» және «Қазақ әдебиеті» пәндері бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы, Мұғалімге арналған нұсқаулық, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, Астана, 2016
3. Қазақ тілді мектептердегі «Қазақ тілі» және «Қазақ әдебиеті» пәндері бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы, Үлестірме материал, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, Астана, 2016

4. Мәтінмен жұмыстың тиімді тәсілдері, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, Астана – 2016 ж.

5. Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде) Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына 192-қосымша

6. Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде) Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына 192-қосымша

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ ЖАҒДАЙЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ СЫНИ ОЙДЫ ДАМУЫ

МАМЫРОВА Гульшат Тельмановна, МУХАШОВА Хадиша Даулбаевна

№4 Мәртөк жалпы орта білім беретін мектеп

Ақтөбе облысы, Мәртөк селосы, Қазақстан

Andirova_v@mail.ru

Қазақстандық білім беру мен ғылым жүйесін жаңғыртудың қазіргі заманғы кезеңі әрбір адамның сапалы мектепке дейінгі тәрбие мен мектептегі білімге қолжетімділігін, колледж бен университетте жаңа кәсіби дағдыларды алу, зерттеу және шығармашылық құзыреттерін дамыту мүмкіндіктерін көздейді.

Республикамызда мектептегі білім беру жаңа кезеңнің алдында тұр. Дүниежүзілік экономикалық форумның (бұдан әрі – ДЭФ) ХХІ ғасырдағы табысты адамның білімі мен іскерлігінің 16 түрін атап көрсетті. Бұл – командадағы жұмыс дағдылары, көшбасшылық қасиет, бастамашылық, ІТ-біліктілік, қаржылық және азаматтық сауаттылық және басқалар. Қазақстан ДЭФ-тің «ХХІ ғасыр дағдыларындағы ауытқуларды зерттеу» рейтингінде мектеп оқушыларының танымдық және эмоциялық зиятының деңгейі төмен елдер тобында тұр. Құзыреттілік және жеке мінездемелер деңгейі базалық дағдылардан едәуір төмен. ХХІ ғасыр қоғам өмірінің әр түрлі саласында үнемі өзгеріп отырған маңызды ғаламдық процестермен сипатталады. Ол білім беру саласына да әсер етіп, оқушылардың шығармашылық әлеуетін қалыптастырудың жаңа жолдарын іздестіруді талап етеді.

Жалпы білім беретін мектептердегі оқу-тәрбие үрдісін жаңаша дамыту, яғни, оның нәтижесін көңіл толарлықтай болуын қадағалау жаңашыл педагогтардың қолында болды. Олар педагогика «жаңа технологиялар» терминін енгізді.

Жаңашыл-педагогтардың негізгі мақсаты – оқушылардың алатын білімін сапалы ету, оның толық қанды жеке тұлға болып қалыптасуына негіз алу.

Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білім, дағдасын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы дамуын қойып отыр. Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі – баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы.

Бүгінгі күннің өзекті мәселесі адам ресурстарын арттырудың ұстанымдарын, шығармашылық ойлауды қалыптастырудың теориясын басшылыққа ала отырып, әлемдік бәсекелестікке лайықты жаңа тұлғаны субъект ретінде тәрбиелеу болып отыр. «Субъектілік» ұғымының мазмұны оқытудың жүйесіне жаңа көзқараспен қарауды талап етеді. Қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында өсіп келе жатқан жеке тұлғаны субъект ретінде жан-жақты дамыту мәселесін қойып отыр.

Ғалым А.В.Брушлинскийдің ұйғарымы бойынша, «Субъект»-аса жоғары белсенділік, біртұтастық, автономдық деңгейіне жеткен адам. Адам субъект болып дүниеге келмейді, субъект болып дамып жетіледі. Оның субъект ретінде дамуының алғы шарты іс-әрекет, қарым-қатынас, тіршілік барысы болып табылады.

Егер білім беру ортасында субъект – субъектілік қарым-қатынас педагогикалық, психологиялық тұрғыда қолайлы ықпал ететін ахуал болса, тілі, ойы дамыған бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастырады. Мұғалім алдындағы балаға субъект ретінде қарап, оның ой белсенділігін, саналы әрекет белсенділігін күнделікті дамыта білуі керек. Сонда ғана тілі, ойы дамыған, өзіндік ой тұжырымы, ұстанымы бар, өмір қағидаларына бейімделген субъект қалыптасады. Бүгінгі жас ұрпаққа жан-жақты білім беру, тәрбиелеу-әрбір ұстаздың басты міндеті. Қайсыбір мұғалімдер сабақтың жаңа түрін пайдаланса, кейбіреуі жаңашыл мұғалімдердің тәжірибесін қолданады қай әдісті пайдаланса да, мақсат-бағдарламадағы материалдың мазмұнын шәкірт бойына сіңіру. Бастауыш мектептің жаңа жүйеге көшуі әрбір мұғалімнен жаңаша жұмыс істеуді, батыл шығармашылық ізденісті талап етеді.

Технологизациялау үдерісі шәкірттердің ойлана білу қабілеттерін дамытады, олардың білім сапасын жақсартады, ой-өрісін кеңейтеді, есте сақтау қабілеттерін өсіреді.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы туралы әр түрлі түсініктер айтылады: бір жағынан бұл негативті, яғни айтысу, конфликт деген ой тудырса, екінші жағынан «сыни ойлау», «аналитикалық ойлау», «логикалық ойлау», «шығармашылық ойлау» деген түсініктерді қамтиды. Бірақ «Сын тұрғысынан ойлау» термині ежелден белгілі психологтар: Ж. Пиаже, Дж. Бруннер, Л. С. Выготский еңбектерінен белгілі болғанымен Ресей педагог-практиктері сыни ойлауды жақын аралықта пайдаланып келеді.

Сыни тұрғыдан ойлау – бақылаудың, тәжірибенің, ойлау мен талқылаудың нәтижесінде алынған ақпаратты ойлауға, бағалауға, талдауға және синтездеуге бағытталған пәндік шешім. Сыни тұрғыдан ойлау көбінесе қарсы пікір айтуға, баламалы шешімдерді қабылдауға, ойлау және іс-әрекетімізге жаңа немесе түрлендірілген тәсілдерді енгізуге дайын болуға, ұйымдастырылған қоғамдық әрекеттерге және басқаларды сыни тұрғыдан ойлауға баулуды білдіреді.

Қазіргі мектепте мұғалімдерге қойылған жаңа технологияны ғылыми түрде меңгерту және терең білімді, ұлтжанды ұрпақ тәрбиелеу мәселесі барлық жерде қолдау тауып отыр.

Шәкірттердің сыни тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамытуға арналған оқытудың әдіс-тәсілдері білім алушыларға құбылыстардың себептерін толық ұсынуға; ережелер мен заңдылықтардың сырларын терең түсінуге; олардың ғылыми білімдегі орнын аңғаруға қолайлы жағдаяттар жасайды. Сабақ барысында шәкірттердің сыни тұрғысынан ойлау қабілеттерін жетілдіруге, дамытуға арналған оқыту технологиясы оларға ерін ойлауға байқалған, баяндалған мазмұнынан тәуелсіз пайымдамалар жасауға мүмкіндік береді, шығармашылық белсенділігі жоғарлайды, ұжымдық ойласу, ұжымдық тұжырымдар жасауға белсене атсалысады, ұжымдық қорытынды жасауға да өз үлестерін қосып қуаттана марқаяды, келесі мәселенің түйінін шешуге еркін аралады, өз ойын жасқанбай айтуға үйренеді. Бұл технология арқылы оқушылардың тіл байлығы жетілдіреді, өз ойын мазмұнды, мағыналы, дәлілді баяндауға дағдыланады, пәнге қызығушылығы артады, ғылым негіздерін игеру әдістерін меңгертеді, сөйтіп келесі мәселені талдауға дайындайды.

Сонымен қатар технологиялау үрдісі балаға өз бетінше ойланып, қорытынды жасай білуге, сыртқы ортамен қарым-қатынас жасауды үйренуге машықтандырады.

Теориялық мәселелерді практикада қолдануға баулиды, шығармашылық ізденіс әдістерін игеруге көмектеседі. Педагогикалық технологияның ерекшелігіне тұтас педагогикалық процесте әрбір технологиялық бөлімге, жүйеге, тізбекке, тәсілге мүдделі орын табу керектігі жатады. Ешқандай технология тірі, эмоционалды адамның сезімдік, адами қарым-қатынасын, ерік-күш, жігерінің ықпалы мен өзара мәлімет алмасуы, іске, өмірге араласуын алмастыра алмайды. Барлық оқушыларды оқытып, тәрбиелеуде бірдей жоғары нәтижемен қамтамас ету мүмкін емес. Технологизациялау үрдісінің педагогикалық нәтижесіне мұғалімнің шеберлік деңгейі, дәрежесі әрбір баланың жалпы дамуы, ұжымдағы орны әрбір баланың психологиялық жөнге салынуы үлкен әсер етеді. Дағдырыстың дамуға деп жатқан қазіргідей заманда педагогтерге қойылатын талапты талғаммен ұштастыра алатын тұлға ғана бала жүрегіне жол тауып, шәкірттің алға жетелемек. Бүгінгі таңда, демек, болашақта да білім қажеттілігі адамның белсенді өмірін қамтиды. Сондықтан жастардың бүгінгі білімі – болашақта өз білімін жетілдірудің және өз бетімен білім алуларының тек қана негізі. Мұнан шығатын қорытынды оқушыларды үздіксіз білім алуға дайындаудың тиімді жолдарын іздестіру өзекті мәселелердің бірі екендігі сөзсіз.

Оқушылардың оқудағы белсенділігі оқуға қажетті білім, білік, дағдыны саналы меңгеруінен, оны тәжірибеде пайдалана алуынан көрінеді. Ол оқу үрдісінің барлық кезеңіне қажет. Оқу тапсырмаларын орындау нәтижес ішкі белсенділікке байланысты. Ішкі белсенділікке оқушының белсенді түрде ойлау әрекеті жатады. Адамның қандай да болмасын әрекеті белгілі бір қажеттіліктерден туындайтыны баршамызға белгілі. Демек, оқушыларға ұсынылатын тапсырмалары олардың және қоғамның қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталуы тиіс.

Сыни ойлау туралы әртүрлі анықтамалар болса да, олардың барлығынан жақын мән, яғни бағалау және рефлексивті ойлауды көруге болады. Бұл ашық ойлау, ол догмаларды қабылдамайды, жаңа ақпаратты өмірмен байланыстыру арқылы дамиды ойлау. Міне осынысымен ол шығармашылық ойлаудан ажыратылады. Сыни ойлауды «шығармашылық ойлауды дамытатын жол» -деп бекер айтпаған.

Қазіргі уақытта білім берудің алғашқы парақтарында «адам проблемасы» өзекті мәселелердің біріне айналып, «адам проблемасы» қазіргі ғылымда білім беру саласында толығымен зерттеуді қажет ете бастады. Білім берудің мақсатында – адамның өмір сүру ортасының мағынасы мен бейнесіне сәйкес, тұлғаны қалыптастыруға назар аударылуда. Білім беру саласының проблемаларының болжамдарында, әзірленген білім беру жүйесінің көмегімен – биосфералық, адамдағы ізгілікті, жоғары

биологиялық және әлеуметтік сапаларды жасай, қазіргі заман талабына сәйкес білім беру қарастырылған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мұғалім нұсқаулығы. Александер (2004). (Диалогтік сөйлесуді оқыту: сыныптағы әңгімелесулерді қайта түсіну.)
2. Қонқабаева Г.Қ. Қазіргі білім беру технологияларының әдіснамалық негіздері. Ақтөбе, 2012.
3. С.Мирсеитова, Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде, «Кәсіби даму мектебі», Қарағанды 2011ж.

АДАМ ЖАНЫН ТҮСІНЕ БІЛУ, ОНЫ ЗЕРТТЕЙ БІЛУ - ҮЛКЕН ӨНЕР МАНСИЯ Сағидоллақызы Сағидоллаева

Ғылыми жетекші: Сабирова Ж.Н.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау, Қазақстан
zhanylsyn.sabirova@mail.ru

Аннотация

Бұл мақалада Төтенше жағдай мекемесінде жұмыс жасап жатқан адамдардың психологиялық ерекшеліктерімен оларға экстремальды жағдай кезінде позитивті ойлауға, өмірге деген құштарлығын арттыруға, топпен жұмыс жасаудың маңыздылығына бағыттау негізінде ұйымдастырылған шаралар қарастырылған.

«Армансыз адам - қанатсыз құспен тең» - дегендей, кез-келген жан өзінің қалауы бойынша бір мамандықтың иесі атанады. Мамандықты дұрыс таңдай білген адам: сол мамандықтың қыры мен сырын меңгеріп, шыңына жете білу керек. Мамандық - жай күнелту, ақша табу емес. Әр адам өз мамандығына рухани күш алып, еңбектің рахатын көреді. Адам атақ-абыройға кенеледі. Кез келген адамнан шеберлікті, қажымас қайратты, еңбектенуді керек етеді. Міне, осынау ХХІ ғасыр дәуірінде қым-қуыт, адамы мен заманы көптеген өзгерістерге тап болған кезеңде психолог мамандығы қажет. Кез-келген мекеме психологы, ең алдымен адамның ішкі жан дүниесін зерттейтін маман. Сол ортаға жақсы ахуал туғызып, күйзеліске ұшыраған адамдарға дұрыс бағыт-бағдар беріп, жол көрсету. Психолог адамның сырласы, адам жанының елшісі.

ХХІ ғасырдың сұранысқа ие мамандықтың 5-тігіне кірген психология мамандығын толықтай меңгерген, мен жас практик-психолог ретінде, өндірістік тәжірибемді «Атырау облыстық Төтенше жағдайлар департаменті» мекемесінде өзімнің теориялық алған білімімді практикада ұштастырып, мамандығыма деген қызығушылығымды арттырып, психологияның қыры мен сырын түсіндім.

Қазіргі заманда адамның тұтыну құралдарының дамуы артқанмен, адам бойындағы асыл қасиеттердің құндылығы азайып келе жатыр. Күн ұзағына жұмыс барысымен арпалысқан адам бір сәт жабырқау тартқан жанына рухани қуат іздейді. Сол сәтте оның жағдайын түсініп, көмек қолын созатын адам – психолог қана. Психологпен әңгімелесу сананы сілкіндіріп, тұнық ойлардың тұма көздерін ашары бүгінгі күні дәлелденген шындық.

«Өлейін деп өлмейді өлерлік жан» - деп ұлы дана Абайымыз, демге лаулап, дес бермей кететін қызыл жалынның қауіптілігін ғана емес, өмірі өрт өтінде жүретін жандардың жұмысы қаншалықты қиын екендігін де айғақтаса керек. Ғаламдағы ең қауіпті мамандықтардың бірі – өрт сөндіруші қызметі. Өрт сөндіруші мамандығы – өте маңызды және қауіпті. Өрттерді шебер әрі тез сөндіру үшін, ержүрек адам болу кемшілік етеді, өрт қауіпсіздігі ережелерін, өрт сөндіру техникасын және отпен күресу амалдарын білу қажет. Өрт сөндіруші епті әрі күшті болуы міндет. Ол үшін олар спортпен шұғылдануға үлкен назар аударады, жаттығу барысында өрт сөндіруде қолданылатын арнайы тәсілдер мен жаттығуларды шынықтырады. Өрт сөндірушілер әр минут сайын өз өмірлерін тәуекел етеді, өзіне қауіп төндіреді. Оттың жалынында, өмірдің арпалысында жүрген қиын мамандық иелерін психологиялық тұрғыдан дайындап, аптасына кем дегенде бір рет психологиялық тренингтер, релаксациялар, медитациялар өткізіп, өмірімен қызметіне психолог ретінде жаңа серпеліс беріп отырдық.

Адам өміріндегі ең тамаша нәрсе – оның басқа адамдармен қарым – қатынасы деп, А. Линколын айтпақшы кез-келген мекеме психологының ең басты міндеті, ұжымның ұйытқысын ұйытып, қызметкерлердің бір-біріне деген қарым-қатынасын нығайту. Ең алдымен маған жүктелген міндет

бойынша, практик-психолог ретінде Атырау облысы Төтенше жағдайлар департаментінің ұжымымен таныстым. «Өмір шырғауық емес, оны қайта жазу мүмкін емес» атты ұжым арасындағы бірлестік орнату мақсатында, тренинг ұйымдастырдым. Тренингті бастамас бұрын, жеке құрамның назарына «өмірдің мәні» туралы слайдтан Абай атамыздан бастаған ұлы ғұламаларымыздың кейінге қалдырған ұлы сөздерін оқытып, бейнепритчиіктер көрсетілді. Қызметкерлердің бойларындағы күйзелістерді жою және жаман ойлардан, жұмыс барысындағы шаршаңқы көңіл-күйлерден арылту барысында релаксация жүргізілді. Релаксацияны ең бірінші зерттеп, өз қызметінде қолданғандар американдық психофизиолог Р.Д.Джейкобсон және неміс невропатологы И.Г. Шульц «Релаксация - ол қарапайым босаңсу емес, ол денсаулыққа жол» деп тұжырымдаған болатын. Иә, шыныменде ұжым арасынан релаксация кезінде, бытыраңқы ойларынан арылғандар көзінен жас алып, бойларын тазартып, өзін жеңіл сезінгендер де байқалды. Одан соң, ұжыммен ортада еркін қозғалыспен «Атомдар мен молекулалар» атты тренинг жүргізілді. Барлығы молекула сияқты шашыраңқы билеп жүреді де, санмен қосып атом дегенде, сол сан бойынша топтасып тұра қалады. Осы тренинг ұжымның бірлестігін көрсетсе, «Пирамида» ойыны ұжымның бір-біріне деген жанашырлық сезімдерін, жалғыз өзі ғана емес, топ болып жеңіске жетудің айғағын көрсете білді. «Пирамида» ойынында әлсіз стакандардан жіптің көмегімен пирамида тұрғызу керек болатын. 4 топқа бөлінген ұжымның, әлсіз стакандардан пирамида құрастырғаны топтың ынтымақтастығын байқатты. Жеңістің тұғырына жетем деген әр топ мүшелері «жұмыла көтерген жүк жеңіл» деп ұйымшылдылықпен ойынды көтеріңкі күймен аяқтады.

Өмір оқиғалармен эмоцияларға толы. Қызған оттың жалынында, оттан құтқару жолын ізденетін жандармен тренинг соңы көңілді биге ұласты. Осындай тренингке белсене қатысқан өрт сөндірушілер керемет көңіл-күй алып, өз-өздерін шындай түсетіндей алғыстарын жаудырды. Алғаш рет өткізген мекеме ішіндегі тренингтен ұжыммен байланысымды орнатып, көпшілік ортамен жұмыс жасауыма тәжірибе жинап, сабақ алдым.

Отпен күрес-ерлік күш, батылдық пен батырлық танытқан шынайы ерлердің міндетімен қатар, қазіргі уақытта біздің нәзік жандыларымызда өрт бөлімінде, әртүрлі бөлімдерде, түрлі лауазымдар бойынша қызмет атқарады. Жауапкершілікті арқалаған, бар күш жігерін жұмсайтын, талмай еңбек ететін ару қызметкерлерімізге де жеке «Жарқын жүзді жандардың жүздесуі» атты психологиялық тренинг өткіздік. Тренинг «Өрмекшінің торы» жаттығуымен қыздардың бір-біріне деген ыстық ілтипатын, өрмекшінің торы сияқты шырмаланған өмірлеріне жылы лебізін білдірумен бастады. «Шеңбердегі достық» ойынында қолдарына берілген жіп арқылы шеңбер құрып, шеңберден шығып қалған жанды, жіпті үзбестен ұжым болып ортаға қосу арқылы кері байланыс жасап, ойын «Шеңбердегі фигурамен» жалғасты. Бұл ойында көздерін жұмып, қолдарын үзбестен фигураны бірлесіп шығарды. Ойын соңында «жүректің» пішінін келтіріп, татулықтарын көрсете білді. «Санамақ», «Менің мінезім» атты ойындарымен толықты. «Сізді сыйлаған жанды құрмет тұтыңыз, сыйлық жасаңыз»- деп, сиқырлы қобдишадағы сыйлықтарды бір-біріне, адамгершілік қасиеттерімен сипаттап табыстады. Жылы жүзді жандардың бір-біріне деген сыйластығы адамгершілік қасиеттермен толып, жүздеріне күлкі сыйлады.

Тілсіз жаумен арпалысқан қызметкерлерге практик - психолог ретінде тәжірибе алмасқаныма, аптасына бір немесе екі рет жеке құрам, ұжыммен тренингтер өткізіп, кеңінен жұмыс жасап, өзімді ұйымдастырушылық қабілетіммен көрсетіп, бірлесіп жұмыс жасағаныма қуаныштымын.

Темірдей тәртіпке бағынған, қаталдыққа бойларын үйреткен, оттың қызуына шыдаған маман иелеріне психологтың көмегі орасан зор. Осындай мекемелердің психологы тек ұжыммен байланыс орнатып ғана емес, жеке жандармен байланысын нығайтса нұр үстіне нұр болары сөзсіз. Жұмыстан қажыған қызметкерлеріміздің ойларын тазартып, өмірге деген құштарлығын арттырғаны- психологтың негізгі міндеті болып саналады. Адам тағдыры ұстара жүзінде тұрған уақытта әр жүрекке мейірімділік шуағын ұялатып, адамдар арасындағы махаббат пен достықты, адалдық пен шыншылдықты, ақпейілділік пен дархандықты нығайта түсетін жан өте қажет. Осы қасиеттер де психолог бойынан табылады. Сондықтан психолог мамандығы өзінің өміршеңдігін жоймақ емес. Бұл кәсіп адамзат баласы тіршілік етіп тұрған уақытта қай кезде құндылығын жоғалтпайды. Өйткені ол – адам жанының рухани азығы, суалмас нәрі. Екі айға жуық өндірістік тәжірибем арқылы мамандығыма деген қызығушылығымды арттырып, психологтың қызық та қиын жұмысын көзбен көріп, болашақ психолог ретінде өзіндік ұстанымымды қалыптастырдым.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Самоукина Н.В. Экстремальная психология. -М.2012.
2. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях. М., 2009.
3. Марищук В.Л., Белов А.И., Серова Л.К. Психология деятельности человека в экстремальных условиях. -Ростов-на-Дону: ВВС СКВО, 2011.

4. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации. – М.: Изд-во Эксмо, 2015. – 960 с. – (Справочник практического психолога).
5. Бизақова Ф. Психологиялық түзету-дамыту жұмысы. –Тараз. 2013 ж
6. Родионов В.А. Я и другие. Тренинг Социональных навыков. –Ярославль. 2001.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ПЕДАГОГОВ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

МАНТРОВА Мария Сергеевна

Орский гуманитарно-технологический институт (филиал) ОГУ

Орск, Россия

mantrova.m.86@mail.ru

Түйін

Ұсынылған мақалада жоғары мектеп педагогтарының үздіксіз білім берудің кейбір психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері қарастырылады. Үздіксіз білім беру жүйесі Жоғары мектеп педагогтары үшін жетіспейтін білім алу мүмкіндігі болып табылады және заманауи білім беру жүйесінің шынайылығына бейімделеді.

Аннотация

В представленной статье рассматриваются некоторые психолого-педагогические особенности непрерывного образования педагогов высшей школы. Система непрерывного образования является для педагогов высшей школы возможностью получить недостающие знания и приспособится к реалиям современной системы образования.

Annotation

The article deals with some psychological and pedagogical features of continuing education of higher school teachers. The system of continuing education is an opportunity for higher school teachers to get the missing knowledge and adapt to the realities of the modern education system.

В системе непрерывного образования, в наше время ведущее значение отводится образованию взрослых людей, а применительно к педагогам высшей школы. Современный педагог высшей школы постоянно стремится к самосовершенствованию, пополнению знаний и умений в своей профессиональной деятельности, а это возможно только благодаря непрерывному образованию.

Непрерывное образование педагога вуза предполагают его включение в многомерное поле рефлексии различных смысловых структур, проецирующихся, как на содержание образования, так и на различные формы организации деятельности преподавателя [12].

Сегодня особый интерес представляет для педагогов повышение квалификации с помощью дистанционных технологий.

В свою очередь, согласно ст. 76 Федерального закона от 29.12.2012 года №273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации» сказано, что «Программа повышения квалификации направлена на совершенствование и (или) получение новой компетенции, необходимой для профессиональной деятельности, и (или) повышение профессионального уровня в рамках имеющейся квалификации» [14].

В концепции создания и развития единой системы дистанционного образования в Российской Федерации под дистанционным образованием понимается «комплекс образовательных услуг, предоставляемых широким слоям населения в стране и за рубежом с помощью специализированной информационно-образовательной среды, базирующейся на средствах обмена учебной информацией на расстоянии (компьютерная связь)» [6].

В статье рассмотрим более подробно именно особенности обучения педагогов в системе повышения квалификации, значимость которой «обусловлена постоянными изменениями в содержании образования, в целях обучения и воспитания, в методиках обучения, в технологиях учебного процесса, в общих принципах обучения и воспитания и т. д.» [7, с.148].

Анализ психолого-педагогической литературы позволяет сделать вывод, что вопросам образования взрослых людей изучали следующие авторы: Л.А. Амирова [1], О.А. Андриенко, [2], Н.Н. Васягина [3], С.И. Змеев [4], В.Г. Лебединская [8], Л.В. Мезенцева [9].

В исследовании приняли участие 30 педагогов вуза, Орского-гуманитарно-технологического института(филиала) ОГУ.

Для изучения профессиональных функций педагогов высшей школы использовались анкета [13], методика «Способность педагога к саморазвитию» (автор Е.И. Рогов) [11], методика «Оценка профессиональной направленности педагога» (автор Е.И. Рогов) [11], «Психологический портрет педагога: опыт самодиагностики», (авторы Г.В. Резапкина и З.В. Резапкина) [10].

Результаты первой методики (анкеты) показали следующую закономерность: 80% имеют активное развитие; 20% — отсутствует сложившаяся система саморазвития, ориентация на развитие сильно зависит от условий. Кроме того, педагоги вуза, отметили, что ежегодно каждый проходит от 1-3 курсов повышения квалификации за учебный год. Это в первую очередь, связано с внедрением новых технологий в учебный процесс

Следующая методика исследования, «Психологический портрет педагога: опыт самодиагностики» были получены следующие результаты.

Шкала «Приоритетные ценности». Для 20% опрошенных педагогов вуза работа не является единственным средством для самореализации, их интересы не исчерпываются только рабочими проблемами, существуют и другие пути самореализации. Для 60% педагогов вуза приоритетной ценностью являются студенты, их интересы и проблемы. Общение с ними для них духовная потребность. Для 20% педагогов высшей школы и важна поддержка коллег, их мнение и признание.

Шкала «Психоэмоциональное состояние». У 70% педагогов вуза, благодаря повышенной чувствительности своей нервной системы, способны воспринимать состояние другого человека, сопереживать ему. Их настроение часто зависит от внешних факторов, и при неблагоприятном стечении обстоятельств они могут проявлять раздражительность, испытывать чувство тревоги и бессилия. У 30% педагогов вуза благополучное психоэмоциональное состояние, определяющее эффективность их работы. Они не теряют самообладания в сложных ситуациях, способны принимать верные решения, нести ответственность за их последствия. Они обладают эмоциональной стабильностью и работоспособностью, благотворно влияющей на психологический климат в вузе. Не было выявлено педагогов, испытывающих трудности работы в вузе.

Шкала «Самооценка». У 90% преподавателей вуза самооценка стабильная, и не зависит от внешних обстоятельств, настроения, мнения других. Позитивная оценка их труда и положительный настрой способствуют творческому взлету, они уверены в себе, способны оказывать влияние на студентов, формировать у них позитивную личностную ориентацию. Они отличаются творческим мышлением, способны создавать на занятии атмосферу живого общения, вступая со студентами в контакт и оказывая им психологическую поддержку. Также 10% педагогов вуза обладают заниженной самооценкой, им свойственно принижать значение своей личности. В большинстве случаев это сопровождается установкой на негативное восприятие окружающих, что мешает действовать спонтанно, уверенно, создавать благоприятную творческую атмосферу во время лекций и практических занятий.

Проведение методики на выявление способности педагога вуза к саморазвитию показало, что у 80% педагогов высшей школы выражена направленность на активное развитие своей личности. Им свойственна ответственность, вера в себя, в свои возможности, стремление к самопознанию, анализу своей деятельности и своих чувств, удовольствие от освоения нового. Эта категория педагогов вуза, констатируют тот факт, что повышение квалификации дает массу преимуществ в работе, а именно стимулирующие выплаты за эффективную работу, конкурентоспособность, рейтинг преподавателя в вузе, соответствии требованиям современного общества. У 20% педагогов вуза стремление к саморазвитию находится на среднем уровне и зависит от условий. Так, педагоги, имеющие средний уровень стремления к саморазвитию, объясняют, данные показатели недостаточностью времени и проблемами в семье остается на то, чтобы повышать свой профессиональный уровень. Педагоги высшей школы отмечали, что справляются с учебно-методической работой преподавателя, а на научную работу и повышение квалификации не хватает времени. Кроме того, были названы такие причины, как неуверенность в завтрашнем дне, в месте проживания, как перспектива – переезд в другой город.

Таким образом, можно сделать вывод, что основными факторами, способствующими профессиональному саморазвитию педагогов высшей школы, являются внешние факторы, а препятствующими – внутренние факторы.

Результаты диагностики профессиональной направленности педагогов вуза показывают, что всего 90% преподавателей вуза направлены на просветительство и высокий интеллект, и обладают такими качествами, как высокая общая культура, нравственность, принципиальность. У 10% педагогов вуза направленность на преподаваемую дисциплину, им свойственны наблюдательность, глубокое знание предмета, интерес к научно-исследовательской деятельности.

Таким образом, профессиональное саморазвитие педагога вуза должно быть направлено на формирование у него профессионального интереса к изучению современных достижений в рамках его профессиональной деятельности. Критериями профессионального саморазвития педагога высшей школы должны выступать самоорганизация качественных изменений в личности и деятельности, профессиональное самообновление и модернизация своей профессиональной деятельности.

Список литературы:

- 1.Амирова Л.А. Обучение взрослых как научная и социально-педагогическая проблема//Педагогический журнал Башкортостана.2006.№6 (6).С.45-53.
- 2.Андрienко О.А. Повышение квалификации как форма непрерывного образования взрослых//Балтийский гуманитарный журнал.2018.Т.7.№4(25). С.211-214.
- 3.Васягина Н.Н. Обучение взрослых:опыт и перспективы//Педагогическое образование в России.2012.№2.С.9-12.
- 4.Змеев С.И. Образование взрослых и андрогогика в реализации концепции непрерывного образования в России//Отечественная и зарубежная педагогика.2015.№3.С.94-101.
- 5.Коржуев А. В. Рефлексивно-эвристический компонент непрерывного педагогического образования преподавателей современной высшей школы /А. В. Коржуев, Н. Н. Антонова. VI Международные научные чтения, посвященные памяти академика РАО С. Я. Батышева «Модернизация профессионального образования: теория, опыт, проблемы» Коллективная монография. – М.: Изд-во ИТИП РАО, 2012.
6. Концепция создания и развития единой системы дистанционного образования в России. URL: pandia.ru/text/78/302/22561.php (дата обращения: 23.04.2020).
7. Корякова К.К. Повышение квалификации педагога как условие повышения качества образования // В сборнике: Конкурентоспособность будущего специалиста XXI века: проблемы, поиски, решения. Материалы круглого стола. Марийский государственный университет. 2017. С. 147-151.
- 8.Лебединская В.Г.Система образования взрослых в Швеции в контексте развития системы образования взрослых в России//Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени К.Л.Хетагурова.2016.№3.С.136-138.
- 9.Мезенцева Л.В. Обучение взрослых:формы и методы//В сборнике:Нефть и газ западной Сибири.Материалы Международной научно-технической конференции, посвященной 50-летию Тюменского индустриального института. Ответственный редактор:О.А.Новоселов.2013.С.114-120.
10. Резапкина Г.В., Резапкина З.В. Психологический портрет учителя: опыт самодиагностики // Школьный психолог. 1999. № 3.
11. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения. М.: Владос-Пресс, 2008. 480 с.
- 12.Садыкова А. Р. Некоторые аспекты непрерывного профессионального образования преподавателя высшей школы // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 2. – С. 86–90. – URL: <http://e-koncept.ru/2016/46018.htm>.
- 13.Управление образовательными системами: Учебное пособие для вузов (под ред. Шамовой Т.И.) - 320 с.
- 14.Федеральный закон об образовании в Российской Федерации [Электронный ресурс] URL: <http://base.garant.ru/70291362/> (дата обращения 23.04.20).

РАЗРАБОТКА МОБИЛЬНОГО ПРИЛОЖЕНИЯ ДЛЯ ОЦЕНКИ СОТРУДНИКОВ НА ОСНОВЕ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ

МЕИРГУЛЬ Бектилеу

Руководитель - PhD, А.Ж. Картбаев

Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова

Актау, Казахстан

miko362@bk.ru

Түйіндемe

Бұл зерттеу мобильді қосымшаны қызметкерлердің тиімділігін бағалау процесінде қолданудың маңыздылығын талдауға арналған. Қызметкерлердің жұмысын бағалау үшін мобильді қосымшаны қолданудың маңыздылығын дәлелдеу үшін мобильді қосымшалармен байланысты негізгі

теориялар мен түсініктерді зерттедік. Зерттеу мәселесіне жауап беруге көмектесетін қажетті ақпаратты жинау үшін бастапқы және қосымша мәліметтер пайдаланылды. Зерттеу көрсеткендей, қызметкерлердің жұмысын бағалау үшін мобильді қосымшаны қолдану көптеген артықшылықтарға ие, дегенмен жолда бірқатар қиындықтар бар. Зерттеу көрсеткендей, мобильді қосымшаны қолдану бағалаушының көзқарастарын және пікірлесуге қатысты басқа тәжірибені жояды, бұл тиімділікті бағалаудағы негізгі проблемалардың бірі болып табылады.

Ключевые слова: анализ данных, мобильная разработка, машинное обучение, оценка релевантности.

Аннотация

Данное исследование призвано проанализировать важность использования мобильного приложения в процессах оценки эффективности работы сотрудников. Были изучены основные теории и концепции, связанные с мобильными приложениями, чтобы доказать важность использования мобильного приложения для оценки работы сотрудников. В исследовании использовались первичные и вторичные данные для сбора необходимой информации помогающие ответить на проблему исследования. Исследование показало, что использование мобильного приложения для служебной оценки сотрудников имеет много преимуществ, хотя на этом пути существуют определенные трудности. Исследование также показало, что использование мобильного приложения позволит устранить предвзятость оценщика и другие практики, связанные с предвзятостью, что является одним из основных проблем при оценке эффективности.

Машинное обучение — подобласть компьютерной науки, которая занимается такими задачами, как распознавание лиц, распознавание речи, обработка естественного языка, прогнозный анализ, глубокое обучение (глубокие нейронные сети) и многие другие. Для решения таких задач применяются различные инструменты. Так как существует довольно много инструментов машинного обучения, их стоит разделить на платформы и библиотеки. Платформа предоставляет все, что нужно для запуска проекта, в то время как библиотека предоставляет только дискретные возможности. В нынешний день существуют различные инструменты и платформы для решения задач машинного обучения. Онлайн-платформы могут предоставить все те возможности, которые доступны в инструментах машинного обучения и даже больше, так как разработчиками таких платформ являются лучшие специалисты в этой сфере. Такие платформы предоставляют возможности для завершения проекта машинного обучения от начала до конца. А именно, анализ данных, подготовка данных, моделирование, оценка и выбор алгоритма[1].

Наша работа посвящено исследованию особенностей применения машинного обучения – раздела искусственного интеллекта, изучающий методы построения алгоритмов, способных выявлять скрытые зависимости в пользовательских данных. Оценка результатов работы сотрудников уже давно считается сложной и труднейшей управленческой задачей. Профессионалы в области людских ресурсов и ученые критиковали за то, что они не реализуют свой необходимый потенциал ни в решении проблемной области, ни в содействии индивидуальному росту. Большинство из упомянутых проблем являются присущими самой системе, но также существуют проблемы, которые являются результатом серьезных ошибок, допущенных теми, кто проводит оценку, ошибка оценщика и личная предвзятость считаются значительной частью недостатков системы. Отсутствие надлежащей коммуникации и информации, которую необходимо отслеживать, оказывает глубокое влияние на успех процесса оценки, коммуникация считается очень важной для руководителей и профессионалов, поскольку передача правильной информации в нужное время оказывает огромное влияние на обе части. Это вызвало потребность в дальнейших исследованиях по данному вопросу и пролило свет на новые перспективы, которые могли бы привести к прочному решению проблемы, многие специалисты пытались решить этот вопрос, но не добились успеха по сей день. Однако огромный спрос на ответы требует изучения различных подходов, и данное исследование рассматривает новое направление, которое еще не изучено должным образом, направление, которое может дать столько возможностей для окончательного решения проблемного характера аттестации сотрудников. По мере развития технологий в драматической моды во всем мире допустимо изучать, может ли использование или эксплуатация мобильного приложения решить или, по крайней мере, улучшить вопросы оценки. Таким образом, побуждая изучить вопрос о важности использования мобильного приложения в процессе служебной аттестации сотрудников мы пытаемся доказать любую связь, которая может быть установлена между этими двумя предметами.

Оценки эффективности, как и любые другие процессы и методы, имеют основные цели, которые они ставят перед собой или ожидают получить. Многие ученые и исследователи написали множество статей об основных целях систем оценки эффективности, которые широко используются

во всем мире. В этом под разделе оценка результативности определяется как метод или методика, которая используется для оценки работы сотрудника в соответствии с установленными стандартами и целями. Цели служебной аттестации вытекают из этих самых определений, упомянутых в предыдущих текстах, и наглядно иллюстрируют точные элементы, формирующие концепцию в целом.

Основная цель аттестации - оценить, измерить и улучшить текущие и прошлые показатели работы подчиненных, на основе этих оценок менеджеры могут повысить потенциал сотрудников в предприятии и определить их ценность. Сужение цели оценки в несколько слов является ошибкой, потому что это не будет точным, субъект оценки производительности может иметь так много различных целей, которые могут быть получены или достигнуты. Иногда очевидно, что некоторые профессионалы обобщают и приспособливают цели в соответствии со своими потребностями и требованиями. Однако в расширенном варианте они включают цели:

- Оценка результатов деятельности может проводиться с целью ведения индивидуального учета результатов деятельности, с тем чтобы руководство могло принимать точные решения в отношении вознаграждений, компенсаций и структуры заработной платы.

- Приложение помогает руководителям подобрать подходящих людей на нужные должности; эти цели имеют большое значение для успеха предприятия и производительности в целом, это делается путем акцентирования внимания на слабых и сильных сторонах сотрудников.

- Другими важными целями является оценка потенциала будущего роста как для предприятия, так и для отдельного человека, обратная связь является важным моментом, который используется для взаимодействия с подчиненными и дает возможность напрямую поразмышлять об их статусе. Благодаря этому процессу сотрудник узнает, как он преуспел за последние 12 месяцев и как улучшить свои низкие баллы, в то время как менеджеры получают отличное и ценное представление о сотруднике и выясняют, ясно ли передаются его ожидания.

Основным направлением процесса сбора данных для данного исследования является вынесение тщательного и окончательного вердикта по исследовательской проблеме. Следовательно, это требует огромных усилий для сбора огромных данных из различных источников, будь то вторичные или первичные данные, консультации с различными и разнообразными источниками, чтобы обосновать ответ на вопрос исследования. Однако, полагаясь исключительно на вторичные данные по такому сложному предмету, результат становится несколько неубедительным или лишенным ценного понимания с точки зрения первичных перспектив. Вторичные данные описываются как любой материал, написанный организациями, отдельными лицами, учеными и профессионалами в виде книг, журналов, статей, которые уже были подготовлены в прошлом.

Исследование показало, что оценка результатов работы сотрудников уже давно рассматривается как проблематичный процесс как для отдельных лиц, так и для руководства, поскольку она не отражает и не дает желаемого результата. Профессионалы в области людских ресурсов и ученые критикуют систему по многочисленным причинам, которые включают в себя незначительные вопросы и некоторые радикальные проблемы, с которыми чрезвычайно трудно справиться. Наиболее сложные вопросы, которые ставят под угрозу служебную аттестацию сотрудников, исходят от человека, проводящего оценку, и возникают в различных формах, таких как личная предвзятость, отсутствие профессионализма и компетентности при проведении или проведении надлежащей оценки.

Доказать важность использования мобильного приложения для процессов оценки работы сотрудников кажется сложным, но этот аргумент только вызовет потребность в более глубоком анализе и дальнейшем изучении данной темы. Наиболее часто повторяющаяся тема в ходе данного исследования, на которую указывали все респонденты интервью и материалов обзора литературы, - это то, что использование мобильного приложения в этой процедуре помогает инициировать не имеющую аналогов коммуникационную платформу. Это в каком-то смысле прорывной шаг на пути к поиску постоянного решения этой проблемной темы раз и навсегда, но пока эта проблема, судя по всему, остается сложной.

Какие задачи сможет решить для вас приложение:

- Получение от клиентов оценки работы сотрудников, пожеланий и предложений;
- Проведение анкетирования клиента;
- Получение статистики и формирование отчетности;
- Осуществление контроля за качеством оказываемых услуг;
- Удержание клиентов за счет оперативного реагирования на недостатки в сервисе;
- Поддержание конкурентной среды в коллективе;
- Использование рейтинга сотрудников в маркетинговых целях.

Рисунок-1 – Пример развертывания приложения

Для реализации приложения была выбрана интегрированная среда разработки Xcode, которая является самой популярной средой для разработки приложений для мобильной платформы iOS. Interface Builder, который позволяет разработчикам создавать графические интерфейсы, и iOS Simulator, используемый для тестирования готового приложения, входят в состав Xcode[2].

Основной язык программирования для разработки приложения выбран Swift, который является компилируемым объектно-ориентированным языком программирования, используемый корпорацией Apple. Для разработки мобильных приложений для платформы iOS используется фреймворк Cocoa Touch. Фреймворк Cocoa Touch предоставляет уровень абстракции для iOS. Cocoa Touch основана на классах фреймворка Cocoa, используемого в Mac OS X, и, аналогично ей, использует язык Swift. Cocoa Touch следует шаблону проектирования ModelView-Controller.

В качестве разработки серверной части мобильного приложения была выбрана платформа Django[3] с использованием высокоуровневого языка программирования Python.

Вывод. В результате анализа предметной области и существующих средств разработки, нами была сформулирована постановка задачи, рассмотрены аналогичные проекты[4], имеющиеся на рынке, а также рассмотрены инструменты для разработки мобильного приложения[5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Артиков М. Э. Онлайн платформы машинного обучения // Молодой ученый. — 2016. — №12.4. — С. 11-13.
2. Clayton C. iOS 10 Programming for Beginners. – Birmingham: Packt Publishing, 2016. – 678 p.
3. Рассел Д. Django (web framework). – М.: Книга по Требованию, 2013. – 103 с.
4. Cohen W. W., Singer Y. Context-Sensitive Learning Methods for Text Categorization // Proceedings of SIGIR-96, 19th ACM International Conference on Research and Development in Information Retrieval / ACM Press, N. Y., US, 1996 – pp.307-315.
5. Kim Y. Convolutional neural networks for sentence classification // published on arXiv. — URL: <https://arxiv.org/pdf/1408.5882.pdf>. — 2014. Проверено: 8.04.2019

ОБРАЩЕНИЕ С ОТХОДАМИ В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

МУКАШЕВ Сергей Талгатович, Г.Б.Юнусова

КГУ им. А.Байтурсынова

Костанай, Казахстан

serjios@bk.ru, gulnara_yun@mail.ru

Аннотация

Мақалада экологиялық заңнама талаптары мен осы саладағы қалыптасқан тәжірибені салыстырмалы талдау нәтижелері келтірілген. Қостанай облысында мемлекеттік органдардың жүйелі іс-әрекеттері полигондарды пайдалану тәжірибесінің заңнама талаптарына қатаң сәйкестігін камтамасыз ететіндігі көрсетілген. Кәсіпорындар мен халықтың экологиялық мәдениеті мен экологиялық білім деңгейі артып келеді.

Аннотация

В статье представлены результаты сопоставительного анализа требований экологического законодательства в области обращения с отходами и существующей практики в этой сфере. Показано, что в Костанайской области проводится систематическая деятельность по приведению практики эксплуатации полигонов в строгое соответствие законодательным требованиям. Повышается уровень экологической культуры и экологического образования как предприятий, так и населения.

Annotation

The article presents the results of a comparative analysis of the requirements of environmental legislation and existing practice in this field. It is shown that in the Kostanay region systematic actions of state authorities provide strict accordance of the practice of operating landfills with legislative requirements. The level of ecological culture and environmental education of both enterprises and the population is increasing.

В настоящее время во исполнение принятой Лидером Нации Стратегии «Казахстан-2050», разработана Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» [1], которая повышает уровень экологической культуры и закладывает основы для глубоких системных преобразований с целью перехода к экономике новой формации посредством повышения благосостояния, образования, качества жизни населения Казахстана и вхождения страны в число 30-ти наиболее развитых стран мира при минимизации нагрузки на окружающую среду и деградации природных ресурсов. Одной из приоритетных задач по переходу к «зеленой экономике», является повышение уровня культуры, благополучия населения и качества окружающей среды через рентабельные пути смягчения давления на окружающую среду. Так же во исполнение положения Концепции Республики Казахстан по переходу к «зеленой экономике» и Стратегического плана МЭ РК планируется достижение уровня переработки отходов производства в стране до 40% в 2030 году.

За весь период существования Костанайской области образовано и размещено как предприятиями, так жителями региона около 12 894 164 тысяч тонн отходов, как промышленного, так и коммунального характера. Такое количество отходов выводит Костанайскую область на лидирующую позицию в Республике Казахстан. Основной объем ежегодно образуемых отходов в Костанайской области приходится на горнодобывающие компании, в ходе хозяйственной деятельности которых образуется такой вид отходов, как вскрышная порода, составляющий 95 % от общего числа образованных промышленных отходов. Данными предприятиями разрабатываются соответствующие планы природоохранных мероприятий с включением всех необходимых мер, минимизирующих размещение вскрышной породы в окружающей среде, а также способствующих увеличению процента переработки и утилизации данных отходов.

На сегодняшний день остро стоит проблема по сбору и переработке отходов. Согласно ст. 283 Экологического Кодекса Республики Казахстан все физические и юридические лица, в результате деятельности [2] которых образуются отходы производства и потребления, являются их собственниками и несут ответственность за безопасное обращение с отходами с момента их образования, если иное не предусмотрено законодательством Республики Казахстан или договором, определяющим условия обращения с отходами. Право собственности на отходы может быть приобретено другим лицом на основании договора купли-продажи, мены, дарения или иной сделки об отчуждении отходов. Собственник отходов должен пользоваться централизованной системой сбора отходов или услугами субъектов, выполняющих операции по сбору, утилизации, переработке, хранению, размещению или удалению отходов, либо обязан самостоятельно осуществлять операции по размещению и удалению отходов. И действительно, на территории региона все предприятия и население пользуются данной централизованной системой, передают отходы как в рамках договоров, так и самостоятельно вывозят предприятиям для переработки, либо захоронения.

Данные официальных экологических служб [3] показывают, что в 2018 г. было образовано 264,8 млн. т промышленных отходов в общем по области, что на 5% больше, чем в 2017 г. Это явилось следствием увеличения производственных мощностей предприятий.

На территории Костанайской области основными предприятиями, на которых образуются отходы производства в крупных объемах, являются АО «ССГПО», АО «Варваринское», Филиалы АО «Алюминий Казахстана КБРУ и ТБРУ». Был проведен анализ образования и размещения отходов производства в окружающей среде.

На всех горнодобывающих предприятиях действует система управления отходами, которая включает в себя все этапы технологического цикла отходов, такие как предупреждение и минимизацию образования отходов, учет и контроль, накопление, а также сбор, переработку, утилизацию, транспортировку, хранение и удаление отходов производства. Также на горнодобывающих предприятиях области уделяется особое внимание экологическому эффекту при проведении

природоохранных мероприятий. Применяются технологии сокращения размещения промышленных отходов в окружающей среде и увеличение вторичного использования, переработки и утилизации данных отходов.

На горнорудном предприятии АО «ССГПО» за 2018 г. из всего количества образованных отходов производства (68 % от общего количества образованных отходов производства по области) использовано вскрышных пород на засыпку шахтного поля шахты «Соколовская», на строительство транспортных коммуникаций, отсыпке предохранительных валов в карьере, на отвале и промышленных площадках, на переработку скальных вскрышных пород Соколовского карьера на камнедробильном участке с получением фракционного щебня для строительных работ использовано для собственных нужд и переработано в щебень 15 %.

На АО «Алюминий Казахстана» КБРУ и ТБРУ (25 % от общего количества образованных отходов по области) для уменьшения негативного влияния образующихся отходов в окружающую среду, а также сокращения их накопления, вскрышные породы размещают в отработанное пространство карьеров. Так за 2018 г. было размещено во внутренний отвал отработанного карьера на КБРУ – 7 112 тыс. т, а на ТБРУ – 6 196 тыс. т. Процент утилизации составил около 40 %.

Наряду с общим увеличением объемов образования отходов в 2018 г. из-за увеличения объемов производства на некоторых предприятиях наблюдалось уменьшение объемов образования отходов. На ПАО ОГК-2 «Троицкая ГРЭС» образовалось 301,259 тыс. т отходов (по сравнению с 2017 г. уменьшилось на 28 %). На АО «Варваринское» объем образования вскрышных пород уменьшился и составил 7 605 тыс. тонн, из них размещено в отвалы 3 682 тыс. т, а 3 923 тыс. т использовано на нужды предприятия - на строительство ограждающих дамб хвостохранилища и объекты промплощадки.

Таким образом, общий объем использования и утилизации промышленных отходов в регионе за 2018 г. составил около 18 %.

В соответствии со ст. 1 Экологического кодекса РК физические и юридические лица, в процессе хозяйственной деятельности которых образуются отходы, обязаны предусмотреть меры безопасного обращения с ними, соблюдать экологические и санитарно-эпидемиологические требования и выполнять мероприятия по их утилизации, переработке, обезвреживанию и безопасному удалению. Размещение и удаление отходов производится в местах, определяемых решениями местных исполнительных органов по согласованию с уполномоченным органом в области охраны окружающей среды и государственным органом санитарно-эпидемиологической службы и иными специально уполномоченными государственными органами. На основании данной нормы законодательства все природопользователи области направляют образующиеся отходы целенаправленно в согласованные места либо для захоронения, либо для переработки и утилизации.

Однако, на некоторые виды отходов области законодательством установлен запрет на их размещение на полигонах ТБО. Поэтому и было решено организовать полигон захоронения опасных отходов на ТОО «Шаруа». Строительство специализированного хранилища (могильника) в Наурузском районе для размещения токсичных отходов позволило решить проблему размещения опасных отходов, скопившейся тары из-под пестицидов, пришедших в негодность медикаментов и неиспользованных (просроченных) ядохимикатов от сельскохозяйственных предприятий. За период 2005-2018 годы вся тара из-под пестицидов была размещена на полигоне. Планируемая установка оборудования по измельчению и утилизации пластиковой тары позволит значительно сократить объемы захораниваемых отходов на могильнике.

Более того, в настоящее время данным предприятием на своей площадке в г.Костанай запущена инсинераторная установка последнего поколения, что делает возможным осуществлять сжигание отходов без нанесения вреда окружающей среде.

На территории Костанайской области функционируют предприятия, осуществляющие раздельный сбор и переработку отходов. Это - ТОО "Илин", ТОО "ЭКОЛINESPORT", ТОО «Атамекен 4+», ТОО "СоцСервис", ТОО "Агротехмаш", ТОО "Картонно-бумажный комбинат-2015" и ТОО "Салем.KZ".

Предприятие ТОО «ECO CITY KZ» на территории Костанайского района, п. Затобольск размещает сортировочную линию площадью 2,7 га. Поступающие отходы будут сортироваться по видам с дальнейшей передачей сторонним организациям на переработку. Аналогичной деятельностью занимается ТОО «Есоргом» в г.Костанай, запускающий сортировочную линию.

ТОО «Атамекен 4+» на территориях контейнерных площадок и гаражных кооперативов городов Костанай, Рудный и Житикара установил 655 контейнеров для раздельного сбора отходов пластика, стекла, бумаги, жестяных изделий, в том числе 480 шт. по городу Костанай, 126 - по городу Рудный и 50 - по городу Житикара. Благодаря контейнерной системе раздельного сбора, например, за 2018 год было собрано от населения и передано на переработку более 6 тыс. т коммунальных отходов.

В целях внедрения экологически чистых технологий в сфере безопасного сбора и переработки опасных отходов в городах Костанай и Лисаковск ТОО «Промотход Казахстан» при содействии Департамента экологии Костанайской области в качестве пилотного проекта установил тестовые контейнеры для сбора отработанных ртутьсодержащих ламп (РСЛ) от населения. В Костанайскую область было поставлено 145 контейнеров для сбора отработанных ртутьсодержащих ламп, а также отработанных аккумуляторных батарей от населения по области. В настоящее время контейнеры прибыли в область и расставлены пропорционально населенным пунктам и количеству городов и районов Костанайской области.

ТОО «Экосфера» и ИП «Салем.КЗ» осуществляют сбор и демеркуризацию отработанных ртутьсодержащих ламп и ртутьсодержащих приборов. За период 2018 г. ТОО «Экосфера» собрано 99 775 шт. РСЛ, демеркурировано 42 941 шт. ТОО «Салем.КЗ» собрано 13 806 шт. ламп и приборов. Демеркуризация (переработка и размещение) отработанных ртутьсодержащих ламп и приборов (отходы Янтарного списка) позволяет улучшить качество окружающей среды в населенных пунктах области.

Согласно ст. 301 Экологического Кодекса РК [2] с 1 января 2019 г. предприятиям-владельцам полигонов ТБО запрещается принимать для захоронения следующие виды отходов: отходы пластмассы, пластика, полиэтилена, макулатуры, картона и бумаги, а так же стеклобоя. Теперь существует законная необходимость в изменении технологического цикла захоронения отходов путём недопущения попадания на полигоны ТБО области вышеуказанных видов отходов и внедрения систем раздельного сбора с последующей переработкой и утилизацией.

Однако, из всех существующих в области организаций в сфере обращения с отходами к работе в соответствии с новыми требованиями экологического законодательства РК готова лишь незначительная доля. Подавляющее количество полигонов либо не осуществляют раздельный сбор и сортировку, уклоняясь от выполнения законных требований выданной нормативной документации, либо продолжают принимать коммунальные отходы, игнорируя нововведённые экологические требования. В случае бездействия в части внедрения раздельного сбора и сортировки отходов возникает реальная угроза нанесения вреда окружающей среде.

В соответствии со ст. 292 Экологического кодекса РК [2] местные исполнительные органы (акиматы) отвечают за организацию рациональной и экологически безопасной системы сбора коммунальных отходов, предусматривающей раздельный сбор, хранение, регулярный вывоз, переработку, утилизацию и обезвреживание опасных компонентов коммунальных отходов, соответственно и на их плечах организация всего раздельного сбора, сортировки и переработки отходов в области.

Морфологический состав ТБО примерно следующий: бумага и пищевые отходы - 45%, текстиль - 5%, стекло - 15%, строительный мусор - 15%, пластмасса - 2%, прочие - около 10%. Согласно новым требованиям экологического законодательства РК с 1 января 2019 г. макулатура, пластик недопустимы к размещению на полигонах. Поэтому, из примерно 300 тыс. т ежегодно образующихся в области отходов около 150 тыс. т подлежат обязательной сортировке с последующей утилизацией. Пищевые и строительные отходы допускаются к размещению на полигонах ТБО до 31.12.2020 г.

Благодаря таким предприятиям, как «Фабрика нетканых материалов», «Картонно-бумажный комбинат-2015» из всего объема собранных, отсортированных и переработанных отходов пластика, бумаги, резины, технических масел выпускается более 10 видов продукции: геотекстиль, геокомпозит, георешетка, геосетка, холофайбер, синтепон, полиэтиленовые трубы, гофроупаковка, резиновая крошка, печное топливо и т.д.

ГКП на ПХВ «Костанайский областной наркологический диспансер» занимается уничтожением медицинских и биологических отходов. Таким же видом деятельности занимаются и КГП «Рудненская городская детская больница» ИП Бермухамбетов Т.Г., ИП "Алишер", ТОО "Костанай экомедутилизация", КГП «Рудненская городская больница», ТОО "Житикара химчистка". Согласно официальным данным, за 2018 год предприятиями было уничтожено и обезврежено 19,5 т медицинских и биологических отходов по области. В Костанайской области успешно реализован проект ПРООН. В результате установлено современное оборудование по переработке медицинских отходов, исключая сжигание (доля утилизации с 4% увеличена до 15%).

Таким образом, в результате роста количества отходоперерабатывающих предприятий Костанайской области к 2018 г. доля утилизации и переработки ТБО увеличена с 1,8% до 9%.

Государственными органами области проводится закрепление полигонов-свалок за конкретными юридическими и физическими лицами. Результатом данной работы является сокращение площадей под складирование отходов, уменьшение загрязнения прилегающих к полигонам-свалкам сельхозугодий и улучшение экологической обстановки расположенных рядом населенных пунктов. В

2018 г. на территории Костанайской области насчитывалось 313 полигонов ТБО, из них имеющие разрешение (узаконенные) – 265 (85). Владельцы полигонов: частная собственность – 33 владельца, коммунальная собственность – 7 владельцев. За период 2012-2018 гг. количество полигонов ТБО, оформивших разрешения на эмиссии в окружающую среду, увеличилось на 32% и составляет 85%.

Остро стоит проблема оснащения коммунальных предприятий спец. техникой и спец. инвентарем. Относительно удовлетворительно оснащены техникой коммунальные предприятия городов и районных центров. Основная проблема – в отсутствии финансирования со стороны государственного бюджета.

Полигонами ТБО разрабатываются проекты нормативов обращения с отходами (НОО), а также осуществляется оформление разрешения на эмиссии в окружающую среду с целью внедрения сортировки отходов с последующей переработкой.

В целом, в настоящее время в Костанайской области осуществляется постепенное внедрение системы обращения с отходами, направленной на смягчение нагрузки на окружающую среду посредством внедрения системы обучения населения, сотрудников организаций экологическим наукам, что в свою очередь приведет к увеличению доли переработки и утилизации отходов в соответствии с действующим экологическим законодательством Республики Казахстан.

Список литературы

1 Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой» экономике, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года – https://greenkaz.org/images/for_news/pdf/npa/koncepciya-porepohodu.pdf.

2 Экологический Кодекс РК 2007 г. с изменениями на 2020 г

3 Отчеты и информационно-аналитические материалы РГУ «Департамент экологии по Костанайской области» за 2015-2019 гг.;

АБАЙ ҚАРАСӨЗДЕРІНІҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ, ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

МУСАБЕКОВА Жумагуль Баграмовна

«№34 жалпы орта білім беретін мектеп» КММ

Шығыс Қазақстан облысы, Семей, Қазақстан

Elnura-Siko@mail.ru

Ұлылардың өмірі мен тағылымы арқылы ұрпағын тәрбиелеу-әсіресе қазақ халқында ежелден-ақ келе жатқан үрдіс. Ұлтымыздың осы бір жақсы әдет-салты бүгінгі тәрбие үрдісінде тиімді екені даусыз мәселе. Адамзат ақыл-ойы, ақындығының ірі тұлғасы Абай тағылымы білімнің де, тәрбиенің де қайнар бұлағы екені түсінікті. Өзі шыққан «қалың елі қазағы» ғана емес, адамзат баласының, оның әдебиетінің жарқын жұлдызы, сөнбес күніне айналып кеткен ұлы Абай мұрасы-идеологиямыздың да, тәлім-тәрбиеміздің де адастырмас бағдаршамы. Білім мен тәрбиені тұлғаға қарай бағыттай беру мәселесі алдыда тұрған кезеңде Абайға бұрыласың.

Абай мұрасы-адамды Адам етіп тәрбиелеудің қайнар көзі, нақты жолы.

Абайды таныту оның өмір сүрген заманын, ортасын, қоғамын танытудан басталса керек. Себебі, ақын шығармалары өз жұртын, халқын, өз қоғамын қалай сауықтыруды ойлап, жүрегін қансырата жарып шыққан. Ақын мұрасы-күллі болмысқа, күллі адами, тарихи, барша заманалық болмысқа сүйеніп, олардан қуат алып, дүниеге келген түпсіз, терең дария. Оған бойлау үшін, оны шәкірттерге ұғындыру үшін, ең алдымен, ұлы ғұлама өмір сүрген дәуірдің жүрек лүпілінен, тыныс-тіршілігінен мағлұмат беру аса қажет.

Абайды тереңірек танытуға септігі тисе, ақынды халқына жақындата түссе деген ниетпен мектеп бағдарламасына енгізілген «Абайтану» курсының рөлі бүгінде ерекше. Осы орайда, «Абайтану» оқу құралын құрастырып, шығаруда талмай еңбектенген Рахымбаев Мәулетқали Қыдырбекұлының, Әубәкір Жандос Мағазбекұлы мен Кунафина Гүлнар Ағзанқызының еңбегін айта кеткен жөн. Сондай-ақ, ұстаздар қауымына Қанипа Бітібаева апамыздың «Мектепте Абайды таныту» әдістемелік құралы зор септігін тигізуде.

Оқушылардың Абай шығармаларына деген қызығушылығын арттырып, шығармашылық қабілетін дамытуда, ақын өмірі мен шығармашылығы жайлы жаңа ақпаратты жеткізіп, олардың логикаға жүгіну дағдысын қалыптастыруда, жас буынның әдеби қорын кеңейтуде; өнерді, ізгілік-адамгершілік, әсемдік, отансүйгіштік және іскерлік құндылықтарын шәкірт бойына сіңіруде

«Абайтану» курсының маңызы зор. Әсіресе, Абайдың қарасөздерін оқытуда, қарасөздерінің тағылымдық-тәрбиелік мәнін ашуда маңыздылығы ерекше байқалады.

Ең алдымен оқушыға қарасөз ұғымына, Абай қарасөздері туралы М.Әуезовтің, басқа да абайтанушылардың айтқаны бойынша түсінік берілуі керек. Абай қарасөздерінің ұлы М.Әуезов айтқандай, «прозаның Абай тапқан жаңа түрі, афористік ойлардың жиынтығы» екеніне, афористік сөздер, яғни даналыққа құрылған ақыл-накыл сөздер екендігіне түсініктеме беру керек.

Қара сөздері тақырып жағынан алғанда ақынның өлеңдерімен астасып жатады. Абай еңбек ету, егін салу, саудамен айналысу, өнер үйрену, білім-ғылымды игеру, қоғамдағы әр түрлі топтардың қылып жүрген hareketі, мінез-құлқы, адамгершілік, имандылық секілді, бірталай мәселелерді қара сөздерінде кеңінен толғайды, үлкен көрегендікпен көптеген құнды пікірлер түйеді.

Абай адамның адам болу қағидасымен шектелмей, адамтану туралы ойын дамытып, тереңдете береді. Ойшыл ақынды көп толғандырған бір мәселе- адамның барлық жағынан жан-жақты жетіліп, «Толық адам» болу мәселесі. Қарасөздерінің де алтын қазығы-Толық адам екендігін түсіндіру. Ұлы дананың қай шығармасын алмайық, оның алтын қазығы –Адам. Ол нағыз Адам, Толық Адам. Ал ақынның Толық Адамы-біз, бүгін айтып жүрген, жан-жақты дамыған жеке тұлға. Толық адам болу үшін адам бойындағы ең негізгі қасиеттер-қайрат, ақыл, жүрек тең болуы қажет деп тоқтамға келеді. Адам бойындағы басты қасиеттер: ақыл, қайрат, жүрекке сипаттама беріп, басын қосып «Толық адам» туралы танымын негіздеген алғашқы шығармасы «Әуелде бір суық мұз-ақыл зерек» өлеңі. Абай шығармасында негізделген адамның бойындағы «Үш қасиет» пен «Бес асыл іс» өзара байланысты, «Бес асыл іс», «Үш қасиеттен» шығады. Бұл-ыстық қайраттан шығатын талап пен еңбек, нұрлы ақылдан шығатын терең ой мен білім-бәрі де жылы жүректің әмірімен адамзаттың игілігі үшін қызмет ететін, рақымды, әділетті, шапағатты «Толық адамның» тұлғасын сипаттайды. Осы жерде Абай өлеңдерінің қара сөздерімен үндестігін байқауға болады.

Үш-ақ нәрсе-адамның қасиеті:

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.

Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,

Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек.-десе,

17-қара сөзінде:

Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп, ғылымға жүгініпті.

Сонда ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдап болып, былай депті:

- Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де жүрекке билет. Осы үшеуің бір кісінде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам - сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта.

«Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын», «Адамды сүй, Алланың хикметін сез, не қызық бар өмірде одан басқа»,-дейді». Адамды сүюден басқа қызық жоқ» деген пікірінде қазір көп айтылып жүрген педагогика ұстанымдары жатыр. Осы жерде жас ұрпақты тәрбиелеу ісі ең алдымен, оларды адамды сүюге баулудан басталуы керек деген тұжырым шығады.

Абай қара сөздерінің өзі жеке бір әлем екені сөзсіз. Ол өзінің өлеңдері мен қара сөздері арқылы адам өмірін мағыналы етуді, ақылға, еңбекке сүйеніп өмір сүруді, жамандық жасамауды, адамгершілікті сақтауды жастарға өсиет етті. Абайды оқып, таныған сайын оның жаңа сырларына қанық боламыз. Иә, Абайды тану-мұрат, Абай шыққан биікке талпыну-парыз.

Ұлы ақын мұраларын оқушының жас мөлшеріне, қабылдауына, тұшыну, түйсіну, қабілеттеріне қарай оқыту мен талдауға болатынын ескеру қажет.

Мысалы, «Сегізінші» қара сөзінде берілетін ойға қатысты -Абайдың ғылым, білім, ар, ұят жайлы пайымдауларын қалай түсінесіңдер? немесе -Адам бойындағы қандай қасиеттерді ерекше бағалайсыңдар, бізге қандай қасиет жетіспейді?, «-Баланың жақсысы-қызық, жаманы-күйік» мәнін қалай түсінесіңдер?, -Ақын адам бойындағы қандай жағымсыз мінездерді мінейді, одан арылудың жолдарын қалай көрсетеді? немесе «Он сегізінші» қара сөзінде айтылатын киіну мәдениетіне байланысты -Адам баласы адам баласынан қандай ерекшеліктермен озады? деген сипатта берілетін танымдық тапсырмалар оқушының логикаға жүгіну дағдысын қалыптастыруда, өзін-өзі тануға, өзін-өзі тәрбиелеуге ықпал ететіні сөзсіз.

М.Әуезов Абайдың қара сөздерін талай оқып, мынадай терең ой тастайды: «Он жетінші сөзінде Абай Адам жан-жақты, асыл қасиетті болу үшін оның бойындағы қайрат, ақыл, жүрек үшеуі бірдей болып, тең табыссын деген талап қояды.... адамды адам етіп өсіретін, ұлғайтатын ақыл, ғылым, ар, мінез деген ой түйеді.»

Ұлы дананың осы бір тұжырымынан-ақ Абай мұрасының жеке тұлға қалыптастыру үрдісінің қайнар көзі екеніне көз жеткізуге болады. Абайтанушы ғалымдар, әдебиетші, тәжірибелі ұстаздардың ақыл-кеңесіне, ең бастысы, ұлы ақынның төл шығармаларына сүйене отырып, Ұлтжанды, Азамат

баласын құрметтейтін, ізгілік пен имандылықты өмірінің мақсаты ете білетін әділ, «халық» деп соғатын жүрегі бар жаңа буынды қалыптастыруға түрткі жасау-басты мақсаттарымыздың бірі болмақ.

Ақын өлеңдерінде көтерілген адамгершілік, гуманистік мәселелер қара сөздерінде де терең, дәлелді пікірлермен беріледі. Абайдың қара сөздер арқылы адамтану мәселесіне айтылған ой-пікірлерінің бірі еңбек тақырыбы. Ақын:

«Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық,

Аздырар адам баласын», -деп бір толғаса, 14-ші қара сөзінде:

Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулықтың жоқтығынан азады. Осы қара сөзде айтылатын қазақтың «жүректі кісі» дегеніне талдау жасауы, «жүрек ісі» туралы ақынның өз пікірі (рақымдылық, мейірбандық, асықтық та жүрек ісі деуі), адамның азу себебі туралы ойлары, «жүректе жігер, қайрат, байлаулықтың жоқтығы адамды аздырады» деген пікірі қарасөздің негізгі түйіні екенін оқушы санасына түсіндіре кету керек. Қара сөзді бірнеше рет асықпай оқытып, Абайдың өз сөзімен «Жүректі кісі деген кім? Жүрексіз деген кім?» екенін танымдық-ізденістік тапсырма арқылы түйіндеуге болады. Сондай-ақ, «ер жігіт», «пысық жігіт», «мықты жігіт» деп қазақ мақтайтын адамдарға қарсы Абай пікірін мәтіннен таба отырып, жауап бергізсе, қара сөздің ең ақырғы сөздеріне назар аударып «өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі тәуір түгіл, әуелі адам ба?» деген ақын тұжырымы бойынша пікірлесумен қортындыласа, сөз астарында жатқан ойға тереңірек үңілер еді. Қара сөзді оқыта отырып, оқушы назарын ең басты мәселеге, яғни қарасөз негізінде жатқан басты ойға, көптің айтып жүрген пікірлеріне қарсы пәлсапалық өзіндік ой тұжырымдарға аударып, оқушылар ойына қозғау салып, өзіндік пікірлеріне ықпал ету – ұстаз шеберлігі.

Сондай-ақ, осы қара сөзді талдау барысында «жүрек пәлсапасы» Абайдың барлық шығармасына тән екендігін, оның қай тақырыптағы шығармаларын алмайық, ақынның жүрекке бой ұратынын, басты себебі ақын іздейтін толық адам-«жылы жүректі» адам екендігін түсіндіру керек. Келесі қара сөзін (15) түсіндіру барысында алдыңғы (14) қара сөзбен байланыстыра, сабақтастыра отырып оқытудың тиімділігі зор болмақ. Жасөспірімдерге айтар ақыл, үлгі, тәрбие қомақты. Ақынның педагогикалық көзқарасы адамның өзін-өзі тәрбиелеуі, өз ісіне өзі сынмен қарауы, өзінен-өзі есеп алуы керек деген пікірге саяды. Өзін-өзі тексермеген адам Адам емес. Өзін-өзі тексеру неге керек? Абайша «не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды іс істедің бе, осыларға пайдалы өмір сүрдің бе, соны ажырату үшін керек екен. Міне, қара сөздер негізінде жатқан осы бір маржан ойды меңгерту-сабақтың мақсаты болмақ.

Қара сөздер негізінде пәлсапалық ой жататындықтан, оны меңгеру оқушыларға жеңіл тимейтіні түсінікті. Сол себептен әр ұстаз оны оқытудың қонымды әрі тиімді жолдарын табу үшін ізденуі керек деп ойлаймын. Қара сөзді оқытудың тиімді әдістемесіне мәнерлеп оқу, танымдық-ізденістік сұрақтар негізінде пікірталас, мәтінге жуық мазмұндау, рөлге бөліп оқу, ең басты мәселелерді ғана теріп жазуға дағдыландыратын шағын конспектілеу, екі жақты, үш жақты күнделік, көрнекіліктерді жатқызуға болады. Осындай сабақта ұстаз оқушыларды бірнеше оқу дағдылары мен машықтарына баулиды.

Абай қара сөздерінің бізге, кейінгі ұрпаққа берері көп екені, тәрбиелік, үлгі аларлық насихат сөздерге толы екеніне көзіміз жетті.

Абай насихаты-ынтымақшыл, арлы, адал, еңбекқор, иманды, талапты, үлкен жүректі кісі болу, Абайдың өз сөзімен айтсақ:

Терең ойдың түбінде теңізі бар,

Тесіле көп қараса, көңіл ұғар. Яғни, кез келген нәрсені сол қалпында қабылдай бермей, сын көзбен қарауға, өзіне керекті нәрсені танып, талғап ала білуге шақырады. Сондықтан, Ұлы ақын Абайдың қара сөздерін оқыту, насихаттау арқылы әдептілік, имандылық, кішіпейілділік, тапқырлық, шешендік, ойлылық секілді халқымыздың асыл қасиеттерін бүгінгі жас ұрпақ бойына сіңіру-бүгінгі ұстаз алдында тұрған ұлы міндеттердің бірі болып қала бермек.

«Білген сайын келеді біле бергің, Біле беру емес пе, тілегі елдің» деп ақын жырлағандай, біз Абайдың өмірін, өлеңдерін, сол заманның ақиқатын білген сайын, білуге құмарта түсеміз. Абайды тану, тек өлеңдерін біліп қана қоюмен шектелмеуі керек. Абайдың күллі шығармасы мен дүниетанымының өн бойында өрнектің арқауындай болып жарыса жүріп отыратын басты идея-бұл халыққа білім беру. Абай жұрт алдына білімін салғанда, басқалар малын салған... «Мал бағу! Жоқ, баға алмаймын» деп өзі айтқандай, дүниені қуудан бас тартқан дана. «Абай-ұлттық идеяның атасы».

Дана Абай ұлттық идеяны алғаш рет «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңінде өреді. Қайрат пен ақыл екеуі аз, Адамға түзелуге, "Адам" атына лайық болуға үшінші қасиет-"әділет-шапқат" керек дейді. (әділет пен мейірімді біріктіріп, осылай атаған)

Бастапқы екеуі соңғысыз,

Біте қалса қазаққа.

Алдың-жалын, артың-мұз,
Барар едің қай жаққа?

Осындай ақыл сөздерімен қазақ халқына ой салған Абай атамыз ешбір жанның есінен кетпес. Абайдың қара сөздерін оқығанда адам белгілі бір толқу үстінде отырады. Адам баласының білмегенін білдіріп, еріккенге ермек деп жаза салған жоқ, ол адам баласы өмірге келгеннен кейін өмірдің бар жақсысы мен жаманын айыра білсе екен деді. Адамның жеп отырған нанының өзі қаншалықпен алға келеді. Адам өмірде тек түзу жолмен жүру керек дейді. Ұрлық, алдау, арбауға үйренген адамға одан шығу қиын. Адам баласы тек білім, оқу, іздену, ғылым арқылы өз ісін алға қарай жалғастыра алады.

Абай қара сөздері – оның ақындық мұралығына қосылған бағалы қазына. Ұлы ойшыл қара сөздерінде «артқа лаң болмай» алға ілгері басуды арман етті. Қазақтардың тарихи бетін дұрыс жолға бұрды.

Абай мұрасының тәрбиелік мәні, тағылымдық бағыт бағдары турасында сөз қозғағанда, алдымен ойға оралатын Абайдың өз басының адамгершілігі. Ақыл мен қайратты, білім мен адамгершілікті тең ұстаған ақын шығармаларына деген ілтипатымыз, құштарлығымыз бүгінгі күн санап артқандай болса, ал бүгінгі таңда ақын шығармаларына, оның терең мағыналы, күні бүгінге дейін мәнін жоймаған ой-тұжырымдамаларына деген қажеттілік одан да артық. Бар асылын, ойын замана жастарына, келер ұрпаққа арнады. Оның шығармашылық қызметінің негізгі мұраты – адам тәрбиесі. Ұстаз сөзінің биік мағынасы Абайдай ағартушыға өте орынды айтылған. Абай халықтың үлкені мен кішісіне, ұлы мен қызына, әкесі мен баласына өмірлік қажет пен еңбек пен адамгершілік, өнер мен білім, өнеге мен тәлім, достық-жолдастық, парыз бен қарыз сияқты қасиеттердің асыл үлгілерін жырымен де, ғақлия сөздерімен де жеткізе білді.

«Адамның білімі, өнері – адамшылықтың таразысы» деп санаған Абай білімді барлық атақ, құрмет пен бедел, байлықтан жоғары қояды. Ақын адамның ең қымбат кезі – жастық шақты оқуға, ғылымға, жұмсауды еске салады. Ойын-сауықты кейін қоя тұрып, алдымен ғылым жолында еңбек ет, ізден, білімдіден үйрен, үлгі ал, солардай болуға тырыс дей келе:

«Дүние де өзі, мал да өзі

Ғылымға көңіл бөлсеңіз...», — деген тұжырым ұсынады.

Абай қара сөздерін оқу, оның қадір-қасиетін сезіну, асыл ойларын зердеге сақтау ынтасы да, ықыласы да бүгінде бұрынғыдай емес. Тек Абай ғана емес, жалпы кітапқа құмарлық, кітапқа құштарлық бәсеңдеді. Мұны күнделікті тіршілікте әр отбасынан байқауға болады. Теледидар, басқа ақпараттар толқыны балаларымызды ұлттық әдебиеттен, ұлттық өнерден алыстатуда. «Қорқамын кейінгі жас балалардан» дегенде Абай осы сұмдықты сезген бе деп ойлайсың дейді ғалымдарымыз.

Абай өлеңдерін кезінде тобықтылар қолжазба күйінде ұзатылған қыздардың жасауына қосып қастерлеп, қасиеттеп отырады екен. Өз ауылының қыздары ұзатылғанда жасауының ішінде Абайдың өлеңдері мен поэмаларының, нақыл сөздерінің қолжазба жинақтарын ала кететін болған. Мысалы, Әсия, Уәсила, Рахила сияқты және басқа да қыздардың сондай қолжазба жинақтары осы күнге дейін сақталған. Сол арқылы Абай сөздері бүкіл қазаққа тараған. Бұл да Абайды танытудың тиімді жолдарының бірі деп білуге болады.

Қазіргі күрделі заманда етек-жеңімізді, есімізді жию үшін бізге Абай керек. Бүгін табысып, ертең ажырасып жататын жастар Абай сөздеріне тереңірек зер салса, Абай жырлаған махаббаттан үлгі алса, нұр үстіне нұр болар еді. Сондықтан да, Абай сөздеріне жас ұрпақты үнелдірудің, Абай ойларын жеткіншектеріміздің бойына сіңірудің тура жолы- Абай арқылы білім мен тәрбие беру. Біз елді сүюді, ел үшін күйінуді Абайдан үйренуіміз керек. Ақын «қайран елі, қазағының» басына үйірілген надандық бұлтын қолын аспанға созып, серпіп ыдыратқысы келді. Ыдыратты. Бірақ қолымен емес, теңдесі жоқ қуатты сөзімен.

«Қол жазуды ермек ет, жатпа бекер,

Бұл көңілісіз дүниеден көп жыл өтер.

Өзі қысқа, өзі асау тентек өмір,

Арттағыға бір белгі қойса нетер?! –дейді ақын.

Абайдың поэзиясы, ғақлия сөздері күллі қазақ даласына сәуле шашып, халықты шуаққа бөледі. Бір сөзі ескірді ме? Жоқ, әрине. Академик С.Қирабаев былайша түйін түйеді: «Ұлы ақын шығармашылығы ескірмейді, әр ұрпақ оны жаңадан оқып, өзінше түсінеді, өз пікірін айтады. Бұрынғы Абай жайлы сөздердің бәрі бірдей ескірмегенімен, онда жаңаша ойланарлық, жаңаша айтарлық концепция да аз емес...Абай жайлы жаңа ұрпақтың жаңаша сөзі керек», -дейді. Ендеше, Абай тану, Абайды таныту әлеміне бет бұрғанымыз дұрыс. Сондай-ақ, ғалым М.Жолдасбеков: Сырт қарағанда Абайды білмейтін қазақ жоқ секілді. Қанша жемістеріміз бен жетістіктеріміз бар десек те, қазіргі жастардың жайын ойласақ, жетпей жатқаны да аз емес. Абай сөздерін тек ақындық өнерге, әдебиетке құштар жастар ғана емес, жас буын өкілдері тегіс білуі керек екенін атап айтсақ, А. Байтұрсынов

айтқан «Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білуі керек» деген ойын үнемі есте тұту қажеттігі айқындала түседі. Көзімізді ашқаннан Абай есімі жадымызда, бейнесі көз алдымызда. Мектепте Абайды оқып өстік. Абай атында қала, көше аудан, ғылыми институт, театрлар, кітапхана, мектептер бар. Абай жөнінде кино және басқа өнер шығармалары да жеткілікті. Ақын әндері күн сайын шырқалып, кітаптары қайта басылып шығып жатыр. Иә, Абайды білетін сияқтымыз. Ал шынына келсек, Абайды білдік, таныдық, тереңіне бойладық деп айта алмаймыз. Біз Абайды терең танып-білуге талпынбадық демейміз. Талпындық, талаптандық, әлі де талпынып келеміз. Бірақ, өкініші, соны бүгінгі ұрпақ бойына сіңіріп, зердесіне қондыра алмай келе жатыр.,-дейді ғалым. Сондықтан да, біз ұстаздар қауымы, әр отбасының қария-данасы ұрпаққа Абайды мүмкіндігінше тереңірек таныта отырып, Абай үлгісіне үйретуіміз керек. Сонда біздің ынтымақ-бірлігіміз де күшейеді, берекеміз де кіреді, дәулетіміз де молаяды.

Абайды құрметтеу-өзіңді құрметтеу, Абайды қастерлеу-ұлтыңды қастерлеу деген сөз. Мұның бәрі де Абайға емес, бүгінгі өзімізге, жалпы қазаққа, келешекке керек әңгіме. Бүгінде Абай туралы тың ой, жаңа сөз айту қиын. Мәселе, Абай туралы жазуда, Абай жайында сөз айтуда ғана емес Абайды оқып, ұғына білуде, Абай сөзіне құлақ аса білуде. Абайды жан-тәнімен бойға сіңіре білуде.

«Адамдықтың ең жаманы - талапсыздық» - деп ақын өзі айтқандай, қазір не ғылымға, не еңбекке, не өнерге талаптана алмайтын өмірге икемсіз жандар өмірде кездесіп жатады. Осы орайда Абайдың қара сөздері мен өлеңдері бүгінгі күнделікті өмірге қажетті нәрселерді оқушы санасына зерделеп береді. Әсіресе оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, оларды жастайынан дағдыланатын іс-әрекеттер мен мінез-құлық ережелерін, қағидаларын үйретуге болады. Ал нағыз адам болу үшін «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласын елден бөлек» - деп жан – жақты жетілген адам тәрбиелеудің ең биік нысанасын Абай атамыз көрсетіп берді.

Абайды Абай еткен, асыл сөзімен өлең етіп ұйытып, жүрегіне жыр болып байланған қасиеті-өмірден әділет, мейірім, сенім, адалдық іздеу барысында тапқан танымдық олжалары, санасын сарғайтып барып көзін ашқан тұжырым тоғыстары өлең-сөздері арқылы өріліп жатыр. Сондықтан да, ақын мұрасын күнделікті өмірде пайдалану тиімді болмақ деп есептеймін. Өйткені, қуансақ та, қиналсақ та Абайдың алдына барасың. Халқымыздың ұлы ақынға құрметі біздің «Абай атамыз айтқандай» деп сөйлейтінімізден де көрініп тұрады. «Мектеп табалдырығын аттасақ та, мектептен қанаттанып ұшсақ да, жар сүйіп-бала сүйіп қуансақ та, жақынымыздың азасына күйіп, қайғырсақ та жанымыздан кемеңгер Абай табылады.

Көкбай ақын:

Абайдай ұл тұмағы болар ғайып,
Насихат, үлгі шашқан жұртқа жайып.
Ахуалын сөйлеп кетті замананың,
«Әулие-хакім» деуге ол лайық.

Шыныда да, Көкбай ақын айтқандай, Абай әулие ме? Мұсылмандық ілімде «әулие» түсінігі жүрек культінен («кәл ілімі» дейді, оны тазарту, көзін ашу мәселесінен туады. Тазарту үшін тақуалық, дүние қызығынан суыну шарт. Тоқ етері, кімде –кім бойындағы мін, кемшілігін-пенделігін жеңсе, сол-әулие. Әулие жаны таза, тақуа, сәбидей пәк болуға тиісті. Халық сол үшін пір тұтып, ерекше қастерлеген. Міне, Абайдың әулиелігі.

Әркімді заман сүйремең,

Заманды қай жан билемек?(1902)- деп өзі айтқандай, заманды өзі сүйреген әрі билеген бір қазақ бар десек, оның аты-Абай болары сөзсіз. Себебі, ол күллі қазақ халқының ой-санасын, ақыл, сезімін жаңа биікке көтерді. Абай-мәңгі символ. Абай-қазақтың бір аты. Абай өлмейтін, өшпейтін жарқын бейнесімен, асыл мұрасымен халқымен бірге жасап келеді.

Сөзімнің соңын абайтанушы, философия ғылымдарының кандидаты Асан Қайырбекұлы Омаровтың ойымен түйіндегім келіп тұр: Егер мәңгілік ел боламыз десек, жаһандану айдынына шыққан «Қазақстан» атты кемеге рухани «компас» ұлы Абай екенін ұмытпайық! Өзге халықтарға қазақты таныту һәм ғаламдық білім-ғылым кеңістігіне ену үдерісінде әлем ойының алыбы Абайды, оның тағылымын алып кіру қазаққа қарызды міндет. Мектеп қабырғасында «Абайтану» пәні оқытыла бастауы соның алғашқы қадамы деп сенгіміз келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мырзахметұлы М. «Абайтану ілімі іргетасқа айналды» // «Үш қиян» газеті, 20.08.2009
2. Мұқаметқанұлы Қ. «Абайдың туған күні 23 тамыз»// Қазақ әдебиеті.-29шілде
3. Әуезов М.О. «Абайды білмек парыз ойлы жасқа» (Ибраһим Құнанбайұлының ғұмырнамасы): Оқу құралы .-Алматы, 1997
4. Жолдасбеков М. «Абайша сүйіп, Абайша күйіп жүрміз бе?» // «Орал өңірі» облыстық газеті

5. Жұртбай Т. «Абайтану туралы пікір айтатын жаңа ұрпақ өткен мен бүгінді байланыстыра алмай жүр» Ж.Жұмакүлбаймен сұхбатынан
6. Омаров А.Қ. «Абай: ашылмай келген қырлары» монографиясы. Семей, 2015
7. Кенжебаев Б. «Абай туралы пікірлер» (Әдебиет майданы. Көркем әдебиет және сын журналы) 1935.-№1-2. 153-154-б.
8. Ахметов З. «Қазақтың бас ақыны» // Егемен Қазақстан . 9 тамыз, 1995
9. Ердембеков Б.А. «Абайдың әдеби ортасы» монографиясы. Алматы, 2008
10. Абдрахманов С. «Әркімді заман сүйремеке, заманды қандай адам билемек» // Егемен Қазақстан газеті
11. Бітібаева Қ.О. «Мектепте Абайды танытудың жаңашыл технологиясы» (5-11-сынып мұғалімдеріне арналған әдістемелік құрал). Алматы, 2012
12. Рахымбаев М.Қ. «Абайтану курсы» (9-сыныпқа арналған оқу құралы). Семей, 2011
13. Әубәкір Ж.М., Кунафина Г.А. «Абайтану» оқу құралы (Жалпы білім беретін мектептің 8-9-сыныптарына арналған). «Әл Наир» баспасы, 2013
14. Мұқашева М.Қ. «Ұстаз ұлағаты» іс-тәжірибелік құралы. Семей, 2007
15. Ауғанбаева Б.О. «Тәрбие өнері» әдістемелік құралы. Семей, 2007
16. <https://www.zharar.com>. Абайдың қара сөздері
17. https://kk.wikipedia.org/wiki/Абайдың_қара_сөздері

«АЛАШ АРЫСТАРЫ – МҰХТАР ӘУЕЗОВ» МУЗЕЙІ – ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІНДЕГІ КИЕЛІ НЫСАНДАРДЫҢ БІРІ.

МУСАКАНОВА Нұргүл Ержанқызы

Ғылыми жетекші: Н.А. Мухаметжанова, т.ғ.к., доцент

Л.Н. Гумилев атындағы Евразия Ұлттық Университеті

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

aitore_zhan@mail.ru

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының тұңғыш Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы аясында құрылған Қазақстанның киелі 100 нысанының тізіміне енген Семей қаласындағы «Алаш арыстары – Мұхтар Әуезов» мемориалдық музей үйіне тарихи шолу жасалынады. Аталған музейдің қоғам өміріндегі маңызын, Алаш қозғалысын зерттеуде алатын орнын айқындау көзделеді. Сонымен қатар, қазақ зиялыларының басы қосылған, халық өміріне қатысты маңызды шешімдер қабылданған киелі қара шаңырақтың ұлттық мәдениетті дамытудағы маңыздылығын ашуға тырысамыз.

Өркениетті қоғамның дамуының маңызды аспектілерінің бірі – музейлер. Қазіргі таңда музей - «мәдени мұраның ақпараттық орталығы ретінде, әлеуметтік - мәдени бейімделу институты, өткен дәуірлер мен қазіргі заманғы мәдени құндылықтарды сабақтастыру құралы, сондай-ақ қоғамның өзін-өзі тану мақсаттары үшін пайдаланылады» [1].

Музей – ұрпақтар арасындағы сабақтастық пен байланысты, рухани бірлікті қалыптастырушы мекеме.

Жас ұрпаққа патриоттық тәрбие беру құралының бір түрі – аймақтық мұражайлар. Өлкелік музейлер жас буынды туған жерін сүйеге, өзінің атақты жерлестерін тануға үйретеді. Сонымен қатар, шығармашылық дербестігі мен қоғамдық белсенділігінің дамуына ықпал етеді.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында көрсетілген Қазақстанның киелі 100 нысанының тізіміне енетін тарихи – әдеби, саяси маңызы бар нысандардың бірі – Семейдегі «Алаш арыстары – Мұхтар Әуезов» мемориалдық музей үйі.

Жалпы Қазақстанда музейлердің саны мен маңызы жағынан алдыңғы қатарлардың бірін Семей өңірі алады. Дәл осы қалада ең алғаш рет музей ісі қалыптасып, дамыған болатын. Қаланың нуы мен суы, топырағы мен торабы тарихи оқиғалар мен әйгілі тұлғалардың өнегесі мен өрнегіне толы. Қазақтың жазба әдебиетін қалыптастырған кемеңгер Абай Құнанбайұлының есімімен байланысты музейлердің өзі үлкен желілік мұражайлар жүйесін құрайды. Сол себепті, Қазақстандағы алғашқы Алаш арыстарына арналған тарихи музей де, Семей қаласынан орын тепкені таңданыс тудырмайды. Дәл осы, Семей қаласында Алаш автономиясы құрылғандығын тарих беттерінен жақсы білеміз. Бұлай

болуының өзіндік себеп – салдарлары да бар. XX ғасырдың басы қаланың қоғамдық, саяси, экономикалық маңызы артып тұрған шағы болатын.

«Алаш арыстары – Мұхтар Әуезов» музейі қоғам қайраткері, Алаш қозғалысының мүшесі Әнияр Молдабаевтың үйінде орналасқан. Әнияр Молдабаев – Абайдың жерлесі әрі жақын досы. Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясындағы Данияр Қондыбаевтың прототипі. Ә.Молдабаевтың әкесі Қожабай ісмер, ағаштан түрлі бұйымдар жасаған ұста болған кісі. Ұлының талабы мен ынтасы шындап, ұлын жас кезінен білімге бет бұруына мүмкіндік береді. Әнияр Семей мектеп-интернатында, кейін №5 қалалық мектепте оқиды. Абайдың талабымен Ресейде оқып, адвокаттық куәлігін алып, еліне оралады. Туған өңіріне келіп, почта бөлімінде қызмет атқарып, кейінірек Ташкентке, Андыжанға қызмет бабымен жіберіледі. Біршама уақыттан кейін Семейге оралып, 1919 жылға дейін Мемлекеттік банкте аудармашы болып жұмыс істейді. Аталған жылы зейнетке шығып, қоғам белсендісі ретінде қызметін жалғастырады [2].

1917 жылы Әнияр Молдабаев Алаш партиясының қатарына алынып, сәуір-мамыр айларында Семей облыстық қазақтар конгресінің мүшесі болып сайланады. Ол Алаш облыстық комитетінің қазынашысы, Семей облысы Земство жиналысының мүшесі, Уақытша Семей аудандық қазақ сотының төрағасы және Земский банкінің төрағасының орынбасары болып, лауазымды қызметтер атқарған [3].

Семейге қайта қоныс аударғаннан кейін, Ә.Молдабаев Ертістен ең алғаш болып су қбырын жүргізген, 1-ші гильдиялы жергілікті көпес Алексей Васильевич Москвиннің саудагерлік бекініс шартындағы үйін сатып алады. Үйдің салынған жылы белгісіз, бірінші қабаты қызыл кірпіштен, екінші қабаты ағаштан тұрғызылған ғимарат. Деректерге сүйенсек, ұлы ақын Абай Семей базарында өзінің және ауқатты жерлестері сыйға тартқан арғымақтар мен ірі қараларды сатып, досы мен оның жұбайына үйді сатып алуға қаржылай көмектескен. Ахмет Риза медресесінде бес жыл білім алған сәтінде, ұлы ойшыл осы үйде тұрған. Әнияр Молдабаевтың ұлы өзінің естелігінде, Абай Құнанбайұлының сырмақтар мен текеметтерге толы, ортасында дөңгелек ағаш үстелі бар бөлмеде қонақтап тұрғанын айтады. Үстел үстінде көп кітаптар мен газеттер болатынын, кеменгер ақынның өзінің сауатын ашуға ат салысқанын да жазған [4]. Семейге келген уақыттарының барлығын Абай және оның ұлдары Ақылбай, Әбдірахман, Мағауия, Тұрағұл, Кәкітай осы үйде тұрақтаған. Шәкәрім Құдайбердіұлы, Райымжан Мәрсеков сияқты қазақтың қамын жеген азаматтар бұл шаңырақтың тұрақты келушісі болған. 1920 жылдары М.Әуезов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов сынды қазақтың ағартушы ұлдары осында өмір сүрген [5]. Белгілі жазушы Сапарғали Бегалин өзінің «Замана белестері» кітабында Әниярдың үйінде тұрып, оның жақсы танысы, ерлі-зайыпты Нұрғали және Нәзипа Құлжановтардан дәріс алғанын [6]. Гүлнар Дулатова, Мыржақып Дулатовтың қызы: «Алаштың сөнбес жұлдыздары» атты естелік еңбегінде: «...Әкем 1921-1922 жылдары Семей губсотында жұмыс істеді де, біз Комиссарская көшесіндегі Әнияр Молдабаевтың екі қабатты жекеменшік үйінде тұрдық (кейін Абай музейі болды). Үстіңгі қабатында біз отбасымызбен, бірінші қабатта – Әлихан атакем жұбайымен тұрды. Олар партия жетекшілерімен осында жиі жиналып, түрлі тақырыптарды талқылайтын» деп еске алған [7]. Бұл естелік жазба музейді тарихи маңыздылығы мен құндылығын арттыра түскендей деп есептейміз. Ә.Молдабаевтың үйі тек тұрмыс – тіршіліктің мекені емес, ағартушылық, қоғамдық, шығармашылық мақсаттар орындалған киелі шаңырақ болғандығына тағы бір мәрте көз жеткізуге болады.

1944 жылдан 1968 жылға дейін Семей қаласындағы Абай музейі осы үйде орналасқан болатын. Кейіннен, Абай Құнанбаевтың 125 жылдығына арналған мерекелік шараларға дайындалу барысында, белгілі музей көрмесін кеңейтіп, оны Абайдың саяси жер аударылған достары тұрып, қонақ болған көпес Роман Ершовтың үйіне қоныс аудару туралы шешім қабылданады. Ғимарат мемлекет қарамағына беріліп, балалар кітапханасы ретінде жұмысын жалғастырады. 1997 жылдың қыркүйегінде жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің 100 жылдық мерейтойына орай осы мемориалдық үйде «Алаш арыстары және Мұхтар Әуезов» музей экспозициясы ашылады.

Музей экспозициясы келушілерді қазақтың біртуар жазушысы Мұхтар Әуезовтің өмірі және шығармашылығымен, оның қоғамдық қызметімен, Алаш партиясының және Алаш ұлттық автономиясының өкілдерімен таныстыратын төрт залда орналасқан. Алғашқы залдан – Мұхтар Әуезовтың 1909-1918 жылдар аралығындағы кезеңін, жас Мұхтардың жазу дәптерін, орыс училищесінде білім алып жүрген уақытында ағасы Қасымбекпен бірге түскен және ұстазы В.И.Поповтың фотосуреттерін, орыс мектебін бітіргені туралы аттестатын, өзінің жеке қорында болған кітаптарын, екінші бөлімде Алаш қайраткерлерінің қоғамдық қызметі жөніндегі сирек құжаттар мен фотосуреттері көруге болады. М.Әуезовтің қоғамдық ісі мен әдеби шығармашылығы (1918-1925жж.) келесі бөлімдерде жайғасқан [8].

Музей тұжырымдамасын белгілі алаштанушы ғалымдар - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің әлеуметтік - мәдени даму жөніндегі проректоры Дихан Хамзабекұлы және

Әлихан Бөкейхановтың шығармашылық өмірбаянын зерттеумен айналысатын Сұлтанхан Аққуұлы әзірлеуге көмектескен. Аталған ғалымдар Алаш қозғалысының арнайы тақырыптық жоспарын құруға сүбелі үлестерін қосып, Ресей мемлекетінің Мәскеу, Санкт-Петербург, Томск, Омбы және басқа да қалаларының архив мекемелерінен жинақтаған құжаттарымен бөліскен [9].

Музей қоры барлығы мыңнан астам экспонаттан тұрады. Ең құндыларының қатарына 2010 жылы Қазақстан Республикасының бұрынғы Премьер-министрі Кәрім Мәсімовтің музейге сапарлатып келген сәтінде, сыйға тартқан – А.Байтұрсыновтың өз қолымен жазған өмірбаянын және Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитеті тапсырған Алаш партиясының мүшелері бейнеленген екі фотосуретті атауға болады. Алаш арыстары туралы ғылыми айналымға жаңа еніп жатқан тың құжаттар мен зерттеулер музейдің басты құндықтарының бірі болып саналады. Мемориалдық үйдің бірінші қабаты XIX ғасырдағы ауқатты адамның үйінің көрінісі ретінде ұйымдастырылған. Бұл да келушілерге өткен тарихтан өнеге беретін көрініс болып табылады.

Бүгінгі таңда музей Абай, Мұхтар, Шәкәрім шығармашылық кештері, Алаш қозғалысына қатысты семинарлар мен байқаулар, ұлтжандылыққа тәрбиелейтін жиындар конференциялар жиі өтетін орынға айналып отыр. Әлем әдебиетінің өкілі Абай Құнанбайұлының 175 жылдығына орай, музейге қаржылық көмек көрсетіліп, реставрациялық, қорын байыту, дәріптеу жұмыстары жүргізілуде. Аталған музейдің аймақтық туризмнің де дамуына қосар үлесі зор.

Отан тарихының өзекті мәселелерінің бірі – өлкетану. Өлкенің тарихын тануда музейлер үлкен рөл атқарады. Ұрпақтар арасындағы мәдени мұраның сақталып, насихатталуын дәл осы музейлер қамтамасыз етеді. Семей қаласының қақ ортасындағы «Алаш арыстары – Мұхтар Әуезов» музейі – ұрпақтың бойына рухани нәр беретін, патриоттық серпін мее айтулы кезеңнің келбетін көрсететін киелі шаңырақ.

Білім мен ғылымның әлемдік тенденцияның алдыңғы қатарында тұрған заманында, ұлттық құндылықтар мен мәдени мұрамызды түгендегеніміз жөн. Өткен тарихымыздың тағылымын түсінбей, болашақты бағдарлау мүмкін емес.

Әдебиет

1. Шляхтина Л. М. Современная методология реализации образовательной функции музея // Важский край. — Вельск. — 2004. — Б.126.
2. Ғабдулина А. Әнир Молдабаевтың үйі: мұражай // Үш анық. — 2000. — №23. — Б.3
3. Қуанышбекова А. Әнирдың үйі // Өмір-ай. — 2014. — №13. — Б.4
4. Молдабаев С. Әкем Әнир Абайдың тәрбиелеп өсірген адамы // Абай. — 2016. — №3. — Б.84-87
5. Мүфтиұлы М. Әнир Молдабаев // Абай. — 2009. — №3. — Б. 24-30
6. Бегалин С. Замана белестері // Алматы. — Жазушы. — 1975. — Б.126.
7. Міржақыпқызы Г. // Алаштың сөнбес жұлдыздары // Алматы. — Мектеп. — 2012. — Б.261,342,343
8. Тәтіғұлов Ә. Текті тұлғалар тұяғы // Егемен Қазақстан. — 2000. — 2 қыркүйек. — Б.4
9. Тілешов Е., Хамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы. — Алматы. — Сардар. — 2014. — Б.310

ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЙ ЭЛЕМЕНТОВ АДАПТИВНОЙ ТЕХНОЛОГИИ ВОЗДЕЛЫВАНИЯ НА УРОЖАЙНОСТЬ И КАЧЕСТВО ПОДСОЛНЕЧНИКА

НАСИЕВ Бейбит Насиевич, ӨМІРЗАҚ Қарлығаш Өмірзаққызы

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана

Уральск, Казахстан

veivit.66@mail.ru

Аннотация

Зерттеулер нәтижесінде Батыс Қазақстан облысының 1 құрғақ дала аймағы жағдайында күнбағыс дақылдарының өнімділігін егудің алдындағы өңдеу жұмыстарын ұйымдастыруға байланысты мәліметтер алынды. Батыс Қазақстанның құрғақ далалы аймағында жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, күнбағыс дақылын өсіру кезінде ерте көктемде қопсыту және 1 культивациялаумен қатар 2 л/га дозада Раундап гербицидін қолданған тиімді.

Аннотация

В результате проведенных исследований получены данные, позволяющие оценить продуктивность посевов подсолнечника в условиях 1 сухостепной зоны Западно-Казахстанской области в зависимости от предпосевных обработок. Как показали данные исследований в зоне сухих

степей Западного Казахстана при возделывании подсолнечника наряду с боронованием и одной предпосевной культивацией целесообразно применение гербицида Раундап в дозе 2 л/га.

Внедрение адаптивных технологий - основной путь повышения продуктивности подсолнечника как в Западном Казахстане. Повышение культуры земледелия и плодородия почв, правильное и экономичное расходование ресурсов, снижение потерь урожая от вредителей, болезней растений и сорняков - основные направления решения этой важной проблемы.

Цель предпосевной подготовки почвы, как известно, не только в создании необходимых условий для заделки семян и быстрого их прорастания (сохранение накопленной в почве влаги и подготовка ложа для семян), но и в форсировании микробиологической деятельности почвы, борьбе с сорняками и быстром проведении посева. В связи с этим глубина культивации должна быть различной в зависимости от особенностей культур, степени уплотнения почвы, ее равновесного состояния и уровня плодородия.

Подсолнечник при оптимальной площади питания отличается высокой конкурентной способностью во взаимоотношениях с сорными растениями. Наиболее полно эта способность проявляется после смыкания междурядий. В ранний период вегетации подсолнечник сильно угнетается сорняками. Особенно большой ущерб ему причиняют такие сорняки, как куриное просо, щетинники, щирицы, марь белая и др.

В настоящее время для уничтожения сорняков на посевах подсолнечника применяется комплекс интенсивных обработок почвы, включающих предпосевную культивацию при средних, а не ранних сроках сева, довсходовое и повсходовое боронование, 3...4 междурядные культивации с применением пропалочных боронок и присыпающих устройств.

Интенсивная обработка как средство борьбы с сорняками имеет и отрицательные стороны. Она ведет к распылению почвы, что крайне вредно вообще, а в районах подверженных эрозии, в особенности. Кроме того, корневая система и надземные органы подсолнечника при повсходовом бороновании и междурядных обработках получают многочисленные повреждения, что не способствует нормальной жизнедеятельности растительного организма.

В связи с этим большой интерес представляет химический способ уничтожения сорных растений. При использовании эффективных гербицидов снижается отрицательное влияние сорняков с самого раннего периода вегетации подсолнечника, создается возможность сократить число механических обработок почвы.

В исследованиях, проведенных многими учеными подтверждена целесообразность применения гербицидов на посевах подсолнечника. Целесообразность применения гербицидов определяется, прежде всего, засоренностью почвы сорняками и рядом экономических и технологических факторов [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9].

Работа выполняется в рамках программы грантового финансирования Комитета науки МОН РК по проекту «Разработка адаптивных технологий возделывания кормовых и масличных культур применительно к условиям Западного Казахстана».

Целью исследований является изучение и оценка адаптивных технологий возделывания подсолнечника в Западном Казахстане для обеспечения сельского хозяйства полноценными кормами и производителей растительного масла качественным сырьем.

Для решения поставленных задач в условиях 1 сухостепной зоны были заложены полевые опыты.

По морфологическим признакам генетических горизонтов профиля и агрохимическим показателям пахотного слоя почва опытного участка характерна для сухостепной зоны Западного Казахстана.

Агротехника возделывания подсолнечника принятая для зоны. В опытах применялись гибрид подсолнечника Авангард.

При проведении полевых опытов учеты, наблюдения за наступлением фенологических фаз и за ростом и развитием подсолнечника проводились по общепринятой методике [10]. Уборка и учет урожая сплошным методом с последующим приведением к стандартной влажности. Статистическая обработка результатов исследований методом дисперсионного, анализа с использованием компьютерных программ [11].

Одним из важных элементов адаптивной технологии возделывания подсолнечника является система предпосевной обработки почвы, которая направлена на максимальное уничтожение всходов и проростков сорных растений, сохранения накопленного запаса почвенной влаги и создания оптимальных условий для прорастания семян.

Опыты показали, что изучаемые варианты ухода за посевами не оказали существенного влияния на развитие растений подсолнечника. Сроки появления полных всходов по всем вариантам опыта одинаковые – 17 мая. Продолжительность периода вегетации от посева до всходов на всех вариантах опыта составила 10 дней. В условиях 2019 года в 1 декаде мая месяца установилась жаркая погода, что оказало влияние на интенсивности дружного прорастания всходов растений подсолнечника. Рост и развитие подсолнечника начиная от фазы 2-х настоящих листьев (24 мая) до конца фазы 7-8 листьев (5 июня) проходило при перемене температуры окружающей среды до 15-18 градусов и при отсутствии осадков. Данный фактор оказал влияние на ростовые процессы подсолнечника. Далее в начале фазы образования корзинки 24 июня-1 июля установилась благоприятная (до 28-32 градусов) погода с сопровождением кратковременных осадков. Фаза образования корзинок во всех вариантах опыта зафиксирована 24 июня. Продолжительность периода «всходы-образования корзинок» на всех вариантах опыта составила 48 дней. Межфазный период образование корзинок-цветение проходил на фоне переменных температур с кратковременными дождями. Через 19 дней после фазы образования корзинок наступила фаза цветения. Растения подсолнечника начиная от времени посева фазу цветения достигли за 67 дней. Фаза цветения подсолнечника отмечена 13 июля. Фаза цветения подсолнечника также проходила в условиях переменных температур (25-32 градусов) и при сопровождении атмосферных осадков. В период фазы роста семян подсолнечника (22 июля) на фоне температуры воздуха 25-30 градусов, проходили летние дожди, временами ливень. Общая продолжительность периода вегетации подсолнечника в зависимости от приемов ухода за посевами составила 118-120 дней.

Наблюдения за посевами в период уборки показали разные степени сохранности подсолнечника в зависимости от приемов ухода. Так, в исследованиях наиболее высокая сохранность 90,65% или 41,70 тыс.растений на 1 га из 46,00 тыс.га. отмечена на варианте боронование + предпосевная культивация с внесением гербицида Раундап (2 л/га), а наименьшее количество сохранившихся растений подсолнечника 39,49 тыс.га или 87,75% установлены на контрольном варианте боронование + предпосевная культивация. Применение 1 междурядной обработки совмещенные с боронованием и предпосевной культивацией обеспечивает сохранность растений на уровне 86,93%. Здесь в период уборки установлены 40,25 тыс.растений на 1 га. Применение 2-х междурядных обработок совмещенные с боронованием и предпосевной культивацией увеличивает сохранность растений подсолнечника до 89,91% (или 40,46 тыс.га).

Большой урон урожаю подсолнечника наносят сорные растения. Обладая мощной подземной и надземной массой подсолнечник конкурирует с сорняками лучше многих других полевых культур. Тем не менее, на засоренных полях урожай его, по данным ВНИИМК, снижается на 2,5 ц/га [2, 12].

Как показали данные учета, в наших исследованиях 2019 года наибольшая засоренность посевов подсолнечника была на вариантах без применения гербицидов. Так, в фазу 2-х настоящих листьев при применении технологии боронование + предпосевная культивация (контроль) на 1 м² насчитывался 9 сорных растений с сырой массой 30 г/м². На вариантах 3 и 4 боронование + предпосевная культивация + 1 междурядная обработка и боронование + предпосевная культивация + 2 междурядные обработки засоренность посевов составила соответственно 9 штук с сырой массой 31 г/м² и 10 штук на 1 м² с весом 32 г/м². При применении гербицида Раундап с совмещением боронования и предпосевной культивации на посевах подсолнечника в фазу 2-х настоящих листьев сорные растений не обнаружены. В опыте были представлены сорняки: пастушья сумка, марь белая, горец вьюнковый, ширица запрокинутая, редька полевая, куриное просо, вьюнок полевой, осот розовый.

В фазу цветения наибольшая засоренность посевов подсолнечника установлена на контроле. Здесь на 1 м² были зафиксированы 44 сорных растений с сырой массой 202 г/м². На вариантах применения 1 и 2-х междурядных обработок количество сорных растений составило 18 и 25 штук с массой 122 и 147 г/м². В фазу цветения нами также установлены засоренность посевов варианта применения гербицида Раундап. На данном варианте обнаружены 9 сорных растений с общим весом сырой массы 53 г/м². Прошедшие дожди период цветения-налива подсолнечника способствовали росту и развитию сорных растений. В период уборки на контроле (боронование + предпосевная культивация) по сравнению с фазой цветения количество сорных растений увеличилось на 6 штук и засоренность на данном варианте была на уровне 50 шт/м². Вес сырой массы сорных растений составил 237 г/м².

На контроле увеличение количества сорных растений в период созревания по сравнению с фазой 2-х настоящих листьев составило 41 шт/м². При применении гербицида Раундап с совмещением боронования и предпосевной культивации в период созревания подсолнечника обнаружены сорные растения 12 шт на 1 м² с сырой массой 48 г/м². Промежуточное положение по засоренности занимают варианты с применением 1 и 2-х междурядных обработок. В указанных вариантах к периоду созревания на посевах подсолнечника обнаружены 22 и 30 сорных растений с сырой массой 151 и 182

г/м². На вариантах 3 и 4 боронование + предпосевная культивация + 1 междурядная обработка и боронование + предпосевная культивация + 2 междурядные обработки в период созревания по сравнению с начальным этапом развития рост сорных растений составил 12 и 21 штук на 1 м².

Одними из важнейших показателей продуктивности подсолнечника являются высота растений, фотосинтетический потенциал и динамика формирования листовой поверхности.

В условиях 2019 года в фазу цветения наиболее высокие показатели площади листьев подсолнечника нами установлены при применении технологии боронование + предпосевная культивация с внесением гербицида Раундап (2 л/га) – 14,79 тыс.м²/га.

Как показывают биометрические данные, в исследованиях 2019 года наиболее высоким ростом отличались растения подсолнечника при применении наряду с боронованием и предпосевной культивацией гербицида Раундап. В данном варианте к уборке высота растений подсолнечника составила 145,50 см. Наиболее низким ростом отличались растения подсолнечника на контрольном варианте (125,0 см). Перед уборкой высота подсолнечника при приеме ухода включающего 1 и 2 междурядных обработок, наряду с весенним боронованием и предпосевной культивацией составила 130,5 и 136,5 см.

В исследованиях 2019 года эффективность фотосинтеза подсолнечника зависела от приемов ухода за посевами. Так, в фазу цветения если на контроле фотосинтетический потенциал составил 0,74 млн.м²/дней.га, то добавление к традиционной технологии приемов культивации с внесением гербицида Раундап в дозе 2 л/га обеспечил рост фотосинтетического потенциала до 0,99 млн.м²/дней.га. На вариантах боронований посевов и культивации, совмещенной 1 и 2 междурядными обработками показатели фотосинтетического потенциала подсолнечника составили соответственно 0,84 и 0,93 млн.м²/дней.га.

При внесении гербицида Раундап на посевах подсолнечника происходит выравнивание поверхности поля и благодаря разуплотнению верхнего слоя почвы улучшаются микробиологические процессы. Все это оказывает положительное влияние на продуктивность подсолнечника. В исследованиях наиболее высокий сбор семян подсолнечника обеспечен при применении гербицида Раундап и боронований почвы с проведением предпосевной культивацией 29,69 ц/га. На контроле урожайность семян подсолнечника составила 20,41 ц/га. При применении боронования в сочетании предпосевной культивацией и 1 междурядной обработкой урожайность подсолнечника по сравнению с контролем вырос на 2,19 ц/га и составил 22,60 ц/га. При включении в число операции по уходу за посевами подсолнечника дополнительной второй междурядной обработки урожайность семян подсолнечника составила 25,93 ц/га, что по сравнению с контролем больше на 5,52 ц/га.

Масса 1000 семян на варианте с одной междурядной обработкой была 40,81г, при проведении двух междурядных обработок с совмещением боронования и предпосевной культивации 43,95г. При внесении Раундап под предпосевную культивацию и боронования масса семян по сравнению с контролем соответственно увеличивалась на 6,32г. Лузжистость семян при проведении одной междурядной обработки составляет 23,97%, при проведении двух междурядных обработок 23,80% и 23,72 % при внесении гербицида Раундап под предпосевную культивацию с боронованием. Масличность подсолнечника на контроле составила 48,75%. В опытах наиболее высокое содержание сырого жира установлено на варианте внесения гербицида Раундап – 50,12%. При использовании 1 и 2-х междурядных обработок масличность семян подсолнечника составила на уровне 48,84-49,25% (Таблица 1).

Таблица 1 – Качество семян и биологическая урожайность подсолнечника в зависимости от приемов ухода за посевами, 2019г

Показатели	Варианты ухода за посевами			
	Боронование + предпосевная культивация (контроль)	Боронование + предпосевная культивация с внесением Раундап (2 л/га)	Боронование + предпосевная культивация + 1 междурядная обработка	Боронование + предпосевная культивация + 2 междурядные обработки
Масса 1000 семян, г	39,91	46,23	40,81	43,95
Лузжистость, %	24,12	23,72	23,97	23,80
Масличность, %	48,75	50,12	48,84	49,25
Биологическая урожайность, ц/га	20,41	29,69	22,60	25,93
Выход масла, ц/га	8,95	13,39	9,93	11,49
НСП ₀₅ - 2,29 ц/га				

Как показывают данные исследований, в 2019 году наиболее высокий сбор масла установлен на варианте боронование + предпосевная культивация с внесением Раундап (2 л/га) – 13,39 ц/га. При применении 1 и 2-х междурядных обработок совмещенных боронованием и предпосевной культивацией сбор масла вырос до 9,93-11,49 ц/га, что больше по сравнению с контролем на 0,98-2,54 ц/га.

Таким образом, в сухостепной зоне Западного Казахстана для повышения урожайности и качество подсолнечника наряду с боронованием и одной предпосевной культивацией почвы целесообразно применение гербицида Раундап в дозе 2 л/га.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бражник В.П. Научное обеспечение возделывания масличных культур в рыночных условиях // Рынок масличных культур в России сегодня и завтра: Материалы семинара, 14-15 марта 2000г.; г. Краснодар. — М.: ЭкоНива, 2000. - С. 124-130.
2. Васильев Д.С. Агротехника подсолнечника. - М.: Колос, 1983. - 197 с.
3. Мельников А.В. Сравнительная оценка продуктивности сортов и гибридов подсолнечника в подзоне южных черноземов Волгоградской области: Автореф. дис.... канд. с.-х. наук. - Волгоград: ВГСХА, 2001. - 22 с.
4. Никитенко В.Г. Минимальная обработка и фитосанитарное состояние посевов //Защита растений. - 2000. - № 2. — С. 20.
5. Пенчуков В. и др. Проблемы подсолнечного поля //Сельские зори. - 1990.-№7. _с. 30-6. Теремьева Р.А.Борьба с сорняками на подсолнечнике // Технические культуры.- 1991. -№ 3.- С. 7-9.
7. Федосенков М.А. Высокоэффективный гербицид на посевах подсолнечника и кукурузы // Земледелие.- 2000,- №2.- С.37.
8. Wolffhardt H. Anbau der Sonnenblume Landwirtschaft // Agronomy Journal. –2017. – №2. – s.10-13.
9. Nasiyev V, Yessenguzhina A. Adaptive sunflower cultivation technologies in West Kazakhstan // Ecology, Environment and Conservation (0971765X-India-Scopus) - 25 (2): 2019; pp. (198-202) Copyright@ EM International ISSN 0971–765X.
10. Методические указания по проведению полевых опытов с кормовыми культурами. – М., 1987. – 197 с.
11. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. – М.:Агропромиздат, 1985. – 358 с.
12. Ярославский П.Н., Максимова А.Я. Системы основной обработки почвы / Подсолнечник: Под ред. акад. В.С. Пустовойта. - М.: Колос, 1975. – С. 309-324.

БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК МӘДЕНИЕТІН ЖЕТІЛДІРУ НАУРЫЗБАЕВА Мереке Бекмурзаевна, АКИМЖАНОВА Света Кайырбаевна

«№13 орта мектеп» КММ

Ақтөбе, Қазақстан

Andirova_v@mail.ru

Елбасы өз мақаласында «Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады. Бәсекеге қабілеттілік дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, не болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін» дей келе, бәсекеге қабілеттіліктің маңыздылығына аса көңіл бөлген. Әрине, болашақта әрбір адамзаттың табысты және жетістікті болуы байлықпен ғана емес, адамдардың бәсекеге қабілеттілігімен өлшенетіні мәлім.

Жас ұрпақтың жаңа заманға сай өмір сүру дағдысын қалыптастыру мақсатында білім беру саласында білім берудің жаңа мазмұны енгізілуде. Себебі, болашақ өмірі үшін өзіндік санасы қалыптасқан, өзі атқаратын, өзі қалайтын іске жан қалауымен бара алатын тұлға тәрбиеленуі қажет. Қазіргі таңда барлық мектептерде жаңартылған білім мазмұнына сәйкес үдеріс орын алуда.

Қазіргі өскелең өмір талаптарына сай жастарға білім және тәрбие беру, оларды жан-жақты дамыту – қоғам алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі. Білім беру бұл қоғам мүшелерінің адамгершілік, шығармашылық дамуының жоғары деңгейін және кәсіби біліктілігін қамтамасыз етуге бағытталған тәрбие беру мен оқытудың үздіксіз үрдісі болып табылады.

Бұрынғы дәстүрлі әдістерді қазіргі оқыту жүйесіндегі әдіс-тәсілдермен салыстыра отырып, жүйелеп, зерттеу мен талдау арқылы әр сабақта қажетті материалдармен қолдану қазіргі кездегі негізгі талаптың бірі болып отыр. Педагогика саласындағы зерттеулердің ішінде тікелей тәжірибені зерттеуге бағытталған тәсілдердің, яғни эмпирикалық тәсілдердің маңызы зор.

Қоғамның дамуына қарай ғылым мен техниканың деңгейі де, оны басқару жүйесі де өзгеріп отыратыны белгілі. Сол сияқты сабақтың өту процесін басқаратын мұғалімдердің қолданатын әдіс-тәсілдері де үнемі жетілдіріліп отыруы қажет. Г.Форд айтқандай, бұған дейін жасалғандардың бәрін одан да жақсырақ етіп жасауға болады. Мұғалім сабақты зерттеуде қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды, сын тұрғысынан ойлауға үйрету элементтерін, оқу үшін бағалау мен оқуды бағалауды, ақпараттық коммуникациялық технологияларды үйлестіре отырып қолдана алса, оқытудағы көшбасшылыққа қол жеткізе алады.

Сабақты зерттеу тәсілі жапон мектептерінің тәжірибелеріне енгізіп, оның нәтижелері, озық тәжірибелері әлемге таратылуда. Ал аталған әдіс Қазақстан мемлекетіне 2012 жылдан бастау алған деңгейлі бағдарламаларды оқытумен қатар келді. Осы әдісте тәжірибелеріне қолданған көшбасшы мұғалімдер оның тиімділігін, соның ішінде мұғалімнің кәсіби жетілуіне ықпал ететіндігін тәжірибеде көз жеткізуде.

Өйткені, зерттеу мұғалімнің кәсіби тәжірибесін дамытудың қуатты құралдарының бірі болып табылады. Белгілі бір мәселені зерттей отырып, мұғалім өз тәжірибесін жетілдіре алады. Зерттеу арқылы мұғалімнің пән бойынша білімі жетіліп, оқыту дағдылары жақсарады; оқушыларды қадағалау қабілеті күшейіп, күнделікті тәжірибесінің ұзақ мерзімді мақсаттарымен байланысы нығаяды.

Бүкіл әлемде мұғалімдер Сабақты зерттеу және Іс-әрекеттегі зерттеу тәсілдерін кеңінен қолданады және де соңғы кезде аталған тәсілдер Қазақстан мектептерінде де белсенді таралуда. Бұл тәсілдер мұғалімдерге өз тәжірибесін зерттеуге мүмкіндік берумен қатар, олардың өзара ынтымақтастығын күшейтіп, бірлескен кәсіби шара жүргізудің, өздерінің зерттеушілік және тәжірибелік білімдерімен бөлісуге дайын шебер мұғалімдердің кәсіби қоғамдастығын құрудың тиімді жолы болып табылады. Осы тәсілдерді жүзеге асыру арқылы мұғалімдер өздерінің педагогикалық тәжірибесін жетілдіре алады.

Мектебіміздегі бастауыш сынып бірлестігі мұғалімдерінің сабақты бірлесіп жоспарлау, өзара сабаққа кіру жұмыстары жақсы қойылған. Алдымен, әріптестеріміздің қызығушылығын туғызып, зерттеуге деген ынтымақ ояту мақсатында бірлесіп жұмыс істеуге тартып, әріптестермен бірге Сабақты зерттеу туралы мақала жаздық, бірлесіп әдебиеттерді зерделедік, бейнежазбаларды қарадық. Күтілетін нәтижелерді анықтап, топ мүшелерінде өздерін сырттан қатаң бақылауға алғандай сезім тудырмай, кідірместен «тәуекелге бел бууға» мүмкіндік беретін негізгі ережелерді белгілеу мақсатында мәжіліс өткізілді (Дадли, 2013).

Ереже түзудің жақсы әдістерінің бірі – топтың әрбір мүшесі бұған дейін оқуды жетілдіруде қандай табысқа жетті немесе қандай істері сәтсіз болғаны туралы ойланып, содан кейін кәсіби топтың маңызды белгілері туралы өз ойларымен бөлісті.

Бірлестік мүшелері оқу мен оқытуда қиындық туғызған тақырыптарды талдады, айқындалған проблема негізінде өзара талқылаулар жүргізді. Осылайша, зерттеушілік мәдениеті артқан мұғалімдер тек өзінің күнделікті тәжірибесінің негізінде ғана мұғалім өзінің кәсіби қызметінде орын алған проблемалар мен қиындықтарды анықтай алады. Зерттеу сұрағын бірлесіп тұжырымдау мұғалімдердің кәсіби шеберлігін арттыруға да жақсы әсерін тигізеді. Қазіргі кезде интернет желісінде Сабақты зерттеу топтары туралы ақпарат жеткілікті болғандықтан, іздендік, өзіміздің де ақпаратты табу, мәліметтерді өңдеу дағдымыз шыңдалды. Зерттеу сабағы жүргізілетін пәнді белгілеп алып, зерттеу тобы зерттеу сабағына негіз болатын бөлім мен тақырыпты анықтадық.

Сабақ мақсаты мен зерттеу мақсатын ұштастырдық. Әдетте, зерттеу мақсатын белгілемес бұрын, зерттеу тобы өзінен «Бұл зерттеуден не күтеміз?» деп сұрағаны орынды. Бұл мақсатқа жету үшін не істеп, қандай шара қабылдау керек екені түсініксіз болса, мақсатты қайта қарастырып, нақтылау қажет болуы мүмкін. Мұғалімдер өздерін толғандыратын мәселені тандайды. Сабақты зерттеу барысында туындайтын мәселелерді тіркеп отыруды көздейді.

Зерттеу нәтижелерін бірлесе талқылау барысында әріптестері ұсынған сындарлы кері байланыстың арқасында мұғалімдер өздерінің рефлексиялау және талдау дағдыларын жетілдіре алады. Сабақты бақылау, сабақтан кейінгі талдау, қатысқан сабақтарға кері байланыс беру өзіміздің де шеберлігімізді шыңдай түсті.

Кейіннен тобымыз пайдалы ақпаратпен бөлісе бастағанда, қызығушылық танытушылар да, қолдау көрсетушілер де табылды.

Зерттеу арқылы мұғалімнің іздену шараларының құны артады. Зерттеу барысында қандай да бір қиындық туындаған сәтте зерттеу тобына тәжірибелі адамдардан кеңес сұрап, сыншы достың

көмегіне жүгінуге болады. Сырт адамның бағамдаушы кері байланысы мұғалімдерге өз жұмысы туралы анық көзқарас қалыптастыруға көмектесетіндігін түсіндік. Жинақталған деректер негізінде әрекет ету, яғни негізгі мәселені шешуге бағытталған тәсілді енгізу негізінде сабақ жоспарладық және оны жүзеге асырдық.

Зерттеу тәжірибені жетілдіруге бағытталғандықтан, бұл процеске мектеп әкімшілігі, бастауыш сатыдан кейінгі сабақтастықты қамтамасыз ететін орта буын мұғалімдері, оқушыларымыз бен олардың ата-аналарын да тартамыз.

Сондықтан кез-келген мемлекеттің негізгі тірегі болып саналатын білімді де білікті, іскер де белсенді адамдарды дайындау үдерісіне көп көңіл бөлінуде. Менің пікірімше, барлық оқу орындары осы бағытта баланың келешекте жетілуіне мықты негіз салуы керек.

Заман талабына сай оқу үрдісін ұйымдастыруда білімгерлерді өнімді әрекетке баулу арқылы өз мүмкіндігін сезінуіне жағдай жасау, өз бетімен білімін толықтыруға үйрету, дарынды және талантты балалардың танымдық мүмкіндіктеріне сай сұранысын қанағаттандыру өзекті болып табылады. Баланың оқу мен жазу сауаттылығын, айтылым мен есептеу дағдыларын дамытудың алғашқы баспалдағы болып саналатын бастауыш сатыда оқыту мен оқудағы қиындықтарды әріптестермен бірге зерделесек – ұтарымыз мол болары сөзсіз. Осыған байланысты әрбір білім беру ұйымы сабақты зерттеу үрдісін кешенді жүргізіп, мұғалімдер қызметіндегі зерттеушілік қызметті ынталандыру маңызды деп есептеймін.

Оқыту барысында жаңа әдіс-тәсілдерді пайдалану білім алушылардың ойлау жүйесін дамытады, білім сапасын, ой өрісін кеңейтеді, есте сақтау қабілеттерін арттырады. Оқыту мен дамыту әдістері жеке тұлғаның қалыптасуына үлкен әсер ететіні сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. «Мұғалім тәжірибесіндегі зерттеу» мектепшілік кәсіби даму курсының білім беру бағдарламасы.
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Педагогикалық қоғамдастықтағы мұғалім көшбасшылығы. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2012
3. Чичибу Т. Сабақты зерттеу бойынша мұғалімдерге арналған нұсқаулық: ағылш.- «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, Астана, 2013
4. Іс-әрекеттегі зерттеуді жүргізу бойынша тәжірибелік нұсқаулық. Әдістемелік құрал/ Идришева З.Е., Ултанбаева С.Е. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015. – 42 б.
5. Сыншы дос: мұғалімнің кәсіби дамуындағы ынтымақтастық тәсілі. Әдістемелік құрал/ Ғабдоллақызы Б. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2014. – 46 б.

БЕЙНЕ-ДӘРІС ДАЙЫНДАУДА SAMTASIA STUDIO 8 БАҒДАРЛАМАСЫН ҚОЛДАНУ НАУРЫЗОВА Нуршат Қуанышкалиевна

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе, Қазақстан
nnauryzova@mail.ru

Қазіргі кезде адамзат дамуының ерекше артықшылығы - ақпараттық өркениетке көшу, адамдардың интеллектуалдық мүмкіндіктерін арттыратын есептеуіш техника мен ақпараттық технологиялардың жедел дамуы болып табылады.

Елдегі білім саласындағы дағдарыстың алдын алу мақсатында Қазақстандағы білім беру ұйымдарында қашықтан оқыту ұйымдастырылып отыр. Қашықтан оқытуда қолданылатын бірден-бір құрал– бейне дәріс болып табылады.

Бейне-дәрістер педагогикалық технологияның дамуының бір қадамы болып есептеледі. Адам баласының ақпаратты теледидар, компьютер және т.б. техникалық құралдардың көмегімен жақсы қабылдайтыны белгілі. Бейне-дәрістер біріншіден – қазіргі заман талабына сай қашықтан оқыту үшін аса қажет материал. Бейне-дәрісті қолдану ақпаратты жоғарғы көрнекілікте көрсету және жаңашылдық элементін енгізуге көмектеседі. Көркемдеулер және анимацияланған процестер назардың көбірек аударылуына, қарастырылатын тақырыпқа байланысты қызықтырушылық тудырады. Екіншіден, білім алушылардың әлеуметтік желілерге деген қызығушылығын пайдалы арнаға бұру мәселесі

шешілуі мүмкін. Үшіншіден, жазылған бейнедәріс жазбада сақталып, болашақ ұрпаққа қашанда қолжетімді болады. Сонымен қатар уақытты үнемді пайдалану жүзеге асады [1].

Қазіргі таңда Xrecorder, Movavi Video, Windows Movie Maker, HyperCam, CamStudio, Camtasia Studio бағдарламаларының әртүрлі эффектiлерiн және басқа да мүмкіндіктерiн қолдана отырып, бейне файл құруға және оны өңдеуге болады.

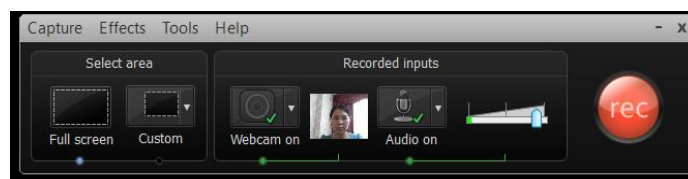
Camtasia Studio 8 – бұл TechSmith компаниясының өнімі. Бұл бағдарлама бізге мониторда болып жатқан іс әрекеттердің барлығын жазып алуға және видео файлдарды желі арқылы демонстрация жасау үшін сапалы сығуға мүмкіндік береді [2].

Алдымен Camtasia Studio 8 бағдарламасын жүктеп, ашылған терезеде «Экранды жазу» («Запись экрана») батырмасын басамыз (1-сурет).

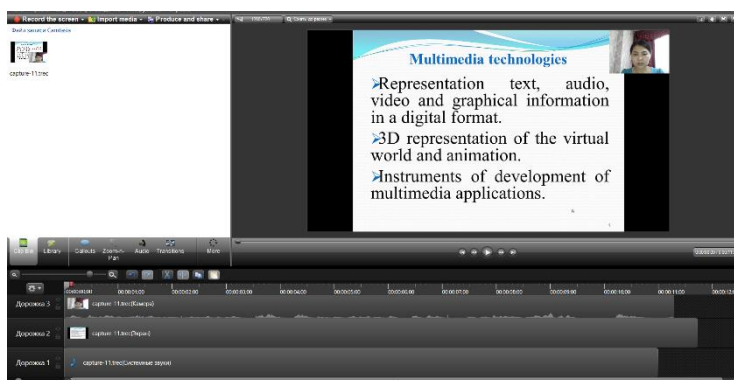
1-сурет. Camtasia Studio сұхбат терезесі

Келесі кезекте жазуға арналған аймақтың бірін таңдап, яғни веб камера немесе аудио дыбыс жазу батырмасын басамыз. Толық экран бетін түсіру қажет болса Full screen түймесін, ерекшеленген аймақты түсіру үшін Custom түймесін басып, жазуды «REC» батырмасын басу арқылы бастаймыз (2-сурет). Айта кететін жағдай Camtasia Studio 8-бен видеоны жазу барысында арнайы пернелерді басу арқылы экранның қажетті аймағын жақындата аламыз. Бұл визуалды эффектiлердiң басты артықшылығы, оларды видео жазылып болғаннан кейін видеомонтаж құралдарын пайдаланып қосудың қажеті жоқтығы. Сонымен қатар бейне дәріс жазу барысында қолдануға болатын бірнеше визуалды эффектiлер бар, яғни экранда қандай да бір аймақты белгілеу немесе блок-сызбаларды қосу үшін арнайы маркерді қолдана аласыз. Бұл маркер экранда әр түрлі жазулар жазуға мүмкіндік береді. Маркерді жазу жүргізу орындалып жатқан кезде арнайы пернелерді басу арқылы іске қосуға болады [3].

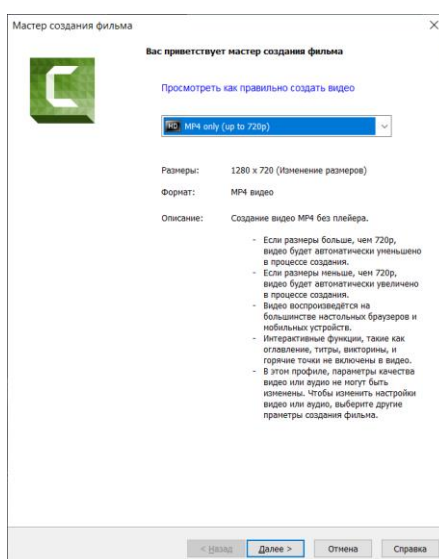
2-сурет. Бейне-дәріс жазу

Дәріс жазылып біткеннен кейін, оны сақтап, редакторлейміз. Яғни, бейненің орналасуын, дыбысты, түрлі эффектiлер қосып және т.б. өңдейміз. Сонымен қатар, бұған дейін жазылып қойылған дыбысты немесе бейнедәрісті кесіп алуға, орналастыруға болады (3-сурет).

3-сурет. Сақтау терезесі

Бейне дәріс өңделіп біткен соң алдын-ала қараудан өткізіп, сақтауға кірісеміз. Camtasia Studio 8 бағдарламасында бейне дәрісті Youtube каналына жариялауға, Google Drive-ке енгізуге болады және ең негізгісі .mp4 форматта жоғары дәрежеде сақтай аламыз (4-сурет).

4-сурет. Формат таңдау

Қорыта келе Camtasia Studio 8 бағдарламасының артықшылықтары:

- бағдарлама тез жұмыс істейді (көп ресурстарды қолданбайды);
- қарапайым интерфейс;
- «ыстық» клавиштардың көмегімен басқаруды демейді;
- реттеудің кең мүмкіншіліктері бар;
- мәтін түсіндірмелерді қосымшалауды қолдайды;
- курсорды көмескі жарықтау;
- бейне дәрісті оңай конвертациялау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Медетбеков М.М., Сулейменова Л.А., Белесова Д.Т. Жоғары оқу орындарының дәріс сабақтарында заманауи ақпараттық технологияларды қолдану // Современная педагогика. 2013. № 4
2. О.В. Спиридонов. Создание видеоуроков в Camtasia Studio/ / О.В. Спиридонов. – 2-е изд., испр. – Москва : Национальный Открытый Университет «ИНТУИТ», 2016. – 262 с.
3. <https://www.ixbt.com/soft/camtasia.shtml>

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЯРЛАУ

НУРКЕНОВ Ерcін Рыскалиұлы

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

Семей, Қазақстан

shinar_semei@mail.ru

Аннотация

Мақалада, білім беру жағдайында ұлттық тәрбиенің ерекшеліктері мен бүгінгі тәрбие жағдайында озық педагогикалық дәстүрлерді сақтаудың маңыздылығы көрсетілген. Мұғалімнің кәсіби даярлығына жан-жақты мән беру және оларды қажетті, міндетті деп есептей отыра, этнопедагогикалық даярлық ерекше атап көрсетілген

Аннотация

В статье отражены особенности национального воспитания в условиях образования и важность сохранения передовых педагогических традиций в условиях современного воспитания. Особо отмечена этнопедагогическая подготовка, считая их необходимым, обязательным и всесторонним подходом к профессиональной подготовке учителя.

Егемендік алған кез-келген елдің, халықтың ең басты міндеті – жас ұрпақтың ұлттық санасын қалыптастырып, шыңдауға қызмет ететін білім жүйесін қалыптастыру. Білім берудің ұлттық жүйесін құру – ұлттық мәдениетті оқу-тәрбие процесінде пайдалану арқылы ұлтжанды ұрпақты тәрбиелеу. Болашақ мұғалімдерді этнопедагогикалық біліммен қаруландыру мақсатында, халықтық дәстүрлердің тәрбиелік мүмкіндіктерін ашу - осы мәселені шешу жолдарының бірі.

Қоғамның кезек күттірмейтін талаптарының бірі – кәсіби бейімделген болашақ мамандарды даярлау. Болашақ мұғалім – баланың жеке тұлғасын қалыптастырушы басты тұлға. Бүгінгі жас өркеннің ертеңгі әлеуметтік-саяси қоғам мүшесі ретінде қалыптасуында тәлім-тәрбиенің маңызы зор екендігі белгілі. Ендеше қоғамдағы қол жеткен тәрбиелік жақсы дәстүр атаулыны пайдаланып, биік адамгершілік қасиеттерге баулу, тәрбиелеу – мұғалімнің басты міндеті [1].

Жастарға білім беру, тәрбиелеу, табиғат пен адам өмірінің тіршілігін ажырамайтын, бөліп қарастыруға келмейтін біртұтас дүние ретінде қарастырып, жастардың дүниетанымын қалыптастыру, адамгершілікке тәрбиелеуді қазақ халқының біртуар данышпандары А. Құнанбаев, Ш. Уәлиханов; ұлттық дәстүрлерді дәріптеуді қазақ халқының ағартушы-ғалымдары мен ақын-жазушылары Ж. Аймауытов, Ы. Алтынсарин, М. Әуезов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ш. Құдайбердиев өз еңбектерінің негізгі арқауы еткен. Ұлттық мәдениеттің негізгі көзі болып табылатын құндылықтарды белгілі ғалымдар Ж. Артықбаев, Х. Арғынбаев, Ә. Бірмағанбетов, А. Нысанбаев еңбектері этнопедагогиканың теориялық негіздерін анық, ұғымдық-терминологиялық аппаратын жасауға тікелей ықпалын тигізді және біздің зерттеу жұмысымыздың әдіснамалық негізін құрады.

Жоғары оқу орнында болашақ педагогтарды даярлау мәселесін, оқу-тәрбие процесін жетілдіру, мектепке кәсіби білімі жоғары мамандарды даярлау мәселелері қазақстандық ғалымдар Қ.М. Арынғазинның, Ш.Ә. Әбдіраманның, Б. Әбдікәрімұлының, С.Т. Каргиннің, Ж.А. Караевтың, Қ.М. Кертаеваның, Р.М. Қоянбаевтың, Н.Ә. Мыңжановтың, Ж.Ы. Намазбаеваның, Н.Д. Хмельдің, Л.А. Шкутинаның еңбектерінде қарастырылған.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім мазмұнын жаңарту және оқыту мен тәрбиелеу сапасын жетілдіру, дамуы жоғары елдердің озық тәжірибесіне сәйкес мамандарды даярлау жөнінде шаралар қолдануды қажет екендігі аталған.

Этнопедагогикалық даярлау мәселесін алғаш көтергендердің бірі - Г.Н. Волков. Оның пікірінше, тек мұғалім ғана балаларды оқыту, тәрбиелеу процесін нақты аймақтық жағдайда, халықтың көп ғасырлы мәдениеті негізінде ұлттық тәрбие, дәстүрмен тығыз байланыста ұйымдастыра алады.

Жастарға этнопедагогикалық білім беру мәселелері Ж. Асанов, Қ. Бөлеев, Л.А. Бөлетова, Р.Қ. Дүйсенбінова, Қ. Жарықбаев, К.Ж. Қожахметова, С. Қалиев, Ж. Наурызбай, Ә. Табылдиев, С. Ұзақбаева; қолданбалы салалары Р.М. Айтжанова, С.Қ. Әбілдина, Ш.М. Мұхтарова, Қ.А. Сарбасова, Л.С. Сырымбетова, т.б. ғылыми зерттеулерінде қарастырылды [2].

Жоғарыда аталған ғалымдардың ғылыми жұмыстарында жоғары оқу орындарында кәсіби бейімделген мамандарды дайындау, олардың кәсіби құзіреттілігін жоғарылату мәселесін қарастыра отырып, оларды шешудің тиімді жолдарын ұсынған және болашақ мұғалімдерді мәдениеттің ұлттық болмысын терең сезініп, әлемдік өркениетпен сабақтастыра дамытуға бағыттайды.

Көптеген зерттеулерде этнопедагогикалық мәселенің өзектілігін, білім беру жағдайында ұлттық тәрбиенің ерекшеліктері мен бүгінгі тәрбие жағдайында озық педагогикалық дәстүрлерді

сақтаудың маңыздылығын атап көрсеткен. Мұғалімнің кәсіби даярлығына жан-жақты мән беру және оларды қажетті, міндетті деп есептей отыра, этнопедагогикалық даярлықты ерекше атап көрсетуге тура келеді.

Болашақ педагогты этнопедагогикалық даярлаудың дидактикалық негізі – бұл мақсат, міндеттер және мазмұнның бірінғай жиынтығын қамтитын кәсіби-білімдік жүйенің құрамдас бөлігі.

Этнопедагогикалық даярлаудың маңызды мақсаттарын жүзеге асыру тұлғалық қасиеттерді, талап етілген білімдер мен іскерліктерді модельдеу негізінде ғана іске асыру мүмкін.

Білім беру процесінде педагогтың этнопедагогикалық даярлығының компоненттері өзара ажырамай үнемі байланыста болса, атқарылатын жұмыстың нәтижесі де жоғары болады. Олардың әрқайсысы қойылған мақсатты жүзеге асыруды қамтамасыз ететін кәсіби құрылым болып табылады. Осы кәсіби құрылым жүйенің барлық компоненттерін жүзеге асыруды шарттайды.

Этнопедагогикалық даярлаудағы этнопедагогикалық мәдениет халық тәжірибесінің құндылықтарын, этнопедагогикалық білімдер мен іскерліктерді беру құралы ретінде саналады.

Қазақстан Республикасында білім беру мен тәрбиенің мазмұнын жаңарту мәселесі алға қойылып, халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру, баланың қоршаған ортадағы қарым-қатынасын, дүниетанымын, өмірге деген көзқарасын және соған сай мінез-құлқын қалыптастыру көзделіп отыр [3].

Ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздігіміздің тірегі – білімді, тәрбиелі ұрпақ, ұлтжанды ұрпақ екендігі баршамызға аян. Демек, оқытудың жаңа үрдістерін пайдалана отырып, жан- жақты дамыған, рухани дүниесі бай ұрпақты тәрбиелеу әрбір ұстаздың міндеті болып табылады. Еліміздің мәртебесінің биік болуы- ел қожасы – жас ұрпақтың белсенділігі ең іскерлігіне тікелей байланысты болмақ. Қазіргі таңда еліміздің келешегі болып саналатын ұлтжанды, өз елін сүйетін, әдет- ғұрпын, салт – санасын қастерлейтін тұлғаны тәрбиелеу басты парызымыз.

Мектептегі шәкірттеріміздің бойында халқымыз ғасырлар бойы қастерлеп, тұтынып келген ар-намыс, ождан, инабаттылық, имандылық, мейірімділік, кішіпейілділік, атамекеніне, еліне деген сүйіспеншілік сияқты асыл қасиеттерді тәрбиелеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Сондықтан, қазіргі білім беру үрдісінде этнопедагогикалық материалдарды пайдаланудың формаларын, әдіс-тәсілдерін жетілдіру аса қажет. Бұл міндетті жүзеге асыру бастауыш буыннан басталатыны белгілі.

Оқушылармен жүргізетін тәрбие жұмыстарының негізінде мынандай мақсаттарға жетуді көздеп отырмын:

- өз ұлтын сүйетін, ұлтжанды, отансүйгіштік, ерік- жігері мықты, жаны таза жеке тұлғаны қалыптастыру.
- Халқының құндылықтарын көз қарашығындай сақтап, өмірге пайдалана отырып, оны мүмкіндігінше қажетіне жарата білетін маман тәрбиелеу.
- Үшінші, әдепті де парасатты, рухани бай, өресі жоғары, білімді, ел болашағын ойлайтын, аға ұрпақтың арналы ісін жалғастыратын тұлға қалыптастыру [4].

Сондықтан қазіргі қоғамның жаңару жағдайы болашақ ұрпақты тәрбиелеуде тұтас педагогикалық процесінің барлық саласында халықтық педагогиканың озық идеялары мен тәжірибесін кеңінен қолдануды талап етеді.

Ұрпақ тәрбиесіне халықтық педагогиканың өрнекті үлгілерін пайдаланудың сан қилы жолдары мен әдіс-тәсілдерін халық ғасырлар бойы өзі қалыптастырып өркендеткен, ал біздің міндетіміз халық қазыналарын іздеп, тауып оны ізгі іске пайдалану.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алтынбай Ш. Ерте жастан тәрбиелеу- халықтық педагогиканың отбасындағы қаймағы бұзылмаған саласы. // Ұлт тағылымы – 2002 №1 – 15 б.
2. Ахметова Ш. Халық педагогикасы ілімі. // Қазақстан мектебі-2001-№3-29-30 бет.
3. Әлиева Р. Сабакты халық педагогикасы мен ұштастыру // Қазақ тілі мен әдебиеті, 2002 -№3 – 8 б.
4. Әбсаттаров Р. Ұлттық сана-сезімнің өсуі халықтық кемелдің көрінісі // Ақиқат 1994 №1- 3-5 б.
5. Әмірова Ш. Ұлттық тәрбиенің берері көп // Бастауыш мектеп, 2000 №4-25-26б.
6. Бейсенова А. Дәстүр мен ұрпақ тәрбиесі – ұлттық идеологияның негізі. // Егемен Қазақстан-2006-19 сәуір.

БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА НЕЙРОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘСІЛДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

А.Ж. Нұрсафина, Ж.Ж. Сауырбай

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
nakmaral@mail.ru

Аннотация

Мақалада биология ғылымы үшін инновациялық педагогиканы әзірлеу және түрлі ғылыми мәселелердің, оқыту процесін мазмұнды етуге әрі қолдануға арналған зерттеу жұмыстары туралы айтылған. Қазіргі уақыттағы биология пәнін оқыту үшін нейропедагогикалық тәсілдерді қолданудың тиімділігі баяндалады. Нейропедагогикалық тәсілді қолдану барысында үш интерактивті процесстер сипатталып, анықталды. Аталмыш тәсілді қолдануды жүзеге асыру мақсатында қажетті талаптар жіктелді. Зерттеу жұмысы барысында сауалнама және саралау әдістері қолданылып, зерттеу нәтижелеріне қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: нейропедагогика, биология, оқыту, нейробиология, тәсіл, ғылым.

Аннотация

В данной статье говорится о разработке инновационной педагогики для биологической науки и исследовательской работе, направленной на содержательность и применение различных научных проблем и учебного процесса. Излагаются эффективность использования нейропедагогических подходов для преподавания биологии в современном мире. Описаны и определены три интерактивных процесса при применении нейропедагогического подхода. В целях осуществления применения данного подхода были классифицированы необходимые требования. В ходе исследовательской работы были использованы методы опроса и анализа, сделаны выводы по результатам исследования.

Ключевые слова: нейропедагогика, биология, обучение, нейробиология, подход, наука.

Abstract

This article deals with the development of innovative pedagogy for biological science and research aimed at the content and application of various scientific problems and the educational process. The article describes the effectiveness of using neuropedagogic approaches for teaching biology in the modern world. Three interactive process in the application of the discussed approach are described and identified. In order to implement this approach, the necessary requirements have been classified. In the course of research, the methods of survey and analysis were used, conclusions were made based on the results of the study.

Key words: neuropedagogy, biology, education, neuroscience, approach, science.

Кіріспе. Оқытудың жаңа технологияға ауысуы жаңа теориялар мен тәсілдердің – зияткерлік алуандығы, белсенді оқыту мен зерттеу негізінде жүзеге асады. Осы теориялар мен тәсілдер оқытудың дәстүрлі тәсілінің кедергілері мен шектеулерін жойып, оқыту сапасын арттырды. Қазіргі уақытта оқытудың тиімді түрлі теориялық ережелері мен эмпирикалық зерттеулері туралы әр түрлі көзқарастар бар [1]. Нейропедагогика бағыты негізінде оқыту осы көзқарастардың бірі болып табылады және ми өңделуі, сыни тұрғыдан қабылдау және ақыл қасиеттерін есепке ала отырып оқытуды ұйымдастыруды қамтиды. Ақыл-ой, ми және білім туралы ғылым-бұл бүгінгі күні оқытудың сапасын және білім алушылардың жетістіктерін арттыру үшін қолданылатын инновациялық тәсілдердің бірі. Көптеген оқытушылар мен білім алушылар мидың қалай оқытынынын, жұмыс істейтінін және өзгертінін түсінбейді. Ғылыми білімнің дамуы соңғы онжылдықта елеулі табыстарға жетті. Нейропедагогика бағытты өзгертудің айқын және эмпирикалық бағыттағы негіздемесін қамтамасыз етуде, сонымен қатар, тиімді педагогикалық оқытудың нейрондық негіздерін түсінуімізді алға жылжытуда орталық рөл атқара алады.

Нейро және когнитивті ғылымдардың жаңа және үздіксіз ашылуы мидың ақпаратты қалай өңдейтіні, сақтайтыны және қабылдауы туралы білімнің жылдам таралуына әкелді. Барлық деңгейдегі педагогтар осы жаңа білімдерді тұтынушылар ретінде өз рөлін сезінетіндіктен, ми зерттеулерін оқу практикасына көшіру жиі білім практикасына мәселе болып табылады.

Нейробиология саласындағы зерттеулер мидың қалай жұмыс істейтінін және оқыту қалай қалыптасатынын түсінуді жақсартты. Соңғы жылдары жаңа зерттеу саласы пайда болды, ол өз кезегінде оқытудың тиімділік құпиясына ықпалдай түсті. Ол білім нейропедагогика, нейро білім беру және ақыл, ми және білім деп аталды. Нейропедагогика (ағылш. Neuroeducation, Educational neuroscience - когнитивті неврология, дифференциалды психофизиология, нейropsихологиялық білім, оқу материалының әр түрлі түрлерін меңгеру үдерістерін ми ұйымдастыру туралы мәліметтер, білім

беру процесінде оқушылар мен оқытушылардың ЛЖП (латерацияның жеке профили) нұсқаларының үйлесімділігін есепке ала отырып білім берудің қолданбалы нейроғылымы [2].

Нейропедагогика педагогиканың, психологияның, неврологияның, кибернетиканың классикалық негіздеріне негізделеді және білім берудегі тұлғалық-бағдарлы көзқарасты бейнелейді. Нейропедагогиканың мақсаты-жоғары психикалық функциялардың ми ұйымның жеке ерекшеліктері туралы білімді пайдалана отырып, педагогикалық міндеттерді практикада оңтайлы және шығармашылықпен шешу.

Нейропедагогиканың міндеттері:

1. Оқу топтарының санасы мен мінез-құлқының нейропедагогикалық механизмдерін; олардың тұлғалық, субъектілік және жеке өзара қарым-қатынасын, сондай-ақ жалпы нейропедагогикалық кеңістікті қалыптастыру принциптерін меңгеру;

2. Бірыңғай білім беру міндетін шешу жағдайында адамдардың нейропедагогикалық қарым-қатынасының нәтижесі ретінде пайда болатын объективті психологиялық құбылыстар мен заңдарды зерттеу;

3. Бірлескен білім беру қызметінің әсерінен дамитын нейропедагогикалық кеңістіктің құрылымын, нейропедагогикалық процестердің заңдылықтарын талдау;

4. Педагогтер мен психологтардың кәсіби қызметінің тиімділігін арттыруды қамтамасыз ететін психодиагностикалық және психокоррекциялық технологияларды әзірлеу және білім беру практикасына енгізу;

5. Мүмкіндігі шектеулі балалар үшін инклюзивті білім беруді қамтамасыз ету (мүгедек балаларды жалпы білім беретін мектепте басқа балалармен бірге оқу мүмкіндігі).

Бас миы екі жарты шарға бөлінеді, олардың 80% - ы мидың оң және сол жартысын құрайды [3], ал 20% - ы оң және сол жақ лимбикалық жүйелер [4]. Бүгінгі күні табысты адамның тұжырымдамасы ми зерттеуінен кейін өзгерді. Бұл тұрғыда мидың екі жартысын тиімді пайдаланатын және бірден екіншісіне оңай өтуге қабілетті адам білімде табысты болып саналады. Ол екі жарты шарда да гармония мен ынтымақтастықта пайдаланылатын жағдайларда білім алуда да өмірдің басқа салаларында да үлкен табысқа қол жеткізетіні байқалды. Білім беру мекемелерінде оқу ортасын ұйымдастыру кезінде бұл фактіні ескеру және мидың екі жартысын да жүзеге асыратын қызметті жүзеге асыру қажет.

Зерттеудің мақсаты. Нейробиологиялық зерттеулердің нәтижесі ғылыми пәндердің, соның ішінде биология пәнінде нейропедагогикалық тәсілдерді қолданудың тиімді жақтарын әзірлеу болып табылады. Дамып келе жатқан педагогика ең алдымен қауымдастықтың когнитивті және нейрондық процестеріне, бейнелеуді танып-білуге, назар аударуға, визуалдауға, праймингке, оқу ортасы мен жадысын байытуға негізделген. Ұсынылып отырған зерттеу биология ғылымы үшін инновациялық педагогиканы әзірлеу және түрлі ғылыми мәселелерді шешуде көмек көрсету бойынша ықпал етуге және сол арқылы оқыту процесін мазмұнды етуге әрі қолдануға бағытталған.

Зерттеу әдісі. Зерттеу жұмыстары сауалнама және саралау әдістері арқылы қаламыздың № 65 жалпы білім беретін орта мектебінде жүргізілді. Сауалнама нейробиологиялық тәсілді қолдану арқылы, мидың жұмысына назар аударыла отырылып өткізілген биология пәні бойынша 9 сынып оқушылар арасында жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу жұмыстары саралау әдісіне, биология пәнін мектепте оқытуда нейропедагогикалық тәсілді қолдану туралы еңбектер мен мақалалар негізіне сүйеніп жүргізілді. Сол себепті, әдебиеттерді саралап, іздену кезінде «International Journal of Neuroscience and Behavioral Science» журналы осы мәселе тұрғысында жүргізген зерттеу жұмыстары арқылы қол жеткіздік [5]. Зерттеудің мақсатына сүйеніп, жалпы білім беретін орта мектептің 9 сынып оқушылары (65 мектеп) болды. Таңдалған мектептегі оқушылардың жалпы саны 72 адамды құрады. Топтағы оқушыларды эксперименталды және бақылау тобына бөлдік. Әр топ 36 оқушыдан тұрды.

Нейропедагогика тәсілін қолдану жоғары психикалық функциялардың ми ұйымның жеке ерекшеліктері туралы білімді пайдалана отырып, педагогикалық міндеттерді практикада оңтайлы және шығармашылықпен шешу болып табылады. Сондықтан зерттеудің мақсатына сүйене отырып, келесідей міндеттер қойылды:

1. Оқу топтарының санасы мен мінез-құлқының нейропедагогикалық механизмдерін анықтау, олардың тұлғалық, субъектілік және жеке өзара қарым-қатынасын, сондай-ақ жалпы нейропедагогикалық кеңістікті қалыптастыру принциптерін меңгеру;

2. Бірыңғай білім беру міндетін шешу жағдайында адамдардың нейропедагогикалық қарым-қатынасының нәтижесі ретінде пайда болатын объективті психологиялық құбылыстар мен заңдарды зерттеу;

3. Бірлескен білім беру қызметінің әсерінен дамитын нейропедагогикалық кеңістіктің құрылымын, нейропедагогикалық процестердің заңдылықтарын талдау.

Бас миы екі жарты шарға бөлінеді, олардың 80% - ы мидың оң және сол жартысын құрайды [6], ал 20% - ы оң және сол жақ лимбикалық жүйелерінен тұрады [7]. Бүгінгі күні табысты адамның тұжырымдамасы ми зерттеуінен кейін өзгеретні анық. Нейропедагогикалық тәсілді қолдану арқылы оқытудатиімділік беретін объективті деп танылған үш интерактивті процесс оқыту барысын қарастырылды.

№	Процесс атауы	Сипаттамасы
1	Жоспарлы шому/бату	Бұл білім алушылардың санасында ақпаратты интерпретациялау және дәл осы мазмұнға олардың назарын фокусировка жасау процесітерінің бір-бірімен тұтастығы мен байланысы сөзсіз болғанда, оқушылар мазмұнын анықтау үшін жергілікті жады жүйесін пайдаланылады. Фильмдер, бейне және бейне ойындар ұйымдасқан осы жоспарлы шомудың мысалы ретінде ұсынылды.
2	Бос Сергектік	Ми фотоаппарат объективіне ұқсас, ол адам проблемамен кездескен кезде ашылады, бала сияқты бір нәрсе оны қызықтырады немесе өзін кінәсіз сезінеді және дәрменсіздікпен байланысты қауіп-қатермен жабылады. Зерттеулер оқытудың кейбір түрлері бейбіт жағдайда және шешім жағдайында оң әсер ететінін көрсетеді, олар шаршау мен қауіп басады, ал бұл тәжірибе қауіп ретінде қарастырылғанда пайда болатын жағдай "дауншифтинг" деп аталады. Дауншифтинг мидың алдыңғы бөлігіне әсер ететіндіктен, ол индивидке оқуға және проблемаларды шешуге кедергі келтіреді. Сондықтан білім алушы өзін қауіпті сезінбейтін және жайлы ақпарат алмайтын ортада құрылуы тиіс. Бос Сергектік үшін әндер мен сөздік жұмбақтарды пайдаланылды.
3	Белсенді Процесс	Бұл оқушымен тұжырымдамалы жәнемағыналы түрде ақпаратты меңгеру процесі. Бұл оқыту білім алушылар өз өзгерістерінің бағыты мен сипатына жауапкершілік алуына мүмкіндік береді, бұл олардың өз тәжірибесін ұғынудың жалғыз жолы, яғни түсіністікке әкелетін жол. Білім алушының өмірмен бірігуінен кейін пайда болатын белсенді өңдеу. Басқаша айтқанда, оқушыларға жаңа байланыстарды орнату үшін уақыт қажет. Осыған байланысты оқытушылар оқушылармен бірлескен іс-әрекет ұйымдастыра, оларға ақпаратты саналы және дәйекті түрде алуға мүмкіндік береді. Бұл мақсаттар осы зерттеуде іс-шараларды дайындау кезінде ескерілді.

Кесте 1. Үш интерактивті процестің көрінісі

*Ескерту кесте әдебиеттер нешінде алынды

Сонымен қатар, жұмыс барысында нейропедагогика тәсілін қолдану аясында білім алушылардан нейропедагогика жөнінде сауалнама жүргізілді, яғни, сауалнаманың бірінші сұрағы нейропедагогикалық тәсіл туралы жалпы таныстыққа арналды. Жауаптарды зерделеу барысында, сауалнама алынған 12 білім алушының 7-сі осы тәсілден хабары бар болып шықты.

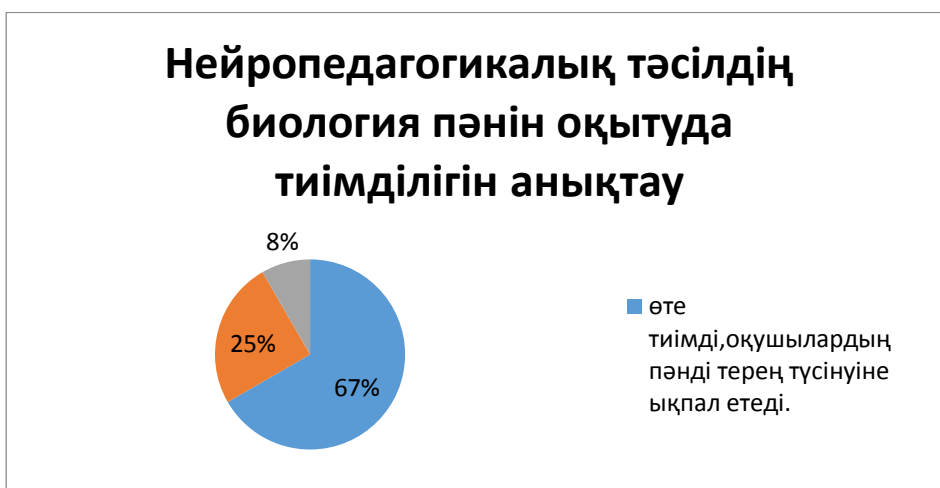

Сурет-1. Нейропедагогикалық тәсілмен таныстық деңгейі

Нейропедагогикалық тәсілді қолдану арқылы демонстрациялық сабақ өткізіліп болған соң, берілген тәсілдің тиімділігі туралы сұрақтар қойылды.

Олардың бірі төмендегідей. Нейропедагогикалық тәсілдің биология пәнін оқытуда тиімділігі қандай деген сұраққа орта мектеп мұғалімдерінің 67 % -ы өте тиімді деп жауап берген.

Сурет-3. Нейропедагогикалық тәсілдің биология пәнін оқытуда тиімділігін анықтау

Осы зерттеудің мақсаты-тәуелсіз айнымалы және тәуелді айнымалы ретінде оқушылардың жетістіктерін дамыту мақсатында ғылымдағы нейробиологиялық зерттеу педагогикасының тиімділігін анықтау болды. Биология пәні бойынша әзірленген тест сұрақтарын жүргізу барысында келесідей зерттеу нәтижелері алынды. Зерттеу нәтижесін келесі кестеден көруге болады.

Биология тақырыптары	Мақсаты	Қысқа жауап	Білу	Түсіну	Қолдану	Жалпы	%
Тірі ағзалардың әртүрлілігі	5	1	1	2	1	4	4.70
Ағзаның тіні	6	1	2	6	-	8	9.41
Өсімдік тіні	8	-	5	3	1	8	9.41
Жануар тіні	1	1	1	1	-	2	2.35
Азот циклі	5	1	3	3	-	6	7.05
Жалпы	25	4	12	15	2	28	32.92

Кесте-4. Биология пәні бойынша жүргізілген тест көрсеткіштері

Демек, алынған нәтижелерді зерделеу мақсатында биология пәнін оқытуда оқытуың дәстүрлі әдістері тиімсіз екендігін көрсетеді. Алынған зерттеу нәтижелеріне байланысты мәліметтерді интерпретациялау аясында биология пәнін оқыту негізінде нейропедагогикалық тәсілдің тиімділігі туралы қорытынды мен түйіндеме негізінде нейропедагогикалық тәсілдің көмегімен оқытылатын биология пәніндегі оқушылардың жетістіктері дәстүрлі әдістермен оқытылатын олардың қарама-қарсы бөліктерінің жетістіктерінің деңгейіне қарағанда жақсы екені анықталды. Нейропедагогикалық тәсілдерге негізделген жаратылыстану ғылымдарын зерттеуде білім алушылардың жетістіктерінің деңгейіне тиімді әсер ететіндігі анықталды. Нейропедагогикалық тәсіл оқу орындарының барлық оқушыларына осы биология саласындағы бағдарлаушы ұғымдармен, ғылыми зерттеу мәдениетімен және ғылыми негізделген білімдік зерттеу ретінде сараланатын талаптары бар арнайы біліммен танысу үшін қажет екендігін көрсетті.

Қорытынды

Биология пәнін оқытуда нейропедагогикалық тәсілді қолданудың тиімділігі педагогикалық тәжірибені жетілдіруге және білім алушылардың білімді терең игеруіне ықпал етеді. Нейропедагогика және білім берудің арасындағы алшақтықты жеңу мұғалімдердің ролін және педагогикалық оқу орындарының оқу бағдарламаларын реформалауды талап етеді. Нейропедагогика тәсілін қолдану тек биология пәнін емес, әр түрлі пәндерден ғылыми әдебиетке негізделген пән ретінде оқытуды дамытады. Нейробиологиялық қауымдастық, педагогтар мен ата-аналар нейропедагогика туралы жалған пікірлерге қарсы тұруға тиіс. Көптеген пәндерде зерттеу нәтижелері, психология мен генетикадан бастап нейробиологтар мен инженерияға дейін, қазірдің өзінде оқу жоспарлары мен саясатын ақпараттандыру тәсілдері ұқсас. Сондықтан оқытудың нейропедагогикалық тиімділігі бойынша мәселені зерттеуде нейропедагогикалық тәсіл ұзақ кезеңдерде жүзеге асырылуы мүмкін және осылайша оның білім алушылардың биология пәніне қатысты әсерін зерттеу, нейропедагогикалық

тәсіл арқылы оқытудың басқа жаңа оқыту үлгілерімен салыстыруға болады, нейропедагогикалық тәсіл туралы білімалушылардың білімінің бағалануы және пәнді біріктіру үшін білім алмасу желісі кеңейтілуі тиіс деген ұсыныстарды тұжырымдауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Bruner, J. T. (2005). Education and the Brain: A Bridge too far. Educational Research, 26(8), 4–16. <https://doi.org/10.3102/0013189X026008004>
2. Современные методы преподавания биологии. Информационно-коммуникационные технологии/Демина Татьяна Михайловна/<https://urok.1sept.ru/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8/612108/>.
3. Москвитин В. А., Москвитина Н. В. Нейропедагогика как прикладное направление педагогики и дифференциальной психологии
4. Jensen E. Teaching With The Brain in Mind. Association for Supervision and Curriculum Development, Virginia, 1998. (PDF) *The effect of brain based learning biology education upon the academic success and attitude.* Available from: https://www.researchgate.net/publication/297515664_The_effect_of_brain_based_learning_biology_education_upon_the_academic_success_and_attitude [accessed Mar 01 2020].
5. Asrat Dagnev. Effectiveness of Neuro Scientific Research-based Pedagogy in Science/International Journal of Neuroscience and Behavioral Science 5(4): 66-70, 2017 <http://www.hrpub.org>
6. Ozden Y. Oğrenme ve Öğretme. Pegem A Yayıncılık, Ankara, Turkey, 2003 (in Turkish).
7. Duman B. Oğrenme-Öğretme Kuramları ve Süreç Temelli Öğretim. Ani Yayıncılık, Ankara, Turkey, 2004 (in Turkish).
8. Sprenger M. Becoming a “Wiz” at Brain-Based Teaching. Corwin Pres, USA, 2007.

Ақпарат авторлары:

1. Нұрсафина А.Ж - PhD доктор, аға оқытушы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.
2. Сауырбай Ж.Ж.- магистрант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.
3. Nursafina A.Z. - PhD doctor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
4. Sauyrbay Z.Z.- Master student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

ОРОМОНХОИ МАОРИФПАРВАРОНИ ОСИЁИ МИЁНА

ОЛИМОВА Хосият Хакимовна

Таджикский государственный института языков имени Сотима Улугзада

Душанбе, Таджикистан

hosiyat.olimova@mail.ru

Аннотация

Парсы және тәжік әдебиеттануында ағартушылық проза қалыптасуының ерекшеліктері түрлі бағыттар, мектептер және көркем әдебиеті стильдеріне байланысты да зерттеліп зерделенген.

Берілген мақалада олқылықты толтыру және аталған мәселені шешу үшін белгілі үлес қосуға, XIX ғасыр соңында және XX ғасыр басындағы шынайы прозаның дамуын зерттеуге талпыныс жасалуда.

Ахмад Доништің «Наводирулвакоеъ» туындысы кейіннен деректі әдебиет деп аталған жаңа әдебиет түрінде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы тәжік және парсы тіліндегі әдебиеттерде батыл жалғасын тапты.

Мақалада ағартушылық көзқарастардың қалыптасуының негізгі факторлары және жаңа мектептердің қалыптасуы мен дамуындағы XIX ғасыр соңында және XX ғасыр басындағы ағартушылық ойлар мен саяси өзгерістері зерттелген.

Негізгі сөздер: ереже, өркениет, қала, Бұқара, кезең, басқару, әулет, уақыт, қоғам, ғалым, әдебиетші, ғылым, ағарту, назар аудару, даму, білім беру, діни құрылым, объект, шығарма.

Аннотцаия

Дар адабиётшиносии форсу тоҷик самтҳои ташаккулёбии насри маорифпарварӣ дар асоси таҳавуллоти равандҳо, мактабҳо ва сабқҳои бадеӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Дар мақолаи мазкур муаллиф сабӣ намудааст, ки паҳлуҳои ҳанӯз таҳқиқ нагаштаи насри реалистии охири асри XIX ва аввали асри XX-ро пажӯҳиш намояд.

Осори Аҳмади Дониш “Наводир-ул-вақоеъ” дар ташаккули насри маорифпарварии форсу тоҷики охири асри XIX ва аввали асри XX саҳми боризе дошта, минбаъд барои раванқи насри воқеӣ заминаи мусоид гузоштааст. Дар мақола падидаҳои асосии инкишофи афкори маорифпарварӣ, таъсири он дар таҳавуллоти сиёсӣ ва андешаҳои маорифпарварии охири асри XIX ва аввали асри XX таҳқиқ гардидааст.

Калидвожаҳо: вазъият, тамаддун, шахр, Бухоро, давр, раёсат, сулола, вақт, ҷамъият, адабиётшиносон, илм, маориф, тавачҷух, ташаккул, таълим, сохти динӣ, макон, осор.ия.

Дар адабиёти классики форсу тоҷик тасвири воқеияти зиндагии инсонҳо дар заминаи андешаҳои динӣ нигаронида шудааст, яъне адибони гузашта аҳкоми исломиро, ки аз адл ва адолат замина мегирад, тараннум намуда, аммо амалҳои инсонҳоро дар ҷомеа матраҳ накардаанд. Осори насрии адабиёти классики мавзӯҳои тарбиявӣ-ахлоқӣ дар бар гирифта, воқеияти бархурдҳои мазҳабиро қариб ки баён намекарданд ва он зери парда ниҳон менамояд. Мунозираҳо байни уламо ва мубаллиғини мактабҳои усули ҷадид дар охири асри XIX аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки аморати Бухоро аз тадриси тоторҳо дар мактабҳои усули ҷадид розӣ набуданд ва ҳамзамон ба навоарию мақсадҳои маорифпарваронаи зиёӣён бархурд менамуданд. Дар умум, дар шахри Бухоро дар аввали асри XX маорифпарварон бо руҳияи миллӣ аз дигарон бартарӣ надошта, ғолибан ба бархурди мазҳабиву динӣ эътимод меварзиданд. Дар мақолаи мазкур муаллиф дар мавриди ғайолияти маорифпарварони тоҷик дар аввали асри XX дар Бухоро ва атрофи он баҳс менамояд. Ба андешаи муаллиф заминаи пайдоиши нигоҳи ҷадид дар аввали асри XX ин қабл аз ҳама пайравӣ аз маорифпарварони охири асри XIX ба шумор меравад.

Асри XIX дар таърихи миллати тоҷик аз шумори асрҳои буд, ки дар Осиёи Миёна се давлати мустақил аморати Бухоро, хонигарии Қуқанду Хева ва мулки ниммустақил (монанди Шаҳрисабз, Китоб, Ҳисор, Қаротегин, Дарвоз ва Кӯлоб) ба назар мерасад. Русия чун як кишвари абарқудрати давр аз кашмакашии беҳири аморати Бухорою хонигарии Қуқанд истифода намуда, нақшаи ҳуҷум ба Осиёи Миёнаро мекашад ва аз нимаи дууми солҳои 40-уми асри XIX ба мулкҳои Осиёи Миёна ҳуҷуми аскарҳои худро оғоз менамояд, ки яке аз омилҳои асосии ҳуҷум ба ин минтақа ин дастрасии ашӯи хом ва роҳкушоӣ сӯи Шарқ маҳсуб мегардид.

Раванди бузурги фарҳангӣ дар ҳавзаи тамаддун ва фарҳанги Мовароуннаҳр ва дигар кишварҳои мутамаддини Шарқ аз лиҳози ҳадаф ҳамоҳанг буда, аҳли зиё ва адибони ин давра тавассути осори худ раҳой аз ғафлатро тақозо менамуданд. Маорифпарварони Бухоро аз зумраи заминагузориҳои ҳаракати маорифпарварӣ ва тавсеакунадагони фарҳанги миллӣ ба шумор мерафтанд. Онҳо зиёӣёни тараққиҳоҳ ва ислохотпарваре буданд, ки аз муҳити сиёсӣ ва иҷтимоии Бухоро норозӣ буданд ва ислоҳоти амалӣ дар ҷомеа мегарданд.

Маорифпарварон бо андешаҳои ислохотҳои, тасвири воқеият дар осор ва инъикоси вазъи иҷтимоӣ асосгузори адабиёти навин буданд, барои раҳой аз ҳаёти ақибмондагӣ ва гузаштани гом сӯйи ҷомеаи мутамаддин ислоҳоти ҷадидро дар ҷомеа хоҳон мешаванд. Мушкilot ва масоибҳои иҷтимоӣ бо дарки авзои иҷтимоӣ ва сиёсӣ маорифпарварон тасмими тоза ба дӯш гирифта, аз ҷониби дигар ба хотири баланд бардоштани маърифати мардум талошҳо мекунанд.

Дар воқеъ, Зариф Раҷабов аз ҷумлаи нахустин муҳаққиқони афкори иҷтимоӣ ва сиёсии Аҳмади Дониш ба шумор меравад ва дар таҳлилу баррасии афкори Дониш қабл аз ҳама вазъи сиёсии замони Аҳмади Донишро ба инобат гирифта, ташаккул ёфтани ақоиди маорифпарвариро аз замони пурситези охири асри XIX медонад: «Асосҳои пайдоиши маорифпарвариро дар Осиёи Миёна пеш аз ҳама, дар шароити иҷтимоӣ - иқтисодии аморати Бухоро ва Туркистони нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX, дар шиддат ёфтани норизогии оммаҳои халқ аз тартиботи мавҷуда ҷӯст. Ҳамаи ин ҳодисот натиҷаи дар дохили иқтисодиёти шахшудамондаи феодалӣ тавлид ва инкишоф ёфтани муносибатҳои капиталистӣ буд» [1, с.106].

М.Зайниддинов дар мақолааш бо номи «Ғайолияти маорифпарварии Шаҳобиддини Марҷонӣ ва рушди робитаҳои адабии халқҳои тоҷикӣ тотор» ҳаракати маорифпарвариро «дар таърихи афкори иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангиву илмӣ халқҳои Осиёи Миёна як падидаи тоза ба бедорӣ ва худшиносӣ даъваткунанда» мешуморад. Ба қавли муаллиф онҳо маорифпарварон адабиётро ҳамчун василаи «мубориза барои таҷдиди ҷомеа» истифода намудаанд. Зайниддинов М. байни маорифпарварони Фарбу Шарқ тафовут намегузорад ва онҳоро «саршори рӯҳи озодандешиву озодихоӣ, муҳаббат ба инсон ва

боварӣ ба имконоти хиради инсонӣ» меҳисобад [2, с.111-112]. Зимнан меорад, ки «Шаҳрҳои таърихии Бухорову Самарқанд бо ҳамин сифаташон дар бедории фикрӣ ва рушди афкори маорифпарварии толибилмон, мударрисон, адибон ва равшанфикрони тотор низ таъсири босамар расонидаанд» [2, с.122].

Албатта, маорифпарварони тотор ва дигар минтақаҳо дар пояи афкори исломӣ ва тафаккури шарқӣ «бо истифода аз фарҳанги пешқадами Ғарб кӯшиши ба сатҳи аврупоӣ баровардани фарҳанги миллиро» [2, с.113]. муҳим медонистанд. Маорифпарварони тотор А. Курсавӣ, Ш.Марҷонӣ, О.Барудӣ, Х.Файёзхонов, Қ.Носирӣ, Р. Фатхудинов, И.Гаспринский ва бародарон Зокир ва Шокир Рамиевҳо, ки дар заминаи фарҳанги исломӣ ба камол расидаанд, чун пешоҳангони ин чараён, бо дарки рушди ҷомеа чихати амалӣ намудани ин ғояи бедорӣ ҷаҳд намудаанд [2, с.112].

Далели иртиботи маорифпарварони турку тотор бо афкори илмӣ-адабии форсу тоҷик Шаҳобуддини Марҷониро мисол овардан мумкин аст, ки таҳсилкардаи мадрасаҳои Бухоро буд. Шаҳобуддини Марҷонӣ донишманди исломӣ ва донандаи хуби тиб буд, ки аз осори Ибни Сино бархӯрдор буд. Дар ёддоштҳои худ бо номи «Вафйат ал аслаф» аз устои донишмандаш Абӯсаиди Самарқандӣ ёд кардааст, ки пас аз итмоми мадрасаҳо чанде пешиӯ шоғирдӣ кардааст [2, с.116]. Аз рӯйи ҳамин нуқтаи назар чараёни маорифпарварии Осиёи Марказӣ «танҳо аз маорифпарварии рус таъсир нагирифта, бештар ба ҷунбишҳо ва падидаҳои, ки дар Озарбайҷон, ва Қазону Оренбургу Қрим сурат мегирифтанд ва ба ҷунин падидаву ҷунбишҳои дар Афғонистону Эрон, Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳои Шарқ рӯй мевода низ қаробат дошт. Ҷойи шубҳа нест, ки дар осори А.Дониш, Сиддиқии Аҷзӣ, Асирий ва дигар равшанфикрони тоҷик таъсири маорифпарварони Рум ба назар мерасад. Дар ҷунин вазъияти ҳассоси таърихӣ афқору андешаи адибон ва равшанфикрони тоҷику тотор ба шумули ҳавзаҳои қавии илмиву фарҳангии Қазону Оренбург ва Боқуву Истамбул ҷун риштаи пайвандгарӣ дар байни равшанфикрони тоҷик ва адабу фарҳанги пешрафтаи русу аврупоӣ хидмат кардааст [2, с.121]. Маорифпарварӣ ҳамчун як падидаи милли-озодихоҳӣ тавониста буд, ки иттиҳоди байни зиёӣони Шарқро тақон диҳад ва дар осори адибон як ваҳдати ягонагӣ- андешаҳои зидди истибдод баландтар садо меод.

Нақши дигарро дар таҳкими наҳзати маорифпарварӣ интишороти озоди кишварҳои пешрафтаи Шарқ ташкил менамуд. Соҳиб Табаров дар асараш бо номи «Зиндагиномаи Садриддин Айнӣ (1875-1899)» дар таҳқиқи рӯзгори Айнӣ дар солҳои 90-ум ва алалхусус бедории фикрии ӯ омилҳои зиёдеро пешниҳод менамояд, ки ин дар қомилгардии донишҳои замони мударрисон, муҳасиллин, аҳли зиё ва дигар қишри иҷтимоии Бухоро (ва шояд тамоми Мовароуннаҳр.О.Х.) заминаи олие фароҳам меоварад, Аввалан огоҳӣ ва воридгардии чаридаи «Тарҷумон», ки ҳангоми дар мадрасаи Олимҷон таҳсил намуданаш аз ҷониби «ҳамсабақу шарикдарси Айнӣ-Мирқодирмахдум» дастрас мекунад [3, с.273]. Ба қавли Соҳиб Табаров «Тарҷумон» ба номи муштарӣ Сайидахмади ришкан яке аз ҳешовандони Мирқодирмахдум аз Қрим ба Бухоро меомад ва бори нахуст С.Айнӣ ба воқеаҳои ҷаҳон ошно мегардад [3, с.274].

Шарифҷони Муътасим шахсияти дигаре буд, ки аз осори интишоргардидаи Русия ва хориҷи он ошно буд ва худӣ ӯ тасҳеҳқунандаи китобҳои арабӣ дар матбааи Туркия буд ва С. Айнӣ «Саидахмади ришкан барин бухорӣи пешқадам ва бомаърифатро дар тарғибу ташфиқи анвори маориф ва маданият хеле бузург мешуморад» [3, с.277]. Соҳиб Табаров дар рисолаи фавқ ба фаъолияти Шарифмахдуми Муътасим баҳои баланд медиҳад ва таъкид мекунад, ки «яке аз асосгузори нашриёти миллии тоҷикӣ дар аввали солҳои 90-уми асри XIX ва интишору фурӯши китобҳои соҳаҳои гуногун илму фан, аз ҷумла китобҳои навҷопкардаи ҳеш, ҷалб қардани равшанфикрону маорифпарварон ва донишҷӯёни фозили бухорӣ, ба мисли Сайидахмади ришкан, хидмати босазое намуда, ин қорҳоро вазифаи муҳим барои бедорномаии худшиносиву ҳештаншиносии миллати тоҷик меҳисобид [3, с.278].

Амирони Бухоро қонунгузории давлатӣ надоштанд ва аз аҳоли талаб менамуданд, ки мутобиқ ба ҳидоятҳои Қуръони қарим амал намоянд, дар ҳоле худӣ ҳукуматдорон бар хилофи фармудаҳои ин китоб амал мекарданд. Андозии номаҳдуд ва ришваситонии амлоқдорони амир дар ҳар як мавзеи аморат аҳолиро фақир месохтанд ва барои наҳзатҳои зидди ҳукумати амир замина ба вучуд меоварданд.

Дар охири асри XIX маориф дар Бухоро хеле қоста гардида буд. Дар «Туркестанский край» омадааст, ки «Пас аз ғасб гардидани Туркистон масъалаи тақмил додани маориф ва махсусан босавод қардани омма ба миён омада, муҳимияти онро қандин маротиба тазаққур додаанд [4, с.333]. Ҷунки таълим дар Осиёи Миёна бо дин тавҷам буда, руҳонӣон онро дар дастӣ худ гирифтаанд. Аз ҷумла нуқтаи асосие, ки дар мактабҳо тавачҷуҳ мекунанд, ин тафсири Қуръон, ҳаттотӣ ва дар синфҳои болоӣ адабиёт, таърих ба роҳ монда шудааст [4, с.334].

Дар ҳоле ки дар замони Хилофати араб назар ба илмҳои гуногун тавачҷуҳ ба омӯзиши фанҳои дақиқ бештар буда, ҳатто Арасту ва фалсафаи Юнонро меомӯхтанд, ки аънаи бузург оҳишта-оҳишта аз байн рафт. Бухоро ва Самарқанд маркази дин ва илм маҳсуб мегардид. Мактабҳои мусалмонӣ ба

ду гурӯҳ тақсим гардида буданд: мактаб ва мадраса [4, с.335]. Дар мадрасаҳо ба омӯзиши шариат, қавоиди исломӣ ва забони арабӣ таваҷҷуҳ менамуданд. Идомаи соли таҳсил меъёр надошт ва асосан ба омӯзиши фикҳи ислом муҳассилон умри худро сипарӣ менамуданд. Аз он ки бештар таълим ба забони арабӣ мерафт, аз сарфу наҳви забони худ фарсахҳо дур монда буданд. Онҳое, ки мадрасаро хатм менамуданд, қозӣ, муфти ва ё мударрис мешуданд [4, с.336].

Баробари ин, дар мадрасаҳои Бухоро ва Самарқанд нучумшиносӣ ва ҳандаса низ тадрис мегардид. Вагарна Аллома Аҳмади Дониш барин нобиғаҳо аз нучум ва ҳандаса огоҳӣ намеёфтанд ва то ҳадди муҳандисӣ намерафтанд. Аз ҷумлаи осори Аҳмади Дониш дар охири асри XIX «Манозир-ул-қавокиб» ва «Ар-рисола фи аъмол-ул-қура» бевосита ба илми нучумшиносӣ бахшида шудааст. Оид ба фаъолияти илмӣ аҳли Бухоро ва нисбат ба арзишҳои миллӣ бепарво будани онҳо Садриддин Айнӣ чунин менигорад: «Дар мадрасаҳои Бухоро қариб 20 китобхона буда, аз инҳо китобхонаи «Дор-уш-шифо», махсус ба китобҳои тиб пур буд, аҳли истибдод ба фикри барҳам додани китобхонаҳо афтоданд. Ба таври худ вачҳе ёфта, дар аҳди амир Насруллоҳ ба воситаи раиси Бухоро Раҳмонбердӣ Маҳдум китобхонаҳоро барҳам доданд... Баъди он ки роҳи Бухоро барои аврупоиён кушода шуд, як қисми китобҳои нодире, ки дар хонаҳои уламо буд, аз тарафи писарони исрофкор ва шаҳватпарастии онон ба китобдӯстони аврупоӣ фурӯхта шуд» [5, с.16].

Мушкилоти асосии дарсҳои мадраса он буд, ки аксари муҳассилин ба хоҳири мақом ва мартабаи хубро соҳиб шудан бештар ба омӯзиши фикҳи ислом мепардохтанд. Дар мадрасаҳо духтарон тадрис намекарданд ва духтарон дар назди бонувони босавод таълим мегирифтанд. Баробари тасарруфи Осиёи Миёна аз тарафи Русия ҳадафи таҳия намудани мактабҳои нав пайдо мешавад ва дар ин самт тоторҳо бештар саъй менамуданд. Аз рӯи андешаи муаллифи Месилский В.И. соли 1881 дар шаҳри Тошканд, нахустин мактабҳои типи русӣ бо дастури императори Русия барои писарон ва соли 1887 барои духтарон кушода мешавад [4, с. 338].

Аҳмади Дониш дар рисолаҳои хеш сабабҳои ақибмондагии аморати Бухоро ба қалам додааст. Номбурда пас аз сафарҳои худ ба мулки Русия эҳсос намуд, ки омилҳои асосии ақибмонии Осиёи Миёна бештар ба шакли идоракунии давлат ва сатҳи қонунгузорӣ алоқаманд мебошад. Набудани матбаа, театр, лампаи керосинӣ, таҷҳизоти гармкунанда, муассисаҳои тиббӣ, мактабҳои ҷадид ва ғайра аз тафовути барҷастаи байни Бухорову ҷаҳон шаҳодат медиҳанд. Ба ибораи дигар аморати Бухоро аз ҷомеаи ҷаҳонӣ ақиб монда буд ва ин тафовут Аҳмади Носируддинро водор мекард, ки чиҳати чуну чарои он пажӯҳиш бинмояд. Ҳатто дар «Наводир-ул-вақоъ» муаллиф аз ғизои маънавӣ ҳарф кушода, чунин хулоса менамояд, ки «Абӯмуслимнома» барин китобҳои камтаъсир аҳли Бухорои шарифро боз ҳам кундзехн мекунанд. Нуфузи аз меъёр бештари шариат ва ҷонибдорӣ куркуронаи амалдорони камсавод аз ислом барои дар ҷаҳлу торикӣ ниғаҳ доштани мардум мусоидат мекард. Монеаи асосиро дар рушди мафкуравии инсонҳо Аҳмадмахдуми Бухорӣ дар таассуб ва розҷӯии муслимин донистааст.

Аҳмади Дониш ҳангоми тасвири авзои сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангии ҷомеаи Бухоро пеш аз ҳама оин, анъана ва ҷаҳонбинии онму хосро ба назар гирифтааст. Дар «Наводир-ул-вақоъ» Дониш бо як часорат ҷаҳонбинии пасти дарбориён, аҳли дин, мударрисон, хурофот ва вазъи зиндагии моддию маънавии мардумро тасвир менамояд. Инъикоси кирдору рафтори ҳамзамонон дар андешаҳои мутафаккирони адабиёти классик дар шакли норизоӣ ва таъкидӣ ифода ёфтааст. Роҷеъ ба андешаҳои Саъдии Шерозӣ, Муҳаммад Ғаззали муаллиф андешаронӣ намуда, як муддати муайян дар зерӣ таъсири афкори Ғаззали мондани худро тасвир намуда, бар зидди ақоиди онҳо чунин менигорад: «... Ва иллати он, ки ман бар зоҳири ҳолҳо фирефта нашудам ва назар дар асл ва авокиби умур доштам он аст, ки дар соли сиюм каму беш ба саъйи яке аз умаро ба китобати «Кимиёи саодат»-и Имом Ғаззали мустаид гаштам ва он дар усули дин аст ва муомалоти дунявӣ. Ва дар он баъзе таҳқиқотро роҷеъ ба «Эҳё-ул-улум» дошта, ки ҳам аз мусаннафоти он Имом аст. Ба мутолааи он низ фоиз шудам, то асари дину диёнат дар хоҳирам нишаст ва бад аз он ҳамаи муомалоти мардумро аз умури динӣ ва дунявӣ ағлоти он дар басиратам макшуф мешуд ва ҳеҷ коре дилхуш намешудам... ва чун халқро медуам, ки ба як роҳи тақлидии мутаориф мерафтанд, ман ҳам чора надоштам, (ки) муҳолафат кунам ва мегуфтам: «Шояд дар охири ин роҳ маслаки начоте бошад». То дар санаи панҷоҳум аз умр шоҳроҳи мустақим дидам, ва дар он чамъе мерафтанд ва роҳнамое доштанд... Бе ғоилаи тадаббур ва тафаккур ба эшон ҳамроҳӣ гузидам» [6, с.102].

Аз ин матн бармеояд, ки Дониш як муддат пайравӣ аз андешаҳои Ғаззали намудааст ё худ дар анҷоми чараёни ошноӣ бо шоҳкорҳои таърихи адабиёти форсӣ муаллиф баъзан бо андешаронии дигарон чун Ғаззали, Абулмаъонӣ ва чандин бузургони пешин бархӯрд ва мусоидат намудани худро ифшо намудааст. Ба хусус барои таъкиди фикр дар бисёр маврид аз Абулмаъонӣ истифода мекунад. Аслан тасвири воқеияти ҳолати ҳамзамонон бештар дар адабиёти классик дар асарҳои таърихӣ, таҳлилий ва ёддоштӣ дида мешавад. Ҷойи баҳс нест, ки ақидаҳои Аҳмади Дониш ба аъён ашроф он тараф истад, ҳатто баъзан ба иштирокчиёни маҳофили муҳоҳисаҳои орастаи худ муаллиф писанд

намеафтид. Дониш аз ин рӯҳафтада намешуд. Бе диранг бо рақибони ғоявиааш ба ҳарб мепардохт, баҳсу муҳокимарониҳояш бо далел буданд.

Фарзан, баҳси маҷлису маҳофил аз ҷониби Аҳмади Дониш «Дар ҳикояти фаромӯшхона ва баёни қурби соат» чунин омадааст: «Аз иттифоқоти ҳасана шабе тарҳи маҷлисе афтада буд, бо ҷамъе аз аъёнзодаи шаҳр ва натиҷаи ашрофи ақобир, ки ҳама дар шеваи зарофат ваҳиди аҳд буданд ва дар таври зукот фариди аср, асбоби айш муҳайё ва адавати ишрат муҳанно ақлоҳи роҳ гардон буд... Дар фаслу боби маҷлис гоҳе суҳан аз безабтии замона мерафт ва душвории касби обу дона ва гоҳе аз ҳарии умаро ва динфурӯшии уламо. Лаҳте муҳовара аз аҷиботи олам мекарданд ва баёни ихтирооту синооти бани Одам» [6, с.116].

Чунин тасвирҳо аз ин далолат мекунад, ки маҳфилҳое, ки Аҳмадмаҳдум ширкат меварзид, аксаран пуробу ранг ва гуногунмавзӯ буданд. Дар ин гуна маҳфилҳо ашхос аз табақаҳои гуногуни ҷомеа гирд меомаданд ва ҳамзамон дар масоили гуногун ҳарф мезаданд. Ҳамчунин баҳс дар ин гуна маҳофил гуногунмавзӯ ва аксаран дорои ихтилоф буда,

Бояд иқрор кард, ки Аҳмади Дониш дар муҳити тангу тори аморати Бухоро зиста, аз вазъи сиёсии ҷаҳон огоҳӣ доштааст. Бинобар ин таҳқиқоти авзоъ ва муҳити ҷаҳон аз ҷониби Аҳмади Дониш муосирони ӯро ба худ ҷалб намуд ва дар муҳити ҳамонвақтаи Бухоро инқилоби маънавию ба вучуд овард. Аҳмади Дониш дар қисмати «Дар ҳикояти ҳоҷӣ ва манофеи сафар ва ҳислати занон» сиёсати мулкдорӣ ва зиштию зинокорӣ марду зани мусалмонро ошкоро ба қалам додааст.

Махсусан, назари марди фарангӣ ба сиёсати кишвардорӣи Бухоро ва шоҳидии сайёҳи бухороӣ дар ин маврид таҳлили амиқи нависанда нисбат ба муҳити номатлуб ва аҳволи бӯҳронии аморати Бухоро дида мешавад. Маълум аст, ки ҳадаф аз Ҳиндустон ин наздик ба Бадахшон омадани ғосибони англис мебошад ва ба қавли фарангӣ «... Бадахшон мулкест, ки манзари назари офтобии раҳшон аст (ва маъдани ҷавҳари дурахшон)... ва дар он ҷаҳор маъдан аст аз (табдил ва таъсири аркон) тилло ва лочувард ва лаълу ёқут... Ба ғарази мо аз тасаллут дар замини Ҳиндустон ва ин ҳама ихроҷот қардан, пое ба он замин бурдан аст ва дар он роҳ қушодан. Ва моро ба давлати Росӣ (мақсад Русия. О.Х.) бар сари ин қон гуфтугӯст» [6, с.149].

Мутобиқи гуфтугӯи сайёҳи фарангӣ ва ҳоҷии бухороӣ таҳия намудани нақшаҳои сиёсӣ дар Шарқ аз ҷониби сиёсатмадорони Ғарб маълум мегардад. Ҳамчунин мунозираи ин ду нафар далели он аст, ки кишварҳои Ғарб ҳангоми тасарруфи сарзаминҳои нав байни худ муҳолифат доранд. Аз ҷумла, барои Осиёи Миёна, баҳусус барои минтақаи Бадахшон, Русия бо кишварҳои аврупоӣ дар рақобат қарор дорад. Ба ақидаи ҳоҷии бухороӣ амирони давр роҷеъ ба Бадахшон ба он ақидаанд, ки «он чӣ замин аст, ҳосилаш ба ҷуз санг чизе нест» [6, с.149]. Ба андешаи як нафар Шарқӣ, ки донишҳои сиёсии ӯ дар сатҳи паст қарор дошт, бамӯҷиби ғафлат бо фарангӣ қудрати мунозира қарданро надорад. Ҳол он ки марди фарангӣ пайи дарёфти маҳз сангҳои қиматбаҳо фарсахҳо роҳ тай намудааст. Чунин ҳарисӣ ба боигарии сарзамини ғайр боиси дар як қолаб мондани кишварҳои мусалмони Шарқ гаштааст. Инро дар мисоли волии як вилояти Эрон, ки аз сар задани нафт дар мулкаш бо тарси аз даст додани мартаба ҳаросида, он неъматҳои худодоро пинҳон кард, дар «Тӯҳафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сироч дидан мумкин аст. Ҳоҷӣ қисса бар он мекард, ки аҷнабиён дар Пишовар китобати Қуръону тафсир намуда, баъзе аз мутунро ба фарангӣ (ба немисӣ) тарҷума мекарданд. Дар ин маврид ӯ аз фарангӣ суол мекунад, ки «...истиктоби кутуби исломӣ ба кеши фарангӣ чӣ сарфа мебандад?» [6, с.149] Чунин посух мешунавад: «Шумо мева аз тоқ меҳӯред, дигар ғам надоред, агар беҳи ӯро қирм занад ва сарашро сармо» [6,153]. Яъне ба андешаи ғарбӣ, мақсад аз зиндагӣ ин ободии дунё аст, на ин ки мисли шарқӣён қаноатпеша гашта, аз амал фарсахҳо дур монанд.

Ҳамин тариқ, воқеоти охири асри XIX дар Осиёи Миёна ва дар Бухоро ва вилоятҳои атрофи онро метавон чунин хулоса намуд:

1. Амрӯни Бухоро дар ҳолати қуҳна зистанро авлотар аз ҳар гуна мутамаддин шудан медонистанд ва дар Бухоро қонунгузорӣ амал накарда, ҳокимон ҳуқуқи инсонро дар доираи шарияти исломӣ ва вобаста ба оинҳои таҳрифшудаи исломӣ дарк карда, ихтиёри кишварро ба фатвоҳои уламои ҷоҳили исломӣ супорида буданд.

2. Тасарруфи Бухоро аз ҷониби Русия омили хотима гардидани кашмакашиҳои беадади қабилавӣ гардида бошад ҳам, аз ҷониби дигар мардуми заҳматкаш дар азоби дучониба гирифтӣ гардидаанд. Русия бо шартномаҳои ҳосаи бастааш бо аморати Бухоро ба ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ даҳолат менамуд.

Адабиёт:

1. Рачабов З.Ш. Маорифпарвар Аҳмади Дониш. /З.Ш.Рачабов -Душанбе, Ирфон, 1964. -308 с.
2. Зайниддинов М. Фаёлияти маорифпарварии Шаҳобиддини Марҷонӣ ва рушди робитаҳои адабии халқҳои тоҷик // Садои Шарқ, №5, с.2016

3. Табаров С. Зиндагиномаи Садриддин Айни (1875-1899).- Душанбе, 2008, 480 саҳ.
4. Месилский В.И. Туркестанский край. Россия полное географическое описание. Том XIX. /В.И.Месилский –СПб: изд. А.Ф.Леврина,1913. -859 стр.
5. Айни С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. /С. Айни //Куллиёт. Чилди 10. –Душанбе: Ирфон, 1966. -344 саҳ.
6. Дониш, Ахмад. Наводир-ул-вақоъ. Китоби 2. /Ахмади Дониш – Душанбе: Дониш, 1988. - 344 с.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ ОМАРОВА Жаныл Кабкеновна, МУЗДЫБАЕВА Рысты Тауекеловна

Б.Амалбеков атындағы ЖОББ мектебі
Қарағанды облысы, Жаңаарқа ауданы, Атасу кенті, Қазақстан
1962zhanyl@mail.ru, muzdybaeva.rysty@mail.ru

*«Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақтың қолында,
Ал жас ұрпақтың тағдыры ұстаздардың қолында.»
Н.Ә.Назарбаев*

Аннотация

Қазіргі білім берудің басты мақсаты — шығармашыл тұлға қалыптастыру. Егеменді еліміздің ең басты мұраты өркениетті елдер қатарына көтерілу болса, ал өркениетке жетуде жан-жақты дамыған, рухани бай тұлғаның алатын орны ерекше. Осы орайда оқушының танымдық, шығармашылық қабілетін дамыту — мектеп мұғалімдердің алдында тұрған жауапты міндеттердің бірі.

Мақсат : оқушылардың іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыра отырып, шығармашылық жұмысқа баулу, ой-өрісінің дамуына мүмкіндік тудыру.

Міндет: оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту, жан-жақты дамуына көңіл бөлу, ғылыми- зерттеу дағдыларын қалыптастыру

Бүгінгі күні мемлекетіміздің өркениетке жету жолындағы өр талабына тұғыр боларлықтай ұрпақ оқыту, тәрбиелеу ісін жаңа сапалық өзгерістер деңгейіне көтеруді талап етіп отыр. Мектеп құрылымында болып жатқан өзгерістер, білім беру мақсаттарының алмасуы, оның дамытушылық сипаттарының бекітілуі, көпнұсқалық оқытуға көшу сияқты мәселелер орындаушылардан шығармашылық бастамалық, жұмыстың жоғары сапасын және кәсібилікті талап етеді. Қазіргі кезеңде білім беру саласындағы әлемдік білім кеңістігіне ұмтылуға байланысты жасалынып жатқан талпыныстар мектеп оқушыларынан дербестікті, ізденімпаздықты, белсенділік пен шығармашылық қабілеттерді дамытуды талап етеді. Егеменді тәуелсіз Қазақстанда өркениетке апарар жолдың бастауы мектеп десек, мектептің жүрегі мұғалім. Ұстаз бейнесі- шәкірт үшін адамгершіліктің ең жоғары үлгісі.

Жуық арада Қазақстан Республикасының президенті Қ Тоқаевтың жолдауы бойынша Ұстаз мәртебесі туралы заң жобасы әзірленіп, халық арасында қызу талқыланды. Біраз толғандыратын өзекті мәселелер ұсынылды. Бұл заң жобасы «Педагог мәртебесі» туралы жаңа заң қабылданып, ұстаздарға көп мүмкіндіктер мен әлеуметтік тұрғыдан көмектер қарастырылды. Бұл заңның шығуы еліміздегі білім саласындағы барша ұстаздарға жаңа серпін беріп, қанат бітірді. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім беру жүйесінің жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағыттылған ролі атап көрсетілсе, осы заңның 41 бабында: «Педагог қызметкерлер оқушылардың мемлекеттік білім беру стандартында көздеген деңгейден төмен емес білім, білік, дағдыларын алуын қамтамасыз етуге, жеке шығармашылық қабілеттерінің дамуы үшін жағдай жасауға міндетті» делінген. Осыған орай бүгінгі бастауыш сынып мұғалімдерінің алдында оқушыға білім, білік дағдыларын игертіп қана қоймай, олардың қабылдауын ойлауын, қиялын, сезімдерін, ерік- жігерін, яғни жан-жақты, шығармашылығын дамыту міндеттері де тұр.

«Шығармашылық» сөзінің төркіні этимологиясы «шығару», «ойлап табу». Демек жаңа нәрсе ойлап табу, сол арқылы жетістікке қол жеткізу деп түсіну керек. Шығармашылық - бұл тіршіліктің көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Шығармашылық дегеніміз – адамның өмір шындығына, өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек. Бұл үлкен күрделі мақсат.

Шығармашылық педагогиканың негізгі мақсаты – бүгінгі күн талаптарынан туындаған озық қоғамға лайықты жаңа сана, рухани сапа қалыптастыру. Шығармашылық - жаңалық ойлап табуға бағытталған қабілеттер деңгейі.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттері 3-негізгі топқа бөлініп қарастырылады.

1. ынтамен байланысты қабілеттер (қызығушылықтар және икемділік)
2. темпераментпен байланысты қабілеттер(көңіл-күй)
3. ақыл-ой қабілеттері.

Бастауыш сынып оқушыларының тұлғалылығын тәрбиелеу үшін, ең алдымен олардың қабілеттерін дамытудың мәні зор. Қабілеттер мәселесін қорытындылай келе, педагогикалық практика үшін мәні ерекше мына жағдайларға айрықша тоқталу жөн. Бірінші — адамдардың қабілеттер деңгейі жағынан тең дәрежеде болмауы. Қабілеттердің бірдей емес екендігін сыныпта отырған оқушылардың әрқайсысының әр пәнге және әр деңгейде қабілетті болатындығымен дәлелдеуге болады. Бірі есепке жүйрік болса, екіншісі тілге бай, ал енді біреулері сурет салғанды тәуір көреді. Олардың қабілеттерінің құрлымы да, оны құрайтын компоненттер де әр түрлі болады. Мәселен: математикалық қабілеті басым балаларда ойлау операциялары тез, дәл болады да, бейнелеу өнеріне қабілетті балаларда нақты заттардың бөліктерінің арақатынасын жылдам анықтай білу сияқты белгілер басым болады. Музыкаға қабілетті бала есту, ритмді түсіну, сезімталдық сияқты сапаларымен ерекшеленеді.

Екінші - адамдар бойында қабілеттің бір түрі ғана бола ма, әлде әр түрлі қабілеттің белгілері бола ма деген сауал төңірегіндегі пікірлер жайлы. Ғалымдар керісінше көзқарастардың бар екендігіне қарамастан, адам бойында әрекеттің бірнеше түрін орындай алу мүмкіндіктерін бар екендігін дәлелдейді. Мысалы ақындығымен қатар музыкаға, суретке қабілетті адамдар.

Көптеген психологтар оқушылардың жасы өскен сайын нерв жүйелерінің мүмкіндіктері кеңейіп, қалыптасып отыратындығын, бірақ оқушының дамуы үшін ең қажетті құнды қасиеттердің біртіндеп жоғалтып отыратындығымен түсіндіре отырып, бала қабілеттерінің дамуы үшін ең қымбатты кезеңді тиімді пайдаланып қалуға асығу керектігін ескертеді. Қабілеті әр түрлі балалардың ортасынан қабілеті жоғары баланы іздеп, онымен жұмыс жасау, оны жан-жақты тану, оқушылардың шығармашылық деңгейін бақылап отыру әрбір мұғалімнің негізгі міндеті. Осы міндетті орындау барысында жан-жақты білімді, жоғары мәдениетті, шығармашылықпен ой толғай білетін, оқу арқылы өзінің ой-өрісін, шығармашылық қабілетін дамыта алатын жеке тұлға қалыптастыра аламыз. Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық қабілетінің дамуы оқу барысының дұрыс ұйымдастырылуымен байланысты

- Ұйымдастыратын кім?
- Мұғалім.

Шығармашылыққа үйрету үшін мынадай жағдайларды ескеруіміз тиіс:

1. Ең алдымен сыныпта шығармашылық көңіл күй тудыру үшін баланың назарын бір нәрсеге бағыттауы керек.
2. Әрбір шығармашылық тапсырманы оқушыға ұсынудың мазмұны жеткіншектердің жас ерекшелігіне, қызығушылығына үйлесуі қажет.
3. Оқушының шығармашылықпен айналысуына мектепте, сабақ үстінде, үйде қолайлы жағдай туғызу.
4. Техникалық құралдарды тиімді қолдану.

Оқушының шығармашылық іс- әрекетіне жағдай туғызу дегеніміз – оқушыны ойлай білуге үйрету екені сөзсіз. Мектеп табалдырығын жаңа аттаған бүлдіршіннен шығармашылық қабілетті талап етпес бұрын, оны соған үйреткен жөн. Оқушының зейінін, есте сақтау қабілетін, қиялын, интелектісін дамыта отырып, ойлау қабілетін, шығармашылық іс-әрекетін жоғары деңгейде көтеруге болады.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін сабақта және сабақтан тыс уақытта дамытудың мынандай әртүрлі әдіс тәсілдерін жас ерекшеліктеріне байланысты қолдануға болады. Назарларыңызға бірнеше жаттығулармен әдістерді ұсынамын:

- «Шаттық шеңбер» (ынтымақтастық атмосфера орнату)
- «Айнамалы бекеттер» (әдісі арқылы өз білімдеріне сүйеніп жаңа тақырыпты талдауға болады.
- Метафориялық карталар** (Тыңдалым-айтылым дағдыларын қалыптастыру мақсатында)
- «Тізбектелген ойлармен жазылған хат» (жазылым дағдыларын қалыптастыру мақсатында).
- «Екі дұрыс, бір бұрыс» тәсілі (Оқушының ойлау қабілетін дамыту).
- «Шахмат» әдісі (Оқушылардың байқағыштығын дамытуға арналған тапсырмалар.).
- «Кинометафора» әдісі (Оқушының ой-өрісін, ойлау қабілетін дамыту.)
- «Ашық микрофон» әдісі (Оқушыны жылдам әрі тұжырымды ойлауға дағдыландыру.)
- «Бір минуттық әңгіме» тәсілі (Оқушының бір-бірінен ақпарат алу дағдысын қалыптастыру.)

«**Фишбоун**» әдісі (Жаңа мәліметті, идеяларды сұрақ-жауап арқылы жаза отырып, қорытынды ойларын жинақтау).

«**INSERT**» әдісі (Оқылған мәліметті түртіп алу жүйесі бойынша таным түсінігін қалыптастыру.)

Венн диаграмма құрастыру.

«**Эссе**» немесе «**Еркін әңгіме**» әдіс (Белгілі мәтін негізінде әңгіме жазғызу.)

«**Қар кесегі**» (Ұжымдасып өз ойларымен бөлісе алады. Нақтылыққа үйренеді)

«**Өрмекші әдісі**» немесе «51» әдісі (уақытты үнемдеу мақсатында 5 сөйлем, 5кілт, 1қортынды сөз)

«**Қара жәшік**» ойыны (Жәшікке салынған затты біреуі сипаттайды, басқасы анықтайды)

«**Өзім туралы**» (ол үшін 30сек. Аралығында өзі туралы мәліметтерді айтып шығу)

Әңгімелерді салыстыру, бөліктерге бөлу, тақырып қойғызу. Дайын өлең жолдарының бір – екі жолын беру арқылы өлең құрастыру. Кейіпкерлерге мінездеме беру. Шығарма бойынша сурет салғызу, ауызша суреттеу, қиялдау арқылы суреттеу. Рольге бөліп оқыту. Мәтін бойынша мақал құрастыру. Шығармадағы дамытатын ойындармен берілген тапсырмаларды шешкізу.

Қайталау сабақтарында оқыған мәтіндері бойынша өз беттерінше тест тапсырмаларын құрастыру. Суырып-салма, диалог-ертегі. Сөздік диктант.(сөзден сөйлем құрастыру.

Мақал-мәтелмен, жаңылтпаштармен жұмыс. Сюжетті суреттермен әңгіме құрастыру.

Ережелерді түйіндеу, қорытынды шығара білуге үйрету. Сонымен бірге, шығарма ретінде жаздыруға, оқытылып отырған шығармалардың авторлары туралы толық мағлұмат жинап, реферат жазғызуға болады.

Баспа бетіне шыққан оқушылардың шығармашылық жұмыстарының, түрлі байқаулардың, интернет олимпиадалардың нәтижелері үлкен әсер мен қатар бәсекелестік туындырады. Бәсекелестік бар жерде нәтиже болары сөзсіз.

Қорытынды: өзімнің іс тәжірибемді қорыта келіп, мынадай түйін түйе болады..Осы шығармашылық тапсырмаларды пәндерге бейімдеп қолданудан, оқушылардың пәнге қызығушылығы артты. Білім сапасы көтерілді. Оқушылардың логикалық ойлауы, шығармашылық іс әрекетке қабілеті артты. Оқушылардың шығармашылығын, ізденушілігін дамытып, әрқайсына жеке тұлға ретінде қарап, олардың өздеріне деген сенімін, білімге деген ынтасын арттыруға үлесімізді косудамыз. Әр мұғалім болашақ үшін қызмет істейді. Олар оқушыны жеке тұлға ретінде көріп, оның өміріндегі өз орнын табуына, сынып ұғымын қалыптастыруға, ата-аналармен ынтымақтасуға, оқытуда қиындық көріп жүрген оқушыға көмегі тиері сөзсіз.

Ол үшін жалықпай жаңа инновациялық технологияларды өз жұмысымызда пайдаланып, сонымен қатар оқушыларды мадақтап, ынталандырып отырған орынды. Баланың қиялын дамыта отырып, ойын дамытамыз. Ойы дамыған шәкіртіміздің танымдық қызығушылығы арта отырып, шығармашылық әрекеті жоғары деңгейге одан әрі арта түсері анық. Ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсыновтың «Ұстаз үздіксіз ізденгенде ғана, шәкірт жанына нұр құя алады», деген сөзі ізденімпаз, жаңаша ұстаздарға арналғандай. Мұны әрбір мұғалім жадында сақтауы тиіс.

Қолданылған әдебиет тізімі

1. ҚР мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты.
2. Ұстаздың шығармашылығы Б.А.Тұрғынбаева Алматы 2007ж.
3. Шығармашылық қабілеттер және дамыта оқыту Б.А. Тұрғынбаева Алматы 1999ж.
4. Бастауыш мектепте оқыту 2004ж.
5. Что такое развивающее обучение Н.В.Репкина «Пеленг» 1993г.
6. Бастауыш сыныпта оқыту әдістемелігі № 8-9 2012ж
7. Инновациялық білім беру үрдістерінің мәні, түрлері және құрылымы. Ізденіс.- Алматы.2005№3(2).

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

ПОПРЯДУХИНА Наталья Григорьевна

Орский гуманитарно-технологический институт (филиал) ОГУ

Орск, Россия

Aple_orisk@mail.ru

Түйін

Мақалада заманауи мектепте инклюзивті білім беру процесін ұйымдастырудағы кейбір психологиялық-педагогикалық қиындықтар келтірілген.

Аннотация

В представленной статье рассматриваются некоторые психолого-педагогические трудности организации процесса инклюзивного образования в современной школе.

Annotation

The article presents some psychological and pedagogical difficulties in organizing the process of inclusive education in a modern school.

Социально-психологические проблемы, происходящие в современном мире и в российском обществе в последние годы, существенно повлияли на существенные изменения отношения к людям с проблемами здоровья. Наиболее остро эту проблему ощутили современные педагоги начальных классов, которые по ряду объективных и субъективных причин оказались психологически не готовы к решению проблем, при организации инклюзивного образования. Специфика инклюзии в том, что в учебно-воспитательном процессе вместе с обычными детьми, участвуют дети, имеющие ограниченные возможности здоровья [1].

Несмотря на опыт работы многих педагогов, на практике оказалось намного сложнее организовать реальное взаимодействие детей в инклюзивном варианте обучения. Уже на начальном этапе организации учебно-воспитательного процесса педагоги реально столкнулись с проблемой учета интересов всех детей в условиях инклюзии [4]. Возникла ситуация, когда родители обычных детей считали, что включение в образовательный процесс детей с особыми познавательными потребностями повлечет за собой снижение интеллектуальной активности их детей. В свою очередь, родители детей с особыми познавательными потребностями были озабочены только учетом образовательных интересов своих детей. Родители детей с особыми познавательными потребностями испытывали высокую тревожность за своих детей, потому что для них привычным вариантом поведения уже стала «защита». Они за все эти 7-8 лет жизни их ребенка привыкли защищаться от всех, поэтому и при поступлении детей в школу, также считали, что их детям что-то угрожает.

Что касается детей, то и обычные и дети с особыми познавательными потребностями, практически не реагировали на эту ситуацию до тех пор, пока родители не начинали это активно обсуждать дома.

Для разрешения сложившейся ситуации, педагог сам должен быть психологически готов к взаимодействию с детским инклюзивным коллективом и коллективом родителей и законных представителей обучающихся, а также обладать определенными психолого-педагогическими и коррекционными компетенциями для организации совместного учебно-воспитательного процесса в школе с учетом интересов всех участников образовательного процесса [2].

Педагог, который психологически готов к организации инклюзивного взаимодействия в обучении имеет возможность помочь всем участникам образовательного процесса осознать тот факт, что психофизиологические проблемы здоровья обучающегося не отрицают человеческой сущности, личностных качеств, а также возможности чувствовать, переживать и приобретать социальный опыт. Педагог может и должен донести до всех, что каждый ребенок имеет не только право на образование, но и на развитие даже при наличии ограниченных возможностей здоровья [3].

В рамках инклюзивного образования наиболее существенным вопросом стал вопрос о создании и поддержании психолого-педагогических условий для становления личности каждого ученика в соответствии с его психическими и физическими возможностями здоровья, способностями развития. На наш взгляд, каждый педагог должен обладать не только определенными знаниями по специальной психологии и коррекционной педагогике, но и должен владеть навыками психолого-педагогической поддержки обучающихся для создания гибкой адаптивной образовательной среды, которая может соответствовать образовательным потребностям всех детей-учащихся данного образовательного учреждения.

Современному педагогу важно создать оптимальные психолого-педагогические условия, в которых бы имелась возможность помочь каждому ученику, не зависимо от особенностей его развития, развиваться достойно и свободно, в соответствии с его склонностями, а нередко и талантами.

Современному педагогу для работы в условиях инклюзии необходимы знания об особенностях организации совместных занятий и досуга обучающихся с особыми познавательными потребностями и обычных обучающихся, разработке соответствующих программ и анализу уже имеющихся. Данное направление коррекционно-развивающей работы было определено западными практическими психологами как мэйнстриминг, и в настоящее время получило широкое распространение в мировом масштабе [5].

В рамках реализации мэйнстриминга происходит реальное взаимодействие, способствующее социальному обучению и развитию обеих сторон. У всех участников данного взаимодействия формируются такие необходимые для современной жизнедеятельности качества как толерантность и терпимость по отношению к окружающим.

Обучающиеся с ОВЗ и обычные обучающиеся при решении общих проблем отрабатывают не только навыки социальной компетентности (гибкость, эмпатия и заботливость, способность позитивной коммуникации, креативность), а вместе с тем и навыки целеполагания (формирование нормальных, или «здоровых», ожиданий и установок, умение до определенной степени контролировать окружение, целеустремленность). Нужно отметить, что планирование и организация совместных мероприятий, способствует формированию у всех обучающихся социально значимых качеств личности (независимость, ощущение силы, уверенности, самоуважение, эффективность, самоконтроль, адаптивное дистанцирование, например, умение сказать «нет», не быть втянутым в опасную ситуацию).

Таким образом, включение обучающихся с особыми познавательными потребностями в инклюзивную форму взаимодействия в учебно-воспитательном процессе способствует созданию положительных социально-психологических изменений в развитии личности всех участников учебно-воспитательного процесса.

Список литературы:

1. Алексеева М.Н., Алехина С.В. Готовность педагогов как главный фактор успешности инклюзивного процесса в образовании // Психологическая наука и образование №1: Инклюзивный подход и сопровождение семьи в современном образовании. М., 2011. - С.302
2. Беленкова, Л. Ю. Инновационные подходы к образованию детей с ограниченными возможностями здоровья: от интеграции к инклюзии / Л. Ю. Беленкова // Интеграция образования. - 2011. - № 1. - С. 59-64.
3. Зайцев, Д. В. Концепция инклюзивного образования инвалидов / Д. В. Зайцев // Образование для всех: политика и практика инклюзии. - Саратов: Научная книга, 2008. - С. 327-337. - ISBN 978-5-9758-0577-5.
4. Инклюзивное образование. Настольная книга педагога, работающего с детьми с ОВЗ : метод. пособие /Под ред. М. С. Старовойтовой. - М.: Владос, 2011. - 167 с. - ISBN 978-5-691-01851-0.
5. Малофеев, Н. Н. Интегрированное обучение в России: задачи, проблемы и перспективы / Н. Н. Малофеев // Особый ребенок: исследование и опыт помощи. - 2000. - Вып. 3. - С. 65-73.

К НЕКОТОРОЙ МОДЕЛЕ БИКВАТЕРНИОННОГО ПРЕДСТАВЛЕНИЯ АТОМОВ ВО ВЗАИМОСВЯЗИ С РАЗНЫМИ ОБЛАСТЯМИ МАТЕМАТИКИ. ПРИЛОЖЕНИЕ: МОДЕЛИРОВАНИЕ НАШЕГО СОЗНАНИЯ

ПРОНЯЕВ Вадим Викторович

ООО «Цвет» (научная и издательская деятельность)

Воронеж, Россия

orion22@box.vsi.ru

Аннотация

С привлечением разных областей математики, предложена модель на основе бикватернионного представления атомов в сопоставлении на основе подобия - с уравнениями, исходящими из уравнений Максвелла специального принципа относительности, теории притяжения, схемы отношений из алгебраической комбинаторики, топологии четырёхмерных фальшивых многообразий, а также топологии косых произведений и теории сэндвичей в аспекте основной теоремы об устойчивости

Ляпунова, с целью показать, во-первых - целостность физико-математической картины мира, а во-вторых, в качестве Приложения, продолжить начатую Р. Пенроузом и другими учёными тему о моделировании мыслительных процессов (нашего сознания) с предложением этой модели.

Ключевые слова: Бикватернион, частота, спинор, спинтензор, сферическая функция, фальшивые четырёхмерные многообразия, сфера, сознание, теория рассуждений.

Synopsis

With engaging of different areas of mathematics, the model on the basis of biquaternion representation of atoms in comparison on the basis of a similarity - with the equations which are start with Maxwell's equations of a special principle of a relativity, the theory of an attraction, an association scheme from an algebraic theory of combinations, topology of four-dimensional false varieties are offer, and also topology of fibre bundles and the theory of sandwiches in aspect of the basic theorem of a stability of Lyapunov, on purpose to show, at first - a wholeness of a physical and mathematical picture of the world, and secondly, as application, to continue beg by the R. Penrose and other scientists a theme about modelling of thought processes (our consciousness) with a sentence of this model.

Keywords: Biquaternion, frequency, spinor, spintensor, surface harmonic, false four-dimensional

1. Введение. Представление некоторых областей математики, как вводящие в курс дела.

А. С целью показать именно целостность физико-математической картины нашего Мироздания, здесь, будет предложена математическая модель из различных областей математики в аспекте их «взаимопроникновения», с последующим некоторым Приложением. Данная работа носит междисциплинарный характер.

Начнём с работы [1], где в аспекте ранее разработанной бикватернионной модели электро-гравимагнитного поля (ЭГМ-поле) и электро-гравимагнитных взаимодействий, построены частные монохроматические решения уравнения свободного поля электро-гравимагнитных зарядов и токов в дифференциальной алгебре бикватернионов, которые описывают элементарные частицы как стоячие электромагнитные волны, при этом существует два класса - пульсары и спиноры. Заметим, что основу всего этого, составляют бикватернионные представления обобщённых уравнений Максвелла (ОУМ) и Дирака (ОУД). ОУМ выражает бикватернион плотности масс-заряда и ЭГМ-тока, а ОУД определяет трансформацию плотности масс-зарядов и токов под воздействием внешних ЭГМ-полей. При исследовании асимптотических свойств пульсаров и спиноров имеем классификацию соответственно на тяжёлые (бозоны) и лёгкие (лептоны) элементарные частицы. Показано, что бозоны — это сферические гармонические пульсары, плотность масс-заряда которых определяется их частотой колебаний. Всё это позволяет строить периодические системы элементарных частиц на основе классической гармонической музыкальной гаммы.

В интересующем нас аспекте из этой работы [1], напомним, что при рассмотрении элементарных сферических гармонических пульсаров, с задействованием некоторых решений уравнений Гамильтона с сферическими функциями Бесселя, вычисляют бикватернион его энергии импульса с получением выражений:

$$W = 0,5 I/r*(\sin*wr + j*(wr)) \quad (1), \quad Wp = 0,5w* \quad (1a),$$

где r – сферические координаты, w – частота, $j(wr)$ – сферическая функция Бесселя, в дальнейшем знак * - обозначает «в квадрате», кроме S^* (см. далее по тексту).

Также, имеем одно из нескольких свойств, одно из которых — это плотность энергии колебаний Wp равна $0,5w^*$. У сферических гармонических спиноров плотность энергии колебаний тоже равна $0,5w^*$. При этом, атомы называют музыкальными элементарными частицами с соответствующими названиями - например «до» первой природной октавы, а этих октав существует не меньше, чем число строк в периодической системе Менделеева. Заметим, что в классической музыке как известно, полного гармоничного звучания в этом строе добиться нельзя, т. к. из-за несоразмерных частотах колебаний возникают биения. Не менее важно это то, что подобные периодические системы можно строить для элементарных гармонических лептонов, добавление которых к атомам с той же частотой колебаний создаёт, по-видимому, изотопы этих атомов. И здесь можно построить множество различных изотопов с той же асимптотической плотностью ЭГМ-заряда. При воздействии внешних полей заряды-токи трансформируются. Короче имеем самое главное - спектр колебаний и эту бикватернионную модель, которая является детерминистской, а не вероятностной. Вообще данная статья стала возможна только с появлением этой работы [1].

Б. Из классического университетского курса теоретической механики [2] Н.Г.Четаева, в рамках теории притяжения, имеем, что работа сил sW взаимного притяжения при деформации тела выражается формулой:

$$sW = 0,5 \iiint Uspdf \quad (2),$$

где U – есть потенциал мало деформируемого тела, s – параметр деформации, p – плотность тела, df – элементарный объём, W – энергия.

Также там, при рассмотрении специального принципа относительности, начиная с уравнений Максвелла (с плотностями зарядов и токов), далее, в смысле рассмотрения в сопоставлении вектору a спинтензор a' и вектору d^*/dx – спинтензор d' (в аспекте основного инварианта мира Минковского — интервала, где ct, x, y, z имеют механический смысл координат), имеем следующее одно из нескольких выражений (более всеобъемлющего свойства):

$$0,5dn f d''f = (df/cdt)^* - (df/dx)^* - (df/dy)^* - (df/dz)^* \quad (3),$$

где dn и d'' – спинтензоры (величины меняющиеся при преобразованиях бинарной группы), f – инвариантная функция. Напомним, что спинтензоры по отношению к некоторым индексам могут преобразовываться как сопряжённые спиноры (векторы комплексного пространства).

Как заметил Н.Г. Четаев, что в этом плане, задачей, пока ещё не разрешённой, является задача нахождения механического смысла спиноров при обычном понимании координат.

В. В книге [3], при рассмотрении фальшивых четырёхмерных многообразий, была приведена одна известная теорема. Это теорема Кэппелла-Шейнсона, в которой рассматриваются компактное гладкое четырёхмерное многообразие с (возможно, пустым) краем. Если предположить, что группа $\pi_1(X)$ имеет обращающий ориентацию элемент порядка 2, то тогда существует такое многообразие $(Q^4, \partial Q^4)$ и такая простая гомотопическая эквивалентность $f: Q^4 \rightarrow \partial Q^4$, что её

сужение $f|_{\partial Q^4}: \partial Q^4 \rightarrow \partial Q^4$, где имеем дело изначально с проективным пространством, является диффеоморфизмом. И что самое интересное — сама она эта гомотопическая эквивалентность – не гомотопна ни диффеоморфизму, ни PL-гомеоморфизму. В этом контексте, остановимся ещё на одной интересной теореме, где утверждается, что существует гладкая свободная инволюция на гомотопической четырёхмерной сфере S^4 , не являющейся эквивариантно PL-гомеоморфной линейной инволюции на четырёхмерной сфере S .

В этой книге, Р. Мандельбаумом, была предложена на рассмотрение задача, где предлагается определиться, какие из S^4 гомеоморфны S , или показать, что какая-то S^4 на самом деле не гомеоморфна S . Однозначно здесь идёт речь о неком «регуляторе», т. е. о «математическом наполнении», которое будет определять гомеоморфность/не гомеоморфность. В книге [3], в этом контексте, наглядно приведены примеры некоторых построений картины топологических преобразований. Например, имеется шар с центром, соединённый с другими шарами 1-ручками компонентами зацеплений со стрелками, указывающими на бесконечность. Если уничтожить одну ручку, то эта картина понятно изменится, а если уничтожить все 1-ручки (дополнительными 2-ручками, которые в свою очередь дополнительно трём 3-ручкам), то картина изменится кардинально: останется тривиальное 3-ёх компонентное зацепление, или сфера S . Здесь заметим, что по выражению Р. Мандельбаума, несмотря на значительные усилия, всё ещё остаётся неизвестным, гомеоморфны ли S^4 и S и допускает ли сфера S эту «экзотическую» инволюцию? Вообще вышеуказанная задача поставленная Р. Мандельбаумом весьма актуальна. Возможно она и решится, или в ближайшее время будет решена, но здесь будет предложен свой подход к её решению в рамках вышеуказанной модели.

Г. В книге [4], касающейся алгебраической комбинаторики (схеме отношений), приводятся некоторые результаты, касающиеся сферических функций подстановочных представлений без кратностей. Там речь идёт о зональной сферической функции f'' связанной с xl – различными неприводимыми характерами группы G , с рассмотрением инвариантных функций на G в поле комплексных чисел, ортономированном базисе с индуцированием транзитивной группе подстановок и т. д.. И также *важно!* — это то, что для каждого xl существует единственная с точностью до скалярного множителя ненулевая сферическая функция f связанная с xl . При этом,

имеют алгебру $C(G)$, изоморфную групповому кольцу (Гекке) группы, где задаётся установочное соответствие:

$$fx(y) = 1, \text{ если } x = y \text{ и } fx(y) = 0 \text{ в противном случае} \quad (4).$$

Короче в выражении (4) — имеем некоторую разновидность, назовём её «вилкой». Подобные «вилки» возникают также при рассмотрении w – стандартных зональных сферических функций, образующие ортогональный базис во множестве двухсторонних инвариантных функций на G .

Д. В книге [5], в которой излагается топология косых произведений, указывается пожалуй об самой интересной общей задаче, касающейся препятствий к распространению секущих поверхностей. Здесь, если при постепенном распространении секущей поверхности встречаются с отличным от нуля препятствием $c(f)$, то изменением распространения на последнем этапе можно некий v -цикл произвольным образом изменить в его классе v -гомологий. При этом, если класс v -цикла $c(f)$ равен

нулю, то можно так выбрать последний шаг распространения, чтобы стал возможным и последующий шаг, т. е. здесь имеется некий весьма существенный «маневр» в действиях по распространению секущих поверхностей. Но более интересным представляется задача, если предположить, что класс цикла $c(f)$ отличен от нуля, т. е. нельзя ли так изменить распространение на последних двух этапах (или на трёх последних и т.д.), чтобы стал возможным следующий шаг распространения? Здесь известны лишь случаи, когда на последних двух этапах можно изменить класс v -цикла $c(f)$ на некоторое произведение классов меньших размерностей (не более того).

Напомним, что в вышеуказанном контексте, если B – произведение над $(q+1)$ – мерной сферой S с q -простым слоем Y , то определён характеристический класс $c'(B)$. При этом имеем:

$$c'(B f''(a)) = -va \quad (5),$$

где f'' – изоморфизм Гуревича, a – образующая и v – отображение, а выражение в правой части называют просто элементом.

Е. В книге [6], касающейся довольно известной проблеме Бернсайда положен метод сэндвичей. Напомним систему тождеств:

$$cx1x2 \dots xk-1 xk c = 0 \quad (6), \quad k = 0, 1, 2, \dots,$$

где элемент c (не равный нулю) принадлежащий алгебре Ли L называют сэндвичем (элемент x_i тоже принадлежит алгебре Ли). Когда говорят о сэндвиче толщины $k < 1$, или $k = 1$, то имеют дело с тонким сэндвичем. Толстый сэндвич имеем при $k = 2, 3, 4, \dots$

Известно, что по аналогии с выражением (6) имеем выражение при любых элементах u_i , произвольной алгебре Ли L над полем F характеристики $p > 5$:

$$cu1u1cu2u2c \dots c u_t u_t c = 0 \quad (7), \quad t = 2, 3, \dots$$

При этом существует как тонкий так и толстый сэндвичи. При рассмотрении сэндвичевых алгебр встречаются выражения для сэндвичей, где при определённых их комбинациях в правой части (см. выражения (6) и (7)) не обязательно должны быть нули.

Ж. Здесь напомним из [2] известную основную теорему об устойчивости Ляпунова, всего лишь интересующий нас в дальнейшем фрагмент: «... что можно найти знакоопределённую функцию V , производная которой V' в силу этих уравнений была бы или знакопостоянной противоположного знака с V , или тождественно равной нулю, ...». По части последнего словосочетания можно записать следующее выражение:

$\dots \rightarrow 0 \rightarrow E_0 \rightarrow E_1 \rightarrow E_2 \rightarrow 0 \rightarrow \dots \rightarrow 0 \rightarrow E'' \rightarrow E' \rightarrow E'' \rightarrow 0 \rightarrow \dots$ (8), где все E – условно возмущённое состояние, понятно рассматриваемое в контексте устойчивости Ляпунова.

2. Модельное предложение.

Далее, на основании представленных выше областей математики, в аспекте их «взаимопроникновения», сформулируем Модельное предложение.

Модельное предложение: А. При рассмотрении как модели, состоящей из различных математических областей из п. 1 (см. выше), в их «взаимопроникновении», т. е. в сопоставлении, превнесении в аспекте подобия действия характерных приёмов, или особенностей логических построений различных объектов этих областей, получаем как следствие целостную физико-математическую картину нашего Мироздания для дальнейших исследований в разных направлениях (областей знаний). Б. Данный подход несколько напоминает процесс познания из известной математической теории приближённых рассуждений, только здесь большие детерминистской составляющей.

Доказательство.

А. Произведём построение следующей модели. За основу возьмём топологическую картину с шарами из п. 1. В (см. выше), где имеем действие инволюций на сферах S^* и S . Здесь вышеупомянутые инволюции возможно сопоставить с объектами из бикватернионного представления атомов из п. 1. А (см. выше), где элементарные гармонические лептоны добавляют к атомам с той же частотой колебаний и создают изотопы этих атомов, при этом можно строить множество различных изотопов с той же асимптотической плотностью ЭГМ-заряда. Вобщем имеем спектр колебаний. Если возвратиться к теореме из п. 1. В, где речь идёт об отсутствии эквивариантно PL-гомеоморфности между вышеуказанными инволюциями, то этому свойству можно сопоставить отсутствие вышеупомянутого в п. 1. А. *полного!* гармоничного звучания при рассмотрении бикватернионного представления атомов. Короче, имеем некоторое подобие построений «цепочек» логических рассуждений из вышеупомянутых областей математики.

А это наводит очевидное на отрицательный «прогноз» в аспекте найти тот «регулятор» (см. п. 1. В), который бы обеспечивал поиск гомеоморфности/негомеоморфности сфер S^* и S , т. е. они, в рассматриваемом здесь контексте всегда будут негомеоморфны (всё это строго в соответствии с вышеуказанной известной теоремой об отсутствии эквивариантно PL-гомеоморфности).

Это можно подтвердить используя другую область математики, касающуюся алгебраической комбинаторики (см. п. **1. Г**). Здесь заметим, что для каждого h (различные неприводимые характеры группы G) существует единственная с точностью до скалярного множителя сферическая функция f связанная с этим h . С позиции подобия, это когда элементарные гармонические лептоны добавляют к атомам с той же частотой колебаний и создают изотопы этих атомов. При этом выполняется понятно выражение (4) – его левая часть, т. е. $f_x(y) = 1$. Ясно, что *полного!* гармоничного звучания не будет (см. выше), также как и не будет гомеоморфности сфер S^* и S .

Далее, беря во внимание информацию п. **1. Д** с препятствиями распространения секущих поверхностей в топологии косых произведений в сопоставлении с информацией п. **1. Ж** с её выражением (8), обнаруживается, что это выражение согласуется в контексте подобия с классом v -цикла $c(f)$, когда он равен нулю (с выбором шага распространения такого, чтобы был возможен последующий шаг распространения и т. д. - см. выражение (8)). Более того, выражение (5) очевидно согласуется в сопоставлении его с «фрагментом» основной теоремы устойчивости Ляпунова по части: «... производная которой V' в силу этих уравнений была бы или знакопостоянной противоположного знака с V ...». Возвращаясь к бикватернионному представлению атомов - это, как ранее упоминалось с позиции подобия именно создание изотопов можно сопоставить с некоторыми случаями из п. **1 Д**. заменой класса v -цикла $c(f)$ на последних двух этапах с понижением размерности классов. Очевидно, что в аспекте бикватернионного представления атомов с позиции подобия, при $c(f)$ не равным нулю из топологии косых произведений (помятуя об выражении (8) устойчивости Ляпунова) — распространения через эти препятствия без понижения размерности классов не будет, т. к. не будет гармоничного звучания (из бикватернионного представления атомов).

Абсолютно такие же сопоставления с позиции подобия можно произвести с информацией п. **1 Е** и **Ж** с выражениями (6), (7) и (8) с учётом отсутствия полного гармоничного звучания («биения»), т. е. если убрать в выражении (8) все нули кроме крайних, то ясно, что это выражение будет некорректно. Это кстати даёт отрицательный прогноз в решении вопроса о существовании универсальной конечной группы проблемы Бернсайда.

Хотя, если ввести, например в данную модель какие-то временные составляющие с «математическим наполнением» нейтрализующим иррациональность (отношение частот последовательности тонов из работы [1]), т. е. на какой-то очень короткий промежуток времени возможно будет достигнута гармония. На основании этой модели, возможно решать разные проблемы, например гравитации (эта тема для другой статьи), а также проблемы нашего сознания (см. далее по тексту).

Б. Заметим, если в рамках *теории приближённых рассуждений*, имеют процесс, при котором из нечётких посылов получают некоторое следствие, возможно — тоже нечёткое, но тем самым, всё-таки идёт процесс приближения к истине. Это к тому, что если сравнить из вышеуказанных областей математики (из п. **1.** - п.п. **А** и **Б**) понятия, которыми оперируют в выражениях (1), (1а), (2) и (3), то обнаруживается некоторое сходство. Во-первых, рассмотрим эту модель с шарами с позиции взаимного притяжения, где имеем в этих выражениях везде координаты, энергетические составляющие (энергию, плотность, потенциал, заряды). Если даже что-то общего на первый взгляд нет, так ведь можно развить это сходство на основе известного университетского курса теории потенциала. Во-вторых, обращаясь к построенной здесь модели, имеем, что именно началу процесса взаимного притяжения возможно сопоставить с подобным действием инволюцию, упомянутую в п. **1. В.** - «манипуляции» с 1-ручками и т. д. и с работой сил взаимного притяжения с деформацией тела (в данном случае шаров) согласно выражению (2) и ещё - процесс «манипуляции» с 1-ручками и т. д. подобен процессу трансформации зарядов-токов при воздействии внешних полей из бикватернионного представления атомов. И в третьих, как следствие из вышесказанного, здесь возможно ответить в первом приближении (чисто гипотетически) на задачу предложенную Н.Г.Четаевым (см. п. **1.Б**), с учётом того, что вообще стоит за понятием спинор в этом контексте. Попутно с доказательством сформулируем Гипотезу.

Гипотеза: *механический смысл спиноров при обычном понимании координат в выражениях (например (3)), берущих своё начало из уравнений Максвелла - есть некий фактор «регулятора», стабилизирующий «поведение» инвариантной функции f .*

Это, как например в робототехническом устройстве (подобный смысл), где есть следящий привод (типа обратной связи), который стабилизирует работу этого устройства, т. е. не даёт ему совершать грубых ошибок при позиционировании какого-либо объекта.

Данные рассуждения (п. *Б*) всё-таки «подкреплены» детерминистским подходом вышеуказанных в п. **1** областей математики.

Модельное предположение доказано.

3. Приложение. Модельное предложение (п. 2) в моделировании мыслительных процессов (нашего сознания).

В настоящее время основной теорией насчёт природы нашего сознания является теория Пенроуза-Хамероффа, при этом отношение научного мира к ней остаётся пока весьма сдержанным. Суть её — в нашем мозге происходят квантово-механические процессы: мозг — квантовое «компьютерное устройство», а сознание — его «программа». Пока ещё никто, из научного мира, внятно, не предложил объяснения нашего сознания — состояния, при котором мы осознаём себя, в т. ч. и способность мыслить.

Довольно известны высказывания видного учёного нейробиолога П.М. Балабана: «В нашем мозге мыслей нет! Мозг только участвует в мыслительном процессе». Многие известные в мире научные центры пытаются обнаружить в нашем мозге мыслительный процесс. Пока их попытки тщетны. На этот счёт можно ознакомиться со статьёй [7]. Эта статья носит междисциплинарный характер: философия, математика, биология, физика. Там делается «упор» на то, что наше сознание — некая абстрактная «топологическая» субстанция» именно вокруг нас, а не в нашем мозге, т. е. вне тела человека. Попробуем в продолжение этих соображений, с помощью приведённого здесь Модельного предложения (п.2) развить в данном аспекте эту весьма трудную проблему.

Вначале напомним весьма известные положения, подтверждённые экспериментальными данными ведущих научных центров мира. Убеждение в том, что мы свободно выбираем наши поступки — есть самое главное для нашей картины мира. Но экспериментальные данные, указывают, что наше субъективное восприятие свободы — всего лишь иллюзия, а наши поступки определяющиеся процессами в мозге, скрыты от нашего сознания и что самое главное, происходящими задолго до появления принятого решения. Нобелевский лауреат Р. Сперри показал, что у людей с перерезанной перемычкой, соединяющей левое и правое полушария мозга, возникают две независимые личности, т. е. одна в левом, другая — в правом полушарии. Физиолог Б. Либет обнаружил в мозге некий «потенциал готовности», возбуждение в определённой зоне мозга, которое возникает за сотни миллисекунд до того, как человек примет сознательное решение к действию. Вот на основании этих данных и будем моделировать процесс деятельности нашего сознания.

Возьмём за основу вышеуказанное в п.2 модельное предложение. Один из шаров этой модели (допустим центральный) будет играть роль нашего головного мозга. Тогда остальные шары — допустим планеты солнечной системы и всё это в аспекте классической теории притяжения, где имеет место выражение (2) — работа сил взаимного притяжения при деформации тела, в нашем случае имеем вышеуказанное возбуждение в определённой зоне мозга («потенциал готовности»). Процесс именно самого начала инволюции с «манипуляциями» 1-ручек и т.п., а также подобный процесс образования изотопов с трансформацией зарядов-токов — всё это из соответствующих областей математики (только до образования сфер, связанный с уничтожением ручек, этот процесс понятное дело не доходит) — вобщем имеем здесь некий наш мыслительный процесс. Ведь, что в данном контексте главное в фальшивых четырёхмерных многообразиях — это наличие проективного пространства, т. е. собственно именно постоянный *процесс проективности* и есть наше сознание, тоже нечто абстрактное (*проективное*). Или, мы имеем дело с квантовыми деформациями, т. е. некоммутативными пространствами, «проецирующимися» на некоммутативные базы [8]. Другими словами, мы имеем дело с конформными семействами конформных квантованных полей. Здесь также, напомним известную теорему о модели модулей Верма над алгеброй Ли, реализованная в пространстве Фока над деформацией Лагерра комплексного диска, которая допускает в точности одну структуру L -алгебры, согласованную со структурами некоторых модулей в модели такую, что для всех элементов Φ этой модели выполняется равенство

$$L^{-1} T(\Phi) = T(L^{-1} \Phi) \quad (9),$$

где T — некоторый оператор в ассоциативной алгебре, причём имеем систему

$$T(z) = L^{-1} \quad \text{и} \quad T(t) = t - d/dz \quad (9a),$$

где z и t — некоторые комплексные переменные.

Довольно известно, что специалисты в квантовой механике, утверждают (это задача относительно далёкого будущего), что если взять живую клетку и переписать её состояние атомов с передачей этой информации в точку, допустим A с записью на новую клетку, то мы получим такую же клетку в другом месте. Причём законы физики не запрещают подобным образом перенести всё состояние атомов человека (некая «телепортация»). Но здесь встанет вопрос об отсутствии полного гармонического звучания бикватернионного представления атомов, а также подобной «экзотической» инволюции и гомеоморфности сфер (скорее негемеоморфности, в данном случае мозга) ранее

рассмотренных в п.1 и 2. Короче в результате этого переноса может получиться - «Федот, да не тот». Случай (см. выше) с двумя независимыми личностями показывает, что мозг всего лишь играет роль «источника энергии» («потенциала») в данном контексте: см. выражения (2), при этом «энергия» расходуется также на поддержание определённых структур конфигураций молекул в мозге, т. е. она «отвечает» за нашу память. *А сознание/мыслительный процесс — это нечто проективно-абстрактное вне нашего тела.*

В итоге, имея созерцательно-экзистенциальный «аппарат» («подкреплённый» нашей памятью) - мы мыслим, осознаём себя, в смысле существуем, с условием согласованности (в «резонансном аспекте») колебаний микроструктур нашего мозга (например конкретного человека) с некоторой *выборкой из спектра колебаний* микроструктур из бикватернионного представления атомов и что не менее важно с трансформацией зарядов-токов, т. е.

$$wnk \sim \mathbf{wm},$$

где слева и справа есть колебания атомов (микроструктур) вне тела и в мозге соответственно. При этом имеем выполнение выражений (9) и (9а), как модели, в контексте происходящих в мозге квантово-механических процессов. Не будем забывать, что при трансформации зарядов-токов, т. е. имеем «путь» к уравнениям Дирака (см. [2]) и это проходит через следствие теоремы Ляпунова об устойчивости. Это всё к длительной идентификации личности, ведь мы относительно длительное время, т. е. «устойчиво» осознаём только себя.

Чтобы мы осознали себя в будущем (ведь тело ничто, сознание — всё), в аспекте подобных экспериментов и рассуждений, то скорее всего надо экспериментировать с этим проективно-абстрактной составляющей, а не только с мозгом.

Всё это требует более глубокого анализа, возможно других экспериментов и т. п.

Замечание: Вышеуказанные сопоставления, в контексте подобия, возможно всего лишь в первом приближении, соотносить с известной задачей тысячелетия — гипотезой Ходжа. Она говорит о том, что форму любой обобщённой поверхности, задаваемой конкретными уравнениями, можно определить при помощи неких алгебраических циклов, представляющих собой рациональную комбинацию, а цель — необходимо, чтобы избранный набор инвариантов однозначно бы задавал исходный объект. С позиций вышеприведённых областей математики (рассуждая в аспекте подобия и в контексте некоего первоначального «теста», или «маркера»), это значит, что ставится под сомнение известная теорема об инволюциях с гомеоморфностью/негомеоморфностью сфер S^* и S . А также, здесь мы хотим добиться полного гармоничного звучания из бикватернионного представления атомов, игнорируя при этом возникающие «биения» (ведь имеем с обеих сторон некие алгебраические циклы и спектр колебаний соответственно). Короче, здесь прогноз по части решения этой задачи тысячелетия — отрицательный. Хотя, кто знает, возможно с дальнейшим развитием математики, найдутся скажем так «адаптивные объекты», или «инструментарии» устраняющие эти особенности, в смысле новая аналитическая «техника».

Литература

1. Алексеева Л.А., Бикватернионное представление атомов. Простая гамма. // Математический журнал (Казахстан), 2018. - Т. 18, №1. - С. 11-26.
2. Четаев Н.Г., Теоретическая механика, М., «Наука», 1987, С. 245, 358-361.
3. Мандельбаум Р., Четырёхмерная топология, перев. с англ. О.Я. Виро, М., «Мир», 1981, С. 103-108.
4. Банаи Э., Ито. Т., Алгебраическая комбинаторика, перев. с англ. А.А. Иванова и И.А. Фараджева, М., «Мир», 1987, С. 142-146.
5. Стинрод Н., Топология косых произведений, пер. с англ. М. Постникова, М., УРСС, 2004, С. 214 - 219.
6. Кострикин А.И., Вокруг Бернсайда, М. Наука, 1986, С. 63 - 89.
7. Проняев В.В. Математические модели мыслительных процессов(физика сознания) // Вестник Мордовского университета, 2015, №3, Т.25, С. 103 -111.
8. Юрьев Д. В. Квантовая конформная теория поля // Успехи матем. наук, 1991, Т.46, вып.4(280), С. 115 — 138.

PAPER SLIDE – БАРЛЫҚ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗБА ДАҒДЫЛАРЫН ЖЕТІЛДІРЕ АЛА МА?

РАХМАНОВА Нагима Бекетовна, НҮРБЕК Қайсар Нұрболұлы

Талдықорған қаласындағы ФМ Назарбаев Зияткерлік мектебі

Талдықорған, Қазақстан

Rakhmanova_N@tk.nis.edu.kz, Nurbek_K@tk.nis.edu.kz

Аннотация

Бұл мақала «Paper Slide» әдісін қолдана отырып, жағарғы сынып оқушыларының академиялық жазу дағдыларын дамыту мүмкіндігін қарастыратын сабақты зерттеуге арналған. Мақалада мыналар көрсетілген: зерттеудің өзектілігі, іскі асырылуы, деректерді талдау және әрі қарай қолдану үшін тұжырымдар. Мақала орта мектеп мұғалімдері мен жаратылыстану-математикалық цикл пәндері үшін пайдалы.

Annotation

This article is devoted to the study of the lesson, which considers the possibility of developing the skills of academic writing in high school students using the Paper Slide method. The article shows: the relevance of the application, the implementation of this method, analysis of the results and conclusions for further practice. The article will be useful for high school teachers and subjects of the mathematical cycle.

Табысқа тек топта жұмыс жасау тәжірибесі бар адамдар ғана қол жеткізеді. (Эдвард Лоулер)

Қазіргі заман талабына сай барлығы үздіксіз өзгеріп, жаңарып жатқан сәтте білім саласында тек оқыту емес, табысты және сапалы оқыту өзекті. Табысты оқыту білім алуға мүмкіндік беретін нақты жағдайларды жасаумен қатар, сол жағдайлардың өзімен тығыз байланысты. [1] Осы тұрғыда «Ұжымда жұмыс істей біл. Ұжымда жұмыс істей білу-бұл ең алдымен сынды дұрыс қабылдау және басқаның қателерін сынауға ұялмау» - деп Зелинский Н.Д. айтқандай, оқыту мен оқудағы тәжірибені жетілдіру мақсатында біз әріптестерімізбен оқушылардың қызығушылықтарын ескере отырып, сабақты зерттеуді жүргіздік. Зерттеу тобында география пәні мұғалімі - Рахманова Н. Б., физика пәні мұғалімі - Нұрбек Қ., физика пәні мұғалімі - Obito Pol, орыс тілі және әдебиеті пәні мұғалімдері - Хасеинова С. Н., Таникенова Г. Ш. жұмыс жасадық. Топ құрамының негізгі ерекшелігі – әртүрлі тәжірибедегі мұғалімдердің болуы, жаратылыстану және гуманитарлық пәндердің бірлесуі, сондай-ақ, бірге сабақ беретін (Team teaching) шет ел мұғалімінің болуы. Бұл өз кезегінде зерттеудің жан-жақтылығы мен зерттеудің нәтижесіне әсер етуші факторларды нақты анықтауға көмегін тигізеді деп пайымдадық.

Зерттеу жобамызда Пит Дадлидің нұсқаулығын басшылыққа алып, бірнеше кездесулер өткіздік. Зерттеу тобы, зерттелетін сынып (12 сынып) және сол сыныптағы проблеманы – «12 сынып оқушыларында пәндік терминологияны қолдану деңгейінің төмен, сынақ жазба жұмыстарында артық ақпараттардың өте көп болып, нақты сұрақ бойынша жұмыс жасаудың аздығы» топ мүшелерімен бірге анықтадық. Аталған проблеманы шешуге көмектесетін әдіс-тәсілдерді зерттеу барысында CLIL технологиясының әдістерін басымдыққа алдық, себебі, біздің пән 12 сыныптар үшін екінші тілде оқытылатын еді. Саралау барысында «Топ – 3» әдісті анықтадық:

- ✓ Виртуалды тақта
- ✓ Paper Slide
- ✓ Station Rotation

Осы әдістердің басымдықтары мен кемшіліктерін және біздің проблеманы шешудегі үлесін бағалай келе, «Paper Slide» әдісін таңдадық. Себебі бұл әдіс:

- Нақтылықты қажет етеді
- Әлі танымалға ие болмаған жаңа әдіс
- Жазылым және айтылым дағдылары бірге дамиды.
- Интерактивті әдіс
- Бағалауға ыңғайлы

Әдісті таңдап алғаннан соң, «Paper Slide – барлық оқушылардың академиялық жазба дағдыларын жетілдіре ала ма?» - деген зерттеу сұрағын шығардық.

Сабақты зерттеу жобасының негізгі қадамдары бойынша үлгерімі жақсы (А), үлгерімі орташа (В), үлгерімі төмен (С) оқушыларын анықтап, тізбектелген сабақ жоспары бекітіліп, әр оқушыдан күтілетін нәтижелер анықталды. Алғашқы болып география, әрі қарай физика пәндерінен сабақтар беріп, сабақ барысында әр қатысушы «мұғалім», «бақылаушы», «бағыттаушы», «көшбасшы», «бағалаушы» рөлдерінде болып, сабақ соңында тиісті оқушылардан сұхбат алып отырдық.

Оқушылардың жауаптары біз үшін алдағы жоспарларға өзгеріс енгізу бағыттары іспеттес болып отырды. Біз үшін ең үлкен тәжірибе болған тұсы осы деп айтуға болады. Себебі бірлесіп жоспарлау, бірлесіп қадағалау, бірлесіп талдау арқылы біз оқыту туралы бірлескен пікір қалыптастырамыз. Бұл жағдайда біз оқыту аспектілерін өзіміздің ұстанымымыз тұрғысынан ғана емес, Lesson Study дайындаған әріптестеріміздің көзімен де қарастырамыз, соның нәтижесінде біз Lesson Study барысында бақылаған нақты сабақты өзіміздің жоспарлаған сабағымызбен салыстырамыз. Бұл біздерге өзіміз әдетте мән бермейтін, елемейтін, әдетте «шеттетіп тастайтын» немесе болжамды білім ретінде сақталып қалатын нәрселерді аңғаруымызға түрткі болады. [2]

Осы зерттеу тобының нәтижесіне тоқталсақ:

✓ Алты айға созылған зерттеу жобасының нәтижесі бойынша «Paper slide» әдісі ең жақсы С, орта деңгейде В оқушысына әсер етсе, ал А оқушысында бірқалыптылық байқалды, яғни С оқушысы бұл әдіске ерекше қызығушылық танытты және күтілегін нәтижелерді растады. Ал, В оқушысымен күтілетін нәтиженің тек жартысына ғана қол жеткізе алсақ, А оқушыда салыстырмалы түрде өзгеріс байқалмады. Бұл, әрине сонымен қатар, оқушылардың жеке ерекшеліктеріне де байланысты екені сөзсіз. Бұл әдіс С оқушысына жақсы әсер еткенінің бір себебі ретінде, аталған оқушының шығармашылыққа бейім екені деп есептедік. Яғни, егер оқушылардың жеке қасиеттерімен қарастыратын болсақ, бұл әдіс шығармашылықты жақсы көретін оқушыларға өте қолайлы келеді.

✓ Нақты пәндерге қолайлы (физика, математика т.б.), себебі ақпараттар нақты әрі қысқа.

✓ Гуманитарлық пәндер үшін уақыт тым көп қажет болады, себебі пән ерекшелігіне байланысты.

✓ Тек кіші топтарға (яғни 10-12 оқушы) ыңғайлы, нәтижелі, себебі толық сыныпта оқушы санының көп болуына байланысты сабақ кезінде жұмыс аяқталмайды, бұл өз кезегінде нәтиже алуға кедергі болады.

✓ Оқушыларда білімді тәуелсіз алу мүмкіндігі жоғарылады. Қарқынды дамып жатқан өмір жағдайында үздіксіз білім алу қажеттігі бізден тәуелсіз оқи білу қабілетін талап етеді. Тәуелсіз оқушылар тәсілдер, құндылықтар, дағдылар және білім кешенімен қаруланады және де бір нәрсені үйрену қажет болған кез келген жағдайда оны іске қоса алады. [4]

Жалпы, зерттеуде өткізілген тізбектелген сабақтар мен оқушылардың жауаптарын бір сұрақтың үлгісінде топтастырып ұсынып отырмыз.

Сұрақ № 1 «Егер дәл осы сабақ басқа топта өткізілетін болса, нені өзгертер едің? Неліктен бұл бөлігін өзгертер едің?»

География	Физика 1	Физика 2
<ul style="list-style-type: none"> • А-оқушысы "Тақырыпты жақсы түсіндім және өзгертерім жоқ" • В-оқушысы "Сабақ өте тиімді өтті, ең тиімдісі рефлексия бөлімі, өзгертерім жоқ" • С-оқушысы "Сабақ өте қызықты болды, өзгертерім тапсырмаға берілген уақытты" 	<ul style="list-style-type: none"> • А оқушы "Бұл әдісті қолданбас едім, себебі мен 20 минутта біраз есеп шығарып үйренер едім" • В оқушы "Топтар арасындағы бағалау критерийлерін толықтырар едім, себебі кейбір салалар бағаланбады" • С оқушы "Тапсырманы қайталау сабақтарына ғана қолданар едім, себебі көп уақыт алады" 	<ul style="list-style-type: none"> • А оқушы "Тапсырма қайталауға арналды, дегенмен, уақытты көбірек есептер шығаруға арнаған жөн" • В оқушысы денсаулығының сырқаттануы себебінен сабаққа қатыспады. • С оқушы "Сабақ өте қызықты болды, ешқандай өзгеріс қажет емес"

Жобадағы әріптестер, зерттеу оқушылары арасындағы әрекеттерді жүргізу барысында этикалық ұстанымдарды назардан тыс қалдырмадық.

Сапалы даму жұмысына жаңа әдіс-тәсілдерді сынап көру, эвалюация, рефлексия және тексеру жатады. Олардың барлығының өзгертушілік әсері болады. Нәтижелері әрдайым тәжірибелік бағытта болады, оқытудың үздік тәсілі және оқудың үздік тәсілі бола отырып, оқыту мен оқу тәжірибесін жетілдіреді немесе оны өзгертеді. [1] Сол сияқты, біздің алған әдісіміз де тәжірибе барысында сыналып отырды, нәтижесін ұсынамыз:

Зерттеу соңында анықталған «Paper Slide» әдісінің оң / теріс сәттері мен жоспардан тыс туындаған мәселелер:

Оң сәттер:	Теріс сәттер:	Туындаған мәселелер:
Топта барлығы жұмыс жасады Оқушылардың қызығушылығы оянды Бір-бірінің жұмыстарына шынайы баға беруге мүмкіндік болды Идея, пікір алмасу, әңгімелесу қарқынды болуы Ақпараттың нақты болуы Өз телефондарын пайдалы мақсатта қолдану	Орындауға уақыттың тым көп кетуі Техникалық ақаулар мүмкіндігі жоғары Жеке бастың комплекстері (дауыс ырғағы, сөйлеу мәнері т.б.) Бір-біріне кедергі болу	Топтағы орыс тілі және әдебиеті пән мұғалімінің жоспарлаған сабақты денсаулығына байланысты өткізе алмауы. Бүкіл сынып оқушылары оқытылатын пәндерді бұл әдісті ұйымдастырудың қиындығы Пән мұғалімдері арасындағы тілдік кедергілер

Келесі зерттеуде назар аударатын сәттер:

✚ зерттеу сыныбын мейлінше төменгі сыныптардан алуды ойлаймыз, себебі, өзгерістерді бақылау мен болашақта да салыстыру оңай болады;

✚ әдісті тандап алғанда барлық пәннің ерекшелігін есепке алу;

✚ пәндік үйлесімділіктің де маңызды екені сөзсіз.

Жалпы зерттеу барысында үйрендік:

✓ Әдісті түрлендіру, қажет кезінде оқушы мүмкіндігіне, қызығушылығына қарай бейімдеу

✓ Тәжірибе алмасу

✓ Оқу процесінде оқушыларға ерекше көңіл бөлу

✓ Нәтижеге бағытталған тиімді жоспар құру.

Сондай ақ, «Егер сіз ұзақ уақыт бойы адамды бақыласаңыз, онда оның белгілі бір жағдайда қалай әрекет ететіні сізге құпия емес» - деп, Артур Голден айтқандай, бақылаудың – ең мықты құрал екендігін тәжірибе жүзінде көз жеткіздік. Жақсы бақылау дағдылары бар мұғалім студенттерді де жақсы бақылай алады. Әдетте, мұғалімдер сабақты бақылаған кезде, студенттерді емес, мұғалімге көбірек назар аударады. Мұғалімдер өздерінің бақылау дағдыларын дамытуда студенттерді көбірек назар аударуға үйретуі керек. [3] Бұл зерттеудің шынайы нәтижеге жетуіндегі негізгі баса назар аударатын мәселе.

Табысты мұғалімдер көбінесе сыныпта болып жатқанның біразына, кейде тіпті көпшілігіне мән бермейді. Бұл – кемшілік емес! Бұл – оларға табысты болуға көмектескен үдерістердің нәтижесі. [2] Зерттеу барысында-сыныптағы оқыту үдерісі кезінде өзімізге қажетті, белгілі бір нәтижені көрсетуге негіз болатын дүниелерге назар аударып, басқа көптеген кішігірім маңызы жоқ дүниелерді елемеді үйрендік.

Оқыту үдерісі кезінде ағыны қатты өзендей өте шығатын уақыттағы оқушының білімді қаншалықты көп емес, қаншалықты сапалы әрі тиімді алғаны маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші (базалық) деңгей. Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББҰ, 2012ж.
2. Lesson Study: нұсқаулық. Пит Дадли
3. Lesson Study бойынша мұғалімдерге арналған нұсқаулық: ағылш. / Т. Чичибу (Жапония), Л. Ду Тоит (Оңтүстік Африка), А.Тулепбаева (Қазақстан Республикасы).- «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, Астана., 2013.
4. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ «Педагогикалық шеберлік орталығы», 2016ж.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚЫЗМЕТТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ – ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ

НЕГІЗІ

СЕРҒАЗЫҚЫЗЫ Әсел, САРИНА Марита Алибековна

№61 жалпы білім беретін орта мектеп

Ақтөбе, Қазақстан

Andirova_v@mail.ru

Бүгінгі таңда қазақстандық білім беру жүйесінің алдында білім сапасының бәсекелестігін арттыру, білім, білік, дағдыларын өмірде қолдана білетін, шығармашылыққа, өзгермелі заман жағдайында өзіндік шешім қабылдай алатын әлеуметтік құзыретті тұлға қалыптастыру мақсаты анық белгіленген.

Қазақстан Республикасының Білім мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттің бағдарламасында жалпы білім беретін мектептердің PISA, TIMSS және PIRLS халықаралық салыстырмалы зерттеулеріндегі нәтижесін жақсарту қажеттілігі көрсетілген.

Функционалдық сауаттылық тұжырымдамасына негізделген халықаралық бағалау зерттемелерінің бірі Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) қолдауымен өткізілетін 15 жастағы оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың халықаралық бағдарламасы (Programme for International Student Assessment – PISA) болып табылады. PISA 15 жастағы жасөспірімдердің мектепте алған білімдерін, іскерлігі мен дағдыларын адами іс-әрекеттердің әр түрлі салаларында, сондай-ақ тұлғааралық қарым-қатынас пен әлеуметтік қатынастарда өмірлік міндеттерді шешу үшін пайдалана алу қабілеттерін бағалайды.

Әлемдік білім беру жүйесіндегі көшбасшы елдер тәжірибесі бойынша мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту тетіктері айқындалған, олар: білім беру мазмұны (ұлтық стандарттар, оқу бағдарламалары); оқыту нысандары мен әдістері; білім алушылардың оқудағы жетістіктерін диагностикалау мен бағалау жүйесі; мектептен тыс, қосымша білім беру бағдарламалары; мектепті басқару моделі (қоғамдық-мемлекеттік нысан, мектептердің оқу жоспарын реттеудегі дербестігінің жоғары деңгейі); барлық мүдделі тараптармен әріптестікке негізделген достық қалыптағы білім беру ортасының болуы; ата-аналардың балаларды оқыту мен тәрбиелеу процесіндегі белсенді рөлі.

Осы орайда мектеп мұғалімдерінің оқыту әдістері мен қазіргі заман талабына сай интерактивті, инновациялық, жобалық-зерттеу технологияларын, сандық инфрақұрылымдарды пайдалана отырып, сынып ұжымын жаппай оқыту нысанынан әрбір білім алушының жеке білім беру аймағын іске асыру ерекше мәнге ие болып отырғандығына көзіміз жетеді.

Білім берудің жаңа бағытының басты ерекшелігі – оқытудың нәтижесін алдын-ала болжап, оқушылардың қызығушылықтары мен ізденімпаздығы негізінде білімі мен біліктерін жетілдіріп, оны сана «сүзгісінен» терең зерделей отырып, шығармашылық әлеуетін үнемі дамытуға және рухани толысуға ұмтылысын қалыптастыруды бағдар тұтатындығында.

Өмірдегі құндылықтардың барлығы да жаңашылдық бағыттар арқылы ғана іс-әрекетке тұрақты шығармашылық қызығушылық нәтижесінде танылып, болашақта өміршең дамуына мүмкіндік алады.

Оқу-тәрбие үдерісіне интеграция негізінде құрылған ғылыми-зерттеушілік әрекеттерді енгізу оқушылардың келешекте жоғары оқу орындарында нәтижелі оқуына ықпал ететін және ғылыми-ізденушілік жұмыс жасай білуге машықтануына қажетті пәндік, ғылыми, кәсіби маңызды білім, білік-дағдылардың, кәсіптік-тұлғалық қасиеттердің тиімді түрде қалыптасуына негіз болмақ.

Зерттеушілік оқыту – баланың қоршаған ортасын өз бетінше танып білуге деген табиғи ынтасы негізінде құрылған оқытудың негізгі тәсілі. Зерттеушілікке оқытудың негізгі мақсаты – оқушының адамзаттық мәдениеттің қай саласында болмасын өз бетімен шығармашылық жаңа іс-әрекет тәсілдерін игеруге дайындығы мен қабілеттерін қалыптастыру.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін қалыптастыру мақсатында төмендегідей міндеттердің шешімін табу көзделеді: дүниетанымдық негіз қалау; жалпыбілімдік дайындықты сапалы деңгейге көтеру; тереңдетіле оқылатын пәндердің қолданбалы (іс жүзінде) бағыттылығына ерекше мән беру; дербес оқу дағдылары мен зерттеушілік-ізденушілік жұмысты ұйымдастырудың негіздеріне машықтандыру; көлемді ақпараттарды алу, қайта өңдеу, сақтау және пайдалану үшін қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды қолдана білуге үйрету; интеллектуалдық-шығармашылық қабілеттерді, шығармашылық ойлауды дамыту; ғылыми нәтижелерге қол жеткізге қажетті жеке тұлғалық ерік-жігерлік қасиеттерін қалыптастыру; оқудың қажеттілік және кәсібилік бағытын арттыру. Егер зерттеу командалық түрде жүргізілсе, алдын ала бастапқы диагностика негізінде сұқбат ұйымдастырылады:

- Зерттеу тақырыбы бойынша жоспар дайындап, сұрақтар тізбегін құру қажет;
- Сұрақтарды сұхбат жүргізгенге дейін сынақтан өткізіп алған жөн;
- Сұхбатқа дейін респонденттермен байланыс орнатып, жайлы ахуал орнату керек.

Оқушылардың зерттеушілік әрекеттері алғашқы ғылыми және кәсіби білім алуға бағытталып, ғылыми дүниетанымын қалыптастыруға, ойлау қабілеттерін дамытуға әсер етіп, әлеуметтік тұрғыда белсенді жеке тұлға қалыптастыруға ықпал етуі қажет. Зерттеу барысында белгісіздікке әкелетін белсенді жаттығулар маңызды. Өлеңді жаттау немесе мәтіннің түсінігін айту жоғары ойлауды дамытпайды. Өз бетінше синтез жасау – маңызды сапа.

Оқушыларды жүйелі талдаудың әдістерімен (компоненттік, мәнділік, интеграциялық, болжамдық) және күрделі түрлі деңгейлі жүйелерді тану тәсілдерімен таныстырып, ақпараттың түрліше көздерімен (ғылыми және арнаулы әдебиеттермен, мерзімді баспасөзбен жұмыс, адамдармен қарым-қатынас, сауалнамалар құрастыру, оларды талдау, бақылауды ұйымдастыру), ғылыми құрал-жабдықтармен дербес жұмыс жасай білу дағдыларын қалыптастыру қажет. Тіл және әдебиет сабақтарындағы зерттеушілік жұмыс мазмұны өз құрылымы, тұжырымдалу деңгейі, қамтыған мәселелері бойынша әрқилы болады. Шығармашылық іс-әрекетке деген ынта-ықыласты оятуда мынадай оқыту қызметтерінің маңызы зор: оқудағы жетістікті қамтамасыз ету; оқыту формаларының түрлерін жетілдіру, оқу материалының мазмұнын оқушылардың ерекшеліктеріне сәйкес құру, білімді меңгерудің әдіс-тәсілдерін оңтайландыру, жаңа педагогикалық технологияларды пайдалану, мұғалім мен оқушының жағымды ықпалды әрекеттерін жетілдіру, шығармашылық оқытуды кеңінен пайдалану т.б.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында шығармашылық қызығушылық шартты түрде үш түрін қолданамыз:

1) мақсатты қызығушылық – оқушының белгілі бір мақсатына байланысты, пәндік, оқу мақсатына байланысты міндеттері мен жоспарына сәйкес шығармашылық іс-әрекетке ынтасы мен тұрақты қызығушылығы;

2) әрекеттік қызығушылық – оқушы шығармашылық іс-әрекетте өзекті мәселені шешуге ұмтылысы және жүргізіліп жатқан жұмыстың ағымында ғана қызығып, жолдастарымен бірлесіп отырып жұмыс істеуі;

3) танымдық қызығушылығы – оқушының шығармашылық іс-әрекетке тұрақты қызығушылығы мен ынтасы, жаңашылдыққа ұмтылу, жаңа мақсаттарға сәйкес, жаңа нәтижеге жету, білімді құндылық бағдар ретінде тануы.

Осылайша, синтез бен талдауды, ақпарат мазмұнын өңдеу мен бағалауды талап ететін жоғары ойлау мүмкіндіктеріне сай тапсырмалар ұсынамыз.

Осыған орай, бүгінгі ақпараттық қоғам жағдайының өркениетті, прогресшіл бағытына сай, терең білімді, өзгермелі жағдайға тез бейімделгіш, өзін-өзі саналы игеретін, бәсекелестік жағдайда өресі биік, азаматтық-тұлғалық бет-бейнесі қалыптасқан, рухани жан дүниесі бай, шығармашыл тұлға тәрбиелеу қоғамның басты мақсаттарының біріне айналды. Бұл мақсат-міндеттердің жүзеге асуы адам

бойындағы асыл қасиеттердің көзін ашып, оқыту мен тәрбиені сабақтастықта, шығармашылық мақсат қоя отырып, арнайы оқыту процесін жүргізгенде мүмкін болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мадеева И.А., Насығазы Б.Қ., Салтыбаева Ж.Б. Мұғалімнің кәсіби дамуы – білім беру жүйесін жаңарту негізі. Педагогикалық диалог. 1 (15) 2016. 222 бет
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Бірінші деңгей бағдарламасы. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2014. Астана, 202 бет.
3. Чичибу Т. (Жапония), Ду Тоит Л. (Оңтүстік Африка), Тулепбаева А. (Қазақстан Республикасы). Lesson Study бойынша мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Ағылшын тілінен аударылған/ Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2013.– 70 б.

ТҰЛҒАНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ТӘРБИЕЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ СУЛЕЙМЕНОВА Сара Ашимовна, ЕРКЕБАЕВА Гулжазира Ерубасевна

Тараз техника және бизнес колледжі
Тараз, Қазақстан
sara.suleimenova@mail.ru, jazira.erke@gmail.com

Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуын әлемдік өркениетті және мәдениетті елдер қатарына көтеру мәселесі білім беру жүйесін түбегейлі қайта құруды мақсат етіп отыр. Бүгінгі Қазақстан Республикасында халыққа білім, тәрбие берудің негізгі мақсаты – Қазақстанның егемендігін қамтамасыз ету, оны бүкіл дүние жүзі мойындап, алдыңғы қатарлы мемлекеттер мен қарым-қатынас жасау үшін студент жастарға Қазақстандық патриотизмді, өз отанын сүйе білуді үйрету, саяси бостандықты қамтамасыз ететін нарықтық ірге тас қалаудың нәтижесінде, экономикалық бостандыққа қол жеткізу, осылардың бәрін іс жүзінде жүзеге асыратын ізгілікті жеке тұлғаны дамыту, білімді, іскер жастарды тәрбиелеу болып табылады.

Тәрбие бір тұтас педагогикалық процестің құрамды бөлігі екендігі белгілі. Тәрбие мақсаты жалпы және жеке болып келеді. Тәрбиенің жалпы мақсаты – барлық азаматтардың бойында қалыптасады. Ал жеке мақсаты – жеке тұлғаның қалыптасуын көздейді. Қазіргі заманда тәрбие мақсатының алуан түрлі болуына қарай, соған сәйкес оның жүйесі жасалынады. Тәрбиенің мақсатына объективті себептер ықпал етеді, олар: адамның физиологиялық жетілуі мен психикалық дамуы, философия мен педагогика ғылымының жетістіктері, әлеуметтік ортаның қоғам мүддесіне қарай үнемі өзгеріп отыруы. Қоғамның мәдени деңгейі тәрбие мақсатының жалпы бағытын анықтап отырады. Ал, тәрбие мақсаты қоғамның нақты тарихи сипатына қарай өзгеріп отырады.

Тәрбиенің мәдени құбылыс ретіндегі міндеттері: ақыл-ой, адамгершілік, еңбек, этикалық, эстетикалық, экономикалық, экологиялық, құқықтық, саяси, мәдениет түрлерін мектеп қабырғасынан қалыптастыру көзделеді. Мәдениетті кешенді түрде қалыптастыруды жүзеге асыру, жеке тұлғаның сапалық қасиетін арттырады. Тәрбиенің мазмұнына бүкіл мәдениет жетістіктері қамтылады. Тәрбие мазмұны тәрбие міндеттерін толықтай жүзеге асыруды қарастырады. Сөйтіп, тәрбие мақсаты, міндеттері, мазмұны тығыз байланыста баланың жас және жеке – дара ерекшеліктеріне қарай ұйымдастырылады.

Қарым-қатынас - әлеуметтік құбылыс. Біріншіден, біріккен іс-әрекетте пайда болатын адамдар арасында байланыс орнату және дамыту процесі болса, екіншіден, тұлғалардың бірлескен іс-әрекетте қажеттіліктен пайда болған өзара белгі құралдарымен жүзеге асатын күйі, мінез-құлқы. Қазақтың көрнекті ғалымы, профессор Қ. Жарықбаев қарым-қатынас туралы былай деген:

«қарым-қатынас - адам іс-әрекетінің аса ауқымды саласы, өмір сүру, тыныс-тіршіліктің негізгі арқауын білдіретін ұғым. Адамға ауа, тамақ, киім, баспана қандай қажет болса, айналасындағылармен қарым-қатынаста болуы да аса маңызды». Сондықтан, қарым-қатынас тіршіліктің барлық кезеңінде адам үшін маңызды орын алады.

Жеке адам қоғамдық өмірде тіршілік етіп, өзге адамдармен қарым-қатынас жасау әрекеттеріне сәйкес оның тұлғалық сипаттары, қадір-қасиеттері, іс-әрекет жасау қабілеттері қалыптасады. Басқа адамдармен қарым-қатынас процесінде тұлға адами мәдениетті, тарихи даму және жалпылама түсініктерде, еңбек дағдыларында, мінез-құлық ережелерінде т.с.с жинақталған тәжірибені игереді.

Халқымыздың дамуында, халық болып қалыптасуына қарым-қатынас мәдениетінің алатын орны ерекше. Қарым-қатынас - белгілі бір әлеуметтік ортадағы адамдардың өзара түсініктігінен

туындайтын күрделі қоғамдық үрдіс. Қарым-қатынастың жүзеге асуының бірнеше жолдары бар. Соның ішінде тілдік қатынастың орны ерекше. Адам қарым-қатынасындағы ерекше орын алатын сәлемдесудің өз әдебі, жөн-жосығы бар. Әр адамның қарым-қатынас мәдениеті оның жеке - дара қасиеттерімен де тікелей байланысты.

Қарым-қатынас мәдениеті дегеніміз – адамдардың өз мінез-құлқын басқару арқылы басқалармен тіл табысу және алдына қойған мақсатына жетудің тиімді жолын табу. Қарым-қатынас адамдар арасында бірлескен іс-әрекет қажеттігін туғызып, байланыс орнататын күрделі процесс: екі немесе одан да көп адамдар арасындағы танымдық немесе эмоциональды ақпарат, тәжірибе, білімдер, біліктер, дағдылар алмасу және өзара түсінісуі, бірін-бірі қабылдауы.

Адамдар арасындағы қарым-қатынастың басты мақсаты – өзара түсіністікке қол жеткізу. Қарым-қатынас жасауда қатынасқа түскен адамды тыңдап, түсіне білудің маңызы зор. Бұл басқа адамның ішкі жан дүниесін түсініп, өз ойын дұрыс жеткізуге мүмкіндік береді. Адамдар басқаларға өз ойлары мен көзқарастарын түсіндіре отырып, түсініспеушілік, ұрыс-керіс пен дау-жанжал секілді жағымсыз құбылыстарды болдырмауға әрекет жасайды.

Адамдармен жақсы қарым-қатынас орнатуға мынадай ережелердің орындалуы көмектеседі:

- барлық адамдармен тең дәрежеде, дәрежелік пен жағымпаздықсыз қарым-қатынас жасау;

- сұхбаттасушының жеке пікірін сыйлау;
- бұйрық емес, өтініш деңгейінде қарым-қатынас жасау;
- басқа адамның пікірін сыйлау және тәжірибесін қабылдай білу.

Қарым-қатынас мәдениетін меңгерген тұлға өзімен қатынас жасайтын адамға құрметпен қарап, сыйластық білдіреді. Адамға сыйластықпен қарау жақсы қарым-қатынас жасаудың негізгі өлшемі болып табылады.

Адам өмір сүруі мен қимыл қозғалысы арқылы өзінің әрекетін бағалауға үйренеді, адамгершілік нормаларымен келеді. Отандық психолог, профессор С.М. Жақыпов оқыту процесіндегі субъектілердің қарым-қатынасындағы мағыналардың өзгеруі біріккен іс-әрекеттің мотивтері мен мақсатының заңды құрылуына мүмкіндік береді және оларды оқыту процесінде ескеру, біріккен танымдық іс-әрекетті қалыптастыру үшін қажетті шартты жасайтындығын ерекше атаған. Сондықтан, қарым-қатынас тұлғаның қоғамда дамуына орасан зор ықпал етеді. Тұлғаның дамуында өзін адам етіп сезіндіретін, оны кемсітуге, қорлауға, басуға, дербес құқығынан айыруға болмайтын өршіген сезім пайда болады. Алайда оларда ересек статусының элементтерімен қатар, оның жағдайын баланың жағдайына жақындататын тәуелділік белгілері әлі сақталады. Материалдық жағынан олар ата-аналар қарауында болады. Колледжде, үйде бір жағынан сен есейдің, үлкейдің десе, екінші жағынан тіл алуды талап етеді. Баланың әлеуметтенуі мен тұлғалық дамуында, оның жақын достары мен құрбыларының қатынасы ерекше мәнге ие. Жыл өткен сайын құрбыларымен қарым-қатынас байланысының қажеттілігі туындайды. Ол өз құрбыларымен достық қатынас жасауға тырысады, мүмкіндігінше оны сақтауға тырысады. Сол арқылы құрбылары арасында беделі көтеріледі, бірін-бірі сыйлау қасиеті артады.

Қарым-қатынас ол тұлғаның өміріндегі негізгі рухани, адамгершілік, ілім қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталады. Осындай қажеттіліктерді өтеуге қарым-қатынастың мәнерлі белгілері мен құралдарын меңгеру негізгі міндеттерді атқарады. Бұл байланыс тұлға әлеуметтенуінің қайнар көзінің бірі ретінде аныталады. Тұлғаның әлеуметтену принципін екі жағдайда сипатталуы қажет:

- біріншіден, қарым-қатынас факторы, адамның әлеуметтік өмірі мен өзара байланысы жүзеге асырылатын әлеуметтік қайнар көзі ретінде есептелінуі керек;
- екіншіден, әлеуметтену екі аспектіде қарастырылады. Ол әлеуметтік бағдарлама құру және оны тарату.

Тұлға - бұл басқа адамдардың арасында белгілі позицияны иеленетін, қоғамдық іс-әрекеттің себепші субъектісі ретіндегі адам. Тұлғаның психологиялық ерекшеліктері: ол неге талпынады және неден қашады. Сонымен қатар, ұғым, ұйымшылдық дәрежесі, оның белсенділігінің интенсивті және қорытынды нәтижесі, өмірлік тапсырманы шешуге сәйкес бағытталуынан көрінеді. Әрбір жеке адамға тұлға ретінде қарап, оның өзіне тән санасы, еркі, өзіндік әрекет жасай алатын қабілеті, білімі мен тәрбиесі бар екенін ескере отырып, қарым-қатынасқа деген ынтасын арттыру, олардың жеке басылық қасиеттерін дамытып, оны қоғам талабына сай іске асыруға мүмкіндік жасау.

Қарым-қатынас мәдениеті сан алуан адамдардың қатынастары жағдайында жүзеге асады, яғни әлеуметтік және тұлға аралық қатынастардың жағымды да, кері де жағдайларында болуы мүмкін. Өмірдің түрлі жағдайларына байланысты біздің іс-әрекетімізбен қатар мінез-құлқымыз да өзгермелі. Соған сәйкес қарым-қатынас стильдері де өзгермелі болады. Қарым-қатынас стилі адамның басқа

адаммен өзара әсерлесуі барысындағы мінез - құлқын көрсетеді. Сонымен, адамның қарым-қатынас стилі, оның анықталған нақты бір қарым-қатынасқа орнықты болуы, бағытталуы, соған дайындығы мен адамның сол жағдайдағы өзін көрсетуі.

Тұлғаның қарым-қатынас мәдениеті адам өмірінің рухани және материалдық формаларының сан алуандығын сипаттайды және оның өміріндегі ең маңызды қажеттілік болып табылады. Адамзаттың барлық өмірі үнемі басқа адаммен қарым-қатынас негізінде өтеді. Қарым-қатынас процесінің барлық жақтары (коммуникативті, интерактивті, перцептивті) басқа құрылымдық тәсілдерді қолдануды қажет етеді. Олар кез келген іс-әрекетте бір-бірін қабылдау, түсіну, бірлескен әрекет ұйымдастыру мақсатындағы іс-әрекеттің мазмұнына байланысты орындалатын процестің негізінде туындайтын қарым-қатынастың түрлері мен артықшылықтары. Тұлғаның кісілік қасиеттері мен даралық ерекшеліктері оның іс-әрекеттегі белсенділігінің өрістеуіне ықпал етеді. Жеке тұлға мәдениетінің қалыптасуында негізгі орынды оның басқалармен қарым-қатынас жасау қабілеті алады. Адамды өмір сүріп, жұмыс жасап, оқып отырған ортасынан тыс тіршілік етуін елестету мүмкін емес. Қоғамнан тыс адам салыстырмалы түрде өзіндік адами қасиеттерін жылдам жоғалтады.

Тұлғаның көпшілік қарым-қатынаста сөйлеу мәдениетін бақылау оның айтатын сөзін жеткізу ерекшелігі болып табылады. Олай болса, оның қоғамдық ортада сөйлеу қасиеті мен мәнерін бағалау, жалпы айтқанда сөйлеу ерекшеліктерін анықтау қажет. Сондықтан қарым-қатынасқа қабілеттілік тұлғаның сөйлеу мәнеріне, мінез-құлық құрылымына, типологиялық қасиетіне байланысты екендігі байқалады. Даму дәрежесі мардымсыз тұлғаның адам аралық қатынастары да өте жай, күнделікті тіршілік күйбеңінен аспайды. Ал даму деңгейі жоғары болған адам өзінің рухани мәртебелілігімен, қоғамдық мәнді құндылықтарымен ерекшеленеді.

Әрбір дара адам өзінің қоғамдағы өмірлік әдептерін реттеумен күнделікті тіршілік проблемаларын шешіп береді. Бірдей қиыншылық, кедергілердің шешімін әр адам өз әдіс-тәсілдерімен табуы мүмкін. Осыдан жеке адамды танып білу үшін, сол адамның алдында тұрған өмірлік міндеттерін, оларды іске асыру жолдары мен өмір барысында ұстанған принциптерін жете білу қажет. Қоғамдық қатынастарға араласып және оларды басшылыққа ала отырып, адам сол қатынастардың ықпалында қалып қоймайды. Әр дара тұлға өз дербестігімен ерекшелігіне ие. Жеке адамның дербестігі оның ең жоғарғы психикалық сапасы - рухани дүниесімен ұштасады. Рухани дүние дегеніміз – инабат парызды түсіне білуі, болмыстағы өз орнына сай қызмет ете алуы. Жеке адамның рухани жетілгендігі – бұл жоғарғы дәрежедегі саналық жетілу, ізгі мұраттарды басшылыққа алу, сонымен бірге жаман ниеттер мен жалған белсенділіктен өзін аулақ ұстай алуы. Ал адамның мұндай қасиет, сапаларды бойына дарытуы көбіне қоғамдық салтқа тәуелді. Дербестігінен айырылып, өз бетінше ой жүгіртпеген адам өзін тұлғалық дамыту ниетінен ажырап қалады. Жеке адам сапалары сол адамның араласқан қатынастар өрісіне, әртүрлі әлеуметтік өмір аймағында қызмет ету қабілетіне байланысты келеді. Басқа әлеумет мүшелерімен жеке адам «мені» негізінде қатынас түзеді. Ғылымда «жеке адамдық рефлексия» деп аталған бұл «мен» ұғымы өз ішінде әр адамның өз жөніндегі танымын сезе білу сияқты сапаларын қамтиды.

Қазіргі қоғам сұраныстары рухани және материалдық сфералар аясында қарым-қатынас проблемасын өте маңызды етіп көрсетеді яғни, қарым-қатынас адамның өмірлік іс-әрекетін әсіресе, білім, ғылым, спорт, өнер салаларында бөлінбейтін бөлшегі болып табылады. Оның дәлелі ретінде білім мен мәдениеттің терең байланысын айтуға болады.

Мәдениет - көп қырлы процесс. Адамның өмірлік іс-әрекетінің барлық салаларында мәдениетті көреміз. Ең алдымен сана мен болмыста адамзаттың әлеуметтік даму бағытындағы шығармашылық іс-әрекетін түсінуге болады, өзінің ішкі дүниесіне қарай адамның әлеуметтік тұлға ретінде даму процесі, оның таным, қарым-қатынас, іс-әрекет субъектісі ретінде өмір сүру әдісі жекелік, шығармашылық, әлеуметтік, адамгершілік, эстетикалық жетілуі бойынша ерекшеленеді.

Мәдениет өзі пайда болатын және қалыптасатын ортада үздіксіз даму сипатында болады және адамзат қоғамынан бөлінбейді. Қоғамда тұтастай жеке адамның даму деңгейі мен қасиетін мәдениет анықтайды. Олай болса, мәдениет адамның құндылығы, оның қайталанбайтын белгісі. Мәдениет өзінің ішкі механизмдерімен адам тұлғасына тән болғандықтан, ол өзін-өзі танып білу немесе адамның рухани өмірбаяны деп есептелінеді. Мәдениеттің өмір сүруінің шарты, ол бір ұрпақтан екінші ұрпаққа сабақтастықпен беріліп отырады.

Колледж білімгерлерінің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру моделі процесті моделдеуді, ойша эксперимент әдісін қолдануды керек етеді. Модельді құрастыру - демек арнайы аналогтарды жасау жолымен нақты бір жүйені материалды немесе ойша ұқсатуды іске асыру, бұл жағдайда аналогтарда осы жүйенің ұйымдастыру және жұмыс істеу принциптері көшіріледі. (В.П. Беспалько, Б.С. Гершунский, В.А. Штофф және т.б).

Қарым-қатынастағы күрделі мәселелердің бірі қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасқан түрлерін анықтау болып табылады. Қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасқан критериялық базасы ретінде келесі компоненттерді көрсетуге болады:

- мотивациялық;
- когнитивтік;
- эмоциональдық-еріктік;
- рефлексивтік.

Мотивациялық компонент қарым-қатынас мәдениетінің қажеттілігі оның ерекшеліктері, қарым-қатынас мәдениетінің технологиясы, оның көрінісі туралы мәселелерін қамтиды.

Қарым-қатынас мәдениеті құрылымында когнитивтік компонент тіршілік әрекеті негізі ретіндегі қарым-қатынас туралы білімдер мен түсініктер жиынтығын, адамның оны меңгеруін, қарым-қатынастың құндылығы мен нормаларын анықтайды.

Эмоциональдық-еріктік компоненті қарым-қатынас мәдениеті құрылымында білімгерлерге осы бағытта іс-әрекетті жетілдіру, қарым-қатынастағы әсерлер мен эмоциональды сезімді қалыптастыру және дамытуды қамтамасыз етеді.

Рефлексивтік компоненті қарым-қатынас мәдениеті құрылымында өзін-өзі тануды, рефлексивтік қабілеттілікті дамытуды, өзін-өзі реттеу тәсілдерін меңгеруді, қарым-қатынастағы өзін-өзі қалыптастыру мен өзін-өзі іс жүзінде көрсете білдіруді қамтамасыз етеді. Осы тұрғыда, білімгерлерде қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасу деңгейін жоғары, жеткілікті, орта және төмен деп бөлуге болады.

Мұнда білімгерлердің қарым-қатынас мәдениетінің төменгі оқу-тәрбие үрдісінде қарым-қатынас мәдениетінің керектігін білу, бірақ оны меңгеру технологиясының қажеттілігін сезіну ғана болып, басқа барлық қалған көрсеткіштер бұл деңгейде көріне бермейді.

Қарым-қатынас мәдениетінің орташа деңгейінде бұл салалық көрсеткіштердің керектігін біледі, түсінеді, бірақ меңгеру технологияларын сезбейді, жағдайға байланысты қатынас түрлерін білмейді, әсерде болу, көңілден шығу, орташа этикетті меңгеру мен оларды дамыту төмен дәрежеде болады.

Жеткілікті көрініс элементтері барлық өлшем элементтерін қамтыған, бірақ жоғары дәрежеде емес жағдайында болады.

Жоғары деңгейде білімгерлердің қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасуына барлық өлшемдер бойынша ескерілгенін білдіреді.

Адам дүниеге шыр етіп келіп түскеннен бастап –ақ айналасындағылармен қатынас жасай бастайды. Өмірінің алғашқы кезеңінде биологиялық сипаттағы қарым-қатынас болса, одан әрі оның қарым-қатынас сипаты әлеуметтік сипатқа түсе бастайды.

Сонымен, қарым-қатынас адамды тәрбиелеу үшін, дүниені қабылдау және түсіну үшін, адамдарға және өзіне өзара әрекет субъектісі ретінде мәдени қатынастың құралы болып табылады.

Қорыта айтқанда, қоғамның дәстүрлі мәдениеті жағдайында қарым-қатынас мәдениетін тиімді қалыптастыруға мына факторлар:

- күмән келтірмейтін, пікір туғызбайтын құндылық жүйесінің бар болуы;
- кез келген жағдайға сай өзінді қалай ұстау әдебіне жол көрсететін құндылықтар жүйесінің игілікке асырылуы;
- қарым-қатынас формаларын жеткізетін амалдар мен білімдердің тәжірибеде қалыптасқан түрлерінің болуы;
- олардың осы қарым –қатынас формаларының әрбір адам игілігіне асу ықпалының мол болуы.

Сондай-ақ, қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу мәселесіне (әсіресе мінез-құлық мәдениеті) халық педагогикасы да үлкен мән берген. Әрбір халықтың ұрпақтары қандай болу керек, талап-тілек үрдісінен шығуы үшін не істеу керек, қалай қол жеткізуге болады деген ойлары, ұғымдары, пікірі болады. Осы ойлар халық педагогикасының теориясын қалады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абеуова И.А., Дусманбетов Г.А., Махаманова М.Н., Шеръязданова Х.Т. Психологические служба в вузе. Алматы, 2004г
2. Абрамова Г.С. Практическая психология. М., 2001г
3. Алдамұратов Ә. Жалпы психология. Алматы, 1996г
4. Анциферова Л.Н. Психология формирования и развития личности. М., 1981г
5. Анастаси А. Психологическое тестирование. В2 М., 1982 г.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕГІ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУЫ

ТЕНГЕБЕКОВА Жұлдыз, БАЙДАЛИЕВА Улбала, УТЕЕВА Гулзина

М.Әуезов атындағы ОҚМУ, «Мирас» университеті

Шымкент, Қазақстан

zhudi.02.96@mail.ru

Түйін

Мақалада психологиялық-педагогикалық зерттеу нысаны ретіндегі жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауының теоретикалық-әдіснамалық негіздері қарастырылады.

Кілттік сөздер: өзін-өзі бағалау, жоғары оқу орнындағы оқыту, жасөспірімдік жас кезеңі.

Тұлға проблемасын зерттеу қазіргі психологиядағы барынша қажетті салалардың бірі болып табылады.

Оның әралуан көріністерін қарастыруға жетекші психологтар (Б.Г. Ананьев, Л.И. Божович, А.В. Брушлинский, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, А.В. Петровский, С.Л. Рубинштейн, Р.Б. Кеттелл, Г. Оллпорт, З. Фрейд, К. Юнг және тағы басқалар) талаптанып көрді.

Мұнда маңызды тұлғалық құрылым ретіндегі өзін-өзі бағалауды қарастыруға елеулі назар аударылды.

Тұлға тұтастығын сақтаудағы өзін-өзі бағалау рөлі Б.Г. Ананьев, Л.И. Божович, И.С. Кон, В.В. Столиц, И.И. Чеснокова, Е.В. Шорохова және т.б. еңбектерінде қарастырылды.

Когнитивті, эмоционалды және іс-әрекеттік компоненттерден тұратын тұлғаның өзін-өзі бағалау құрылымын У. Джеймс, А.В. Захаров, В.А. Ядов пен басқалар анықтады. Өзін-өзі бағалаудың көпфункционалдылығы (реттестіруші, интерпретациялық, қорғаныс, проективті және тағы да басқа функциялары) Т.В. Архиреева, Р. Бернс, Е.И. Исаев, Д.И. Фельдштейн және басқалардың еңбектерінде ашылған болатын. Өзін-өзі бағалаудың құндылықтар жүйесімен және мотивациялық саламен байланысы Л.И. Божович, Н. Брэнден, С.А. Будасси, В.Н. Мясищев, С.Л. Рубинштейн, Т.А. Собиева еңбектерінде көрсетілді. Өзін-өзі бағалау ерекшеліктері С. Куперсмит, Е.А. Серебрякова және басқалардың зерттеу еңбектерінің нәтижелерінде сипатталды.

Көптеген зерттеулер өзін-өзі бағалаудың қолданбалы аспектілеріне арналған (Л.П. Гримак, Б.В. Зейгарник, И.С. Кон, А.И. Липкина, Л.А. Рыбак, Р. Берне және т.б.).

Өзін-өзі бағалау өмірлік құрылымдар бола отырып, әралуан әлеуметтік факторлардың ықпалынан қалыптасып, дамып отырады, бұл оның жеке және жас кезеңі ерекшелігі жөнінде айтуға мүмкіндік береді.

Зерттеушілердің барынша ауқымды қызығушылығы жасөспірімдік кезеңдегі өзін-өзі бағалауды қарастыруға шоғырланды (С.Р. Аллахвердян, Р. Берне, Л.И. Божович, И.С. Кон, А.И. Липкина, Ю.Н. Максимова, М.А. Резниченко, Р.И. Цветкова, И.И. Чеснокова).

Бұл өмірдің осы кезеңінде өзін-өзі сезінуді қайта құрастырумен байланысты өз көріністері мен салдарлары бойынша барынша елеулі тұлғалық өзгерістер болып өтетіндігінен туындаған.

Жасөспірімдік кезеңде тұлғаның өзін-өзі тану, өзін-өзі жетілдіру, өмір мәнін іздестіру үдерістерінің мәнділігінің күшеюімен байланысты тұлғалық «Менінің» даму үдерісі өзектілендіріледі.

Жасөспірімнің өзін-өзі бағалауының қалыптасуы үшін өзі айқын сезінетін «Мен бейнесі» әлі де жеткіліксіз, әлеуметтік орта, бәрінен бұрын – құрдастарының ортасы елеулі шамада ықпал көрсетеді.

Құрдастарымен қарым-қатынас жасөспірімнің кезеңде басым сипатта көрінеді.

Бірқатар басқа да жағымды эффектілермен қатар, елеулі факторы ретінде жасөспірімнің өзін-өзі бағалауын дамыту алға шығады (Г.М. Андреева, А.Я. Большунов, Н.Я. Большунова, Л.И. Божович, Д.И. Фельдштейн, Я.Л. Коломинский, А.В. Петровский, О.В. Соловьева, Н.И. Шевандрин және т.б.).

Қазіргі психологиядағы өзін-өзі бағалау проблемасы барынша кенже қалған, жетілдірілу үстіндегі мәселе болып саналады.

Өзін-өзі бағалау адамның орталық мұқтаждықтарының бірі – өзін-өзі дәлелдеуге мұқтаждығымен, адамның өмірдегі өзінің орнын табуға, айналасындағы адамдар алдында және өзінің жеке пікірінде өзін қоғамның мүшесі ретінде айқындауға ұмтылысымен байланысты.

Тұлғаның өзін-өзі бағалауы мен өзін-өзі сезінуі тұтастай алғанда, қоғамдық сипатқа ие және әлеуметтік жағдайлармен байланысты болып келеді.

Тұлғаның өзін-өзі бағалауын қоғамдық қатынастармен детерминациялауды баса көрсете отырып, С.Л. Рубинштейн былай жазады: «Адамды қоғамдық бағалау оның қоғамға пайдалы еңбегіне, өзін қалай көрсететіндігіне негізделеді. Сондықтан оның өзін-өзі бағалауы қоғамдық индивид ретінде оның қоғам үшін не жасайтындығымен анықталады. Еңбекке деген бұл жаңа қарым-қатынас тұлғаның

тұтастай психологиясы құрастырылатын өзекше болып табылады; ол тұлғаның өзін-өзі сезінуінің негізі және серіппесі болып табылады» [1, С. 115].

Бөгдені тану өз-өзінді тануды басып оза алмайды, дегенмен ол үшін бастау, тірек қызметін атқарады. Өзінді басқа біреумен салыстыру, салғастыру өзін-өзі бағалаудың жалпылай қабылданған өлшемі болып табылады. Іс-әрекет үдерісінде басқа адамдармен өзін салыстыра отырып, адам бастапқыда басқа адамнан байқаған нәрсесін өзінен де байқайды, және нәтижесінде өзінің іс-әрекеті мен қылықтарын, жеке тұлғасының қасиеттері мен сапаларын сезінуге өтеді. Тұлғаның әралуан қасиеттерін өзіне өзіндік үлгіде аудару үдерісі орын алады. Мұны бірқатар психологиялық зерттеулердің нәтижелері айғақтайды [1, С. 216].

Л.И. Божович пікірінше, өзін-өзі бағалауды дамытудың маңызды бастауы қоршаған адамдардың тұлғаның іс-әрекеті мен қызметінің нәтижелерін, оның тікелей сапаларын бағалауы болып табылады. Автор пікірінше, қоғамдық бағалау мектеп оқушысының өзін-өзі сезінуін қалыптастыруда қосарлы рөл орындайды. «Біріншіден, оның іс-әрекетінің қоршаған орта талаптарына сәйкестігінің өлшемі бола отырып, ол адамға қоршаған ортамен өзара қарым-қатынасының сипатын нұсқап, сонымен бірге, оның эмоционалды табыстылығын, іс-әрекетін, іс-әрекет субъектісі ретіндегі өз-өзіне қатынасын анықтайды. Екіншіден, қоғамдық бағалау адамға іс-әрекет пен қызметтік нақты түрлерінен белгілі бір сапаны айқындауға және оны адамның өзін-өзі бағалауындағы сана нысаны етуге жәрдемдеседі» [2, с. 352].

Б.Г. Ананьев өзің турасындағы ой құрылымында ұжымдағы өмір мен өзін-өзі бағалауды қалыптастыратын бағалаушы қатынастарды дұрыс дамыту шешуші мәнге ие екендігін баса көрсетеді [3, с. 113].

Тұлғаның тіршілік әрекетінің тұтастай үдерісінде қалыптаса отырып, өзін-өзі бағалау, өз кезегінде, оның дамуындағы маңызды функцияны орындайды, адам іс-әрекеті мен қызметінің әралуан түрлерінің реттестірушісі ретінде көрінеді. Көптеген ғалымдар өзін-өзі бағалауды адамның іс-әрекетімен, қызметімен, қоршаған адамдармен оның өзара қарым-қатынастарының сипатымен байланысты тұлға дамуындағы белгілі функцияны орындайтын тұлға қасиеті ретінде қарастырады [4, с. 134].

Д.Б. Эльконин пікірі бойынша ересек мектепке дейінгі жас кезеңінің өзінде-ақ балалар өз іс-әрекетін бақылау «ішкі механизмді» иеленеді. Бала өзіне, өз мүмкіндіктеріне қатынасы арқылы өз іс-әрекетін реттестіре бастайды. Іс-әрекет реттестірушісі ретіндегі өзін-өзі бағалау функциясы бала тұлғасының басқа да психикалық ерекшеліктерінің дамуымен қатар әрбір жас кезеңі сатысында сапалы өзіндік үлгі иеленеді. Өзін-өзі бағалаудың осы функциясын дамытуды ғалымдар оның тұрақтылығының қалыптасуымен байланыстырады, өйткені тұрақты өзін-өзі бағалау адамның өзіне деген қалыптастырылған қатынасын бейнелейді және оның іс-әрекетіне елеулі ықпал көрсетеді [5, с. 132].

Л.С. Выготский пікірі бойынша, өзін-өзі бағалау – бұл адамның өзін-өзі білуі мен олардың бірлігіндегі өз-өзіне деген қатынасы. Өзін-өзі бағалау адамның жеке шеберліктерін, қылықтарын, қасиеттерін, іс-әрекет мотивтері мен мақсаттарын айқындауынан, оларды сезінуі мен оларға деген бағалаушы қатынасынан тұрады. Адамның өз күші мен мүмкіндіктерін бағалау дағдысы, сыртқы жағдайлармен, қоршаған орта талаптарымен арақатынастыруға ұмтылысы, өз алдына белгілі бір мақсатты өз бетінше қоя білу шеберлігі тұлғаның қалыптасуында орасан зор мән иеленеді.

Өзін-өзі бағалау өз формасына байланысты (адекватты, жоғарылатылған, төмендетілген) адам белсенділігін ынталандыруы, немесе керісінше, қысым көрсетуі мүмкін. Адекватты емес, төмендетілген өзін-өзі бағалау адамның әлеуметтік сайысу деңгейін төмендетеді, өз мүмкіндіктеріне сенімсіздігін дамытуға мүмкіндік беріп, адамның өмірлік перспективаларын шектейді.

Мұндай өзін-өзі бағалау ауыр эмоционалды күйзелістерді, ішкі шиеленістерді туындатуы мүмкін. Төмендетілген өзін-өзі бағалау қоғамға да өз зардабын тигізеді, өйткені адам өз күштерін толық шамасында іске асыра алмайды.

Әдетте өзің жөніндегі пікір басқа адамдардың бізге деген қатынасына негізделеді, өзін-өзі бағалауды қалыптастырудың бірнеше бастаулары айқындалады, ол тұлға қалыптасуының әралуан кезеңдерінде тұтастай мәнділігін өзгертеді: басқа адамдардың бағалауы; басқа да мәнділердің тобы немесе референтті топ; басқалармен өзекті салыстыру; -шынайы және мінсіз «Меніңді» салыстыру [6, с. 150].

Өзін-өзі бағалау жеке іс-әрекетінің нәтижелерін бағалау негізінде, сондай-ақ өзі жөніндегі шынайы және мінсіз ұғым-түсініктерінің арақатынасы негізінде қалыптасады [6, с. 301].

Өзін-өзі бағалау келесі параметрлері бойынша сипатталады: деңгейлер – жоғары, орта, төмен; шынайы табыстылықпен арақатынасы – адекватты және адекватты емес; құрылым ерекшелігі – кикілжіңді және кикілжіңсіз. Уақытша ұзақтығы сипаты бойынша жорамалдық, өзекті және

ретроспективті өзін-өзі бағалау. Төменгі өзін-өзі бағалау көптеген себептермен байланысты болуы мүмкін: оны бабалық шақты өздерінің жеке проблемаларын талқылай алмаған ата-анадан қабылдауы да мүмкін; ол балада мектептегі нашар үлгерімінің салдарынан да дамуы мүмкін; ересектер тарапынан шамадан тыс сынау немесе құрдастарының күлкіге айналдыруы салдарынан да қалыптасуы мүмкін; тұлғалық проблемалар, белгілі жағдаяттарда өз-өзінді қалай ұстау керектігін білмеу де адамдағы өзі жөніндегі жағымсыз пікірдің қалыптасуына мүмкіндік береді [7, с. 328].

«Жоғары өзін-өзі бағалау – әлеуметтік қатынастар техникасын жақсы меңгеруді қамтамасыз етеді, индивидке айрықша күш жұмсамай-ақ өз құндылығын көрсетуге мүмкіндік береді. Бала жанұяда ынтымақтастыққа қабілеттілікті, өзінің махаббат пен қамқорлыққа бөленгендігіне сенімділікті алып өсуі тиіс. Осылайша, ғалымдар пікірі бойынша (Б.Г. Ананьев, Л.И. Божович, С.Л. Рубинштейн және тағы басқалар) өзін-өзі бағалау – адамның дербес сипаттамасы, тұлғаның белсенді қатысуы барысында қалыптасатын және оның ішкі әлемінің өзіндік үлгісін сипаттайтын орталық компоненті ретіндегі іс-әрекеті мен қызметін реттестірудегі тікелей қатысуын қабылдайтын тұлғалық құрылым. Өзін-өзі бағалаумен орындалатын басты функциялар: реттестіруші – оның негізінде тұлғалық таңдау міндеттерін шешу жүргізіледі, қорғанысты – тұлға тәуелсіздігі мен салыстырмалы тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер

1. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии : учебное пособие / С.Л. Рубинштейн. - Санкт-Петербург : Питер, 2007. - 713 с.
2. Рубинштейн С. Я. Экспериментальные методики патопсихологии и опыт применения их в клинике. (Практическое руководство) - М.: 2007. - 224 с.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте/ Л.И. Божович. - СПб.: Питер, 2008. - 400с.
4. Ананьев Б.Г. К постановке проблемы развития детского самосознания. Психология развития: хрестоматия / Б.Г. Ананьев; ред. Е. Строганова. - СПб.: Питер, 2011. - с. 111-115.
5. Эльконин Д. Б. Детская психология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / ред. - сост. Д.Б. Эльконин.-М.: Издательский центр «Академия», 2007. 384 с.
6. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психологического развития в детском возрасте// Д.Б.Эльконин// Вопросы психологии, 1991. - №4.
7. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. - М.: Книга по требованию, 2012. - 374с.

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫСЫН ДАМУДА ПЕДАГОГТИҢ ҚОЛДАУЫ

ТЛЕУЛИНА Мария Тагибергеновна, ӘБІЛ Гауһар Әлімжанқызы

«№13 орта мектеп» КММ

Ақтөбе, Қазақстан

Andirova_v@mail.ru

Қазіргі кездегі білім беру жүйесіндегі өзгерістер жеке тұлғаның шығармашылық бағыттылығы мен шығармашыл тұлғасын қалыптастыру мәселесіне ерекше көңіл бөліп отыр. Өйткені, қазіргі қоғам көптеген өзгерістерді бастан кешіруде. Жаңарған Қазақстанға жаңаша білім беру қажеттілігі туындады. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты халыққа Жолдауында: «Білім беру реформасы табысының басты өлшемі-тиісті білім мен білік алған еліміздің кез келген азаматы әлемнің кез келген елінде қажетке жарайтын маман болатындай деңгейге көтерілу болып табылады. Біз бүкіл елімізде әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметіне қол жеткізуге тиіспіз» - деген болатын.

Білім беру саласында және өзге де салаларда болып жатқан өзгерістер ғылыми-педагогикалық және жекелеген адекватты түсіндірмелер жасауды терең сараптау мен зерделеуді талап етеді. Жалпы әлемдік қауымдастыққа қатысты бұл өзгерістер «интеграция» ұғымымен байланысты, бұрын дербес, өз қазанымызда қайнасақ енді әлемдік кеңістіктің жаңалығын сезіне білуіміз қажет.

Қазіргі заман талабына орай ұрпақтарымызда парасатты да, білікті, мәдениетті де білімді етіп тәрбиелеп, олардың дүниетанымын адамзаттық деңгейде дамытамыз десек, бойында ұлттық және азаматтық намысы бар ұрпақ өсіргіміз келетін болса, онда білім берудің түрлерімен әдістерін түрлендіріп, жаңартып отыруымыз керек.

Қазақстан Республикасының әлемдік үздік үлгіге сәйкес инновациялық білім кеңістігіне енуді мақсат етуі, дамудың озық деп танылған жобаларын тәжірибеге енгізуі нәтижесінде қазақстандық білім беру стратегиясы мен бағыттарын жаңартудың қажеттілігі күннен-күнге айқындала түсуде.

Қазіргі кездегі білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында жаңа тұрпатты мұғалім тұлғасының ғылыми-шығармашылық бағыттылығы мен шығармашыл тұлғасын қалыптастыру мәселесіне қызығушылықтың артуы осы міндеттерді шешудің бағдары ретінде қарастырылып отыр.

Осы орайда қазіргі кезеңде жүзеге асырылып жатқан жаңа бағдарламаның негізгі мақсаты - жылдам өзгеріп жатқан әлемде өзіне сенімді және табысты болуға мүмкіндік беретін дағдылары мен түсініктерін дамытуға, өмірлік жағдайларда өз білімдерін қолдануға ықпалын тигізетін сыни тұрғыдан ойлауға үйретуді қамтиды.

Себебі, әрбір оқушының қайталанбас дарынын дөп басып табу, аша түсу, қастерлеу бұл – тұлғаны адамзат қадір-қасиетінің өркендеуінің жоғары деңгейіне дейін көтеру деген сөз деп атап көрсетеді. Оқу бағдарламаларында көрсетілген білім мазмұны анықталатын және білім салалары бойынша әрі қызмет аспектілерін көрсететін күтілетін нәтижелерге көңіл аударатын оқу процесін дәстүрлі ұйымдастырудан бас тарту көзделеді, яғни оқушылар «біледі», «түсінеді», «қолданады», «талдайды», «жинақтайды», «бағалайды». ді дамудағы басым бағыттардың бірі – білім мен ғылымды дамыту болмақ.

Бұл міндеттерді жүзеге асыру еліміздегі мектептерде оқыту процесінің мазмұндық болмысын жаңа әдіснамалық тұрғыдан негіздеуді талап етеді. Мұндай жаңа әдіснамалық жүйе дәстүрлі оқыту процесін түбегейлі өзгертудің қажеттігін көрсетіп, оқытудың шығармашылық қызметін дамытып, білім мазмұнының ұлттық негізде берілуін жаңа өркениеттік бағдар тұрғысынан жетілдіруді қарастырады.

Инновациялық білім беру кеңістігінде дамудың инновациялық жолын таңдау – болашаққа бағдарланған Қазақстанның басты басым бағыты.

Білім мазмұнын жаңарту үшін энциклопедиялық сипаттағы фактологиялық материалды беруге бағытталған оқытудан, акцентті ақпарат алу тәсілдерін үйретуге ауыстырудың маңыздылығы артады. Отандық орта білім мазмұнын жаңарту барысында қазіргі өмірде кең ауқымды дағдыларға көп көңіл бөлінеді. Бұл дағдылар жалпыадамзаттық және этномәдени құндылықтарға негізделі отырып, оқушыларға оқудағы, сондай-ақ өмірдегі проблемаларды шешуіне мүмкіндік береді. «Кең ауқымды дағдылар» келесі іс-әрекет түрлерінен тұрады: білімді шығармашылықпен қолдану; сыни тұрғыдан ойлау; зерттеу жұмыстарын орындау; АКТ қолдану; тілдік дағдылармен бірге қарым-қатынастың коммуникативтік тәсілдерін қолдану; топта және жеке жұмыс жасау біліктілігі.

«Қашанда бір істі істегіңіз келсе, ол іске әуелі ақылыңызды, одан соң қолыңызды жұмылдырыңыз, егер де ақылыңыз дұрыстаса, көзіңіз көріп, жөнін тауып мақұл көрсе, тіліңіз бен қолыңызға ерік береңіз» деп қазақтың алғаш әліппесін жасаған Ұлы ұстаз Ы. Алтынсарин бізге мұра еткендей оқытудағы жаңа тәсілдерді өз сабақтарыма ыңғайлап, қолдану педагогика мен психология саласындағы тың тәжірибені игеруіме септігін тигізді.

Бастауыш сынып мұғалімі оқушыларының тілдік даңдыларын дамыту үшін, оқушыға педагогикалық қолдау көрсету мен тиімді оқыту әдістемесін меңгеруі қажет. Осы орайда, жаңартылған мазмұн талаптарын меңгеру үшін оқушының коммуникативтік құзыреттілігін дамыту мәселесі туындайды. Коммуникативтік құзыреттілік – тілдерді білу, айналасындағы адамдармен сөйлесу, топта жұмыс істей білу дағдысы, түрлі жағдаятта оқу мақсатына сай өз ойын айта білуі.

Коммуникативтік құзыреттілік міндетіне сөйлесудің барлық компоненттеріне тән дағдыларды және (ауызша және жазбаша тілде, сөзді таңдау тәсілдерін ұстану, көпшілік алдында сөйлеу, тақырыпқа сай сөздерді қолдана білу) талаптарды кешенді меңгертумен қатар, ауызша және жазбаша қарым-қатынасын қалыптастыру, жеке тұлғаның құзіреттілік қатысымдылығын жүзеге асыруда кіреді, өз бетіндік тапсырмаларды орындауда жоғарыда аталған коммуникативтік құзыреттілік негізінде жүзеге асырылады.

Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда оқушының тілдік білімін тереңдетумен қатар сөйлеу біліктілігін де жетілдіру қажет, мұнда фатикалық қатынас басты рөл атқарады, яғни тыңдаушының назарын өзіне аудару, сөзге тарту, сөз тақырыбына қызығушылығын оята білу көзделеді. Оқушының өз бетіндік жұмыс сапаларымен коммуникативтік құзыреттілік тығыз байланысып жатыр. Сондықтан олар білім нәтижесінің көрсеткіші болып саналады. Бастауыш класс оқушысы өз бетіндік жұмыс барысында коммуникативтік құзыреттілігін пайдаланып өзі танып, талдап, дәлелдеп, салыстырып, тұжырымдап білімнің кілтін табады.

Жаңартылған мазмұн талабына сай бастауыш сынып оқушысының коммуникативтік құзыреттілігін дамытуда тілдік қолдау көрсету қажеттілігі артауда.

Коммуникативтік құзыреттілік оқушының функционалдық сауаттылыққа негіз болатын тілдік қарым-қатынасқа түсу бағыттарын қамтиды. Біздің бірлестіктегі мұғалімдер үшін қиындық туғызатын өзекті мәселенің бірі – бастауыш сынып оқушыларының ерекшеліктеріне сай оқушыға тілдік қолдау көрсету және оқушыларға ұсынылатын тапсырмалар иерархиясын ұсыну. Оқушылар бір-бірімен мәнді әрі мағыналы араласу үшін, олар қарым-қатынасты түсіндіріп, түсіне алуы тиіс және олар өз ойын жеткізу үшін тілді жеткілікті деңгейде игеруі тиіс.

Коммуникативтік даңдыны дамытуда бастауыш сынып мұғалімдерін толғандыратын сұрақтар: «Оқушылар менің сабағымдағы тапсырмалар үшін қандай пәндік сөздік қорды қажет етеді?», «Оқушыларға осы сөздік қор бойынша қалай көмектесемін?» деп құрылымдалады. Өйткені, бастауыш сынып баласының мәтінмен жұмыс кезінде, математикалық сөздікті қолдануда т.б. тілдегі қиындықтар кездеседі. Жаңартылған мазмұн бойынша оқыту барысында сабақты жоспарлау барысында тілдік мақсат жазамыз.

Тілдік қолдау сөздікпен жұмыс, сурет арқылы баяндау, диалогқа арналған тіркестер, сөздер қабырғасы т.б. тәсілдер арқылы жүзеге асырылуда.

Зерттеу барысында ақпараттық-коммуникациялық технологияны, атап айтқанда Google формаларын, Kahoot бағдарламаларын тиімді қолдану нәтижесінде мұғалімдердің тілдік қолдау көрсету дағдыларын дамыту жұмысы ұйымдастырылды. Коммуникативтік құзыреттілікті дамытуды мақсат ететін мұғалім тілдік қиындықтарды ұғынудың ықтимал шешімдерін қарастыруы шарт. Коммуникативтік құзыреттілік оқушының өмірге бейімделуін, функционалдық сауаттылыққа негіз болатын тілдік қарым-қатынасқа түсу бағыттарын қамтитындығы айқындалды, оқушының коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі принциптеріне талдау жасалынды.

Оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыру нәтижесінде:

- оқушылардың білімге, ғылыми ізденістерге деген көзқарасы өзгеріп, оқуға қызығушылықтары, дербес белсенділігі артты;
- өз ойларын еркін айту мүмкіндігіне ие болды;
- топта жұмыс жасай отырып, оқушы өз қарым-қатынасындағы кемшіліктерді өзгеден қабылдап, коммуникативтік жағдаяттарды дұрыс шешуге үйренді;
- топтық оқыту білім мазмұнын практикада қолдануға және қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік берді. Шеберлік бір күнде келмейді, қадам-қадаммен, бір-бірімізге қолдау көрсету арқылы тәжірибемізді жетілдіреді.

Сол себепті мұғалімнің кәсіби ізденісі терең болып, оқушыға қолдау көрсетуде жетелеудің маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. С.Е. Шишов. Понятие компетенции в контексте проблемы качества образования // «Государство и образование», 2002.
2. Калюжный А.А. Теория и практика профессиональной подготовки учителя к нравственному воспитанию учащихся в целостном педагогическом процессе. Автореф. д.п.н. – Алматы, 1995. -35 с.
3. Гадамер Х.Г. Человек как предмет познания. – М.: Педагогика. -355 с.
4. Максаковский В.П. Педагогическая культура: учебное пособие для студентов вузов. – М.: Гуманит.Изд.Центр ВЛАДОС, 1998. -416 с.

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ИНФОРМАТИКА ПӘНДЕРІ БОЙЫНША ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ҚАҒИДАЛАРЫ ТӨЛЕГЕНОВА Маржан Ергешқызы, СИЫРШИНА Жанар Алпысбаевна

№3 Шұбарқұдық ЖОББМ

Темір ауданы, Ақтөбе облысы, Қазақстан

Andirova_v@mail.ru

Оқушылардың жетістіктерін критериалды бағалау әдісі көптеген шет елдерде кең таралған, өйткені бұл технология барынша шынайы, нақты және валидті болып табылады. Критерийлер арқылы бағалау оқушыларды оқу тапсырмаларын барынша сапалы орындауға ынталандырады, білімін тереңдетіп, кеңейтеді, оқушылардың ойлау қабілетінің деңгейін көтереді және олардың психикалық үдерісіне ықпал етеді.

Бұған қол жеткізуде әрбір мұғалім базалық дағдыларды игертуден бастайды, ол жаңарту үрдісінің әлеуметтік аспектілерін көрсетеді. Қалыптастырушы бағалауды оңтайлы жүргізу үшін білім

алушылардың оңтайлы білім алуына қажетті қолайлы атмосфера туғызу да өте маңызды болып табылады.

Бұл міндеттерді жүзеге асыру оқытудың мазмұндық болмысын жаңа әдістемелік тұрғыдан негіздеуді талап етеді.

Осы орайда қазіргі кезеңде жүзеге асырылып жатқан бағдарламалардың негізгі мақсаты - жылдам өзгеріп жатқан әлемде өзіне сенімді және табысты болуға мүмкіндік беретін дағдылары мен түсініктерін дамытуға, өмірлік жағдайларда өз білімдерін қолдануға ықпалын тигізетін сыни тұрғыдан ойлауға үйретуді қамтиды [1, 15 б].

Себебі, әрбір оқушының қайталанбас дарынын дәл басып табу, ашу, жетілдіру мен дамыту, кастерлеу бұл – рухани жаңғыру жағдайында тұлғалық жетілу арқылы адамзаттық өркендеудің жоғары деңгейіне дейін көтеру деген сөз деп атап көрсетеді. Оқу бағдарламаларында көрсетілген білім мазмұны анықталатын және білім салалары бойынша әрі қызмет аспектілерін көрсететін күтілетін нәтижелерге көңіл аударатын оқу мен оқыту үрдісін дәстүрлі ұйымдастырудан бас тарту көзделеді, яғни оқушылар ақпаратты игеріп қана қоюмен шектелмей, өзіндік талдауға негізделген оқытуға мән берілуі тиіс [3].

Қалыптастырушы бағалау оқудың бір бөлігі болып табылады және оқу үдерісінің өн бойында жүргізіледі. Қалыптастырушы бағалау арқылы мұғалім:

- оқушының оқуда қаншалықты «ілгерілегенін» айқындай алады, өзінің оқыту әдіс-тәсілдеріне өзгеріс енгізу қажеттілігін талдайды;

- қандай бағалау тәсілдері оқудың жақсы жүзеге асып жатқанын анықтауға мүмкіндік беретінін шешеді;

- қолданылған бағалау әдістерінің тиімділігін зерттейді және салыстырады;

- оқушылардың оқуы жайында барынша мол ақпарат алады, мысалы, ауызша сауалнамалар, оқушылардың топтық әрекеттері, тапсырманы өз бетінше орындау, тақырыптық зерттеулер, рөлдік ойындар ұйымдастыру және қадағалау арқылы ақпарат алады [3].

Қалыптастырушы бағалау кезінде мұғалім оқушылардың санын және кері байланысты неше рет беру керектігін өзі анықтайды.

Қалыптастырушы бағалау үдерісі төрт кезеңнен тұрады:

- 1) Қалыптастырушы бағалауды ұйымдастыру және жоспарлау;
- 2) Қалыптастырушы бағалау әдістерін таңдау және қолдану;
- 3) Кері байланыс беру;
- 4) Қалыптастырушы бағалауға талдау жасау.

Мұғалім қалыптастырушы бағалауды жоспарлағанда оқу бағдарламасына, оқу жоспарына қарап оқу мақсатын анықтайды. Оқу мақсатына сай критерий құрылады. Тапсырманы орындау алгоритмі дескриптор ретінде рәсімделеді. Тапсырма нәтижесіне сәйкес жүйелі кері байланыс беріліп, нәтиже талданады.

Бұл бағалаудың барлық элементтерінің арасында теориялық негіздеме және өзара байланыс болуын қажет етеді (оқу мақсаттары, түрлері, құралдары және бағалау нәтижелері), бұл тәсілдің практикалық маңызы мен төмендегідей артықшылықтарын көрсетеді:

- оқушының жеке тұлғасы емес, оның орындаған жұмысы бағаланады;

- оқушының жұмысы оларға алдын ала белгілі бағалау критерийлері бойынша бағаланады;

- баға оқушылардың нені оқығанына қарай қойылады, себебі бағалау критерийлері нақты оқу мақсаттарын сипаттайды;

- баға қоюдың нақты алгоритмі оқушыға белгілі, соған сәйкес оқушы өзінің оқу үлгерімін өзі анықтап, ата-анасына хабарлай алады;

- оқушылардың өзін-өзі бағалауға және оқуға деген ынтасы артады. Сабақтағы қалыптастырушы бағалау тәсілдері әрбір оқушыны жасына да, мүмкіндігіне да қарамастан тұлға ретінде қабылдауға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Әр сабақтағы оқыту мақсаты оқушы үшін таныс болуы шарт, міне, білім мазмұнын жанартудың негізгі ерекшелігінің мәні осында.

Сабақтағы қалыптастырушы бағалау үш жұмыс формасын қамтиды: ол мұғалімнің бағалауы, оқушының өзін-өзі бағалауы және оқушылардың бір-бірін бағалауы. Мұғалім қалыптастырушы бағалау арқылы оқушының қаншалықты бейімделгенін, тақырыпты түсінгенін, білік пен дағдыны қолданатынын, оқу мақсатына жеткендігін бақылай алады.

Физика, математика және информатика пәндері бойынша оқушылардың ақпаратты өздігінен алу, талдау және тиімді қолдану дағдысын қалыптастыру оқушыдан тиянақты базалық білімді, функционалдық сауаттылықты, білімді тәжірибеде қолдану дағдыларын талап етеді.

Өйткені, қалыптастырушы бағалау тапсырмалары арқылы оқушының өзін-өзі реттеуіне және ынталануына жағдай туғызылады. Оқушылар өздерінің сыныптастарын және өздерін белсенді түрде бағалауға қатыстырылуы шарт. Оқушы объективті болу үшін мұғалім сұрақтар арқылы көмектеседі.

Өзара бағалауда оқушылар бір-біріне көмектеседі, жетілдіреді, ынталандырады. Өзара бағалау ол коммуникация, жауапкершілік деңгейін арттырады. Өзара бағалауда мұғалім жетекші, нұсқаушы, қадағалаушы рөлін атқарады[5].

Үшінші кезең - кері байланыс - басқалардың әрекетіне айтылған пікір. Сабақтағы кері байланыстың мақсаты – жетістіктер мен даму туралы хабарлама беру. Кері байланыс сабақтың әр кезінде үздіксіз қолданылатын әрекет. Нәтижесі – оқу үдерісін дер кезінде түзетуге, жұмысты одан әрі жоспарлауға мүмкіндік береді. Кері байланысты мұғалім оқушыға, оқушы өзіне және сыныптасына бере алады. Кері байланыс принциптері - дер кезінде беру, оң нәтижеге бағытталған пікір білдіру.

Қалыптастырушы бағалауда нәтижесін талдауда білім алушылар қиыншылықтар туралы ақпарат алып оның шешу жолдарын қарастырады. Қалыптастырушы бағалау оқушылардың оқуда жетістіктерге жетуіне және алға ілгерілеуіне тікелей ықпал ететін және оқушы мен мұғалімнің арасындағы кері байланысты қамтамасыз ететін оқыту мен оқудың бөлінбейтін құрамдас бөлігі болып табылады.

Қалыптастырушы бағалау мұғалім қызметінің алгоритмі мен ол алгоритмді жүзеге асыру ресурстарының бірлігінен тұрады.

Ұстаз оқушыға олардың деңгейіне сай тапсырмалар беріп, қолдау көрсетуге соның ішінде қажетті түйінді қасиеттерді сенімділік, қамқорлық, өзара қолдау, шынайылық, адалдық танытуға дайын болады. Сонымен қатар, мұғалім оқушыларға бағалау критерийлерін анықтауды да үйретуі керек. «Өзің үйретпеген нәрсені бағалау әділетсіз болады» зерттеуші Дайана Хесс айтқандай оқушылар нақты критерийлер бойынша тапсырма орындауға дағдылануы олардың оқу жетістіктеріне оң ықпалын тигізеді. Бағалау критерийлері мен әдістерін белгілеуге, бағалау үдерісіне оқушылардың өздерін де қатыстыру керек. Мұндай ұстаным бағалауды оқушылар үшін өзіне түсінікті, демократиялық және әділ үдеріске айналдырады.

Қалыптастырушы бағалауды сабақта қолдану мұғалім мен оқушы арасындағы сыртқы кері байланыстың ішкі кері байланысқа өтуіне септігін тигізеді. Мұғалім қалыптастырушы бағалау әрекеті арқылы пәнді меңгерудің мақсатын нақты анықтауға жағдай туғызылады. Оқушылардың оқудағы белсенділігі оқуға қажетті білім, білік, дағдыны саналы меңгеруінен, оны тәжірибеде пайдалана алуынан көрінеді. Мысалы, математика, физика, информатика пәндері бойынша қалыптастырушы бағалау тапсырмаларында бағыттас пәндердің ескерілуі маңызды. Жалпы түсінік қалыптастыру мен дұрыс шешім қабылдауда бір-бірімен байланысты барлық пәндер қатар маңызды. Күнделікті бағалауда олардың біреуінің ескерілмеуі пән бойынша оқушының оқу жетістігі туралы дұрыс қорытынды жасауға мүмкіндік бермейді.

Мұғалімнің оқу мен оқытуға көзқарасының түпкілікті өзгерісі, өзіндік жаңашылдық ұстанымы бүгінгі білім алушыны да өзін-өзі реттеу негізінде өз бетімен білім алуға құштарлығын қалыптастырады. Оқушылардың сыни ойлауын дамыту үшін аталған пәнде бойынша есептермен, жабық тапсырмалармен қатар ашық сұрақтардың да рөлі жоғары. Дұрыс құрастырылған ашық сұрақтар оқушының ұстанымы мен құндылықтарын анықтауда, дұрыс ой тұжырымдап, өз ойын дәйекті жеткізе білуін бағалауда тиімді болып саналады. Ашық тапсырмалар жоғары деңгейлі танымдық дағдыларды тексеруге, дәлелдер келтіре алуға, жеке көзқарасын білдіруге, сыни ойлай алуға және т.б. арналған. Ашық тапсырмалардың жауабы ұзақтығына (көлеміне) қарай ерекшеленуі, бір немесе бірнеше сөздерден (қысқа жауап) толық дәлелді пайымдауларға (толық жауап) дейін болуы мүмкін. Сонымен қатар мұғалім оқушының пәндік білімінің деңгейін, пәннің тілі мен мазмұнының тереңдігін бағалай алады.

Оқушыны дамытуда қалыптастырушы бағалаудың мәні зор, сондықтан ол оқу үдерісіне қатысушылардың барлығына түсінікті және анық, оқушыны жетістіктерге ынталандыратын сипатта болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Құрақбаев К.С., Омарбекова А.К. Совершенствование национальной системы оценивания учебных достижений учащихся в контексте системы критериального оценивания [Критериалды бағалау контекстінде оқушылардың білімін бағалаудың ұлттық жүйесін жетілдіру]// KazNU Bulletin. «Pedagogical science» series № 1(44), 2015.

2. Негізгі орта және жалпы орта білім беретін мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық: Оқу-әдістемелік құрал /«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ /О.И.Можаева, А.С.Шилибекова, Д.Б.Зиеденованың редакциясымен. - Астана, 2016. - 55 б.

3. Оқушылардың оқу жетістіктерін критериалды бағалау жүйесін енгізудің әдіснамалық және оқу-әдістемелік негіздері. Әдістемелік құрал. –Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 58 б.

4. Өңірлік және мектеп үйлестірушілеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық: Оқу-әдіст. құрал /«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ /О.И.Можаева, А.С.Шилибекова, Д.Б.Зиеденованың редакциясымен. - Астана, 2016. - 46 б.

НЕПРЕРЫВНОЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ

ТУЛЕГЕНОВА Элеонора Нагашибаевна

КГУ «Средняя школа-гимназия №9»

Актобе, Казахстан

ten_1975@mail.ru

Аннотация

Осы мақала үздіксіз педагогикалық білім беру өзекті мәселелеріне арналған. Мақалада республиканың мектеп мәселелері қысқаша көрсетілген

Данная статья посвящена актуальным вопросам непрерывного педагогического образования. В ней кратко обозначены проблемы школьного образования в республике.

Тот, кто прекращает учиться,
готовится жить в мире, которого не существует.

Эрик Хоффер

Каждому человеку на протяжении всей жизни необходимо постоянное развитие, совершенствование, творческое обновление. А непрерывное образование является поддерживающим фактором в развитие человека как личности.

В педагогическом терминологическом словаре (М., 2004) дается такое определение непрерывного профессионального образования – «это образование на протяжении всей жизни, которое обеспечивается единством и целостностью системы образования, созданием условий для самообразования и встроенного развития личности, совокупностью преемственных, дифференцированных образовательных программ различных ступеней и уровней, гарантирующих гражданам реализацию права на образование и предоставляющих возможность получать общеобразовательную и профессиональную подготовку, переподготовку, повышать квалификацию на протяжении всей жизни».

При современных темпах развития науки и техники знания и умения, полученные в процессе обучения, быстро устаревают. Люди постоянно сталкиваются с ситуациями, не имеющими аналогов в прошлом. [3, 26-42]

Концепция непрерывного образования в педагогике была озвучена на заседании комиссии ЮНЕСКО, в основу которой был положен принцип непрерывности образования – «знания через всю жизнь». Комиссия определила четыре основополагающих принципа образования:

- научиться жить вместе – выработать новый подход, который приведет к совместному анализу рисков и вызовов, ожидающих нас в будущем, и подвигнет нас к осуществлению совместных проектов или к разумному и мирному решению неизбежных конфликтов;

- научиться приобретать знания – необходимо сочетать широкие общие культурные знания с возможностью глубокого постижения ограниченного числа дисциплин;

- научиться работать – приобретение компетенций, дающих возможность справляться с различными ситуациями, многие из которых невозможно предвидеть;

- научиться жить – не оставлять невостребованным ни один из талантов, которые, как сокровища, спрятаны в каждом человеке.

Быстрое развитие современного рынка труда требует от учителя нового типа высококвалифицированных специалистов, активной жизненной позиции, разносторонних знаний, специальной подготовки, умения адаптироваться к новым ситуациям, к постоянным изменениям. Также важны знания современных информационных технологий, иностранных языков, готовность развиваться, пополнять багаж знаний и адаптировать их согласно условиям это говорит о том, что

сегодняшнее образование должно быть ориентировано на опережающее обучение новых специалистов, ориентировано на постоянное образование, широкие знания. [1, 897-901]

Требования, предъявляемые сформированным высококвалифицированным специалистам: грамотный специалист-исполнитель, самостоятельный, наличие высшего образования, высокая культура общения, творческие способности, практические навыки, инициативность, умение аналитически мыслить, опыт работы, активность, логика мышления, гибкость ума, знания в смежных профессиональных областях, креативность в мышлении, стремление обогащать свои знания, самовоспитание, высокий интеллект, способный к непрерывному самообразованию, критично и мобильно мыслящий, умеющей ориентироваться в потоке информации, менталитет. [2, 3-16]

Но самым главным, необходимо научиться и постоянно приобретать новые знания. Это становится необходимым в условиях научно-технического прогресса и развития новых форм экономической и социальной деятельности, где наиболее оптимальным является сочетание широкого общекультурного образования с глубоким освоением конкретных специализированных знаний. В современном обществе культурный уровень образования является фундаментом для непрерывного образования на протяжении всей жизни.

Происходящие в обществе социальные преобразования диктуют новые требования к профессиональной деятельности педагога его личности и способностям. Система образования постоянно развивается, в связи с этим новые социальные запросы делают актуальным рассмотрение требований к профессиональному развитию учителей. Меняются целевые установки в обществе, соответственно происходят изменения в образовательной среде. Поэтому учитель стремится формировать у себя качества, требуемые современным обществом. То, насколько полноценным будет развитие учащегося, во многом зависит от профессионализма педагога. [4, 98-101]

Система образования в Казахстане с 2016 года претерпевает изменения. Это неизбежный процесс, обусловленный динамикой развития науки и техники, информационного пространства.

Для педагога, обновленная программа – это новые подходы, методы, стратегии, это критериальное оценивание, новые формы планирования (долгосрочное, среднесрочное, краткосрочное), новые подходы в оценивании (формативное и суммативное), применение ИКТ. Учителя обучались на курсах, защищали свои работы, презентации, проекты.

Министерство образования постепенно внедряет изучение предметов математического цикла и естествознания на английском языке. Внедрение трехязычного обучения – веление времени. Таким образом, учителя перешли к обучению четырёх предметов на английском языке (информатика, биология, химия, физика). Конечно, у всех учителей разные уровни знания языка, разные способности к изучению английского. Изменяется методика и технология преподавания предмета, поэтому учителя проходили уровневые программы для изучения языка.

Сегодня выигрывает тот, кто быстрее адаптируется к запросам и требованиям быстро меняющегося мира.

В настоящее время Казахстан перешел на дистанционное обучение. Вирус COVID-19, вызвавший ажиотаж в мире, заставил учителей работать в новом формате. Дистанционное обучение в республике введено экстренно и не запланировано. Учителям пришлось быстро адаптироваться. [6]

Кроме необходимости организовать обучение, перед учителями встает задача выстроить доверительные отношения с учениками на расстоянии. Важно знать, где дети общаются онлайн: в WhatsApp, во "ВКонтакте", в Telegram. Это не менее нужные инструменты работы, чем сам урок. [5]

Учителя работают с электронным дневником и электронным журналом.

Каждый урок содержит блок целеполагания, видеоматериал, задания на отработку, контрольные задания двух вариантов и обязательно обратную связь.

Немаловажную роль в организации дистанционного обучения играет способ взаимодействия "учитель-ученик". Необходимо чётко договориться, как, когда, каким способом будут высылаться инструкции; когда, куда, в каком виде сдавать работу. Здесь взаимодействие может быть организовано как через электронный журнал (дневник), так и через социальные сети или мессенджеры. [6]

Непрерывное образование помогает педагогу поддерживать и повышать свой профессиональный уровень, овладевать различными компетенциями на протяжении всей педагогической деятельности.

Список используемой литературы и источники:

1.Абилкасимова Г., Джумасаева Р. Непрерывное профессиональное образование как повышение качества подготовки специалистов// Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 12-5;

2. Делор, Ж. Образование для XXI века / Ж.Делор // Педагогика. – 1998. – № 5
3. Козырева, О.А. Основные аспекты отечественных и зарубежных концепций профессионального развития / О.А.Козырева // Инновационные образовательные технологии. – 2008. – № 3
4. Наумова, Т.Б. Дополнительное профессиональное образование в системе непрерывного образования / Т.Б.Наумова // Компетентность. – 2009. – № 5. – С. 10-16.
- 5.inform.kz https://www.inform.kz/ru/distancionnoe-obuchenie-yavlyaetsya-trebovaniem-segodnyashnego-dnya-uchitel-iz-semeya_a3637787
6. <https://edu.mcfr.kz/news/2181-distantsionnoe-obuchenie-v-kazahstane-itogi-za-2-nedeli>

ФОРМИРОВАНИЕ МОТИВАЦИИ К УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК ВАЖНЕЙШИЙ ЭТАП РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

ФАТЫХОВА Александра Александровна

КГУ ШЛ №1

Карагандинская область, г. Сарань, Казахстан

aleksandravika@bk.ru

Аннотация

Біздің бүгінгі қоғамда өзгеріп жатқан жағдайларға тез бейімделе алатын, мәселелерді шешуге, шешім қабылдауға, сыни ойлауға, идеялармен тиімді алмасуға, топта және командада жұмыс істеуге қабілетті шығармашылық және белсенді адамдардың қажеттілігі сезінеді. Мен биология пәнінен зерттеу сабақтарымда сынақтан өткен бірнеше табысты стратегияларды мысал ретінде келтіргім келеді. Тапсырмалар арнайы дағдыларға қатысты тандалған, мысалы, ғылыми терминологияны білу, материалды меңгере білу, сыни ойлау, бағалау және т.б.

Аннотация

Наше сегодняшнее общество испытывает необходимость в людях, которые могли бы быстро приспосабливаться к меняющимся обстоятельствам, были бы творческими и активными людьми, способными решать проблемы, принимать решения, критично мыслить, эффективно обмениваться идеями и работать в группе и в команде. В качестве примера, я приведу несколько успешных стратегий, которые были апробированы мною в уроках-исследованиях по биологии. Задания подобраны в отношении специальных навыков, например, таких как знание научной терминологии, умение обобщать материал, критически мыслить и оценивать и другое.

Просто «знание о знаниях» больше не достаточно, чтобы преуспеть во все более сложном, текущем и быстро развивающемся мире, в котором мы живем.

С целью оптимизации процесса непрерывного обучения и потенциального роста, молодым людям нужна возможность развивать личные способности и эффективное мышление, как часть их всестороннего образования. Желая изменить сложившуюся ситуацию, привлечь детей к самостоятельному поиску информации, к чтению, к творческому подходу при выполнении задания я включаю в учебно-воспитательный процесс активные и интерактивные методы обучения. Мотив - это то, что побуждает человека к действию. Мотивация – важнейший компонент структуры учебной деятельности, а для личности выработанная внутренняя мотивация есть основной критерий ее сформированности. Он заключается в том, что ребенок получает “удовольствие от самой деятельности, значимости для личности непосредственного ее результата”

Современный урок должен быть актуальным, интересным и полезным для ребенка и сейчас и в будущем. Другое дело, когда обучение и контроль осуществляется активно, например, в форме игры, где образования происходит в процессе общения, соревнования и взаимопомощи, в результате совместной, интеллектуальной работы группы.

Кроме того интерактивные методы обучения являются составной частью концепции современного обучения. Такие уроки стимулируют познавательный интерес, вносят разнообразие в учебно-воспитательный процесс, расширяют кругозор, общую культуру, раскрепощают личность, помогают в развитии творческих способностей учеников, а также создают благоприятную психологическую атмосферу, «ситуацию успеха», в которой дети готовы реализовать свои способности и возможности.

Используя методику **Lesson study**, [3] которая берет начало в западной философии образования, в центре которого находится ребенок. Запланировав совместно с коллегами урок, мы

наблюдали за тремя учащимися для кейс-стадии, которые представляют различные группы учеников на моих уроках. Это ученики с хорошей, средней и слабой успеваемостью. Определив «новые подходы в преподавании и обучении», я апробировала на своих уроках данные технологии с целью повышения качества учебного процесса, которые дали положительный результат.

Прием: КАРУСЕЛЬ

Навыки: Работа в команде, мышление, принятие решений.

Описание: Это упражнение, нацеленное на сбор структурированной информации или размышление, которое приводит к тому, что ученики составляют краткий список идей и ответов по определенной теме. Ученики работают в маленьких группах, чтобы обмениваться идеями или выступать с предложениями относительно рассматриваемого вопроса. Также у них есть возможность оценивать совместно идеи других групп и использовать их как возможную основу для формирования своих собственных ответов на вопросы.

Учеников нужно поделить на маленькие группы.

Каждой группе выдают флипчарт или любой лист бумаги размером А3, где сверху написан вопрос. Каждый лист бумаги может содержать разные вопросы.

Ученики должны за определенное время записать свои ответы, мысли или идеи, которые проистекают из вопроса.

Каждой группе можно дать ручку разного цвета, чтобы потом было легко понять, какой группе принадлежат ответы.

После отведенного времени, ученики меняются листками и получают другой вопрос.

Они читают ответы предыдущей группы и обсуждают, согласны ли они или нет. Если они согласны - ставят галочку. Если нет, они должны написать обоснование своей точки зрения.

Ученики записывают свои собственные мысли по вопросу. Если их идеи были вызваны письменными ответами предыдущей группы, они могут связать свои идеи стрелкой.

Карусель может быть продолжена, если позволит время до тех пор, пока у каждой группы не появится возможность увидеть и ответить на каждый вопрос.

Полезно провести опрос о выполнении.[1]

Прием: СТРАТЕГИЯ ИСИКАВЫ (Стратегия Рыбьей Кости)

Навыки: Работа в команде, размышление, принятие решений, решение проблем.

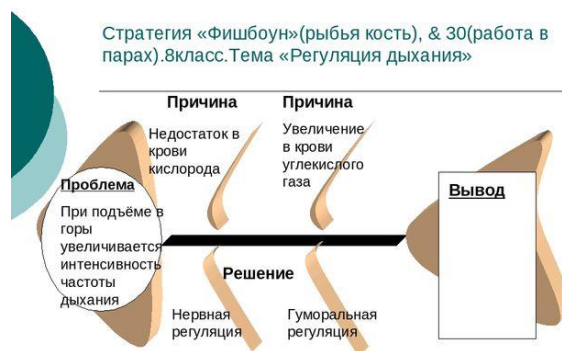
Описание: Используя определенные последствия в качестве отправной точки, эта работа поощряет учеников к тому, чтобы рассмотреть и создать список причин, которые могли привести к этому последствию.

Ученики в маленьких группах получают страницу, на которой изображена схема рыбьего скелета.

Ученики пишут последствие на кончик, или нос скелета.

Четыре жирные линии (или рыбы кости) представляют возможные основные причины.

Более маленькие горизонтальные «кости» добавляют детали к основным костям.[4]

Прием: ПЯТЬ ВОПРОСОВ

Навыки: Мышление, принятие решения, управление информацией.

Описание: Это упражнение на сбор информации, которое позволяет учениками более глубоко изучить вопрос и разбить его на более мелкие подтемы или задания. Оно дает ученикам возможность разобраться в сложных темах и позволяет исследовать все виды возможностей планирования действий и постановки целей.

1. Необходим большой, широкий лист бумаги и маркер.
2. Ученикам задается вопрос, начинающийся с «Как» или «Почему?»

3. Предложения записываются на флипчарте.
4. Учителя используют одно и то же самое вопросительное слово, чтобы развивать идеи и исследовать дальнейшие детали.
5. Учителя продолжают использовать вопросы с одним и тем же вопросительным словом до тех пор, пока идея или предложение не будет полностью изучена.[1]

Учебная концепция:

Почему хрусталик имеет форму двояковогнутой линзы?

-Т.е собирающей линзы. Передняя (более плоская) поверхность хрусталика приближается к шаровидной форме и имеет радиус кривизны, в среднем равный 10 мм. Задняя поверхность (более выпуклая) имеет форму параболоида с кривизной в области вершины приблизительно 6 мм.

Почему у хрусталика двойная роль?

- Потому что хрусталик воспринимает окружающий мир в целом и отдельные предметы, находящиеся на различном расстоянии

Почему к старости происходит изменение хрусталика?

- Мышца, которая управляет хрусталиком, с возрастом теряет свою эластичность и ослабевает – возникает дальнозоркость и др.

Прием: Ромашка Блума:

Описание:

-Простые вопросы (фактические вопросы)- требуют знания фактического материала ориентированы на работу памяти. "Что?", "Когда?", "Где?", "Как?".

-Уточняющие вопросы: « Насколько я вас понял...», « Правильно ли я вас понял, что.....».То есть ты говоришь, что...?", "Если я правильно понял, то ...?", "Я могу ошибаться, но, по-моему, вы сказали о ...?". Целью этих вопросов является предоставление учащемуся возможностей для обратной связи относительно того, что он только что сказал.

-Интерпретирующие вопросы (объясняющие). Обычно начинаются со слова "Почему?" и направлены на установление причинно-следственных связей. "Почему листья на деревьях осенью желтеют?". Если ответ на этот вопрос известен, он из интерпретационного "превращается" в простой. Следовательно, данный тип вопроса "срабатывает" тогда, когда в ответе присутствует элемент самостоятельности.

-Оценочные вопросы (сравнение)- необходимо использовать когда вы слышите, что кто- либо из учеников выражает соседу по парте свое удовольствие или недовольство от произошедшего на уроке.

-Творческие вопросы (прогноз) - « Как вы думаете, что произойдет дальше...?».

-Практические вопросы - Данный тип вопроса направлен на установление взаимосвязи между теорией и практикой: «Как можно применить ...?", "Что можно сделать из ...?", "Где вы в обычной жизни можете наблюдать ...?"[1]

Приём: Интеллект-карта

Существуют также определенные правила создания интеллект-карт, разработанные Тони Бьюзенем, которые подробно описаны в его книге “How to Mind Map”. С основными правилами я вас сегодня познакомлю.

Правила создания интеллект-карт:

Для создания карт используются только цветные карандаши, маркеры и т.д.

Основная идея, проблема или слово располагается в центре.

Для изображения центральной идеи можно использовать рисунки, картинки. Каждая главная ветвь имеет свой цвет.

Главные ветви соединяются с центральной идеей, а ветви второго, третьего и т.д. порядка соединяются с главными ветвями.

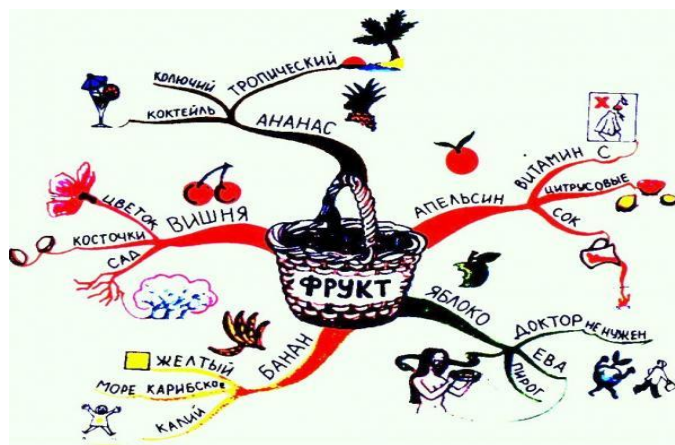
Ветви должны быть изогнутыми, а не прямыми (как ветви дерева).

Над каждой линией – ветвью пишется только одно ключевое слово.

Для лучшего запоминания и усвоения желательно использовать рисунки, картинки, ассоциации о каждом слове.

Разросшиеся ветви можно заключать в контуры, чтобы они не смешивались с соседними ветвями.

ПРИМЕР Интеллект - КАРТЫ

Приём: ПРИМЕР АССОЦИАТИВНОЙ КАРТЫ

Навыки: Управление информацией, самоуправление, мышление, творческий подход.

Описание: Также как мозг хранит информацию при помощи древовидных связей, так и учеба наиболее эффективна, когда связи установлены и сформированы. **Ассоциативные Карты** отражают эти связи и являются полезным инструментом планирования и переработки. Они могут быть применимы к различным стилям восприятия информации, таким как визуальные и кинестетические, и поощряют учеников к тому, чтобы размышлять о связях в учебном контексте. Ассоциативные карты заставляют учеников использовать оба полушария мозга. Если их карты использовать для планирования, то их можно развивать и продолжать по мере обсуждения.

1. Ученики пишут основную тему или вопрос в центре большой страницы.
2. Используя ветки, ученики рисуют основные идеи вокруг центральной концепции, связывая их с центром. Ученики могут использовать различные цвета для каждой основной идеи и маркеры, чтобы выделить ключевые слова и концепции. Ученики также могут добавлять рисунки, чтобы развить визуальный аспект на карте.
3. Ученики рисуют маленькие веточки, чтобы выделить идеи, связанные с главной веткой.
4. Если использовать эту игру в качестве средства повторения, ученики могут использовать ассоциативную карту в качестве трамплина для более обширного повторения. Они, например, могут составить заметки для повторения на открытке - одна открытка для каждой веточки. Эти открытки могут содержать те же самые цвета и изображения, которые относятся к веточкам на ассоциативной карте.
5. Обсуждение после завершения ассоциативной карты может подтолкнуть учеников к размышлению о том, почему они сгруппировали определенные идеи, и как карта внесла ясность в их мысли.

Приём: "Синквейн"

Навыки: Управление информацией, самоуправление, мышление, творческий подход.

Описание: Это стихотворение из пяти строк, в котором автор выражает свое отношение к проблеме:

1. строка – одно ключевое слово, определяющее содержание синквейна;
2. строка – два прилагательных, характеризующих ключевое слово;
3. строка – три глагола, показывающие действия понятия;
4. строка – короткое предложение, в котором отражено авторское отношение к понятию;
5. строка – резюме: одно слово, обычно существительное, через которое автор выражает свои чувства и ассоциации, связанные с понятием.

Составление синквейна – индивидуальная работа, но для начала нужно составить его всем классом. Можно включить синквейн и в домашнее задание, тогда можно оценить, насколько верно поняли учащиеся смысл изученного материала.[4]

Прилагательные и глаголы должны раскрывать понятие, а предложение – иметь смысловой характер. Например:

1. Дарвин
2. Трудолюбивый, обстоятельный.
3. Путешествовал, наблюдал, анализировал.
4. Определил главные движущие силы эволюции.
5. Гений.

Прием: «З-Х-У»

Описание: Стратегия З-Х-У была разработана профессором из Чикаго Донной Огл в 1986 г. Она используется как в работе с печатным текстом, так и для лекционного материала. Ее графическая форма отображает те три фазы, по которым строится процесс в технологии развития критического мышления: вызов, осмысление, рефлексия.

Формирует:

- умение определять уровень собственных знаний;
- умение анализировать информацию;
- умение соотносить новую информацию со своими установившимися представлениями.

Работа с таблицей ведется на всех трех стадиях урока.

На «стадии вызова», заполняя первую часть таблицы «Знаю», учащиеся составляют список того, что они знают или думают, что знают, о данной теме. Через эту первичную деятельность ученик определяет уровень собственных знаний, к которым постепенно добавляются новые знания.

Вторая часть таблицы «Хочу узнать» — это определение того, что дети хотят узнать, пробуждение интереса к новой информации. На «стадии осмысления» учащиеся строят новые представления на основании имеющихся знаний.

Полученные ранее знания выводятся на уровень осознания. Теперь они могут стать базой для усвоения новых знаний. После обсуждения текста (фильма и т.п.) учащиеся заполняют третью графу таблицы «Узнал».[4]

Пример:

"Знаю"

- Бабочка относится к классу многоклеточных членистоногих животных, имеет 4 стадии развития, 3 пары ног и др.

"Хочу узнать":

- По каким признакам она относится к данному отряду, разновидности бабочки и ее расселение, строение органов.

"Узнал"

- Ротовой аппарат сосущего типа. Систематические единицы - бабочка Атлас, Птицекрыл и др.

Ответы на поставленные вопросы учащиеся находят в тексте учебника в течение урока.

Использованная литература:

1. Методы Активного Обучения и Преподавания . www.nicurriculum.org.uk
2. «Руководство для учителя», Астана: АОО « Назарбаев Интеллектуальные школы», 2012 г.- 306 с. с илл. - 107-212 стр.
3. Колеченко А.К, «Энциклопедия педагогических технологий», Санкт- Петербург,2005 г., стр 2-361
4. Болотов В., Спиро Д. Критическое мышление – ключ к преобразованиям Российской школы // Директор школы.– М., 1995.– №1.– с. 63-73.

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІ САБАҚТАРЫНДА ЖОБАЛАУ-ЗЕРТТЕУШІЛІК ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС-ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

ХАРЛЫҒАШ Разхан

Көкшетау қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі
Көкшетау, Қазақстан
razkhan_k@kt.nis.edu.kz

Аңдатпа

Бұл мақалада іс-әрекеттегі зерттеу барысында (Action research) жүргізілген оқу үдерісінің барлық компоненттерін қамтитын жобалау-зерттеушілік технологиясы арқылы оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастырудағы эксперименттік сабақ тәжірибесі баяндалады.

Аннотация

В статье представлен опыт проведения экспериментального урока в рамках исследования в действии (Action research) с использованием проектно-исследовательской технологии, которая включает в себя все аспекты процесса обучения.

Annotation

This article reveals the experience of conducting experimental lessons, for improving research skills of students through project-research technologies (methods) which include all components of teaching and learning aspects.

Кіріспе

Қазіргі уақытта жағартылған білім беру бағдарламасын жүзеге асыруда мектептің негізгі міндеті-оқушыларды әлемді, өзін және өзін-өзі танудың белсенді процесіне тарту. Дәл осы дербестік пен белсенділік бүгінгі күні білім беру табыстылығының негізгі көрсеткіші болады. Мұғалімдер мен басқа педагогтар талантты оқушылармен тиімді жұмыс неғұрлым тиімді ұйымдастыру мақсатында оқу бағдарламалары, нұсқамалар, бағалау және бағдарламаны жоспарлау үшін жеке ерекшеліктер мен оқушылар сұраныстарын түсіну керек. Осы ерекшеліктер мектеп және барлық деңгейде-бағдарламалар дифференциациясы, оқушылар топтасуы мен олардың сұраныстарын қамтамасыз ету оқу жоспарының дифференциациясы кезінде қолданылуы мүмкін бағдарламаның анықтаушы факторлары болып табылады.[1] Соңғы онжылдықта сын тұрғысынан ойлау мен осы саладағы шығармашылық білім арудың бір саласы негізінде оқыту және әртүрлі салаларда жоғары деңгейді шығаруға қабілеті жоғары деңгейдегі шығармашылық жұмысқа қабілеттілікті зерттеулер жалғастырылды.(Гарднер, 2000; Csikszentmihalyi, 2000). Дарынды оқушы ол шығармашылық ойлау дағдыларын, проблемаларды шешуге және сыни ойлауды бір тақырыптық аймақта жүргізуде, нақты өмірдегі шығармашылық өндіруші болып табылады (Van Tassel-Baska, 2011). Оқушының жан-жақты дамуын қамтамасыз етумен бірге өмір бойы білім алуын, кез-келген мәселені шеше білу, ақпаратты саралау, мақсат қою, нәтижені талдау сияқты зерттеушілік дағдыларды ұйымдастыруда оқытудың тиімді әдісін қолдану көзделеді. Оқытудағы осындай технологиялардың бірі — жобалау-зерттеушілік технологиясы. Жобалау-зерттеушілік технологиясы дегеніміз не? Жобалау-зерттеушілік технологиясы мұғалімнің басшылығымен оқушылардың зерттеу, шығармашылық міндеттерін шешуін көздейтін білім беру технологиясы, оның барысында танымның ғылыми әдісі (зерттеу саласына қарамастан) жүзеге асырылады. Яғни оқушылардың нақты өмірмен тығыз байланыста жаңа білім алуына, олардың арнайы дағдылары мен зерттеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған жобалау-зерттеушілік іс-әрекетті ұйымдастыруды көздейді. Қазіргі білім саласында оқушы сұранысын, қажеттілігін анықтай отырып тиімді оқытуды іске асыруда іс-әрекетті зерттеу әдіснамасын қолдану оқу сапасын жақсарту жолдарын жетілдіруде нәтиже береді. Іс-әрекетті зерттеу (**Action research**) – ғылыми таным әдістері (сауалнама, бақылау, диагностика, сараптама т.б.) мен белсенді араласу (өзгеру, қайта өзгеру, жақсарту) әдістерін тең негізде пайдалануды көздейтін ғылыми-практикалық әдіснама тобын құрайды. Іс-әрекетті зерттеу – үш кезеңді, яғни жоспарлау, іс-қимылды қабылдау, іс-қимыл нәтижесі туралы фактілерді жинауды қамтитын спиральды процесс.(K. Lewin, 1947) **Action research** - өз тәжірибесінде оқытатын және басқалар үшін тәжірибесін қолжетімді ете алатын жағдайды ұйымдастыратын тәсіл.(Robin McTaggart, 1989) «Зерттеу» мен «зерттеушілік дағдылары» ұғымына не кіреді екен? Өзінің «Кіші мектеп оқушыларын зерттеу әдістеріне оқыту» кітабында А.И.Савенков келесі анықтаманы береді: «Зерттеу – бұл белгісіздікті іздеудің шығармашылық үдерісі» [2. 46бет].

Іс-әрекеттегі зерттеу тәжірибесі бөлімі

Зерттеу сұрағы: «Оқушылардың оқу деңгейіне қарамастан барлығының жобалау-зерттеушілік жұмысқа қатысуын қалай қамтамасыз етеміз?»

Гипотеза: зерттеу моделін ұсыну барлық оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетке тартылуына ықпал етеді.

Деректер жинау: оқушылар жұмысын бақылау, фото және бейне талдау, ауызша және жазбаша кері байланыстарды ұйымдастыру, өзін өзі бағалау және өзара бағалау парақтары, оқушылар жұмыстарын тексеру, сауалнама

Іс-әрекетті зерттеуді жоспарлау.

2019-2020 оқу жылында география пәнінде «Оқушылардың оқу деңгейіне қарамастан барлығының жобалау-зерттеушілік жұмысқа қатысуын қалай қамтамасыз етеміз?» зерттеу сұрағын қоя отырып 9 сыныпқа іс-әрекетте зерттеу жасадым. Сыныпта барлығы 20 оқушы оқиды. Іс-әрекеттегі зерттеуде пән аралық байланыс ретінде «Өнер» пәнімен де бірлескен сабақ жоспарларын жасадым. Сонымен қатар осы сыныпта сабақ беретін пән мұғалімдерімен Калиева З.С (тарих пәні мұғалімі), Нурушева А.Н. (қазақ тілі пәні мұғалімі), Адилова Д.С., Уалиева Л.Н. (өнер пәні мұғалімдері) сыныптың жалпы хал ахуалы туралы пікір алмасып отырдым. Сыни дос ретінде Калиева З.С, Абилямажинова Т.Т. қатарлы әріптестерімді тарттым. Әріптестермен іс-әрекет барысында кездесу, ой пікірлерін білудегі зерттеу жұмысының мақсатым: қысқа мерзімді сабақ жоспарын бірлесе құрып, өткізген сабақты талқылап нәтижесін талдау.

Мәлімет жинақтаудың I кезеңінде сыныпқа бақылау жасау, оқушылардың зерттеушілік іс әрекетіне бағалау жүргізу, оқушылармен кері байланыс жүргізу сияқты жұмыстар жасалынды. Осы кезеңде төмендегі аспектілер қарастырылып келесі кезеңге бағытталынды. Мысалы:

- 1.Қандай мәліметтерді жинақтау керек екенін жоспарлау.
- 2.Бұл мәліметтер қандай ақпарат беруі мүмкін?
- 3..Мәлімет жинақтауды қалай бастау керек?
- 4.Мұғалім нені білу керек?
- 5.Білім алушыларды зерттеу іс-әрекетіне (тапсырмаларға) қалай дайындау керек?
- 6.Оқытуды немесе зерттеушілік іс-әрекетті қалай әзірлеуге болады?
- 7.Оқытуды немесе зерттеушілік іс-әрекетті орындау нәтижесін қалай бағалауға болады?

II кезеңде әріптес мұғалімдер тәжірибесін зерттеу мақсатымен сабақтарға қатысып, оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытудағы әс-әрекеттерде болуы мүмкін мәселелер, қиындықтар анықталды. Ортақ құндылық қалыптасты.

Мәлімет жинақтауды жалғастыру және кеңейту. Оқушылармен, әріптестермен сұхбат жасау, оқушыларға диагностикалық анализ жасау жоспары орындалды. Нәтижесінде зерттеу моделін құрастыру жоспарланды. География пәнінде жобалау-зерттеушілік технологиясы арқылы оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастырудағы қиындықтар анықталды. Осы технологияны жақсарту жолдары қарастырылды.

Мәлімет жинақтауды аяқтау кезеңі. Анализ жасау дереккөздері: сабақ видеосы, сауалнама жүргізу, бағалау критерийі арқылы бағалау, мұғалімнің бақылауы, оқушының зерттеу күнделігі, әріптес мұғалімнің бақылау жазбасы.

Іс-әрекеттегі зерттеу жоспарға сай қыркүйектен ақпан айлары аралығында жүргізіліп, бақылау жасалынып, мәліметтер жинақталынды. Мәліметті жинақтаудың бірінші кезеңіне қорытынды жасалынып, мәлімет жинақтауды жалғастыру және кеңейту кезеңінде оқушылармен, әріптестермен әңгімелесу, оқушыларға диагностикалық анализ жасау отырып, білім алушыларды зерттеу іс-әрекетіне (тапсырмаларға) қалай дайындау керек, оқытуды немесе зерттеушілік іс-әрекетті қалай әзірлеуге болады, оқытуды немесе зерттеушілік іс-әрекетті орындау нәтижесін қалай бағалауға болатынын талдап сабақтарда өзгерістер жасалынып отырды. Оқушылардың жобалау-зерттеушілік іс әрекетін оқытудың «Аргументтеу», «Сұрақ қою», «Мәселеге бағдарланған оқыту» сияқты ерекше саралау модельдерін кіріктіретін тиімді оқыту модельдерін сабақта қолдану ұйымдастырылды. Қорытынды ретінде оқушылардың рұқсатымен жобалау –зерттеушілік технологиясы арқылы ұйымдастырылған зерттеу іс- әрекеті қалай жүзеге асқанын, нәтижесі қандай болғанын төмендегі сауалнама талдауынан көре аласыз. Жалпы сауалнама 4 сұрақтан тұрады. Сауалнама жүргізудің мақсаты: «оқушылардың оқу деңгейіне қарамастан барлығының жобалау-зерттеушілік жұмысқа қатысуын қамтамасыз етілді ме әлде жоқ па деген зерттеу сұрағына жауап алу. 9 сынып оқушыларының сауалнама жауаптары:

1. Оқушылар үшін ландшафт дизайн макетін жасау (7 оқушы) қызықты болған. Жалпы оқушыларға жоғары зерттеу дағдыларын атап көрсетіп жазуы нәтижелі жұмыс болғанын дәлелдейді.

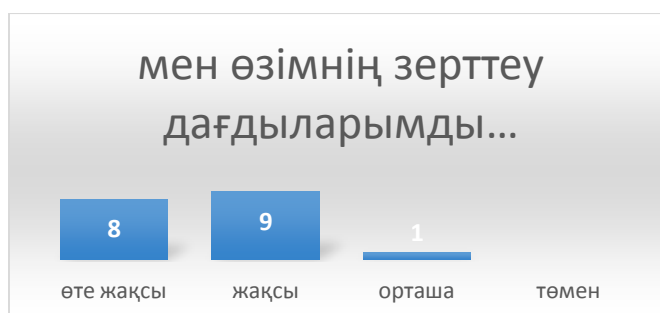
2. Оқушылар үшін ландшафт дизайн жасау қиын болған. Бұл оқушының нақты өнер пәнінде дамыту қажет дағдыларын растайды. Жалпы командада жұмыс жасау рөлін айқындауда қиындық туындаған. Бірақ барлық жұп жұмысты уақытында орындап, сыныпқа таныстырыуан олардың жұпта жұмыс жасау қиындықтарын шеше алды деп ойлаймын.

3. Оқушыларда әлі де зерттеу жасау дағдыларын дамыту қажеттілігі бары байқалынады.

4. Оқушылардың жауаптарын жіктей келе оларда өздерін бағалау жоғары (17 оқушы) екенін көре аламыз.

Сабақта оларды бақылауым мен бағалау критерий арқылы бағалауды салыстыра келе оқушылар зерттеу жұмысын өте жақсы орындаған деген қорытынды жасаймын. Және де сыни дос ретінде бақылау жасаған әріптестер бақылауы ескерілді. Әрине бұл зерттеушілік жұмысы барысында

әлсіз тұстары болды. Ұзақ уақыт жұмсалынды, барлық процесс тек сыныптан тыс уақыттарда жасалынып отырды. Сонымен қатар тоқсан бойынша жиынтық бақылауда осы бөлім бойынша оқушылар жоғарғы ұпай жинады. Жобалау-зерттеушілік технологиясы оқу үрдісі нәтижелерін, оның тиімділігін жақсарту мақсатында зерделеуде оң нәтиже беретінін көруге болады. Және де әрбір жасалған оқушы жұмысына бағалау жасау нәтиже береді. Жалпы кездескен мәселе оқушылардың ғылыми тілде, еркін сөйлеу дағдылары орта деңгейде болды. Сондықтан келесі сабақтарда оқушыларға ғылыми сөз тіркестері, қажетті диалогтық сөз тіркестері үлгісі ұсынылатын болады. Зерттеу моделін ұсыну барлық оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетке тартылуына ықпал етті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ван Тассель-Баска, Креативтілік пен жаңашылдық: оны дамыту үшін біз не істей аламыз? (Инновацияға қатысты басқару В.Л.Шавининнің редакциясы).
2. Виноградова Л.П. Приобщение младших школьников к учебно-исследовательской деятельности в процессе развивающего обучения: Амуре.2004.216/466

ВЛИЯНИЕ ГЕНДЕРНОГО НЕРАВЕНСТВА НА УРОВЕНЬ ОБРАЗОВАНИЯ

ЦЫБРУК Екатерина Андреевна, ШИНКЕВИЧ Полина Николаевна

Белорусский государственный экономический университет

Руководитель - С.В.Савенко

Минск, Беларусь

ekaterinats99@mail.ru, shnkcvch.p@mail.ru

Аннотация

В статье отражено влияние гендерного неравенства на сферу образования. Сделан упор на гендерную дискриминацию и нарушение паритета для мужского и женского пола, а также выявлен гендерный дисбаланс в педагогической сфере.

Неравенство часто понимается через призму дохода или материального благосостояния, но в реальности различия в экономическом положении являются лишь одним аспектом глобальной проблемы. Гендерное неравенство касается не только социальной жизни, оно влечет за собой существенные негативные экономические последствия. Так, например, гендерное неравенство в сфере образования ведет к более низким заработкам женщин и низкой доле их участия в ВВП стран.

Начало трудовой деятельности и заработка во многом зависят от уровня образования и его качества, а также от востребованности полученного образования на рынке труда. Гендерное неравенство может привести к ухудшению результатов обучения и неясным перспективам в отношении заработка. По оценкам, в мире насчитывается 758 миллионов неграмотных взрослых, из которых около 479 миллионов составляют женщины и около 279 миллионов — мужчины [1].

В работе рассмотрено влияние гендерного неравенства на уровень образования как среди женского, так и среди мужского населения, а также выявлен гендерный дисбаланс в педагогической сфере. Явный дисбаланс и нарушение прав женщин наблюдается преимущественно в странах Латинской Америки, Индонезии и Африки. А нарушение прав в образовании для мужчин в Индии и некоторых странах Африки.

Рассмотрим гендерное неравенство более подробно.

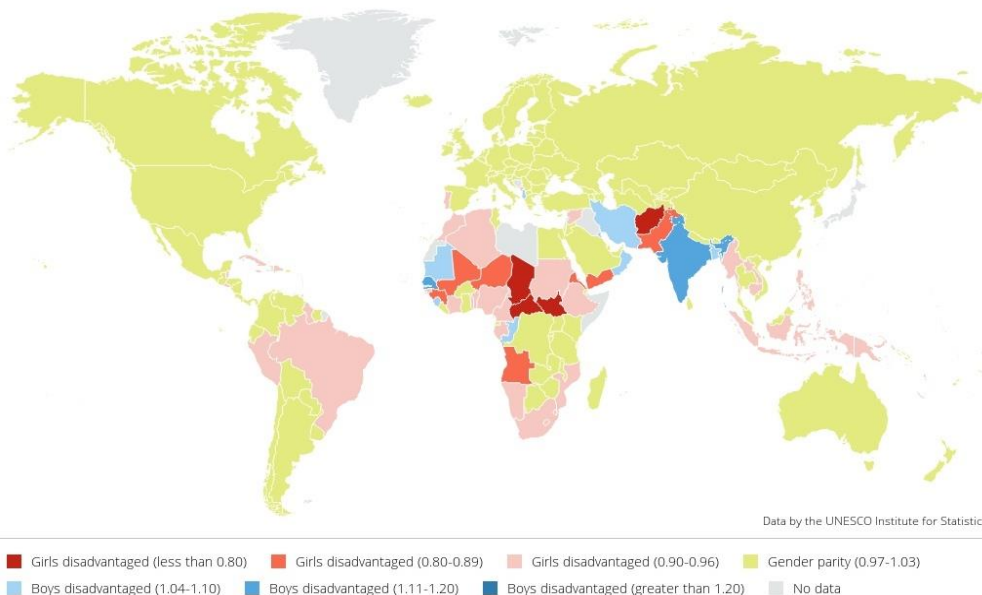

Рис.1

Примечание. Источник: The UNESCO eAtlas of Gender Inequality in Education[2]

1. Гендерная дискриминация в образовании для женщин.

Неграмотность является отражением гендерной дискриминации и фактором, способствующим развитию нищеты среди женщин. Несмотря на почти достигнутый во всем мире гендерный паритет в области начального образования, в некоторых странах сохраняется значительный гендерный разрыв в численности поступающих в школу, а это означает, что миллионы девочек младшего школьного возраста не посещают занятия. Особенно острой это проблема была выявлена на уровне средней школы в арабских государствах, странах Африки. Так, доля наименее обеспеченных девочек в возрасте 7–16 лет, никогда не посещавших школу, составляет в Сомали 95%, в Нигере – 78%, в Либерии – 77%, в Мали – 75% [1].

Несмотря на прогресс в деле обеспечения гендерного равенства в сфере образования, достигнутый за последние три десятилетия, девочки по-прежнему чаще, чем мальчики, не посещают начальную школу и еще чаще оказываются не охваченными средним образованием. Девочки из сельской местности, малоимущих семей, либо из расовых, этнических или религиозных меньшинств подвергаются большему риску оказаться не в состоянии посещать школу, чем их сверстницы, живущие в городах.

Низкие показатели охвата, посещаемости и успешного завершения школьного образования являются результатом действия многочисленных социальных, географических и экономических факторов, которые ставят девочек в невыгодные условия в сфере образования, особенно при переходе в подростковый возраст.

Например, в некоторых странах Африки существует проблема детских браков. Вступление в брак в детском возрасте препятствует посещению школы девочками и угрожает их здоровью и благосостоянию. За вступлением в брак часто следует беременность, даже если девочка еще не готова к ней физически или психологически. Когда девочки вступают в брак, они зачастую вынуждены бросить школу, чтобы взять на себя выполнение домашних обязанностей. Это является лишением их права на образование. У девочек, бросающих школу, хуже состояние здоровья и экономические результаты, чем у девочек, продолжающих учебу в школе.

Имеются документальные подтверждения того, что образование защищает от беременности в подростковом возрасте. Чем дольше девочка посещает школу, тем меньше вероятность ее вступления в брак в детском возрасте или беременности (рис.2). Это имеет долгосрочные последствия в плане участия в трудовой деятельности и заработков на протяжении жизни.

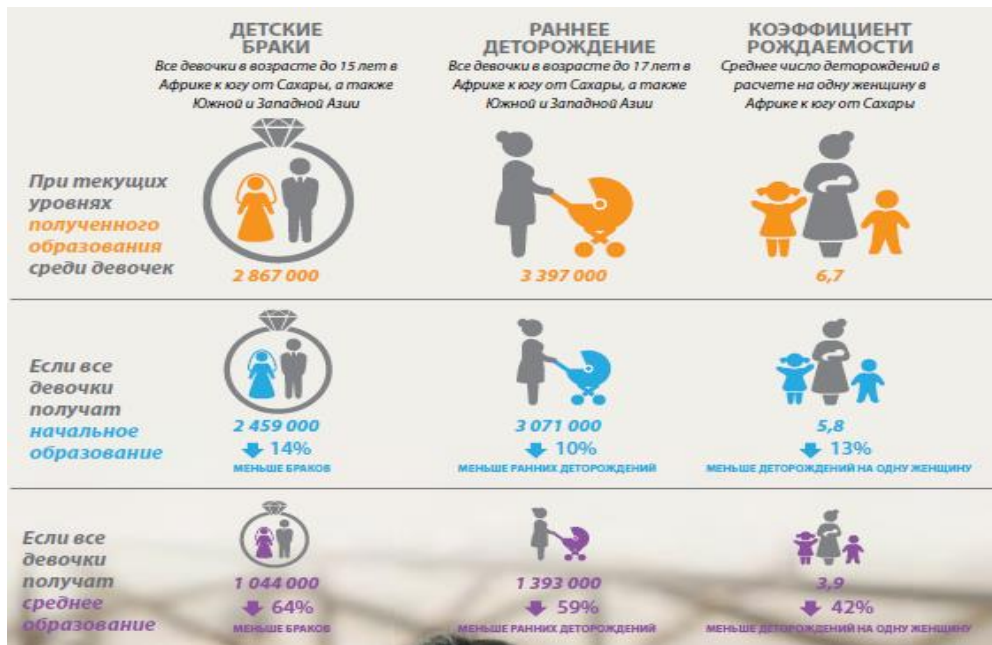

Рис.2

Примечание. Источник: UNFPA народонаселение мира в 2017 году[1]

Установлено, что целенаправленные усилия по повышению равенства в сфере образования способствуют сокращению разрыва в оплате труда между мужчинами и женщинами. Например, женщины с начальным образованием в Пакистане получают 51% от доходов коллег-мужчин, в то время как женщины со средним образованием получают 70% от доходов коллег-мужчин. Образование женщин также имеет важное значение для обеспечения гарантированного дохода: в Иордании 25% сельских женщин с начальным образованием работают без какой-либо оплаты, по сравнению с 7% сельских женщин со средним образованием [1].

Равный доступ к качественному образованию не только способствует искоренению абсолютного обнищания, предоставляя отдельным лицам возможность выбраться из нищеты, но также повышает общий уровень производительности и инноваций в стране, создавая дополнительные возможности для всех людей в плане развития их навыков и умений, нахождения своей ниши и определения будущих сфер деятельности. В свою очередь укрепление коллективного потенциала населения способствует росту национальной экономики.

2. Гендерная дискриминация в образовании для мужчин.

Как уже было сказано ранее, девочки по-прежнему гораздо чаще оказываются в неравных условиях в сфере получения начального образования в бедных странах. Тем не менее, есть страны, в которых мальчики подвержены большему риску не получить среднее образование. Кроме того, было выявлено сильное ухудшение в базовых навыках на уровне чтения среди представителей мужского пола.

Поскольку мир поставил перед собой задачу добиться всеобщего завершения среднего образования к 2030 году, важно принять к сведению сохраняющиеся в ряде стран на этом уровне неблагоприятные условия и для мальчиков. Активное решение проблемы, связанной с неблагоприятным положением мальчиков в сфере образования, может привести к преобразованиям в деле поощрения гендерного равенства, сокращения масштабов насилия и защиты молодежи от факторов риска, которые могут исказить будущее.

Результаты Международного исследования по вопросам мужчин и гендерного равенства (IMAGES), проведенного в Бразилии, Чили, Хорватии, Индии, Мексике и Руанде, показали, что менее образованные мужчины чаще высказывают дискриминационные гендерные взгляды. Кроме того, мужчины, не окончившие среднюю школу, чаще совершают физическое насилие в отношении женщин в Бангладеш, Папуа-Новой Гвинее, Индонезии и Камбодже. Таким образом, улучшение в образовании

молодых мужчин как будущих партнеров и отцов может помочь смягчить последствия насилия и содействовать установлению равных отношений в домашних хозяйствах.

В Бразилии показатели насилия и насильственной смерти особенно высоки для молодых мужчин с низким уровнем дохода, где отсутствие образования и возможностей трудоустройства могут привести их к участию в преступных группировках и торговле наркотиками.

В странах Африки, расположенных к югу от Сахары, в старших классах средней школы и в системе послесреднего образования мальчики находятся в неблагоприятном положении в богатых регионах Латинской Америки и Карибского бассейна, а также в Европе и Северной Америке.

В 2016 году 6% стран имели неравенство за счет мальчиков в начальной школе, 17% - в более низких и 45% в старших классах средней школы. Хотя такие различия существуют в меньшем числе стран, темпы изменений в решении проблемы относительного неблагоприятного положения мальчиков медленнее, чем в отношении девочек. Следует отметить также, что неравенство за счет мальчиков, как правило, наблюдается в числе зачисленных в школу, а не окончивших ее [3].

Важно сопоставить индексы паритета для стран, находящихся на примерно аналогичных уровнях базового показателя. Сравнение стран с примерно одинаковым уровнем среднего образования свидетельствует о существенных различиях. Например, в Нигерии 75 женщин на каждые 100 мужчин заканчивали среднюю школу, но 75 мужчин - на каждые 100 женщин в Тунисе.

Два фактора в совокупности влияют на показатели дискриминации в отношении мужского населения. Во-первых, нищета и желание или необходимость работать могут помешать мальчикам продолжать свое образование или привести к нерегулярному посещению школы и окончательному отчислению. Во-вторых, относительно легкий выход на рынок труда в раннем возрасте может также привести к незаинтересованности в получении образования. Молодые мужчины, живущие в условиях нищеты, скорее всего, будут искать работу, а не завершать школьное обучение, и даже в тех случаях, когда это не так, жизнь в условиях нищеты может повлечь за собой трудную динамику соседства и отсутствие должного медицинского обслуживания, что может повлиять на способность посещать школу.

В Бразилии и Ямайке мальчики чаще всего находят работу в сфере ручного труда или строительства, что не требует завершения среднего образования. В Индии многие мальчики, являются работающими детьми, занимающимися сезонными работами, где девочки не имеют возможности работать по причинам, связанным с укоренившимися гендерными и религиозными нормами. Многие рабочие места далеки от школ, и, когда после миграционного сезона дети возвращаются в свои дома, они сильно отстают в занятиях. Школы, расположенные вблизи временных рабочих мест, могут не захотеть зачислять детей на короткий срок.

Когда доход семьи внезапно падает, она может отреагировать, отозвав мальчика из средней школы, чтобы он мог зарабатывать деньги. В Бразилии мальчики-подростки чаще бросают школу из-за необходимости присоединиться к рынку труда. Внезапное снижение доходов семьи на 46% больше сказывается на вероятности отчисления мальчиков из бедных семей по сравнению с мальчиками из семей среднего достатка. Традиционная роль мужчин и женщин в сфере труда может также влиять на участие мальчиков в базовом образовании. В странах юга Африки, в том числе в Ботсване, Лесото и Намибии, мальчиков рано забирают из школы для ухода за домашним скотом.

Отсутствие возможности получения полноценного образования влияет на процессы социализации. К ним относятся социальные и гендерные нормы, влияющие на то, как дети взаимодействуют с учителями, родителями, сверстниками, что, в свою очередь, формируют их характер, поведение и способность делать правильный выбор. Таким образом, отсутствие у мальчиков мотивации хорошо учиться в школе - это не просто вопрос индивидуального выбора.

На Ямайке и Тринидаде и Тобаго, где появились школьные преступные группировки, наблюдается порочный круг отказа от образования и участия в незаконной деятельности. Мальчики часто считаются недисциплинированными и чаще подвергаются телесным наказаниям, чем девочки. Более высокая вероятность телесных наказаний мальчиков в школах Монголии способствует их отчислению, особенно для мальчиков из неблагополучных сельских районов. В Индии телесные наказания используются для обеспечения соблюдения гендерных норм и культурных ожиданий, которые мальчикам навязываются. В штатах Андхра-Прадеш и Телангана две трети мальчиков сообщили о том, что подвергаются физическому насилию со стороны учителей. Дети из беднейших семей страдают от самых высоких показателей телесных наказаний, в результате чего они лишь время от времени посещают школу.

3. Гендерный дисбаланс в педагогической сфере

В настоящее время преобладание женщин-педагогов в сфере образования никого не удивляет. Между тем примерно сто лет назад в большинстве стран, где сегодня эта профессия воспринимается как сугубо женская, она рассматривалась как полноправная мужская.

В среднем в странах-членах и партнерах ОЭСР женщины составляют примерно две третьих от общего количества педагогов, занятых в сфере образования. Наибольший гендерный дисбаланс наблюдается в Эстонии, Латвии, Литве, Российской Федерации. Здесь четыре учителя из пяти – женщины. Среди 31 страны только в Японии учителей-мужчин больше по сравнению с учителями-женщинами (женщины-педагоги составляют 48 %). Объясняется данный факт, кроме всего прочего, низкой представленностью женщин на рынке труда в Японии по сравнению с другими странами.

Статистика свидетельствует о растущей феминизации педагогической профессии в течение последних 10 лет. В странах ОЭСР среднее количество женщин-учителей в сфере образования увеличилось с 61 % в 2005 году до 65 % в 2010 году. В 2014 году этот показатель достиг 68 %. Однако масштаб увеличения в странах различен – от 1 % в Словении и США до 15 % в Германии, Греции и Японии [4].

Гендерный дисбаланс значительно варьируется в зависимости от уровня занимаемых должностей, ступени образования и др. Несмотря на то, что женщины в профессии учителя преобладают количественно, среди них лишь незначительный процент занимает руководящие позиции. В среднем по странам ОЭСР среди директоров учреждений образования женщины составляют только 45 %.

Гендерное неравенство сокращается в зависимости от ступени образования. Женщины составляют 97 % учителей на уровне дошкольного образования, 82 % – на уровне начального образования и 43% - на уровне высшего образования. Подобная картина наблюдается в большинстве стран-членов и партнеров ОЭСР. Исключение составляют Саудовская Аравия и Турция (в этих странах доля женщин-учителей не превышает 60 %), а также Финляндия, Латвия, Литва и Российская Федерация, в которых женщины-преподаватели преобладают в системе высшего образования [4].

Значительное влияние оказывают также экономические факторы. В то время как доля женщин-педагогов уменьшается в зависимости от уровня образования (от дошкольного до высшего), средний размер заработной платы увеличивается. На профессиональном рынке труда заработная плата мужчин и женщин-педагогов значительно различается. В среднем по странам ОЭСР заработная плата учителей-мужчин, преподающих в начальной школе, составляет 71 % заработной платы мужчин с высшим образованием, занятых в других сферах (в старшей школе – 81 %). В то же время средняя заработная плата женщин-педагогов в меньшей степени отличается от средней заработной платы женщин, имеющих высшее образование и занятых в иных областях (составляет около 90 % средней заработной платы женщин с высшим образованием, занятых в других сферах).

Наблюдаемый в настоящее время гендерный дисбаланс в профессии учителя становится поводом к принятию определенных мер на государственном уровне. В Швейцарии принята программа по поддержке университетов в вопросах достижения гендерного равенства среди преподавателей высших учебных заведений. Программа, нацеленная на увеличение числа женщин, занимающих руководящие должности, утверждена Федеральным министерством образования и научных исследований Германии в сотрудничестве с региональными властями. Почти две трети всех государственных высших учебных заведений в этой стране имеют план действий по реализации политики в области достижения гендерного паритета. В 2013 году Национальное агентство по вопросам образования Швеции приступило к реализации национальной информационной кампании по поощрению мужчин к рассмотрению возможности профессиональной педагогической деятельности в дошкольных учреждениях.

Гендерный баланс в системе образования может способствовать изменению гендерных норм, включая увеличение числа преподавателей-мужчин в системе дошкольного и начального образования и увеличение числа преподавателей-женщин, преподающих математику и естественные науки в средней школе или занимающих руководящие должности. Но призывов к большему количеству учителей-мужчин в качестве образцов для подражания для улучшения вовлеченности мальчиков и обучения недостаточно. Более важное значение имеет то, воспринимаются ли учителя последовательными, справедливыми и поддерживающими, независимо от пола. На успеваемость могут влиять ожидания преподавателей относительно способностей учащихся мужского и женского пола. Исследование, проведенное на Ямайке, показало, что мальчиков обвиняют в лени, что приводит к низкой самооценке а также плохой успеваемости. Было установлено, что в Малайзии, Самоа, Сейшельских Островах и Тринидаде и Тобаго учителя возлагают низкие академические надежды на мальчиков. Позитивная привязанность к учителю связана с позитивной внешней мотивацией и улучшением академических достижений. Привязанность к взрослому наставнику, который может

также оказывать эмоциональную поддержку, может быть особенно важна для студентов, которые имеют слабые социальные навыки или чувствуют себя социально отчужденными.

Вывод

Таким образом, в интересах равенства и всеобщего процветания крайне необходимо создать равные условия для девочек и мальчиков, женщин и мужчин. Неравенство, будь то экономическое, социальное, политическое или в охране здоровья, препятствует устойчивому развитию человеческого потенциала. Оно предоставляет права одним людям за счет других, и относительная недостаточность участия целых слоев населения подавляет идеи и решения, снижает жизнеспособность общества и уменьшает его устойчивость к внешним воздействиям.

Неравенство в сфере образования не является неизбежным. Правительства, школы и общественные организации могут помочь расширить участие мальчиков, повысить их успеваемость путем принятия мер по изменению гендерных норм, затрагивающих мальчиков и девочек. Более 100 таких программ по всему миру ориентированы на образование. Так, например, в Никарагуа получение пособия на обучение в социальных школах "Ред де Протексьон" в течение трех лет привело к тому, что мальчики добились повышения уровня школьного образования на половину класса и значительного повышения показателей как по математике, так и по языковому тестированию. На Ямайке мальчики, проживающие в городских районах, которые получают денежные пособия в рамках, на 4% лучше прошли тест за шесть классов. Повышение успеваемости в школах привело к тому, что мальчики получили места в средних школах более высокого качества.

Таким образом, целью государственных органов должно быть обеспечение получения среднего образования обоим полам. Сосредоточение внимания на качестве образования является надежной стратегией, которая может улучшить успеваемость и обучение для всех детей и способствовать достижению целей гендерного равенства, поставленных в Повестке дня для устойчивого развития на период до 2030 года.

Библиографический список

1. Новостной портал [Электронный ресурс]. – 2017. – Режим доступа: https://www.unfpa.org/sites/default/files/sowp/downloads/UNFPA_PUB_2017_RU_SWOP_NARODONAS_ELENIE_MIRA_V_2017_GODU.pdf - Дата доступа: 16.04.2020
2. Новостной портал [Электронный ресурс]. – 2019. – Режим доступа: <http://uis.unesco.org/en/news/get-latest-data-girls-and-womens-education-uis-releases-new-edition-unesco-eatlas-gender> - Дата доступа: 13.04.2020
3. Новостной портал [Электронный ресурс]. – 2020. – Режим доступа: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000262714> - Дата доступа: 14.04.2020
4. Новостной портал [Электронный ресурс]. – 2017. – Режим доступа: <https://adu.by/ru/homepage/novosti/ekonomika-obrazovaniya/1576-gendernyj-disbalans-v-pedagogicheskoy-professii.html> - Дата доступа: 14.04.2020

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФЕНОМЕНА ОЦЕНКИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА

ЧИКОВА Ирина Вячеславовна

Орский гуманитарно-технологический институт (филиал) Оренбургского государственного университета

Орск, Оренбургская область, Россия

dasset1@rambler.ru

Аннотация

Бұл мақала талдау мәселелері, білім беруді жаңғырту, анықтау қондырғылар мен шешімдерді іздестіруге; - бабында белгіленеді постулаттары проблемаларын; нақтыланады ролін бағалау және бағалау қазіргі заманғы жағдайында білім беру кеңістігін.

Аннотация

Данная статья посвящена анализу проблемы модернизации образования, определению установок и поиску решений; в статье обозначаются постулаты проблемы; конкретизируется роль оценки и оценивания в современных условиях образовательного пространства.

Abstract

This article analyzes the problems of modernization of education, identifying and finding solutions; the article identifies the postulates of the problem; specify the role of evaluation and assessment in modern conditions of educational space.

Включение ребенка в учебную деятельность имеет свои особенности и в этой связи актуализирует ряд основополагающих моментов. Сужая сферу рассмотрения проблемы, остановимся на феномене оценки и его влиянии на деятельность учащихся. Обозначаемое нами поле в рамках учебно-воспитательного процесса школы в последние годы выделилось в отдельное, самостоятельное научное направление.

Проблематика оценки и процедуры оценивания в разных своих аспектах получила отражение в трудах отечественных психологов, педагогов и методистов (Б.Г. Ананьев, Ю.К. Бабанский, П.П. Блонский, Дж. Брунер, Л.И. Божович, Л.С. Выготский, Э.А. Голубева, А.Н. Леонтьев, А.И. Липкина, И.Я. Лернер, А.Р. Лурия, М.Н. Скаткин, Д.Б. Эльконин и др.).

Модернизация, преобразования в системе образования затрагивают и оценочную деятельность, относительно которой идут жаркие дебаты и споры. Все это обуславливает актуальность рассматриваемой проблемы, но не вносит ясности и четкости в виду многообразия видов педагогической оценки.

Однако независимо от того существует ли оценка в школе в виде баллов либо имеет словесное выражение, учитель должен соблюдать ряд обязательных психолого-педагогических требований при оценивании знаний и умений учащихся. Это связано с тем, что оценка оказывает огромное влияние на личность ребенка, его психику, самооценку и, прежде всего, на характер межличностных отношений и статус ребенка в детском сообществе.

В младшем школьном возрасте развивается мотивация общения, впервые открыто проявляется потребность в хорошем к себе отношении со стороны окружающих людей [9-10]. Общение переходит на качественно более высокий уровень, дети начинают лучше понимать мотивы поступков сверстников, что способствует установлению хороших взаимоотношений с ними.

Однако, именно оценка педагога во многом определяет успешность ребенка в социальной системе взаимоотношений, его статусность и в этой связи благополучие.

Оценке подлежат устные ответы, письменные, контрольные, практические, графические работы, а так же труд младших школьников. В ней учитывается правильность ответа по содержанию, его полнота и последовательность, точность формулировок, прочность и сознательность усвоения знаний, их связь с практикой, считает Н.А. Батурин [2].

Оцениваются также отношение учащегося к учению, выполнение Устава общеобразовательного учреждения и Правил для учащихся, и других норм поведения.

Оценочная деятельность педагога и непосредственно сама оценка в наибольшей степени влияют на характер межличностной коммуникации в среде младших школьников.

Итак, значимость проблематики и насущная потребность практики позволяют указать на ее основополагающие моменты.

Оценочная деятельность – это деятельность субъектов оценочной деятельности, направленная на установление в отношении объектов оценки психологической, рыночной или иной сферы [10, с.40].

Основу контрольно-оценочной деятельности педагога составляют такие умения:

- устанавливать контакт с учащимися, учитывая его психологические особенности, уровень развития, мотивы обучения и другое;
- использовать в общении оптимальные педагогические средства;
- строить педагогический процесс от личности обучаемого.

Как указывает Г.Ю. Ксензова [4, с. 89-94], педагоги в своей деятельности используют два типа эталонов в оценке знаний обучающихся:

1) социальная нормативная ориентация, где критерием оценки выступают социальные нормы, общезначимые сравнения.

При сопоставительном критерии педагог сравнивает действия и учебный результат одного обучающегося с аналогичным результатом другого или всех учащихся группы.

При нормативном критерии результат учащегося оценивается с точки зрения установленной нормы, единого общепринятого стандарта (например, одна ошибка – «4», две ошибки – «3»). Оценке подвергаются только наличные знания. Включенность в процесс учебной деятельности, успешность усилий, внутреннее состояние учащегося не учитываются.

2) индивидуальная нормативная ориентация, где критерием оценки выступает индивидуальный, личностный рост, при котором человек сравнивается с самим собой вчерашним, вследствие чего можно выявить индивидуальные успехи или их отсутствие.

Применение такого эталона позволяет анализировать причины, способствующие или мешающие продвижению учащихся.

Важно отметить, что компетентный педагог должен уметь пользоваться в работе параллельно как общепринятой социальной, так и индивидуальной шкалой оценивания.

Полученная отметка либо удовлетворяет ученика, либо нет. В соответствии с этим могут возникать ситуации с разным исходом:

1. Благополучный исход. Ученик принимает отметку, поставленную ему педагогом:

- уровень притязаний обучающегося удовлетворен: реальная отметка соответствует или превышает желаемую. Ученик испытывает положительные эмоциональные переживания. Отметки, полученные на уровне притязаний, принимаются как справедливые.

- при получении неудовлетворительной отметки, хотя и ожидаемой, учащийся радости испытывать не будет. Отметка, ожидаемая и отметка желаемая (находящаяся на уровне притязаний) часто бывают разными. Считая отметку справедливой, учащийся недоволен и самим собой, и преподавателем, который может восприниматься несправедливым по отношению к нему лично (особенно при текущем контроле знаний).

- если ожидаемая отметка «5», а реальная – «4», то учащийся тоже недоволен, но оценочное суждение педагога позволяет принять отметку как справедливую.

2. Конфликтный исход. Отметка не принимается учащимся, он протестует против нее, считая ее заниженной. Несоответствие реальной отметки желаемой и ожидаемой отметкам может ощущаться учащимся как несправедливость преподавателя, вызывая отрицательную реакцию.

Возможные виды конфликтов:

- латентный: ученик недоволен педагогом, не согласен с отметкой, не принимает ее, но не выражает этого и не протестует. Находя аргументы в свою пользу, внутренне он обвиняет преподавателя. Высказать он это может впоследствии одноклассникам.

- явный: ученик выражает недовольство, начинает спорить с преподавателем, упрекая его за несправедливость.

Выполняя в основном контролирующую функцию, проверка знаний существенным образом влияет на управление процессом обучения, на выявление его эффективности. Контроль и оценка знаний осуществляются в большей степени для получения сравнительных результатов, выработки своеобразных общественно значимых нормативов.

Отметка, являясь педагогическим стимулом, соединяет в себе свойства поощрения и наказания. Но чтобы воздействовать отметками, нужно учитывать, как они действовали ранее и какой эффект обнаруживался в разных ситуациях. Часто обучающегося больше стимулирует отметка «4», а не «5»; «3», а не «2».

Итак, оценочная деятельность – это деятельность, включающая в себя такие факторы как проверку, оценку и конечный результат, так называемый итог – отметку, с целью определить уровень знаний ученика. В зависимости от личностных качеств педагога, от стиля и манеры его преподавания у каждого учителя свои критерии контроля, оценочные суждения уровня усвоения учащимися знаний, умений и навыков [5; 7-8].

Многочисленные исследования, проведенные по проблеме педагогической оценки, показывают, что существует прямая зависимость между характером оценочных воздействий педагога и самочувствием ребенка в процессе обучения, его настроением, характером и продуктивностью его деятельности. Во избежание неблагоприятного воздействия оценки учителя на ученика педагогами и психологами была разработана система требований, которым отвечает педагогическая оценка.

По мнению Л.Б. Близюк оценка должна быть: объективной; адекватной; мотивированной; критической; стимулирующей; дифференцированной; заинтересованной; выразительной; понятной; уважительной [3, с.90-91].

Маркова А.К. обозначает тот факт, что в педагогической практике существуют различные виды педагогических оценок, в числе которых:

1. Предметные оценки – касаются того, что делает или что уже сделал ребенок, но не его личности.
2. Персональные оценки – относятся к субъекту деятельности, а не к ее атрибутам.
3. Материальные оценки – включают в себя разные способы материального стимулирования детей за успехи в учебной и воспитательной работе.
4. Моральные оценки – это похвала или порицание, характеризующие действия ребенка с точки зрения их соответствия принятым нормам.
5. Результативная оценка – относится к конечному результату деятельности.
6. Процессуальная оценка относится к процессу.

7. Количественная оценка соотносится с объемом выполненной работы.
8. Качественная оценка касается точности, аккуратности, тщательности [6, с.43].

Известный психолог Б.Г. Ананьев выделял следующие типы оценок: опосредованная, неопределенная, замечание, отрицание, согласие, ободрение, порицание, одобрение, подкрепление и наказание [1, с.64].

Итак, согласно теории учебной деятельности, оценочная деятельность порождает потребность ученика или учителя получить информацию о том, соответствует или нет качество знаний и умений учащихся по предмету требованиям программы. Целью оценочной деятельности является, таким образом, контроль успеваемости учащихся и формирования у них адекватной самооценки. Итогом акта оценивания учителем результатов учебной деятельности школьника является оценка, которая в зависимости от уровня и способа отражения отношений может выражаться знаком и интенсивностью эмоционального переживания, оценочным суждением, отметкой.

Вместе с тем нельзя не отметить неразработанность концептуальных положений, определяющих сущность педагогической оценки, структуру и механизмы оценочных актов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ананьев, Б.Г. Психология педагогической оценки [Текст] / Б.Г. Ананьев при участии Л.И. Сергеева; Под ред. зав. Сектором психологии проф. А.А. Таланкина. - Ленинград: Ин-т мозга, 1935 (Ораниенбаум: тип. изд-ва "Вперед").
2. Батурич, Н.А. Оценочный стиль и его место в структуре индивидуальности / Н.А. Батурич, И.В. Выбойщик // Теоретическая и экспериментальная психология. – 2008. – Т.1.№ 2. – С. 35-39.
3. Близнюк, Л.Б. Роль оценки в совершенствовании знаний, умений и навыков учащихся / Л.Б. Близнюк. - М.: Знание, 1983. - 234 с.
4. Ксензова Г.Ю. Оценочная деятельность учителя. Учебно-методическое пособие. — М.: Педагогическое общество России, 2002. — 128 с.
5. Леонтьев, А.Н. Проблемы развития личности. / А.Н. Леонтьев. – М. : Просвещение, 2002. – 247с.
6. Маркова, А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте: Пособие для учителя / А.К. Маркова. - М.: Просвещение, 1983. – 96 с.
7. Смирнова, Е.О. Ребенок – взрослый – сверстник. Методические рекомендации. / Е.О. Смирнова. – М. : МГППУ, 2009. – 140с.
8. Смирнова, Е.О. Проблема межличностных отношений детей / Е.О. Смирнова // Дошкольное образование. - 2011. - № 19. - С. 11 - 16.
9. Шкуричева, Н.А. Изучение причин трудностей в межличностных отношениях школьников / Н.А. Шкуричева // Начальная школа. – 2009. – № 12. – С. 7 - 11.
10. Яковсон, С.Г. Особенности моральных требований и оценок сверстников у младших школьников / С.Г. Яковсон, Р.А. Курбанов // Вопросы психологии. - 2009. - № 4. - С. 39-45.

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ МАҢЫЗЫ ШАЯХИНА Жайнагуль Негметжановна

Қазақ мектеп-гимназиясы
Петропавл, Қазақстан
zhainagul75@mail.ru

Инновациялық технологияларды қолдану оқушыларға жаңа білім алудың белсенді тәсілдерін үйретуге, оқуға қолайлы жағдай жасауға көмектеседі.

Білім берудің жаңа мәселесі: ақпараттың көп болуына байланысты оқушы өзіне қажетті ақпаратты таба алатын, оны жаңа білім түрінде игере алатын тұлға дайындау. Оқушыларымыз бәсекеге қабілетті әлемде өздерін сенімді сезінуге мүмкіндік беретін қажетті білім, дағдылар мен қасиеттер жиынтығына ие болуы керек. Осыған байланысты оқу процесінде менгеру мәселесі тек

математикадағы білім, білік жүйесін ғана емес, сонымен қатар оларды игеру мен қолдануға арналған жалпыға бірдей білім беру іс-әрекеттері де өзекті болып табылады.

Оқушының сабаққа деген қызығушылығын сақтау, оны бүкіл сабақ барысында белсенді ету, сыни тұрғыдан ойлауын дамыту, өз ойларын еркін айтуы менің педагогикалық технологияларды іздеуге және оларды өз тәжірибемде қолдану қажет болды.

Қазақстанда ең алғаш «Инновация» ұғымына анықтама берген ғалым Немеребай Нұрахметов. Ол «Инновация, инновациялық үдеріс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі» деген анықтаманы ұсынады.[2]

Инновациялық үдерістің негізі – жаңалықтарды қалыптастырып жүзеге асырудың тұтастық қызметі. Инновация білім деңгейінің көтерілуіне жағдай тұғызады.

Негізгі орта білім беру деңгейінде «Математика», «Алгебра», «Геометрия» пәндерін оқытудың мақсаты - пән мазмұнын сапалы игеруді қамтамасыз ету, білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру, сыни тұрғыдан ойлауды дамыту, ғылыми-жаратылыстану пәндерін игеруге қажетті математикалық білім мен дағдылардың негіздерін игеру, оқу пәні материалдары негізінде білім алушылардың интеллектуалдық деңгейін дамыту.[1]

Оқытудың мақсатына сәйкес келесі міндеттеранықталған:

-математикалық білім, білік және дағдыларын қалыптастыру мен дамытуға жағдай жасау;
-есептерді шешу үшін және практикалық іс-әрекеттерінде математикалық әдістерді қолданудың қарапайым дағдыларын қалыптастыру;

-практикалық есептерді шешуде, алынған нәтижелерді бағалау мен анықтылығын орнатуда лайықты математикалық әдістерді таңдап алу үшін логикалық және сыни тұрғыдан ойлауын, шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Математиканы оқытудағы заманауи инновациялық тәсілдердің бірі жеке тұлғаға бағдарланған саралап оқыту тәсілдері.

Мақсат бойынша саралау сабақты жоспарлаудан бастау алып, оқушылар үшін қол жетімді тапсырмаларды орындауға бағытталады.

Кез-келген білім алушы үшін маңызды ресурс - қағаз емес, электронды құрал емес, адами ресурс. Диалог негізінде саралау барысында мұғалім мен оқушы арасындағы сұхбатқа мән беріледі. Диалог арқылы саралаудың түрлі аспектілері бар.

Оқушыға жеке қолдау көрсету арқылы саралауда көмек ауқымы мен деңгейі де оқушы қажеттілігіне сай сараланған болуы тиіс.

Ынтымақтастық (коллаборативті) оқыту – саралаудың тиімді тәсілі болып табылады. Шағын топтарда қабілеті орта оқушы өзінің құрбысынан көмек алуға мүмкіндігі бар, ал қабілетті оқушылар өз ойы мен идеясын жүзеге асыру арқылы топ жұмысына үлесін қоса алады.[3]

Талапты, талантты шәкірттерге қосымша тапсырма беру, әдебиеттер, есептер жинағын, оқу құралдарын ұсыну, сонымен бірге талап-тілектеріне сай қосымша уақыт бөліп, бірлесе сынақ-тәжірибелер жасау, жаппай жасалатын зертханалық жұмыстар даярлауда көмекке шақыру, көрнекі көрсетілетін тәжірибелерді жасауда жәрдемдесу, біріге еңбек ету –саралап оқытудың маңызды міндеті.

Жаңа технологияларды енгізу білім беру жүйесінде әрбір оқушы өз қабілетіне сәйкес деңгейде білім алуына мүмкіндік береді.

Оқытудың тиімділігін арттыру жолдары білім берудің әртүрлі әдістерін қолдануға мүмкіндік береді

Осындай жаңа технологиялардың бірі – жобалап оқыту технологиясы. Жобалау – «project» деген латын сөзі. Бұл сөз «жоспарлау, дайындау» сияқты мағынаны немесе жоспардың жүзеге асырылуын білдіреді. Жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсат – оқушылардың қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру арқылы оқушыны болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әр түрлі қоғамдық ортада өзін өзі көрсете білуге бейімдеу.

Математика сабағында кроссвордтар, математикалық жұмбақтар құрастыруда жобалау әдісін қоладанамын. Әр бала өзіне берілген тапсырмаларды орындайды. Осылайша, олар математикалық терминдерді үйренеді, сұрақтар құрастыруды және оларға жауап табуды үйренеді.

Оқушыларымен «Ауызша есептеу», «Координаталық жазықтық», «Пропорция» тақырыптары бойынша оқу жобаларын дайындауда, балаларға ауқымды ақпаратпен жұмыс істеуге, зерттелетін материалды талдауға, оны жүйелеуге үйретеді. Жобалық әдісті қолдану оқушыларға қазіргі заманғы талап ететін зерттеу және танымдық құзыреттіліктерін қалыптастыруға және дамытуға мүмкіндік береді.

Сабақта ойын технологиясын қолдану эмоционалды және ұтымды оқушылардың бірлігін қамтамасыз етеді. Мен ойын технологиясын сабақтың әр түрлі кезеңдерінде қолданамын. Сабақтың

басында «Сабақтың тақырыбын тап» ойын сәтін қолданамын, «Қатені тап», кодталған жаттығуларды орындаймыз. Бұл оқушылардың танымдық қабілетін кеңейтуге, танымдық белсенділіктерін дамытуға, жалпы білімдік дағдыларды дамытуға бағытталған.

Проблемалық оқыту технологиясы оқушылардың танымдық белсенділігіне негізделген. Проблемалық оқытудың артықшылығы: зейіннің дамуына мүмкіншілік жасайды, байқампаздығын танытады, оқушының танымдық іскерлігін белсенділігін дамытады, жауапкершілік, сыншылдық, өзін сынау және өзіне баға беру әрекетін дамытады. Бұдан басқа проблемалық оқыту білімнің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Сабақта проблемалық жағдай туғызып шешімдерін табу. Мысалы: «Процент» тақырыбына байланысты тапсырма Сайысқа екі сынып қатысты, оның 5 «а» сынып – 50%, ал 5 «ә» - 40% оқушы құрайды. Есептей келе әр сыныптан қатысқан оқушылар саны бірдей болып шықты. Неліктен?

Осылайша, проблемалық оқыту маған оқушылардың білім, білік және дағдыларды игеруге бағытталған. Оқушылардың танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Математика сабақтарында АКТ-ны пайдалану маған: оқу процесін мультимедиялық мүмкіндіктердің мол болуына байланысты қызықты, жанды. Оқу материалдарының көрнекілігін кеңейтіп, оқушыларға түсінікті және қол жетімді етіп жасауға мүмкіндік береді.

«Денсаулық сақтау білім беру технологиялары» ұғымы педагогикалық практикада соңғы жылдары ғана пайда болды. Бұл тақырып балалардың денсаулық жағдайына байланысты өзекті мәселелердің бірі.

Денсаулық сақтау технологияларын ұйымдастыру және қолдану келесі дидактикалық ұстанымдарды ескере отырып іске асырылады:

- жас ерекшеліктерін ескеру;
- жүйелілік пен бірізділік;
- қол жетімділік пен дараландыру
- вариативтілік (балалардың танымдық, қимыл, ойындағы белсенділігін ынталандыратын құрал-жабдықтар мезгілімен ауыстырылуы тиіс);
- баланың жегістігін сезінуі.

Сабақта әр түрлі тапсырмаларды біркелкі тарату, ойлау әрекеттерін қалыптастыру, күрделі оқу материалын таныстыру уақытын анықтау, өзіндік және бақылау жұмыстарына уақыт анықтау денсаулық сақтау технологияларын қолдануда оң нәтиже береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. 2019-2020 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін мектептерде оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат
2. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар Ф. Б. Бөрібекова Н. Ж. Жанатбекова Алматы, 2014
3. https://www.cpm.kz/ru/portal/blogs/?page=post&blog=Venera_Andirova&post_id=saralaporokitu-turaly-oilar

ШЕТ ТІЛІН ЕРТЕ ОҚЫТУДЫҢ БАЛАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

ШЕРКЕШБАЕВА Аяжан Талгатқызы

Ғылыми жетекші: Сабирова Жаңылсын Нұрмұханқызы
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау, Қазақстан
ayazhan_9797@mail.ru

Аңдатпа

Мақалада балалардың танымдық белсенділігін ерте жастан дамытудың психологиялық-педагогикалық астарлары қарастырылады және ағылшын тілінің қазіргі замандағы рөлі туралы айтылған. «Қазақстан бүкіл әлемде үш тілді пайдаланып жоғары білімді ел ретінде танылуы тиіс. Бұлар қазақ тілі-мемлекеттік тіл, орыс тілі-ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі» – деп тұңғыш Елбасымыз өз жолдауында айтып кеткендей, ағылшын тілінің бүгінгі мен болашағы жайлы сөз қозғамақпыз.

Қазіргі уақытта ағылшын тілін білу - байлық емес, өмірлік қажеттілік. Себебі, қазіргі заман ағылшын тілін талап етуде. Ағылшын тілі – қазіргі заманда жаһандық тіл. Тұңғыш Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «Әрбір Қазақстандық үш тілді жетік меңгеруі керек. 2020 жылға дейін ағылшын тілін білетін тұрғындар саны біршама көбеюі керек», - деп айтқан еді.

Ағылшын тілі бірінші дүниежүзілік әмбебап тілі болып табылады. Еліміздің тарихында болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, білім беру саласындағы жаңа бағыттар ағылшын тілін оқытуды үнемі жетілдіруді, оқытудың ғылыми және әдістемелік деңгейін көтеру болып табылады. Тіл - ұлттың негізгі белгілерінің бірі. Сондықтан шет тілін үйрету белгілі бір жүйеге үйрету ғана емес, сонымен қатар сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетіне үйрету.

Ағылшын тілі - халықаралық тіл. Ағылшын тілі тілдің үш тұғырының бірі ретінде қызмет етудің алғышарты - оның қоғамдық өмірдің әр алуан саласында қолданылуы, әлеуметтік-экономикалық, мемлекеттік зор ұлттар мен ұлыстардың бір-бірін түсінуіне – халықаралық сипат алған ағылшын тілінің өзіндік рөлі зор. Ағылшын тілі — БҰҰ-ның алты тілінің бірі болып саналады. Ағылшын тілі — дүние жүзіне ең кең таралған тіл.

Ағылшын тілі заманымызда өте маңызды рөл алып отыр. Қазіргі таңдағы мектептерде ағылшын тілі тереңдетілген негізгі пәндер арасына тікелей кірген. Мектептерде бірінші сыныптан бастап ағылшын тілі пәндік жүйе ретінде кестеге енгізілген. Тіпті балабақшалардың өзінде ағылшын тілінде сөйлеуді, оқуды үйретеді. Ғаламтор желілерінде, кішкене балаларға арналған түрлі-түрлі мультхикаялар баршылық. Елімізде жыл сайын шет елдерде білім алатын жерлестеріміздің саны артуда. Себебі, көпшілік шетел тілін оқуға үлкен қызығушылықпен кіріседі. Олар шетел тілінде қалай сөйлейтінін естігісі және сөйлегісі келеді. Сол себепті де ағылшын тілін тереңдетіп оқитын мектептер, жоғары оқу орындары, тілге күш салуда. Еліміздің біршама аймақтарында да, ағылшын тілін жетік меңгеруге арналған курстар баршылық.

Қазіргі таңда, заман талабы тек қана жоғары оқу орындарында «Бакалавр» дәрежесімен ғана шектелмейді, сонымен қатар «Магистратура», «Докторантура» сияқты жоғары лауазымдарды талап етуде. Ол үшін міндетті түрде ағылшын тілін жетік меңгеру қажет. Университеттерде көп тілді оқыту курстары бар: Француз, Қытай, Түрік, Орыс, Ағылшын тілдері, т.б. Ағылшын тіліне жеке тоқталсақ, тілді үйренуде студенттер өз білімдерін шыңдауда. Тілді меңгеру қиынға соғатыны әрине рас. Сол себепті, ағылшын тілінде аудио-видео, онлайн программаларды көп көріп, тыңдау қажет. Әсіресе шетелдіктермен сөйлесу сөздік қорымызды асыра жетілдіруге мүмкіндік береді. Ағылшын тілін оқып меңгеремін деген әрбір тұлғаға сөздік қорды байыту қажет.

Ағылшын тілі заманымызда өте маңызды рөл алып отыр. Халықаралық сипаттағы ағылшын тілінің рөлі, қазіргі ХХІ ғасырда тереңдетілген, маңызды рөл болып саналуда. Оқу - ұйымдастыру білігі мен дағдысын қалыптастыру дамытушылық мақсаттардың негізі болып табылады. Кез келген тілдің ағартушылық қызметі өте зор. Баланың жаңа тілді оқып үйрену үшін сол тілде сөйлейтін халық туралы хабардар болады, өз ойын дұрыс жеткізе алуды үйренеді, осының бәрі - тілді оқытудың ағартушылық мақсаты.

Ағылшын тілінің Қазақстандағы рөлінің арта түсуі қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін іске асыру мәселесін маңызды ете түсуде. Тіл үйренудің ешқандай зияны жоқ, керісінше пайдасы зор. ағылшын тілін білу – заман талабы. Әр белсенді жан әр түрлі тіл білсе, ешқашан ұтылмайтыны сөзсіз. Сондықтан, ерте жастан балаларды шет тіліне жүйелі үйретудің артықшылықтарын қорытындылай отыра, бұл жаста олардың бастапқы қабілеттеріне қарамастан баланың шет тілін оқуы пайдалы екендігін ескерткен жөн. Өйткені ол:

- 1) баланың психикалық функциясының дамуына оң әсер етеді: оның есте сақтау қабілетіне, назарына, ойлауына, қабылдауына, қиялдауына және т.б.;
- 2) баланың жалпы сөйлеу қабілетіне стимулды әсер етеді;
- 3) шет тіліне ерте жастан үйрету шет тілінде сөйлеу сапасын жоғарылатуда үлкен тәжірибелік эффект береді.

Еліміздің көп жастары ағылшын тілін дамыту үшін, одан ары қарқындалу үшін шет елдерге оқуға кететіні рас. Себебі, заман осы бағытта жұмыс жасайды. Тіпті шет елдермен сауда, қарым – қатынас жасау үшін де, ағылшын тілінің маңызы зор.

Қадірменді атамыз, Қадыр Мырза Әли: «Өзге тілдің бәрін біл,..»,-деген жолдарын бекер айтып кетпесе керек. Ағылшын тілі күні БҰҰ-ның тікелей бастамасымен басқа тілдерге арналған ресми күндер секілді 2010 жылдан бері мерекеленіп жүр. Бүгінде ағылшын тілі "әлемдік тіл" мәртебесіне ие және бұл тілде миллиардтаған адам сөйлейді. Олардың басым бөлігі Ұлыбритания, АҚШ, Ирландия, Канада, Мальта, Аустралия, Жаңа Зеландия елдерінің тұрғындары екен. Ағылшын тілі тіпті, Азия және Африканың кейбір елдерінде ресми тіл саналады. Бұл тілде сөйлейтін адамдарды "англофандар" деп атау дәстүрі қалыптасқан. Айта кетейік, Standard English дейтін, таза лондондық диалект уақыт өте

келе әртүрлі аймақтарда өзгеріске ұшырап кеткен, сондықтан, ағылшынға ағылшынша сөйлейтін америкалықты немесе африкалықты түсіну қиынға соғады. Ағылшын тілі француз тілімен қатар БҰҰ хатшылығының жұмыс тілі қызметін атқарады және БҰҰ-дағы алты ресми тілге енеді. Айтулы күні әлемде дөңгелек үстелдер, конференциялар, конкурстар, ғылыми көрмелер, ағылшын мәдениетімен танысуға болатын сабақтар ұйымдастырылады. Біздің қоғамда ағылшын тілінің мерейі үстем болғанымен, әлемде танымалдылығы бойынша үшінші орынды иемденіп отыр.

Шет тілін ерте жастан оқыту – баланың дүниеге келген кезден бастап мектепке барғанға дейінгі интуитивті-тәжірибелік негізде жүретін оқыту. Шет тілін оқыту әдістеменің бір тармағы ретінде XIX ғасырда дами бастады. Бұл кезде балаларды ерте жастан шет тіліне оқыту Ресейде кеңінен таралды. Кейбір ақпараттарға қарайтын болсақ, Ресейде XIX ғасырда бір емес үш шет тілінде: ағылшын, француз, неміс тілдерінде сөйлей алатын балаларды кездестіруге болатын. Шет тілін ерте жастан оқыту мәселесі педагогикалық баспа басты назарында болды және орыс журналдарының, сонымен қатар К.Д.Ушинский, Е.Водовозова, Е.И.Тихеева сияқты әдіскерлердің педагогикалық, психологиялық, әдістемелік әдебиеттерінде талқыланды. Бұл - балаларды ерте жастан оқыту әдістемесінің қалыптасу кезеңі болып есептелді. Мектепке дейінгі жас ағылшын тілін оқытуға өте қолайлы кезең, себебі бұл жастағы балалар тілдік құбылысты қабылдау қабілеттілігімен ерекшеленеді: оларда өзінің сөйлеу тәжірибесін, тіл «құпияларын» байқау қызығушылығы пайда болады. Олар лезде берілген шағын материалды меңгеріп алып, оны өте жақсы кері айтып бере алады. Балалардың жасы қосылған сайын мұндай факторлар өзінің күшін жоғалта бастайды.

Қазақстан Республикасының білім туралы Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» - деп атап көрсетілген. XXI ғасырдың талабы мәдени деңгейі жоғары маман даярлап шығару болып табылады, олай болатын болса, жоғары мәдениетті маманның: жалпы, кәсіби, әдіснамалық, кәсіби-этикалық, ақпараттық, тілдік, саяси, психологиялық-педагогикалық, көркемдік эстетикалық мәдениетінің болуы шарт. Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды, жас ұрпаққа саналы, мән- мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру – бүгінгі күннің талабы. Мектепке дейінгі балаларға шетел тілін оқыту оқушылардың коммуникативті даму біліктілігін, оқушылардың қызығушылығын ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ересек балаларға қарағанда, олардың есте сақтау қабілеті де жоғары. Мектеп жасына дейінгі балаларға шетел тілін оқыту олардың танымдық және әлеуметтік белсенділігінің, өзіндік әрекет жасау қабілеттілігінің және өзіне деген сенімінің артуына ықпал етеді. Көптілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, баланы жан-жақты дамытатын, өз қабілетін танытуына мүмкіндік беретін бүгінгі күннің ең басты талабы. Неғұрлым көп естіп білуге ынталанған балалардың есте сақтау қабілеті соғұрлым жоғары дәрежеде дамиды. Ал ерте жастан балаға көңіл аудармай оның жан-жақты дамуына көмек жасамасақ оның ақыл-ой, қабылдау, есте сақтау қабілеті баяу дамиды. Себебі, баланың дамуы кішкентайынан бастап қалыптасқандықтан, тілді үйрету мәселесін де ерте бастаған тиімді екені айтылуда. Алайда, мектепке дейінгі жастағы балаларға ағылшын тілін үйрету барысында олардың қызығушылықтарын оята отырып, ауызша сөйлеудің алғашқы дағдыларын қалыптастыру қажет. Ерте кезден оқыту тілдік кемшіліктерді жоюға және болашақта тілді тез игеруге көмектеседі. Бала тез есте сақтау үшін ойындар, тез жатталатын сөздері ұйқас тақпақтар, өлеңдер үйреткен тиімді. Балаға ойын барысында тіл үйрену қызықтырақ болады. Балаларға жас ерекшеліктеріне сай тілді меңгерту басқа халықтың мәдениетін білуіне жол ашады.

Психология ғылымынсыз оқытудың мазмұнын анықтау мүмкін емес. Психология адамның іс-әрекеті мен оның қалыптасуын зерттейді. Шет тілінде сөйлеу де адамның іс-әрекетінің түріне жатады. Сөйлеу әрекетінің құрылысын зерттейтін ғылым саласын - психоллингвистика деп атайды. Мұнда адамның сөйлеу әрекеті, тыңдағанда және сөйлегенде жүретін іс- қимылды, әрекетті ойлау моделі ретінде зерттейді. Шет тілін меңгеру - тілдік дағдылар жүйесін үйрену, ол үшін тілдік біліктілік керек. Ағылшын тілін ерте жастан оқытуда мотивацияның рөлі зор екені айдан анық. Ерте жастан ағылшын тілін оқыту балалардың:

- шетел тілін үйренуге қызығушылығын;
- танымдық қабілетін;
- өзіндік шығармашылық әрекетін;
- ұйымда қызмет жасай алу қабілеттілігін;
- үйірмділік қабілетін;
- елестету мүмкіндігін;
- есте сақтау қабілетін;
- мектеп өміріне бейімделушілігін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының мемлекетаралық тілі – ағылшын тілін жаңа технологиялар арқылы оқыту ісі күннен-күнге дамып келеді. Тілді ақпараттық-коммуникативтік технология арқылы оқыту – тіл үйренушінің өз бетімен тіл үйрену қабілеттерін жетілдіруіне игі ықпал ететін тиімді жүйе болып табылады. Ағылшын тілін оқытуда коммуникативтік мақсатқа жетуде ауызша сөздің рөлі өте зор. ерте жастан оқушыларды оқытудың және бір тиімділігі, тілдің кемшіліктерін жоюға және болашақта тілді тез игеруге көмектеседі.

Ағылшын тілін ерте жастан оқытуда мотивацияның рөлі зор екені айдан анық. Жас өспірімдердің тілге деген қызығушылығын дамыту негізгі шарт. Қызығушылық тұлғаның белгілі бір әрекетте, затқа эмоционалды қатынасы болғандықтан, зейін машықтанады, ойлау терең болып, тілдік материал ойда ұзақ уақыт сақталады. Оқу үдерісінің қызықты, тартымды болуы, эмоционалды редакциялардың көп болуы, ағылшын тіліне деген қызығушылықты арттырады.

Шетел тілдерін оқыту мәселелерін қарастырғанда ең алдымен ана тілінің алар орны туралы мәселе сөз болады. Бұл жайында ғалымдар арасында екі түрлі көзқарас бар. Оның бірі – шетел тілін оқытуда тек ана тіліне сүйене, ана тілімен салыстыра отырып оқыту қажет деп санаса, екіншісі – шетел тілі сабағын ана тілінің көмегісіз тікелей меңгерту керек деп есептейді. Ғалым Л. В. Ляховицкий: «Шетел тілін меңгеруде ана тілінің ерекшеліктерін ескеру, үйренуші үшін жаңа тілде кездесетін қиындықтарды түсінуде өте қажет. Тек қана ана тіліне сүйене отырып, кездесетін осындай қиындықтарды жоюға болады. Шетел тілінде жаттығулар жасау арқылы сабақта ана тілін қолданбауға болады, бірақ ана тілі оқушылардың санасында сақталады. Ал егер сабақта ана тілінің ерекшеліктеріне көңіл бөлмесе, оқушылардың шетел тілін меңгеруіне кей жағдайда зиян келуі мүмкін. Яғни, сабақ тек шет тілінде ғана болса, оқушылар үшін түсініксіз тілдік материалдардың саны көбейе түсіп, ол оқушының шетел тілін меңгеруіне қызығуын төмендетеді», - дейді.

Ағылшын тілі – байланыс тілі. Ағылшын тілі қазіргі заман талабына сай, кең ауқымда қолданылатын тіл. Жаһандық экономикадағы тіл десек, кем түспес едік. Ағылшын тілі заманымызда өте маңызды рөл алып отыр. Қазіргі таңдағы мектептерде ағылшын тілі тереңдетілген негізгі пәндер арасына тікелей кірген. Қазіргі таңдағы мектептерде ағылшын тілі тереңдетілген негізгі пәндер арасына тікелей кірген. Мектептерде бірінші сыныптан бастап ағылшын тілі пәндік жүйе ретінде кестеге енгізілген. Халықаралық сипаттағы ағылшын тілінің рөлі, қазіргі ХХІ ғасырда тереңдетілген, маңызды рөл болып саналуда.

Пайдаланылған әдебиеттері тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту шеңберінде бастауыш сынып пәндері бойынша білім беру бағдарламасы, 2016 ж.
- 2 Сақтағанова М. С., Алиева Н. Қ., Айтбаева Н. Қ. Ағылшын тілін оқытудың әдістері. - Алматы, 2013ж.
- 3 Иванова И. П. Теоретическая грамматика современного английского языка. -Москва, 1988 г. стр. 232-337.
- 4 Иманқұлова С. Жаңаша оқыту әдістемесі. – Алматы, 2012.
- 5 Рысбаева Г. Методика обучения иностранному языку. – Алматы, 2014
- 6 Венгер Л.А. Психологическая готовность детей к обучению в школе // Развитие мышления и умственное воспитание дошкольника. – М., 1995.
- 7 Кравцова Г.Г., Кравцова Е.Е. Шестилетний ребенок: психологическая подготовка к школе. – М., 1997.

СИСТЕМНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ

СУРАГАН Алмаз Биржанулы

Руководитель: профессор, доктор экономических наук Байзаков С.С.
Казахский университет экономики, финансов и международной торговли
Нур-Султан, Казахстан
Suraganovalmaz@gmail.com

Аннотация

Кәсіпорындардың адами және экономикалық капиталын стратегиялық басқару күрделі, көпфункционалды басқару механизмі болып табылады, ол болжауды, процестерді мұқият әзірлеуді және шешім қабылдау нәтижелерін зерттеуді көздейді. Қызметтің даму сценарийлерін және басқару шешімдерінің салдарын зерттеу үшін теория мен практикада әлеуметтік-экономикалық процестерді

моделдеу әдісі кенінен қолданылады. Жалпы мағынада моделдеу деп модельдерді құру, зерттеу және қолдану процесі түсініледі. Біздің жұмысымызда үлгілеу жүйелік-интеграциялық тәсілдің құрамдас бөлігі және соңғы кезеңі болып табылады, ол модельдерді құру процесінде әсер ету факторларының, байланыстар мен қарым-қатынастардың барлық жиынтығында зерттелетін объектінің дамуын болжау және жаңғырту қабілетіне өзінің практикалық өрнегін алады.

Аннотация

Стратегическое управление человеческим и экономическим капиталом Предприятий представляет собой сложный, многофункциональный механизм управления, который предполагает прогнозирование, тщательную разработку процессов и исследования результатов принятия решений. Для изучения сценариев развития деятельности и последствий управленческих решений в теории и практике широкое применение имеет метод моделирования социально-экономических процессов. В общем смысле, под моделированием понимается процесс построения, изучения и применения моделей. Моделирование в нашей работе выступает составной частью и конечным этапом системно-интеграционного подхода, который в процессе построения моделей получает свое практическое выражение в способности воспроизведения и прогнозирования развития исследуемого объекта во всей совокупности выявленных в ходе анализа факторов влияния, связей и отношений.

Annotation

Strategic management of human and economic capital of Enterprises is a complex, multi-functional management mechanism that involves forecasting, careful development of processes and research of the results of decision-making. The method of modeling socio-economic processes is widely used in theory and practice to study scenarios of activity development and consequences of management decisions. In a General sense, under the simulation refers to the process of construction, study and application of models. Modeling in our work is an integral part and the final stage of the system-integration approach, which in the process of building models gets its practical expression in the ability to reproduce and predict the development of the object under study in the entire set of factors of influence, relationships and relationships identified during the analysis.

В XX в. теория моделирования технических систем и процессов уже успела доказать свою практическую значимость, но в тоже время моделирование экономических систем ещё не было так широко разработано и применено. С ростом информатизации и интеграции информационных систем все глубже в экономические и социальные аспекты функционирования предприятий – моделирование экономических систем все больше становится одной из приоритетных в развитии микро и макроэкономики. Однако рост достижений в области математики, развитие новых высокоэффективных теорий моделирования, а также эксплуатация сложных технических систем, подтверждающая совпадение моделей и реально произведённых изделий, дали толчок для создания и практического использования моделей экономических систем. Так у экономических агентов появилась возможность предвидеть и скорректировать будущую систему до того, как она будет оплачена и реализована физически. Для этого и необходимо моделирование экономической системы.

Термин «моделирование» имеет несколько значений. Во-первых, под ним понимают процесс построения модели; во-вторых, его определяют как процесс исследования модели функционирования системы. Таким образом, моделирование — это, своего рода, двухэтапный процесс: изначально это создание модели; если же модель уже существует — это процесс имитации функционирования системы на этой модели. Процесс имитации, как правило, осуществляют с целью исследования поведения системы, её анализа и, в конечном счёте, для разработки планов улучшения этой системы.

Как показывает мировой опыт функционирования экономических систем различного уровня, к категории которых относятся национальная экономика, экономика регионов, территорий, а также производственно-технологические системы независимо от размеров или предметной ориентации, главными факторами их эффективной деятельности являются обеспечение качества жизни населения, безопасность государства, развитие экономической инфраструктуры, гарантирующие высокий уровень самодостаточности, максимизацию удовлетворения потребности населения в производстве благ, продукции и услуг. Несмотря на отличие целеопределений структур производственно-технологического и управленческого типов (субъекты материального и нематериального производства), представляющих собой проблемно и предметно ориентированные структуры, экономическая эффективность и тех и других определяется рядом основных факторов: степенью кризисных процессов и социальной напряженности, динамикой ВВП, положительностью сальдо платежного баланса, экономическим ростом, финансовой устойчивостью и т.д.

Моделирование применяется в случаях, когда существует необходимость в эксперименте, однако проведение его с реальными объектами является слишком затратным или же вовсе невозможным. Моделирование, таким образом, позволяет оптимизировать систему до её реализации.

Этот процесс включает в себя отражение проблемы из реального мира в мир моделей (путём абстракции), анализ и оптимизацию модели, нахождение решения и отображение решения обратно в реальный мир. Не существует единой классификации экономических моделей, однако можно выделить наиболее значимые их группы в зависимости от признака классификации. Так по степени агрегирования экономических объектов модели можно разделить на глобальные, макроэкономические, многосекторные, одно- или двухсекторные и микроэкономические.

По учёту фактора времени модели делятся на статистические и динамические. Различие их заключается в том, что статистическая модель даёт информацию на определённый момент времени, динамическая же показывает систему в развитии. Все реальные экономические системы динамические, однако существует ряд задач, когда фактором времени можно пренебречь. Это либо одномоментные задачи, которые нужно решить один раз, либо задачи, когда решение ищется для небольшого по продолжительности интервала времени, когда состояние системы от времени почти не изменяется. Очевидно, что поиск оптимального решения для статических моделей проще, поэтому их используют на практике, когда они соответствуют реальной ситуации. Для динамических моделей вводится второй признак — это непрерывность или дискретность изменения времени в этих моделях. Модели, в которых время изменяется непрерывно, называются непрерывными, а модели, в которых время изменяется дискретно, через определённый временной интервал, называются дискретными. Более точное определение, подчеркивающее сущность в различии этих моделей, можно сформулировать так: непрерывные модели изменяют своё состояние во времени за сколь угодно малое приращение времени, а дискретные модели изменяют своё состояние во времени через определённый временной интервал. Реальные экономические системы дискретные, их состояние изменяется через конечный временной интервал, который чаще всего называют циклом. Этот интервал для разных систем различный и может измеряться в часах, сутках, неделях, месяцах, кварталах, годах и т. д. Несмотря на то, что реальным экономическим системам адекватны дискретные модели, существует также необходимость и в непрерывных моделях. Поскольку непрерывные модели проще в описании, для них легче найти оптимальное управление. Реальные экономические системы можно считать адекватными непрерывным моделям в случаях, когда временной интервал управления гораздо больше цикла. Для таких случаев используются непрерывные модели экономических систем. Третий признак классификации для непрерывных и дискретных моделей — это наличие или отсутствие в них случайных факторов. Модели, в которых все воздействия и факторы известны на всём интервале управления моделью, называются детерминированными. Модели, в которых хотя бы один из факторов случайный, называются стохастическими. Реальные экономические системы являются стохастическими. Однако для детерминированных моделей проще найти оптимальное управление, да и реальные системы на сравнительно небольшом временном интервале могут быть адекватны детерминированным моделям, когда с большой достоверностью можно предположить, что воздействия и факторы на этом интервале времени заданы однозначно. В противном случае следует использовать стохастические модели, поиск оптимального управления для которых гораздо сложнее и может быть найден с определёнными оговорками на риск и т. д. Реальные экономические системы являются динамическими, дискретными и стохастическими. Модели этих систем самые сложные, поиск оптимального управления для них наиболее трудный и порой неоднозначный, поэтому при разумных ограничениях в ряде случаев можно воспользоваться более простыми моделями, найти для них оптимальное управление и затем творчески применить этот результат для реальных экономических систем. Также выделим виды моделей в зависимости от цели создания и применения. Это классификация включает: балансовые, эконометрические, оптимизационные, сетевые и имитационные модели экономических систем. Балансовые модели предназначены для анализа и планирования распределения ресурсов. Цель построения балансовых моделей — определить объём производства, который удовлетворит все потребности в продукте. Наиболее разработанной балансовой моделью считается математическая модель Леонтьева, которая характеризует межотраслевые взаимосвязи в экономике страны (хотя её можно обобщить и для микроэкономического уровня). В основе этой модели балансовый принцип связи различных отраслей промышленности: валовой выпуск n -й отрасли должен быть равным сумме объёмов потребления в производственной и непроизводственной сферах.

Эконометрические модели, иначе — экономико-математические модели факторного анализа, параметры которых оцениваются посредством математической статистики. Цель построения эконометрических моделей — анализ и прогнозирование конкретных экономических процессов на основе реальной статистической информации. Эконометрические модели также имеют довольно широкую классификацию. Так, в зависимости от аналитической формы, модели, которые представлены уравнениями, делятся на линейный, нелинейный, степенные и др. Классифицируемые

по направлению и сложности причинных связей между показателями, характеризующими экономическую систему, эконометрические модели делятся на регрессионные, рекурсивные и взаимозависимые. Регрессионные модели основываются на уравнении регрессии или системе регрессионных уравнений, которые связывают эндогенные и экзогенные переменные. В отличие от предыдущих систем каждое уравнение системы одновременных уравнений не может рассматриваться самостоятельно, и для нахождения его параметров традиционный метод наименьших квадратов не применим. На практике такие модели стараются упростить и привести их к рекурсивному виду. Оптимизационные модели экономических систем связаны с практическим применением принципа оптимальности в управлении. Цель таких моделей — нахождение наилучшего из возможных вариантов. Наилучший вариант определяется посредством выбора некоторого критерия оптимальности — экономического показателя, демонстрирующего эффективность тех или иных управленческих решений. Зачастую критерием оптимальности назначается максимальная прибыль, минимальный объём затрат и прочее. Таким образом, модель сводится к задаче оптимального управления, связанной с определением максимальных и минимальных значений. Сетевые модели, которые нашли своё применение в управлении проектами. Такая модель представляет комплекс взаимосвязанных работ и событий графически. Объект планирования сетевой модели — рабочий коллектив, который выполняет совокупность операций для достижения намеченной цели (это может быть создание нового продукта, строительство и прочее). Особенно отличает от прочих сетевую модель то, что в ней чётко определены все временные взаимосвязи операций. Имитационные модели описывают процессы так, как они происходят в действительности. Имитационное моделирование заменяет изучаемую экономическую систему моделью, которая достаточно точно описывает реальную систему. В такого рода моделях база знаний выступает вместо непосредственного участия человека, то есть существует множество правил (дифференциальных уравнений, карт состояний, сетей и т. п.), которые определяют в какое состояние перейдёт система из изначально заданного. Существует ещё ряд классификационных признаков и, соответственно, другие виды моделей, однако они не так часто используются на практике сегодня. Среди перечисленных выше видов наибольший интерес вызывает имитационные модели, поскольку они также имеют внутреннюю классификацию, и широко применяются на практике в современных условиях. Поэтому я предлагаю рассмотреть ниже процесс решения задач в имитационных моделях, а также ознакомиться с некоторыми подвидами этих моделей и условиями их применения в современной экономике.

Анализ исторического пути развития экономики показывает, что в макроуровневом процессе ее становления можно выделить два явно выраженных подхода к формализации экономических структур (обособленных экономических объектов и экономических систем, рассматриваемых во взаимосвязи и целеопределённом взаимодействии). Первый возник достаточно давно и продолжает существовать в настоящее время. Он связан с выявлением в экономических структурах наиболее важных, обобщающих закономерностей и построением функциональных зависимостей, т.е. формализацией представления процессов функциональной деятельности объектов и систем. Примером отдельных формализованных представлений является обобщение в форме известных кривых, в том числе кривых безразличия потребителя и производителя (изокванты) Лафера, Лоренца, Филлипса, кривых «IS-LM», предельной полезности, закономерности эластичности спроса и предложения, теорем Коуза, Хекшера - Олина, эффектов Гиффена, Танзи - Оливера, парадоксов Леонтьева и др. В ряде случаев отдельные экономические законы были заложены в обобщающих экономических теориях. Например, трудовая теория Д. Риккардо, теория предельной полезности Е. Бем-Боверка, теория трудовой стоимости и теория предельной полезности А. Маршалла были переработаны в теорию взаимосвязи спроса и предложения.

Второй подход связан с построением в рамках экономической теории обобщающего математического представления отдельных совокупностей известных закономерностей (модели «IS-LM», законы неоклассических теорий, кейнсианство, неокейнсианство, марксизм и др.), их перерастание в более сложные формализмы, основанные на использовании достаточно сложного математического инструментария (интегрированных дифференциальных уравнений, теории матриц и матричной алгебры, теоретико-множественного представления, теории категорий, теории иерархических систем, функциональных автоматов, теории детерминированных и стохастических алгебраических сетей).

Использование таких инструментов в описании функциональной деятельности экономических структур внутреннего и внешнего взаимодействия представляет собой не только формализацию происходящих процессов, но и является процессом формирования и накопления базы знаний о системах, позволяющей перейти от понимания и описания отдельных закономерностей к построению формальных представлений (моделей) связанной совокупности экономических объектов, систем.

Кроме того, в подмножестве множества всех узлов создается целеопределенное множество главных узлов М-сети, как правило, с заранее заданными признаками и характеристиками, отражающими направленные взаимодействия объектов и образующие искусственно связанную систему объектов реального мира или информационного пространства. Набор первичных определений представляет собой совокупность (не менее двух) аксиом, которые должны удовлетворять принципам полноты и непротиворечивости. Эти правила являются справедливыми для большинства предметно ориентированных систем, включая формирование систем для осуществления любой функциональной деятельностью по производству товарно-материальных ценностей и чисто информационных процессов, систем учета, аудита и т.д. Бухучет, аудит могут быть заданы достаточно большим количеством аксиом (включая параметры, свойства, характеристики и т.д.), а также системой утверждений, топологий, формальных описаний (моделей). Очевидно, что при формировании понятия экономических систем (аналогично построению семантической сети) увеличение признаков, характеристик, семантического описания частей и объектов приводит к конкретизации структуры системы, т.е. к сужению множества подсистем экономических систем, отвечающих требованиям вхождения. Наоборот, сужение множества признаков, характеристик и других системообразующих определителей приводит к расширению множества подсистем, удовлетворяющих условиям формирования понятия.

Вне зависимости от сложности и полноты перенесённой информации, модель — это лишь отображение реального объекта. Всякая модель должна быть адекватна реальной обстановке, иначе результаты её исследования не будут характеризовать функционирование исследуемого объекта. Оценка адекватности и точности модели является одной из главных задач моделирования. Заключается она в повышении степени уверенности, с которой можно судить относительно корректности выводов о реальной системе, полученных на основании обращения к модели. Проверка модели имеет три стадии. Сначала модель проверяют на адекватность: не будет ли она давать ответы, которые просто невозможны в условиях функционирования реальной системы. Затем происходит верификация имитационной модели — проверяется на сколько поведение модели соответствует предположениям экспериментатора. Это первый этап действительной подготовки к имитационному эксперименту. Подбираются некоторые исходные данные, для которых могут быть представлены результаты расчёта. Если окажется, что программа выдаёт данные, противоречащие тем, которые ожидалось при формировании модели, — модель неверна. В обратном случае переходят к следующему этапу проверки работоспособности модели — её валидации.

Глобальный экономический кризис продемонстрировал не только несостоятельность современной модели мировой экономической системы, но и кризис современной экономической теории. Экономические модели, используемые для объяснения происходящих процессов, выработки экономической политики, прогнозирования состояния экономики оказались малоэффективными. Неожиданность кризиса для многих экономистов, которые давали оптимистические прогнозы развития мировой и национальных экономик непосредственно перед его началом, вызывают сомнения в адекватности используемых ими теорий и моделей. Экономические системы — это сложные системы с большим количеством обратных связей. Построение математических моделей таких систем, как правило, является непростой задачей, так как количество переменных очень велико, а связи между ними неочевидны. Для построения моделей сложных систем с многочисленными обратными связями Дж.Форрестер предложил метод системной динамики. Этот метод ориентирован на компьютерное моделирование системной динамики и на сегодняшний день является одним из наиболее мощных инструментов для исследования динамических процессов. В его основе лежит представление исследуемого процесса в виде диаграммы, состоящей из петель положительной и отрицательной обратной связи. Для компьютерного моделирования подобных систем разработан специальный язык программирования DYNAMO и целый ряд специализированных пакетов. Основа построения имитационной модели в соответствии с этим подходом — определение всех петель положительной и отрицательной обратной связи, описание их взаимодействий, построение потоковых диаграмм. Системная динамика использует высокий уровень агрегирования и абстракции, большое внимание в рамках данного подхода уделяется выделению причинно-следственных связей и их наглядному представлению. Модели системной динамики успешно применяются в современной экономической теории и практике: в стратегическом менеджменте и оптимизации бизнес-процессов, в исследовании причин возникновения бизнес-циклов, для анализа макроэкономических процессов. Однако это далеко не единственный подход.

Таким образом применение системного моделирования экономики посредством информационных систем даст возможность роста прибыли Предприятия, а также систематизации учетных данных.

Список использованной литературы

1. Звягин, Л. С. Практические приёмы моделирования экономических систем / Л. С. Звягин. // Проблемы современной экономики : материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, февраль 2015 г.). — Челябинск: Два комсомольца, 2015.
2. Аристов, С. А. Имитационное моделирование экономических процессов: учебное пособие/ С. А. Аристов. — Екатеринбург: Изд-во Урал.гос.экон.ун-та, 2004.
3. Борщёв, А. Практическое агентное моделирование и его место в арсенале аналитика. — / А. Борщёв. — Электронные данные. — Exponenta PRO — Вып. 3–4 (7–8) 2004
4. Власов М. П. Моделирование экономических процессов / М. П. Власов, П. Д. Шимко. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2005.– 410 с.; 4.
5. Войнов, И. В. Моделирование экономических система и процессов. Опыт моделирования ARIS-моделей / И. В. Войнов, С. Г. Пудовкин, А. И. Телегин. — Челябинск: ЮУрГУ, 2002.
6. Снетков Н. Н. Имитационное моделирование экономических процессов: учебное пособие/ Н. Н. Снетков. — Москва: Изд. центр ЕАОИ, 2008.

МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ

№	ФИО	стр
1.	ABISHEVA Saltanat Maratovna	3
2.	SAUGANBAYEVA Moldir	6
3.	ТОҒАЙБАҒЫЕВ Ruslan Kaïrgeldinovich	9
4.	АБДРАСУЛА Нұрсұлтан, ЖАСКИЛЕНОВА А.Е.	11
5.	АБДЫМАНАПОВ Мерей Алматович	14
6.	АВДУ Алия, ӘШПР Ақбілек Тоқтасынқызы	17
7.	АВДУ Алия, ӘШПР Ақбілек Тоқтасынқызы	20
8.	АЖИБЕКОВА Жанар Жубандықовна, АЛМАБАЕВА Нургайша Махаметшариевна, РАХИМБАЕВА Гульбаршин Сабетовна	22
9.	АЗИРБАЕВА Танзила Аманбаевна, ИСТЛЕУОВА Алтын Сериковна	23
10.	АЛИПБЕКОВ Олжас Зейнович	25
11.	АЛИПБЕКОВ Олжас Зейнович	31
12.	АМАНШЕЕВА Агила Жұмырғожаевна, КОПТЛЕУОВА Гульнар Казбековна	34
13.	БАЗАРҒАЛИЕВА Ғалия Енсеповна, АТЧЫБАЕВА Гүлшат Жолдасбаевна	36
14.	БАЙЖУМАНОВ Дулат Куанышулы	38
15.	БАЙМШ Асылай Болатқызы	54
16.	БЕЛЯЛОВА Тоты Бауржановна	57
17.	БЕРГ Светлана Владимировна	62
18.	БЕРДЕНОВА Сауле Жалғасовна, УРАЗБАЕВА Гүлдан Женискызы	66
19.	БЕРСУГИРОВА Шолпан Мазбаевна, АБЕНОВА Анар Колмырзаевна	68
20.	БИХАНОВА Ақжаркын Орынбековна, ЖАКИБАЕВА Айнагуль Шамилевна	70
21.	ВАЛИ Дәурен Молдабекұлы	72
22.	ҒАЛИ Айдана Қазбекқызы	76
23.	Zh. Sh. GILATOVA	79
24.	ГОЛДОБОВА Ольга Всеволодовна	83
25.	ГРИЦ Кристина Владимировна	85
26.	Гук Мария Дмитриевна	88
27.	ДАВЛЕТОВА Айсұлу Габдилькаримовна, ЛАЙКОВА Акбота Жалғасбаевна	91
28.	ДАНЕБЕК Балнұр Әуезбекқызы	93
29.	ДОРОШКЕВИЧ Александра Викторовна	96
30.	ДУДКО Екатерина Николаевна	100
31.	ДУКАЛОВА Гульден Кенесовна, САПАРОВ Жасұлан Аманжолович	102
32.	ЕЛЕНОВА Айгуль Кулуковна, ШОЙБЕКОВА Алима Жорабаевна, БАЯНБАЕВА Айгуль Амангельдиевна	104
33.	ЕСЕНАМАНОВА Гаухар Алматовна, АБДИШУКИРОВА Сандуғаш Жумабековна	107
34.	ЕСКЕНДИРОВА Елена Викторовна	109
35.	Әбдісағаттар ӘЛП	115
36.	ЖАҢАБАЕВА Айнұр Рамазанқызы, ЖАМАНБАЕВА Гүлнәр Жаңбырбайқызы	118
37.	ЖАРМАҒАНБЕТ Рымкеш Уахитқызы, АЛМАБАЕВА Нургайша Махаметшариевна	120
38.	ЖОЛДАСОВ Аян Темірбекұлы	122
39.	ИЗДИНА Сағыншұх Мухидуллаевна, САДУОВА Бекзат Тасболатовна	126
40.	ИСКАКОВА Айгерім Жарқынбекқызы	128
41.	БЕРДЕНОВА Сауле Жалғасовна, КАБДЕНОВА Салтанат Калижановна	134
42.	КАЛИЕВ Аскар Кабдушевич, МУКАШЕВА Дидара Булатовна	138
43.	КОЖАГЕЛЬДИЕВА Мейрамкуль Амреевна	140
44.	КУЛЕСОВА Гульмира, САРМАНТАЕВА Ақзира Кобдабаевна	143
45.	ҚҰРМАШЕВА Нұрдана Серікжанқызы, БАЛҒАЗИЕВА Дина Кадыровна	145
46.	КУХТАРСКАЯ Владислава Александровна, КУХТАРСКАЯ Наталья Александровна	147
47.	ҚАИРОВА Сұлушаш Болатқызы	151
48.	МАМУТОВА Гүлдарига Түремұратовна	155
49.	МАМЫРОВА Гульшат Тельмановна, МУХАШОВА Хадиша Даулбаевна	160
50.	МАНСИЯ Сағидоллақызы Сағидоллаева	161
51.	МАНТРОВА Мария Сергеевна	164
52.	МЕИРГУЛЬ Бектилеу	166

53.	МУКАШЕВ Сергей Талгатович, Г.Б.Юнусова	169
54.	МУСАБЕКОВА Жумагуль Баграмовна	173
55.	МУСАКАНОВА Нұргүл Ержанқызы	178
56.	НАСИЕВ Бейбит Насиевич, ӨМІРЗАҚ Қарлығыш Өмірзаққызы	180
57.	НАУРЫЗБАЕВА Мереке Бекмурзаевна, АКИМЖАНОВА Света Кайырбаевна	184
58.	НАУРЫЗОВА Нуршат Куанышкалиевна	186
59.	НУРКЕНОВ Ерсін Рыскалиұлы	189
60.	Ж. Нұрсафина, Ж.Ж. Сауырбай	191
61.	ОЛИМОВА Хосият Хакимовна	195
62.	ОМАРОВА Жаныл Кабкеновна, МУЗДЫБАЕВА Рысты Тауекеловна	200
63.	ПОПРЯДУХИНА Наталья Григорьевна	203
64.	ПРОНЯЕВ Вадим Викторович	204
65.	РАХМАНОВА Нагима Бекетовна, НҰРБЕК Қайсар Нұрболұлы	211
66.	СЕРҒАЗЫҚЫЗЫ Әсел, САРИНА Марита Алибековна	214
67.	СҮЛЕЙМЕНОВА Сара Ашимовна, ЕРКЕБАЕВА Гүлжазира Ерубаетна	216
68.	ТЕНГЕБЕКОВА Жұлдыз, БАЙДАЛИЕВА Улбала, УТЕЕВА Гүлзина	220
69.	ТЛЕУЛИНА Мария Тагибергеновна, ӘБІЛ Гауһар Әлімжанқызы	222
70.	ТӨЛЕГЕНОВА Маржан Ергешқызы, СИЫРШИНА Жанар Алпысбаевна	224
71.	ТУЛЕГЕНОВА Элеонора Нагашибаевна	227
72.	ФАТЫХОВА Александра Александровна	229
73.	ХАРЛЫҒАШ Разхан	234
74.	ЦЫБРУК Екатерина Андреевна, ШИНКЕВИЧ Полина Николаевна	237
75.	ЧИКОВА Ирина Вячеславовна	242
76.	ШАЯХИНА Жайнагуль Негметжановна	245
77.	ШЕРКЕШБАЕВА Аяжан Талгатқызы	247
78.	СУРАҒАН Алмаз Биржанұлы	250

Қолжазбалар өңделеді және қайтарылмайды. Авторлардың көзқарасы, ұстанымы сақталады. Жинақтағы деректердің нақтылығына авторлар жауапты. Олардың байлам-тұжырымдары редакция көзқарасымен сәйкеспей де мүмкін. Ғылыми басылымда жарияланған материалдар көшіріп басылған жағдайда сілтеме жасалуы тиіс.

Халықаралық Білім және Ғылым Академиясы
International Academy of Education and Science
Международная Академия Образования и Науки